

«Մ Ա Տ Ե Ն Ա Գ Ա Ր Ա Ն»

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ՄԻՆԻՍՏՐՆԵՐԻ ՍՈՎԵՏԻՆ ԱՌԸՆԹԵՐ

ՄԱՇՏՈՅԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ՉԵՌԱԴՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Բ Ա Ն Բ Ե Ր

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Գ Ա Ր Ա Ն Ի

12

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

Ե Ր Ե Վ Ա Ն

1977

Հ Ա Մ Գ Ի Կ Ե Թ Գ Ն Ե Թ Գ Ն

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐԱԼԻ ԿՈՄԻՏԵ

ԳՐԱԴԱՐԱՆԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐԱԼԻ ԿՈՄԻՏԵ

Խմբագրություն

Լ. ԿԱԶԻԿՅԱՆԻ, Օ. ԿԳԱՆՅԱՆԻ

13

F $\frac{072}{703 (02)-77}$ 114-77

© Հայկական ՍՍՀ ԳՌ Գրատարակչություն, 1977

ԱՍԱՏՈՒՐ ՄՆԱՑԱԿԱՆՅԱՆ

ԴԻՑԱԲԱՆԱԿԱՆ ԵՂՋԵՐՈՒՆ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ
ՀԱՅ ԱՐՎԵՍՏՈՒՄ

Դիցարանությունը և նրանով պայմանավորված մշակույթը չուրաքանչյուր ժողովրդի անցյալի ժառանգության մի կարևոր մասն է: Թե որպիսի նշանակություն ունի դիցարանական պատկերացումների հետազոտության գործը, դա երևում է Մարքսի այն բնութագրական ընդհանրացումից, որ կատարել է նա հունական դիցարանության կապակցությամբ՝ հունական արվեստը զնահատելիս. «Հունական արվեստի նախադրյալը հունական դիցարանությունն է, այսինքն՝ ժողովրդի երևակայության մեջ անգիտակցական-գեղարվեստական եղանակով արդեն վերամշակված բնությունն ու հասարակական ձևերը»¹:

Ջարմանալիորեն հարուստ ու բարդ է եղել դիցարանական պատկերացումների այն ցանցը, որի թելադրանքով ծնված արվեստի հնագույն շերտերը ծածկել են Հայոց լեռնաշխարհը և նրա բնիկների մշակույթի բնագավառները: Ինքը, հայ ժողովուրդը, սերած լինելով տեղաբնիկ այդ ցեղերից, խաշաձևված լինելով հնդեվրոպական ցեղերի արգասավոր հոսանքով և ժառանգորդ հանդիսանալով Հին Արևելքի անհետացող ցեղերի ու ժողովուրդների, դարերի ընթացքում զարգացրել է մի ուրույն ու ինքնատիպ մշակույթ, որի մեջ իրենց վճռական դերն են խաղացել դիցարանական պատկերացումները:

Մեր նպատակն է նախ առանձնացնել Հայոց դիցարանական եղջերուի կերպարը՝ եղած գանձարանից, թեկուզ ընդհանուր գծերով, տալ նրա հետ կապված դիցարանության փշրանքների ու արվեստի նմուշների մեկնաբանությունը, ապա այդ հետքերով խորանալ զարգարվեստի հանգուցային այն խոշոր պրոբլեմի լուծման մեջ, որը վերաբերում է նախաքրիստոնեական և քրիստոնեական շրջանների զարգարվեստային ավանդների առնչությանը: Խնդիր, որն ունի ոչ միայն հայկական նշանակություն և կարոտում է նորանոր, ավելի խոր ու արմատական մեկնաբանությունների:

Մենք ժամանակին զբաղվել ենք հայ զարգարվեստի հիմնական մոտիվների ծագման և գաղափարական բովանդակության հարցերի ուսումնասիրությամբ: Այժմ, նոր փաստերի և նոր մոտեցման օգնությամբ, հնարավորություն ենք ունենում ավելի խորանալ նյութի մեջ և հասնել, մեր կարծիքով, ընդունելի բացատրության նաև առաջադրված խնդիրների, ինչպես նաև զարգարվեստային մի շարք ուրիշ հասկացությունների վերաբերյալ:

Եվ այս ամենը՝ հայոց դիցարանական եղջերուի հետքերով: Գաղտնիքն այն է, որ դիցարանական եղջերուի զարգակերպարն անցնում է հայ զարգարվեստի ամբողջ ընթացքով մեկ՝ սկսած նախնադարյան ժայռապատկերներից և վերջացրած մեր ժամանակներով: Ըստ որում, այդ զարգակերպարը, վա-

¹ «Կ. Մարքսը և Ֆ. էնգելսը արվեստի մասին», Ա, Երևան, 1963, էջ 161:

դադույն ժամանակներից առնչված լինելով անիմիստական, տոտեմիստական ու պաշտամունքային խոշոր գաղափարների հետ, արտահայտել է այդ բոլոր ժամանակների հիմնական պատկերացումների ոգին ու էությունը: Անշուշտ, լոկ եղջերուն քիչ կլիներ բավարար արդյունքի հասնելու համար, եթե նրան շուղեկցեին զարդարվեալի հիմնական մոտիվները և՛ մեղ մոտ, և՛ շատ ուրիշ ժողովուրդների մշակույթի էջերում:

Նպատակ առնենալով քննել հայոց դիցարանական եղջերուին նվիրված նյութերը, պիտի նկատենք, որ տարբեր ժամանակներում նա տարբեր իմաստ ու նշանակություն է ունեցել և վերափոխումների անընդմեջ շղթայով զույատեկ՝ մինչև XX դար: Այդ շղթայի ամբողջությունը ճանաչելու համար բավական է թափանցել նրա օղակներից մեկի մեջ: Մեզ համար այս առումով

Նկ. 1

Ելակետային նշանակություն ունի միջնադարյան հայ մանրանկարչությունը, իսկ այստեղ էլ՝ XIII—XIV դարերի բանաստեղծ ու մանրանկարիչ Թորոս Տարոնեցու (Մշեցու) մի հազվագեղ մանրանկարը, մանավանդ, որ նրա մասին առկա են տարբեր կարծիքներ: Խոսքը վերաբերում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 6289 ձեռագրի 226ա թերթի զարդանկարին՝ կատարված 1323 թվականին (Նկ. 1): Այստեղ, կիսախորանի կենտրոնական վերնամա-

սում՝ աստվածամայրն է՝ մանուկ Քրիստոսը գրկին. նրանից ներքև, ձախ կիսախորանում, պատկերված է մայր-եղջերու՝ ձագուկին սնելիս, իսկ աջ կիսախորանում՝ հայր եղջերուն է: Գ. Հովսեփյանը, անդրադառնալով այդ նրկարին, բարձր է գնահատում հատկապես աստվածամորն այդ եղանակով (ստնաու աստվածամայր) պատկերելու փորձը, որովհետև այն՝ ըստ նրա, «մինչև վերջերս զուտ արևմտյան էր համարվում»²: Եղջերուների մասին նա շիտոսում: Այդ հարցին անդրադառնում է Լ. Գուրնովոն, գրելով. «Մայր-Մարիամի հանդեպ տաժած այս գորովագույթ վերաբերմունքի պատկերման մեջ Արևմտյան նկարիչներից՝ Քորոս Տարոնացին առաջ անցավ ձագուկին կերակրող եղջերուի հետ համեմատելով կերակրող աստվածամորը, և գուցե էլ ավելի հետոն գնաց, պատկերելով նրանց կողքին հայր եղջերուին, մինչդեռ ըստ ավանդության՝ Քրիստոսը երկրային հայր շուներ»³: Այս միտքը վերաշարադրված է նաև նույն ալբոմի վերահրատարակությունների մեջ: Վերջերս՝ բնավող մանրանկարին անդրադարձավ Ա. Ավետիսյանը՝ կրկինելով նույն միտքը⁴:

Քորոս Տարոնեցու եղջերուների մասին գրել է նաև Վ. Անանյանը, գրանք համարելով բնական եղջերուների պատկերները⁵:

Այդ մանրանկարում, ինչպես նաև համանման այլ տեսարանների մեջ պատկերված եղջերուներին անդրադարձել ենք նաև մենք՝ նրանց համարելով հին պատկերացումների մնացուկները:

Արդ, հիրավի, ի՞նչ ծագում ունեն Քորոս Տարոնեցու եղջերուները: Նրանք արտացոլում են բնակա՞ն եղջերուների գաղափար, թե՞ դիցարանական:

Այս հարցին պատասխանելու համար նախ ծանոթանանք Քորոս Տարոնեցու մանրանկարի ամբողջությանը: Այն ավետարանական կանոնիկ զարգաթերթիկ է՝ մշակված ըստ հայ և օտար ավանդույթների: Այստեղ ամեն ինչ ծառայում է նույն նպատակին՝ Քրիստոս-աստծու աշխարհ գալու պատմությանը: Հենց դրա արտահայտությունն են Աստվածամայրն՝ իր մանուկ զավակով, աջ ու ձախից գեպի նրանց խոնարհված հրեշտակները, ինչպես նաև սրբապատկերներով հյուսված սկզբնատառը («Բ») և լուսանցազարդ—տոհմածառը: Էջում շկա ոչ մի պատկեր ու տառ, որը կապված չլինի նույն հիմնական գաղափարի հետ: Ուստի այդ նույն իմաստին են ծառայում նաև եղջերուները:

Միտք է առաջանում, եթե այդպես է, ապա Քորոս Տարոնեցու պատկերած եղջերուները պիտի երևան գային նաև նրանից առաջ ու հետո՝ ուրիշ նրկարիչների վրձնի տակ: Հիրավի, Քորոս Տարոնեցու ավագ սերնդի ներկայացուցիչներից մեկը XIII դարում նկարել է մի ուրիշ տեսարան (նկ. 2), որը գտնվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 7651 ձեռագրում (թերթ 10ա): Կիսախորանի կենտրոնում՝ մայր եղջերուն է. նրանից վերև, կարծես նրա մեջքին, նստած է ձագուկը: Քրիստոսն այստեղ պատկերված է Հայր

2 Գ. Հովսեփյան, Խաղրակեանք կամ Պոռշեանք Հայոց պատմության մեջ, Անթիլիաս-Լիրանան, 1969, էջ 270 (ավելի առաջ՝ համանուն աշխատության առաջին հրատարակության երկրորդ հատորում՝ 1944 թ.):

3 «Հայկական հին մանրանկարչություն», ալբոմ, նկ. 45 և նրա բացատրությունը:

4 Ա. Ավետիսյան, Հայկական մանրանկարչության Գլաձորի դպրոցը, Երևան, 1971, էջ 120—124. նկարը՝ 64—65-րդ էջերի միջև:

5 Վ. Անանյան, Հայաստանի կենդանական աշխարհը, Բ, Երևան, 1962, էջ 282:

6 Ա. Մնացականյան, Հայկական զարգարվեստ, Երևան, 1955, էջ 255—264:

աստու հետ՝ լուսանցազարդ-տոհմածառի վրա: Մոր ու մանկան գազափարն այս մանրանկարում (կիսախորանի վերևի մասում) վերարտադրված է հավալատան թռչունի պատկերով (վնասված է), որն իր կուրծքը ճեղքելով սնում է ձագուկներին՝ նորից պատշաճեցված Քրիստոսի գազափարին: Խոսուն է և լուսանցազարդ տոհմածառը, որի հիմքում պտուկած է աստվածաշնչային նախնին: Դա այն ծառերից է, որոնց մասին միջնադարյան ժողովրդական երգն ասում է.

— Ծաղկեցաւ ծառն կենաց՝ Աստուածածինն էր.
 Լուսեղէն պտուղ երեր՝ իւր միածինն էր⁷...

Նկ. 2.

Դժվար չէ ըմբռնել, որ այսպիսի տեսարաններում անգամ բուսական աշխարհը դիցաբանական ողի ունի: Միթե՞ դրա ցայտուն օրինակը չեն բարդու նման սլացիկ տոհմածառ-լուսանցազարդերը՝ իրենց դիցաբանական պատուհներով: Եվ եթե ավետարանական նկարներն ու հատկապես կիսախորաններն այնքան դարձանային ու դալարապետ են, ապա պատճառն այն է,

⁷ Ա. Մնացականյան, Հայկական միջնադարյան ժողովրդական երգեր, Երևան, 1956, էջ 295:

որ նրանք վերարտադրում են բնության վերածնունդի, հոգևոր զարնան, Քրիստոս-հատիկի ծլարձակման հնավանդ զազափարը: Այդ նույն զարնան մասին էր, որ գրգռիկ տաղեր էր գրում նույն ժամանակների խոշոր բանաստեղծ Կոստանդին Երզնկացին և զգուշացնում. «Բան զարնան օրինակա խորհուրդի Քրիստոս, մի՛ մարմին հասկանայք զբանս, այլ հոգևոր»⁸:

Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 5437 ավետարանի 23ա թերթում պատկերված է մի այլ տեսարան՝ ըստ Մատթևոսի ավետարանի «Գիրք ճննդեան Յիսուսի Քրիստոսի...» նշանաբանի (նկ. 3): Կիսախորանի կենտ-

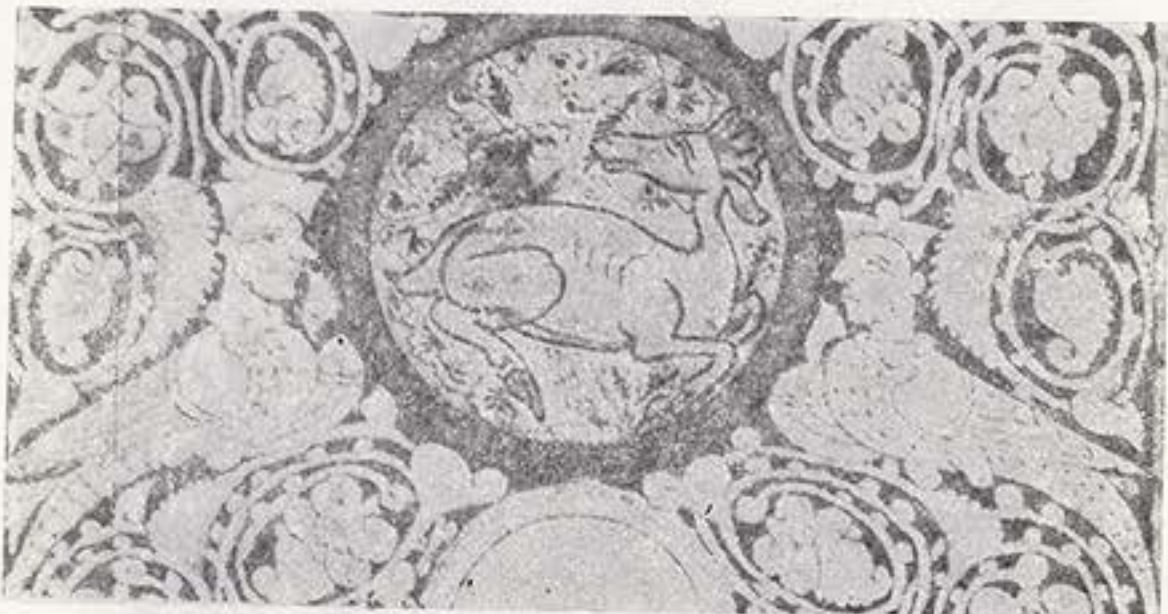
նկ. 3

րոնում շրջագծի մեջ, աստվածամայրն է՝ մանուկ Քրիստոսը գրկին. եղջերուն՝ լուսանցազարդի հիմքումն է, այս անգամ՝ նախնու փոխարեն: Համեմատության նպատակով այստեղ կարելի է հիշել Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 5505 ձեռագրի 176ա թերթի նկարազարդումը (նկ. 4), որ նո-

⁸ Կոստանդին Երզնկացի, Տաղեր, Երևան, 1962, էջ 117:

րից աստվածամոր և մանուկ Քրիստոսի փոխարեն, շրջանակի մեջ, նստած է հղջերուի ձագ:

Մաշտոցյան Մատենադարանը վերջերս հարստացավ ևս մի ավետարանով (N 10670, ժամանակ՝ 1303 թ.), որի մանրանկարների մեջ, ծննդյան տեսարանում (թերթ 2ա), պատկերված են զույգ հղջերուներ՝ խոնարհված դեպի նորածին Հիսուսը: Ընդհանուր գաղափարը նույնն է ու հասկանալի: Այն ավելի պերճախոս է դառնում, երբ հիշում ենք միջնադարյան բանաստեղծ Հովհաննես Վարդգեսու «Տաղ ծննդեան» երգի սկիզբը, ուր Աստվածամայրը նմանեցված է մայր հղնիկի, իսկ նորածին Քրիստոսը՝ հղնաձագի (հորթի):

Նկ. 4

Յայն առաւոտին
Ահեղ գիշերին
Եղնիկն էր ծնել,
Խայտ հորթ մ'էր բերել...⁹:

Մենք կարող ենք մատնացույց անել նաև բազմաթիվ այլ մանրանկարներ, որոնց բոլորի մեջ էլ, նկարիչները, տարբեր ձևերով ու հնարամտություներով, վերարտադրել են նույն գաղափարը՝ հղջերու-աստվածամայր, հղջերու-Քրիստոս, հղջերու-նախնի: Բոլոր դեպքերում էլ նրանք ներդաշն են քրիստոնեական գաղափարներին: Ուստի սխալ կլիներ կարծել, թե հղջերուն այդ տեղերում ծնվել է այս կամ այն նկարչի մտածողությունը, կամ թելադրված է նրա կամքով և արտահայտում է բնական հղջերուի գաղափար:

Որոշումները ցույց են տալիս, որ սխալ է նաև այն կարծիքը, թե Քորոս Տարոնեցին (կամ որևէ այլ մանրանկարիչ) կանխել է արևմտյան Եվրոպային, որովհետև քրիստոնեական հղջերուն Արևմուտքում առկա է դեռևս վաղ քրիստոնեական հուշարձանների վրա: Համապատասխան տեսարաններ են հայտնաբերված հատկապես քարայրային կամ ժայռափոր դամբարաններում:

⁹ Karamianz N., Verzeichniss der armenischen Handschriften der königlichen Bibliothek zu Berlin, Berlin, 1888, էջ 68 (ձեռ. № 84): Չեռագրում վերջին տողը մասամբ ազգավազված է (ե՛րայթ հոյթ...):

Հիշենք դրանցից մի պատկերազարդ մեղալիոն, որը համարվում է IV—V դարերի գործ, գտնված է Հոռմի մոտակայքում և պահպանվում է Վատիկանի թանգարանում¹⁰: Նրա մի երեսին պատկերված է աստվածամայրը՝ մանուկ Քրիստոսը գրկին և երեք մոզերը, իսկ ներքևում՝ երկու եղջերու: Մեղալիոնի մյուս երեսին Քրիստոսն է՝ երկու առաքյալ-հրեշտակների միջև, իսկ ներքևում՝ նորից երկու եղջերու:

Համանման տեսարան է ներկայացնում նույն ժամանակներից հայտնաբերված մի ուրիշ փորագրություն¹¹, ուր պատկերված են զույգ եղջերուներ և մի գառնուկ: Վերջինս հենց Քրիստոսի խորհրդանշանն է:

Մասնագետները, այդպիսի տախտակների մասին խոսելիս, բացառիկ նշանակություն են տալիս Պոնտիենի մկրտարանին, որտեղ ուշագրավ է Հորդանանում մկրտվող Քրիստոսի պատկերը և նրա գաղափարը խորհրդանշող եղջերուն՝ Հորդանանի ջրերին նայելիս¹²:

Համանման փաստեր կան նաև վաղ միջնադարյան հայ մշակույթի գանձարանում, օրինակ, Աղցի Արշակունյաց թագավորների դամբարանում (364 թ.), Քասաղի բազիլիկ եկեղեցու որմնաքանդակներում (IV—V դդ.) և այլ հուշարձանների վրա: Առաջին տեսարանում, շրջագծի մեջ, պատկերված է խաչ, իսկ նրա աջ և ձախ կողմերից՝ եղջերուների շարքեր: Երկրորդում նորից շրջանակավոր խաչ է, միայն թե այստեղ աջ ու ձախ կողմերից քանդակված են մեկական եղջերու: Բ. Առաքելյանը¹³, Լ. Ազարյանը¹⁴ իրավացիորեն այդ եղջերուները դիտում են որպես քրիստոնեական խորհրդանշաններ՝ ինչպես որ ընդունված է Արևմտյան Եվրոպայի համապատասխան տեսարանները գնահատողների կողմից:

Մեզ հայտնի չեն, սակայն, կարծիքներ, որոնց հեղինակները նկատած լինեին քրիստոնեական եղջերուի առկայությունը նաև մանրանկարչության մեջ: Մինչդեռ քրիստոնեական նույն եղջերուն է հանդիպում նաև այստեղ: Վերջինիս և վաղ քրիստոնեական եղջերուի միջև եղած կապը նկատելու համար պիտի հետևողականորեն ծանոթանալ VI—X դարերի վկայություններին, և խընդիրը կարող է լուծված համարվել: Իսկ այդպիսի փաստեր կան, օրինակ, Ատենի վանքի, Աղթամարի տաճարի և այլ հուշարձանների քանդակներում:

Ահա այսպիսի ճանապարհներով է, որ քրիստոնեական վաղ շրջանի եղջերուն հետո թափանցել է հայ մանրանկարչության մեջ և դարձել նրա հմայիչ մոտիվներից մեկը: Այն մեծ տարածում է գտել ոչ միայն խորաններում, կիսախորաններում, այլև լուսանցազարդերում՝ տալով արվեստի նորանոր հրաշալիքներ:

Արդ, ի՞նչ իմաստ ունեն այդ եղջերուները: Արդեն նկատված է, որ նրանք նույնացված են մկրտության խորհրդի, քրիստոնեական նահատակների, քարոզիչների, առաքյալների, զղջացողների, հավատացյալների և նման

¹⁰ Н. Л. Кондаков, Иконография богородицы, I, СПб, 1914, էջ 95, նկ. 71:

¹¹ Abbé Martigny, Dictionnaire des antiquités chrétiennes, Paris, 1855, էջ 19:

¹² Նույն տեղում, էջ 136—137:

¹³ Բ. Առաքելյան, Հայկական պատկերաքանդակները 4—7-րդ դարերում, Երևան, 1949, էջ 84, 86, 90, նկ. 63, 72:

¹⁴ Լ. Ազարյան, Միմվոլիկան միջնադարյան հայկական արվեստում («Լրաբեր», Երևան, 1970, № 7, էջ 41—49):

այլ հասկացությունների հետ¹⁵: Մտաավորապես այդպիսի մեկնարկություն է տրված հայկական վաղ շրջանի փաստերին: Բ. Առաքելյանը, փորձելով նրանց մեջ հին գաղափարներ տեսնել, իսկույն ավելացնում է. «Մակայն մեր քանդակները հազիվ թե այս հնագույն հասկացություններն են անդրադարձնում, նրանք ավելի շատ կապված են քրիստոնեական սիմվոլիկայի հետ, որի համաձայն եղջերուն ներկայանում է իբրև կարոտ դեպի երկնային արքայությունը»¹⁶:

Որոնումները ցույց են տալիս, որ այդ կարծիքները ճիշտ են, բայց եղջերուն ամեն անգամ այն պարագաների որոշակի գաղափարն է արտահայտում, ինչ պարագաներում որ հանդես է գալիս ինքը: Եղջերուն մկրտության տեսարանում կապվում է ջրի և մկրտության գաղափարների հետ, նահատակությունների տեսարաններում՝ նահատակության, ծննդի տեսարաններում՝ ծննդի և այլն: Ավելին, ինչպես կատեսենք ստորև, եղջերու-աստվածամայր, եղջերու-Քրիստոս, եղջերու-նախնի զուգահեռներն էլ իրենց արտահայտած հասկացությունների հետ են կապվում:

Արդ, որտեղի՞ց են սնվել քրիստոնեական այդ պատկերացումները՝ կապված եղջերուի հետ: Մասնագետները փորձել են այս առումով մատնացույց անել աստվածաշունչը և մանավանդ սաղմոսները: Պոնտիենի մկրտարանի կապակցությամբ նույն աղբյուրում վկայակոչված է 41-րդ սաղմոսի հետևյալ տունը. «Որպէս փափագէ եղջերու յաղբերս ջուրց, այնպէս փափագէ անձն իմ առ քեզ, աստուած»: Այս և նման այլ տեղերը, սակայն, Աստվածաշնչում պատկերավոր համեմատությունների իմաստ ունեն և տվյալ տեսքով չեն կարող հիմք համարվել այնպիսի խորագնաց ավանդույթների, ինչպիսին տեսնում ենք եղջերու-աստվածամայր, եղջերու-Քրիստոս, եղջերու-նախնի և նման այլ զուգահեռներում:

Մնում է ընդունել, որ եղջերուի գաղափարը քրիստոնեական ըմբռնումների ներաշխարհն է թափանցել արտաստվածաշնչային պատկերացումներից և հիմնավորվել Աստվածաշնչում եղած զանազան արտահայտությունների օգնությամբ: Այս առումով ուշադրավ է, օրինակ, Գրիգոր Նարեկացու տված մեկնաբանությունը: Նա՛, որ այնքան լավ գիտեր Հին ու Նոր ուխտերը և աստվածաբանական գրականությունը, Երգ երգոցի մեկնության ժամանակ, հանդիպելով այն տողերին, ուր կույսը կամ հարսը (իբր թե եկեղեցին) կանչում է սիրածին (իբր թե Քրիստոսին), ասելով. «Ե՛կ, եղբորորդի իմ... նմանեաց այժման կամ որթուց եղանց», գրում է, թե նման համեմատությունը «չէ կարի պատշաճ», այլ՝ կապված է եղնիկի սրատեսության հետ¹⁷:

Աստվածաշնչում համապատասխան հիմք չգտնելու պատճառով մնում է որոնումները կատարել ժողովրդական հին պատկերացումների մեջ: Այս առումով բացառիկ արժեք է ստանում հայկական ժողովրդական մի հին հայրեն, որն ասում է.

Ա՛յ, իմ աստուածատուր, ա՛յ, կրարիճ, էղա՛ւղ, օ՛յ,

Ապա օ՛ր մար, որ զքեզ բերել. բնկա՛ւ, օ՛յ.

Թէ զինք՝ մարդ-մարբն չէ, ա՛յ, բերել, էղա՛ւղ, օ՛յ,

¹⁵ Abbé Martigny, նշվ. աշխ., էջ 136:

¹⁶ Բ. Առաքելյան, նշվ. աշխ., էջ 90:

¹⁷ Գրիգոր Նարեկացի, Մատենադրոսներ, Վենետիկ, 1840, էջ 292:

Ոչ կնիկ-դայեկ սընուցել, ընկա՛լ, օ՛յ.
 Թէ եղն ի մօրին, ա՛յ, բերել, էղա՛ղ, օ՛յ,
 Խրկագվին կաթով սընուցեր, ընկա՛լ, օ՛յ.
 Աստղունքն իր օրօրքն, ա՛յ, ասել, էղա՛ղ, օ՛յ,
 Լուսինկան լուսն է հաներ, ընկա՛լ, օյ.
 Յիսուս ինքնսան, ա՛յլ, եղեր, էղօյա՛է,
 Որդանան գետը մըկըրտել, ընկա՛լ, օ՛յ.
 Կընքել, իւր անուն, ա՛յ, դրել, էղօյա՛նղ,
 Այս անուն մեր նոր թագաւոր, ընկա՛լ, օ՛յ¹⁸։

Այս երգում գրվատվում է մի հերոս, որը կոչվում է «աստուածատուր», այսինքն, աստվածապարզե, աստվածածին կտրիճ։ Այդ հերոսը ծնված է ոչ թե մարդ-մորից, այլ եղնիկից, ոչ թե տանը, այլ՝ անտառում, սնված է ոչ թե մարդ-մոր կամ մարդ-դայակի, այլ հեքիաթային «խրկագույլի» կաթով։ Նրբան օրորել են ոչ թե մարդիկ, այլ աստղերն ու լուսինը։ Բայց եղնիկածին այդ հերոսը, որը փաստորեն եղջերուի ձագուկ է, ըստ երևույթին, երգում նույնացվում է «ինքնսան»-մարդ Քրիստոսի հետ։

Յիսուս ինքնսան, ա՛յլ, եղեր, էղօյա՛է,
 Որդանան գետը մըկըրտել, ընկա՛լ, օ՛յ...

Կնունքի պարագան է հենց այն բեկման կետը, որտեղ ընդհատվում է հեթանոսությունը և որտեղից սկսվում է քրիստոնեությունը։

Հայկական հայրենը, սակայն, ուշադրավ է նաև մի այլ առանձնահատկություն։ Նրա մեջ առկա «Այս անուն» դարձվածքը, որն ունի բանաձևային դեր, ցույց է տալիս նրա կիրառված և գործնական նշանակություն ունեցած լինելը։ Հետևապես պիտի ընդունել, որ ամեն նոր կնունքի ժամանակ երգել են այդ հայրենը և «Այս անուն»-ին հասնելիս՝ տվել մկրտվողի անունը։ Եվ քանի որ կնքվողը եղել է արդեն «կտրիճ» և կնքվելուց հետո համարվել է «նոր թագաւոր», ուստի ենթադրվում է երկրորդ կնունք։

Հայտնի է, որ կրկնակի կնունքի սովորությունը քրիստոնեության մեջ պահպանվեց հոգևորականության համար։ Բայց հոգևորականները կնքվելիս ո՛չ «կտրիճ» են կոչվում, ո՛չ էլ «նոր թագաւոր»։ Ուստի դրանք ենթադրում են հեթանոսական ծես և տվյալ երգում երևան են գալիս որպես մնացուկ։

Այսպիսով տեսնում ենք, որ հայկական այս հին, ծիսական հայրենի մեջ գովերգվում է մի հերոս, որը ծնվել է եղնիկից և նույնացվել Քրիստոսի հետ։ Ուստի այստեղ միանգամից ունենք և՛ եղջերու-աստվածամայր, և՛ եղնորդի-Քրիստոս զուգահեռների ապացույց։ Քանի որ երգում կայուն է մոր՝ եղնիկի դադափարը¹⁹ և նա աստվածամայր չի կոչվում, ուստի պիտի ընդունել, որ նրա դավակը եղել է նրան ավելի հարազատ ու հեթանոս, քան կարող էր լինել

18 Ա. Մնացականյան, Հայկական միջնադարյան ժողովրդական երգեր, էջ 126—127։

19 Ընտրելով եղջերուի մտափը, մենք շնք մոռանում նման ուրիշ մտափների առկայությունը՝ ինչպես քրիստոնեական, այնպես էլ ավելի վաղ ժամանակների մշակույթում, քրոնց բուրբի բնությունը, սակայն, այլ գործ է։ Մեր «Հայկական զարդարվեստում» այդ առումով կատարված է զգալի աշխատանք, այն մեծապես օգնում է ներկա շարադրանքին։

Քրիստոսը: Հեռեւազես Քրիստոսն այդտեղ փոխարինել է հեթանոսական հերոսին:

Ուշագրավ է, որ հայկական հին երգերում պահպանվել են համապատասխան բազմաթիվ փշրանքներ, որոնց բոլորի մեջ էլ գովերգվող հերոսի մայրը եղնիկն է, պախրան կամ վերի (վայրի) ոչխարը, այծը և նման մի այլ կենդանի: Հնտագայում դրանք աստիճանաբար վերափոխատարվորվել են՝ հարմարեցվելով նորածին մանկանց, իսկ երգերը՝ վեր ածվել օրորոցային երգերի²⁰:

Քննվող հայրենը միաժամանակ մեզ տանում է դեպի հեթանոսության և քրիստոնեության այն խաչմերուկը, որտեղ հեթանոսությունն իր տեղը զիջում էր քրիստոնեությանը, և համապատասխան հերոսները վերափոխատարվում էին: Կարևորը ոչ թե լոկ գաղափարի համանմանությունն է, այլև ժամանակի (վաղ քրիստոնեության շրջան) համապատասխանությունը: Ուստի դա մեզ համար առիթ է հանդիսանում որոնումներ կատարել այդ ժամանակվա բանահյուսական ուրիշ նյութերի մեջ: Իսկ դրանցից լավագույնները քրիստոնեության համար պայքարած առաջին նահատակների առասպելախառն վարքագրություններն են, որտեղ ամբարված են զարմանալի առասու պերճախոս փաստեր՝ կապված եղջերուի գաղափարի հետ:

Այստեղ նկատի ունենք Հայաստանում քրիստոնեություն տարածող Բագեոս առաքյալի, Հոփոսիմյանց կույսերի, Ոսկյանց, Սուքիասյանց, Ատոմյանց նահատակների և նրանց հետ առնչվող հեթանոսական շրջանի պատմագիցարանական հերոսներ Արտաշես Առաջինի, Սաթենիկ տիկնոջ, նրանց որդիներ Արտավազդի, Վրույրի (Վնոյ), Վրդոյի, ինչպես նաև Անահիտ աստվածուհու մասին պահպանված փաստախումբը, որն այս առումով ցարգ չի ուսումնասիրվել:

Սուքիասյաններն²¹ ուղղակի կոչվում են Բոշե՝ կապվելով նաև եղջերուների հետ: Իրա ապացույցը նահատակվող Կաղրատոսի երգած նույն 41-րդ սաղմոսն է. «Որպէս փափաքէ եղջերու յաղբերս ջուրց, այնպէս փափաքեն անձինք մեր առ քեզ, աստուած»: Ապա նա բացատրել է, թե ինչպես վիրավոր եղջերուն ջուր է որոնում, այնպես նահատակներն են տենչում միանալ Քրիստոսին: Այստեղ էլ առկա է երկմկրտության պարագան: Սուքիասը հեթանոս ժամանակ կոչվելիս է եղել Բարսակատր, ապա մկրտվելով Եփրատում՝ վերանվանվել է Սուքիաս:

Հիշենք Ոսկյանց առասպելը²²: Հոռմեական կայսրության պալատական գործիչներ են նրանք՝ առարված Հայոց թագավորի մոտ: Ծանապարհին հան-

20 Ա. Մնացականյան, Հայկական միջնադարյան ժողովրդական երգեր, էջ 126—129, 473—478: Տե՛ս նաև Ռ. Գրիգորյան, Հայ ժողովրդական օրորոցային և մանկական երգեր, Երևան, 1970, էջ 56—75-րդ էջերի նմուշների մեծ մասը և ուրիշներ՝ այլ էջերում:

21 «Սոփերք հայկականք», ՓՔ, 1854, Վենետիկ, էջ 31—66: Սաղմոսը մասամբ փոփոխված է: Հնարավորություն կա մտածելու, որ Սուքիասյանները յուրովի կապվում են Սաթենիկի հետ Հայաստան եկած Արտազի բնակիչ պլանների հետ, որոնց մասին խոսում է Մովսես Խորենացին («Պատմութիւն հայոց», 1913, էջ 182): Այս կապակցությամբ ուշադրություն է դրվում նաև այն գրույցը, որի համաձայն Արտազ գավառն «ասեն գոլ հայրենին Փահլուլին, իսկ Փահլուլն է անգոյ եղջերուաբաղ» (Հակոբ Նալյան, Գիրք որ կոչի գանձարան ծանուցմանց, 1758, էջ 296):

22 Մ. Ավգերյան, Արտազի վարք և վկայութիւնք սրբոց, Բ, Վենետիկ, 1811, էջ 121—130:

գիտում են Քաղեոս առաքյալին և, կամենալով ստուգել նրա հավատքը, պահանջում են, որ նա իրենց մոտ կանչի լեռան բարձունքով սուրացող եղջերուներին: «Յայնժամ ձայնեաց Քաղէոս եղանցն լանուն Յիսուսի. զայ առ ինքն և նոքա... և կին»: Հյուրերը մորթում են մի եղնիկ, խորովում, ուտում, իսկ Քաղեոս առաքյալը այդ եղնիկի մաշկն ու ոսկորները ի մի է բերում, դասավորում և կենդանություն է տալիս նրան: Հրաշքի ազդեցությամբ պալատական հյուրերը դառնում են քրիստոնյա և փորձում են այդ հավատքին դարձնել նաև Արտաշես թագավորին ու Սաթենիկ թագուհուն: Արքան ժամանակ չի գտնում այդ հարցով զբաղվելու: Սաթենիկի բարեկամները, սակայն, եկած Ալանքից, հարում են նրանց: Վերջիններս հենց Սուրիասյաններն են:

Այս գրույցներում քրիստոնեության վճռական հակառակորդներ են արքայորդիները՝ Վնոյն, Վրդոյն, ինչպես նաև Արտավազը:

Ուշագիր զննությունը ցույց է տալիս, որ Հոնիփսիմյանց կույսերի առասպելն էլ վերջին հաշվով, առնչվում է եղջերուների մի տեսակի՝ այծյամների հետ: Ղ. Ալիշանը, վերաշարադրելով վկայաբանական վարքի համապատասխան տողերը, գրում է, թե նրանք «կանցնեն Մշկեց կամ Մշկունյաց լեռան խորշ մի, որ այսպես կոչվի լեռան վրա արածող մշկապորտ այծեմանց համար»²³: Գալով հուշ է եղջերու-կույս զուգահեռից, որի մասին կխոսվի ստորև: Նույնը կարելի է ասել Ատոմյանների մասին, որոնց նահատակության վայրը հետազայում կոչվել է Ոչխրանց²⁴:

Բայց մենք առայժմ կանգ առնենք այստեղ և անենք մեր հերթական եզրակացությունը: Ինչպես նշված հայրենում հերոսը եղջերուի գաղափարական միջնորդությամբ է գալիս հեթանոսական հեռուներից և դառնում քրիստոնյա, այնպես էլ՝ Քաղեոս առաքյալին հանդիպող Ոսկյանները, ապա Սուրիասյանները: Նրանց և նրանց համախոհների խորհրդանշանը եղջերուն է, որի հետ կապված դիցաբանության արմատները գտնվում են հեթանոսական ժամանակների խորքերում:

Խնդիրն ավելի հասկանալի կդառնա, եթե փորձենք որոնել համապատասխան փաստեր նաև ուրիշ ժողովուրդների մոտ: Այս առումով բացառիկ արժեք ունեն հունա-հռոմեական մշակույթի մի շարք փաստեր: Գրանցից առավել հետաքրքրական ու պերճախոս է X դարի հունական մի Սաղմոսարանի լուսանցքում արված մանրանկարը²⁵: Այստեղ սրացքի մեջ կանգ է առել մի եղջերու, որի եղջյուրների միջև պատկերված է Քրիստոսը, իսկ դիմացը, ներքևվում՝ ծունկի է եկել Ս. Եվստաթեոսը: Նման մանրանկարներ կան նաև անգլիական ձեռագրերում²⁶:

Որտեղի՞ց են սնվել այս մանրանկարները. Աստվածաշնչի՞ց, նրա սաղմոսների՞ց, թե՛ մի ուրիշ սկզբնաղբյուրից: Ինչպես հայտնի է, Եվստաթեոսը տեղ չէր կարող գտնել աստվածաշնչային որևէ գրքում: Գրան հակառակ, մանրանկարի մանրամասնությունները հայտնի են դառնում Եվստաթեոսի վկայաբանական վարքից: Այստեղ պատմվում է, որ նա եղել է հեթանոս, Հռոմի բաղաբացի ու զորավար՝ Պլակիդես անունով: Եվ ահա մի անգամ, որսի ժա-

²³ Ղ. Ալիշան, Արշալոյս քրիստոնեության Հայոց, Վենետիկ, 1920, էջ 116:

²⁴ Հ. Ոսկյան, Գնունեաց և Ռշտունեաց նախարարությունները, Վիեննա, 1952, էջ 39:

²⁵ Б. Н. Лазарев, История византийской живописи, II, М., 1948, տախտ. 46ա:

²⁶ „La Miniatura“, Novara, 1960, էջ 117, տախտ. 190 (XIII դար):

մանակ, նա հանդիպում է մի գեղեցիկ եղջերուի ու հետապնդում նրան: Հանկարծ եղջերուի եղջյուրների միջից երևում են խաշն ու Քրիստոսը: Քրիստոսը ձայն է տալիս. «Ո՞վ Պլակիդէ, զի՞ հալածես զիս. զի ես վասն քո եկի...»: Պլակիդեսն, այդ տեսիլքի ազդեցությամբ, բնամանիքով, բնդունում է քրիստոնեություն, վերանվանվում՝ Եվստաթեսս, մարտնչում հանուն քրիստոնեության և նահատակվելով դասվում սրբերի շարքը²⁷:

Այստեղ արդեն բացորոշ ասված է, որ եղջերուն խաշի և Քրիստոսի խորհրդանշանն է. ուստի հենց այդ իմաստով էլ այն երևան է եկել հունական Սաղմոսարանի մանրանկարում:

Դիցարանական եղջերուի հետ է կապված նաև ս. Աթանագինեսի վարքը²⁸: նա իր բնկերների հետ միասին, բնդունել է քրիստոնեություն և պայքարում է հեթանոսության ու նրա վիշապների դեմ: Եղջերուն արդեն նրա մըշտական այցելուն է: Այդ կապը հարատևում է նաև նրա բնկերների ու իր նահատակվելուց հետո, որովհետև ըստ առասպելի, իբր թե, ամեն տարեգարձի (հուլիս 17) «եղն գայ ի յիշատակ վկայիցն՝ մատուցանելով աստուծոյ բնծայ զորթս»:

Ո՞րն է այս ավանդական գրույցի հիմքը: Մ. Ավգերյանը ամեն կերպ փորձում է համոզել, թե դա պատահական միջադեպ է՝ մուծված վարքագրության տարբերակներից մեկում և կարող է ծիծաղելի դարձնել սրբերին: Ըստ նրա, այդտեղ եղջերուի փոխարեն պիտի տեսնել մեծատոհմիկ Եվդոկիա տիկնոջը: Նույն կարծիքը պաշտպանել են Բ. Սարգիսյանը²⁹, Հ. Գելցերը³⁰ և ուրիշներ: Սակայն գտնվել են մասնագետներ, որոնք մատնացույց են արել մեկնաբանության գիտական ուղիներ: Օրինակ, ըստ Գուտշմիդի «Աթանագինեսի այդ՝ է՛ հեթանոսական և հինավուրց աստված իմն՝ ծածկեալ ընդ քրիստոնեական քողով. բայց նա անդատին էր իբրև պաշտպան և նահապետ անտառաբնակ էրեոց»³¹: Այդ խնդրի մասին ճիշտ կարծիք է հայտնել նաև Մ. Արեղյանը, այնտեղ տեսնելով «մի հին գրույց, որ սրբերին է անցել հեթանոսությունից»³²:

Մ. Ավգերյանի և այլոց նշված կարծիքների մասին կարելի է ասել, որ դրանք նախնական տպավորությունների արդյունք են, որոնք, մանավանդ այժմ, մեր համախմբած փաստերի շնորհիվ, ինքնին հերքվում են՝ տեղի տալով մի շատ կարևոր երևույթի բացահայտմանն ու մեկնաբանությանը:

Եղջերու-Աթանագինես, եղջերու-Պլակիդես զուգահեռը մեզ տանում է դեպի մի այլ հուշարձան՝ հունական Դիդենիս Ակրիտաս էպոսը: Հայտնի է, որ այն մշակված է IX—XI դարերում՝ ժողովրդական երգերի ու պատկերացումների հիման վրա, պատշաճեցվելով ժամանակի պատմական դեպքերին ու դեմքերին: Դիդենիսին նվիրված ժողովրդական երգերից մեկն ամբողջապես հատկացված է դիցարանական եղջերուին: Հերոսը մահամերձ է: Ինչո՞ւ: Որովհետև անտեղյակաբար, ինչպես Պլակիդեսը, հալածել է դիցարանական եղջերուին և հանկարծ սթափվել՝ նրա եղջյուրների միջև տեսնելով խա-

27 Մ. Ավգերյան, Լիակատար վարք և վկայութիւնք սրբոց, Վենետիկ, 2, 1813, էջ 251—258:

28 Նշվ. աշխ., Գ, 1810, էջ 354—359:

29 Բ. Սարգիսյան, Ազաթանգեղոսը և իւր բազմադարեան գաղտնիքն, Վենետիկ, 1890, էջ 215—216:

30 Հ. Գելցեր, Հետազոտութիւն հայ դիցարանութեան, Վիեննա, 1897, էջ 36:

31 Բ. Սարգիսյան, նշվ. աշխ., էջ 215—216:

32 Մ. Արեղյան, Երկեր, Ա, 1966, էջ 74:

չի, իսկ թիկնամեջին՝ աստվածամոր պատկերները: Այդ մասին է, ահա, որ մահամերձ Գրգենիսը պատմում է.

Վաթսուն առյուծ սպանեցի և երեքհարյուր արջ.
Այդտեղ մեզքն ինձ մոլորեցրեց՝ եղջերուին հանդիպելիս.
Եղջյուրների միջև այդ եղջերուի խաշ կար, ճակատին՝ աստղ էր
շողշողում,
Իսկ թիկնամեջին՝ փալլում էր աստվածամայրը:
Հովանավորված էր այդ եղջերուն, իսկ մեզքն ինձ մոլորեցրեց.
Եվ ահա ես պիտի մեռնեմ...³³

Պարզ է, որ Գրգենիսը պատկանում է Աթանագինեսի և Եվստաթենոսի գիցարանական ընտանիքին: Ուստի նրա կերպարը ժողովրդական երգերում պիտի ծնված լիներ դարագլխային նույն երևույթների ժամանակ: Դրա փալլուն ապացույցը նրա անունն է՝ «Գրգենիս»—երկձունդ կամ կրկնաձունդ: Ըստ այդմ, նա էլ երկանուն է՝ Գրգենիս-Վասիլ: Փաստորեն «Գրգենիսը» մականուն է, որի տակ թաքնված է նրա հեթանոսական անունը: Այստեղ շկա նաև բրիտանոսություն ընդունելու պարագան: Եվ դա հասկանալի է, որովհետև նա IX—XI դարերի վրա է վերաշափված: Բայց և այնպես այդ գծի արձագանքն էլ կա էպոսում. հեթանոս (մահմեդական) է համարվում նրա հայրը:

Այսպիսով առատ ու հավաստի փաստերը խոսում են նաև մի նոր իրողության՝ հայ, հույն և ուրիշ ժողովուրդների նշված պատկերացումների համանմանությունների մասին: Դա մի կողմից մեր առջև բացում է համապատասխան շփումների փոխազդեցությունների դուռը, իսկ մյուս կողմից՝ օգնում հասկանալու ցարդ ըստ էության շքնված մի շարք փաստերի իմաստը:

Այս առումով հետաքրքրական է հայկական հետևյալ երգը.

Կէս գիշերին մէջ էրածիս...
Հայոց տեառն նշանը տեսայ...
Պիտի մեռնեմ էսօր-վաղը,
Մահուս տեառն նշանը տեսայ...³⁴

Այստեղ միևնույն պատկերացումն է, և կարծես ինքը՝ Գրգենիսն է խոսում: Չմոռանանք, թե Գրգենիսի էպոսը Արևմտյան Հայաստանում է ծնվել, նրա մեջ մեծ տեղ են ունեցել հայերը, որոնք և երգել են նրա հին երգերը³⁵: Այս մոտեցմամբ քննվող հայկական երգը Գրգենիսյան երգի արձագանքն է XIX դարի ժողովրդաշունչ գրականության մեջ:

Պահպանված է նաև մի ուշագրավ բառախաղ, որը ցարդ ճիշտ չի մեկնարանվել: Խոսքը Փավստոս Բուզանդի այն վկայության մասին է, որտեղ նկարագրվում է ազգուրաց և հավատափոխ Մեհրուժանի արշավանքը՝ գեպի

³³ „Греческие народные песни“, М., 1957, էջ 15—16: էպոսը տես „Дигенис Акрит“ (М., 1960)՝ Ա. Յա. Սիրկինի առաջարանով և ծանոթագրություններով:

³⁴ «Մասիս», 1884, էջ 423:

³⁵ Գ. Բարտիկյան, Византийский эпос о Дигенисе Акрите и его значение для арменоведения (автореферат докторской диссертации), Ереван, 1970.

Բաղրևանդի Թաղավան—հայոց հին սրբավայրը: Ճանապարհին նա հանդիպում է ուղևորների և հարցնում այնտեղ տանող ճանապարհը: Ուղևորները պատասխանում են «ճանապարհ ընդ եղջերս է»: Մեհրուժանը «մեծապէս խտրեաց... ընդ միտս իւր, տրամեցաւ ընդ բանսն, սակայն տայր հրաման շարաշար քարշել զուղևորսն և ծեծել»³⁶: Հարց է առաջանում. Ինչո՞ւ «ընդ եղջերս է» պատասխանն այդպէս ցնցեց և զայրացրեց հավատուրաց Մեհրուժանին: Բանասերներն այս հարցին տարբեր պատասխաններ են տվել³⁷: Բայց մենք կարող ենք ասել, որ Մեհրուժանին «ընդ եղջերս», այսինքն, եղջուրների միջից ճանապարհ ցույց տվողները՝ աստվածային պատժի և մահվան ըստ պատճառներն են հիշեցրել, հասկացնելով, որ նա հավատքն ուրանալով բռնել է անխուսափելի մահվան ճանապարհը:

Մ. Արեղյանը Աթանազիոսի վարքում առկա եղջերուի կապակցութեամբ տված վերոհիշյալ ծանոթագրութեան մեջ նշում է, որ իրենց ձագուկներին զոհարարութեան բերող եղջերուների մասին շատ զրույցներ կան նաև Հայաստանում:

Փաստերը ցույց են տալիս, որ եղջերու-հերոս, եղջերու-դիցուհի զուգահեռների հեթանոսությունից դարձի եկած քրիստոնյա ներկայացուցիչները՝ ծագումով Արևմտյան Հայաստանից և Փոքր Հայքից են: Այդպիսին է, օրինակ, վերոհիշյալ հայրենի գովերգած եղնիկածին «աստուածատուր» կտրիճը, որովհետև այդ հայրենը գալիս է Ակնից, իսկ նրա տարրերակները՝ մերձեփրատյան դավառներից ու Վասպուրականից: Գիգենիսը նույնպէս մերձեփրատյան այդ վայրերի ծնունդ է³⁸: Այնտեղ են ծնված նաև Աթանազիոսը (Սեբաստիա)³⁹ և Պլակիդոսը (Գամիրք)⁴⁰: Ոսկյան-Սուրբասյանները, ըստ զրույցի, հենց Եփրատում մկրտվեցին ու այդտեղ էլ նահատակվեցին:

Ուշագրավ է նաև այն, որ Պլակիդոսը, Ապլակիդոս անունով, շատ է սիրված եղել Ակնի հայերի կողմից, ուր եղել է նաև համանուն սրբավայր⁴¹: Միջնադարյան հոգևորականները Ապլակիդոս-Եփստաթեսոսին դասել են հայ սրբերի շարքը: XIII դարում ստեղծված Սկևռայի մասնատուփի վրա Գրիգոր Լուսավորչի, Վարդան Մամիկոնյանի, Թադեոս առաքյալի կողքին գրել են նաև Եփստաթեսոսի պատկերը⁴²:

Հետաքրքրական է և այն, որ Եփստաթեսոսի վկայարանության հայկական թարգմանությունների մեջ եղջերուն ավելի քան դիցարանական կերպարանք է ստացել. «եղջիրքն մինչև յամպսն էին... բազմոստեան էին իբրև պտղովք լի... խաչն էր՝ խաչ մարգարտով» և այլն⁴³: Իսկ զա հիշեցնում է Գրիգոր Նարեկացու եզների գովքը.

36 Փավստոս Բուզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Տիգրիս, 1909, էջ 375—377:

37 Թ. Ավդալբեգյան, Հայագիտական հետազոտություններ, Երևան, 1969, էջ 132—134:

38 Բ. Бартикян, նշվ. աշխ.:

39 Մ. Ավգերյան, նշվ. աշխ., Գ, էջ 319:

40 Նույն տեղում, 2, էջ 251:

41 Նույն տեղում, 2, էջ 283—284:

42 „Revue des études arméniennes“, I, Paris, 1964, էջ 130:

Այս հարցերի կապակցութեամբ մեծարժեք փաստեր են հավաքված Ղ. Ալիշանի «Արշալոյս քրիստոնեությունից Հայոց» (Վենետիկ, 1920) գրքում:

43 Մ. Ավգերյան, նշվ. աշխ., 2, էջ 282:

Եղջերն ամէն խաշանման,
Եւ մազն ամէն՝ հոյլ մարգարիտ⁴⁴:

Աթանազիոսի հիշատակը Հայաստանում այնքան է հարգվել, որ «Արամազդայ և Անահիտայ» տոները խափանվելով, վերահատկացվել են «Յովհանն Մկրտչին և Աթանազիոսայ վկային» — «Նաւասարդ ամսոյ ԻԱ»: Եվ այս բոլորը՝ Արեւմտյան Հայաստանի ու Փոքր Հայքի բնօրրանում: Իսկ դա՛ հայհունական, հայ-հոռմեական դարավոր շփումների բանուկ խաշմերուկն էր՝ անբաժան Փոքր Ասիայից: Հատկապես այստեղ՝ Փոքր Ասիայում էին վերածնավորվում կրոնական հին պատկերացումները՝ ըստ քրիստոնեականի: Կրոնական գաղափարների այդ խառնարանի մասին է խոսում Յ. Էնդելսը, միաժամանակ Փոքր Ասիան համարելով վաղ քրիստոնեության գլխավոր «սկզբնօրինակ»⁴⁵: Փոքր Ասիայի և Հայաստանի այդ ժամանակների տաճարային համայնքների ուսումնասիրության մեջ Ա. Փերիխանյանը իրավացիորեն նշում է, որ այդտեղ կրոնական տարբեր գաղափարները հետզհետե մերձենում էին նաև ստրկատիրական վերնախավի շահերի թելադրանքով⁴⁶:

Ահա հիմնականում այս պայմաններում ու տարածքում են ծնվել դիցաբանական եղջերուի հետ կապված քրիստոնեական վերոհիշյալ առասպելները, ուստի հենց այստեղ էլ պիտի որոնել համապատասխան հիմքեր: Այս առումով հատուկ ուշադրություն է հրավիրում Փոքր Ասիայի ամենահռչակավոր սրբությունը, որի մասին քրիստոնեության Նոր Ուխտում կարգում ենք: «Այլև զմեծին աստուածոյ Արտեմիայ զմեհանն յոչինչ համարել... զոր ամենայն Ասիա և տիեզերք պաշտեն» (Գործք Առ., ԺԹ, 27): Խոսքը եփեսոսի Արտեմիսի մասին է. Արտեմիս, որը Հունաստանի մեծ աստվածուհին էր՝ մտած Հռոմ Դիանա անունով: Նրանց համադորը՝ Հայաստանում՝ Անահիտն էր: Հենց այս աստվածուհիներին էր, որ փոխարինելու եկավ աստվածամայրը՝ Ժառանգելով և վերաիմաստավորելով նրանց արժատական հատկանիշները: Հարց է առաջանում. կապված էին նրանք դիցաբանական եղջերուի գաղափարի հետ: Այո՛, և հենց այստեղ է որոնվող խնդրի լուծման գաղտնիքը:

Հայտնի է, որ Արտեմիսը պատկերվել է որպես որսի կենդանիների և առհասարակ որսորդության հովանավոր: Մեծ ճանաչում են դուել նրա այն արձանները, որտեղ նա մի ձեռքով բռնել է իրեն ասպատանած եղջերուի եղջյուրներից, իսկ մյուսով դուրս է քաշում կապարճից նեո՝ պատժելու այդ եղջերուին հալածող որսորդին⁴⁷: Մոտավորապես այդ ձևով է պատկերվել նաև Դիանան: Հռոմեական հին դրամների վրա նրան հանդիպում ենք եղջերուի հետ որպես հովանավորուհու: Ահա համապատասխան դրամապատկերներից (48 թ. մթա) մեկի նկարագրությունը. «Դիանան հերարձակ, կանգնած հանդիպահայաց, աշով բռնել է ետին ոտքերի վրա բարձրացած և դեպի ձախ՝ ցատկոսմի ձգտող եղջերվի պոզերից, իսկ ձախով՝ ցուպ»^{47ա}: Ըստ որում, այս-

⁴⁴ Գրիգոր Նարեկացի, Մատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1840, էջ 473—474:

⁴⁵ К. Маркс, Ф. Энгельс, Сочинения, т. 22, էջ 489:

⁴⁶ А. Периханян, Храмовые объединения Малой Азии и Армении, М., 1959, էջ 48:

⁴⁷ Ф. Любкер, Реальный словарь классической древности, М.—СПб, 1888, էջ 132:

^{47ա} Խ. Մուշեղյան, Հայաստանի դրամական դանձերը, I, Երևան, 1973, էջ 106. տե՛ս նաև 259—262-րդ նկարները:

տեղ ցույց համարված առարկան, մեր կարծիքով տեղ-նիզակ է. ռազմական գործիք՝ իր սուր ծայրով: Դիանա-եղջերու զուգահեռի մասին եղած փաստերից հիշենք միջնադարում կերտված գերմանական արվեստի մի հրաշալիք, ուր դիցաբանական եղջերուի վրա բազմել է Դիանան⁴⁸: Ուտի և միանգամայն իրավացի են մասնագետները, երբ Դիգենիսին հանդիպած կախարդական եղջերուի մասին գրում են, թե այդտեղ «լսվում է հին հունական ավանդույթյան արձագանքը Արտեմիսի (որսի ասավածուհու) սրբազան եղջերուի մասին: Բայց այդ ավանդույթյան հետ այստեղ ներդաշնակված է նաև հին քրիստոնեական գրույցը, որը Քրիստոսին պատկերում է եղջերուի կերպարանքով»⁴⁹:

Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ արդեն միմյանց են հասցված մի կողմից հեթանոսական, իսկ մյուս կողմից քրիստոնեական եղջերուների մասին եղած դիցաբանական պատկերացումների ծայրերը, բայց չեն «հանգուցված»:

Արտեմիսի կապակցությամբ մեծ արժեք ունեն Ազամեմնոնի դստեր՝ Իֆիգենիայի զոհարելույթյան, ինչպես նաև նրա եղբոր Օրեստի հետ կապված պատմությունները: Այդ մասին են խոսում Եվրիպիդեսի դրամաները, Նոնոսի, Պրոկոպիոս Կեսարացու և այլոց պատմությունները:

Միջնադարյան Հայաստանում լայն տարածում են ունեցել հունարենից թարգմանված դիցաբանական փշրանքներ, որոնք Գրիգոր Աստվածաբանի միջնորդությամբ գալիս են Նոնոսից: Ըստ այդ փշրանքների Ազամեմնոնի դստերը՝ Իֆիգենիային տանում են զոհարելու Արտեմիսին, իսկ «Արտեմիս ողորմեալ կուսին՝ յափշտակէ զնա... և երևեցոյց փոխանակ կուսին եղն, զոր առեալ եղղենացիքն՝ զոհեցին»⁵⁰:

Իֆիգենիայի պատմության կապակցությամբ մեծ արժեք ունի Պոմպեյի փլատակներից պեղված նախաքրիստոնեական շրջանի մի սրմնանկար⁵¹, ուր ներքևում զոհարեման տեսարանն է, իսկ երկնքում, ամպերից վեր՝ առաքվող եղջերուի և նրան բերող քրմուհու պատկերները:

Ըստ որոշ աղբյուրների, փրկված Իֆիգենիան բերվում է Հայկական Տավրոս, որտեղից նա իր հետ տանում է Անահիտի արձանը, որպեսզի եղբայրը՝ Օրեստը Կոմանայում կառուցեր Արտեմիսյան տաճար:

Նոնոսի մոտ արժեքավոր տողեր կան Արտեմիսի և նրա հոմանիսներ «Ուրիոնի և Արտիոնի» մասին⁵²: Այլ աղբյուրից միևնույն գրույցը հայտնի է Դիանայի անունով, որը լողանալիս տեսնում է իրեն հետապնդող Արտիոնին, պատժում է նրան՝ նախ դարձնելով եղջերու⁵³: Հանրահայտ են այս թեմայով արված միջնադարյան մեծարժեք նկարներ⁵⁴:

Հայկազյան բառգրքի հեղինակները «եղջերուահար» բառը մեկնելիս, օգտվում են Նոնոսի նշված վկայությունից և «Ուրիոն» (Օրիոն) անվան կողքին իրավացիորեն ավելացնում «Հայկ», իսկ «Արտեմիս»-ի կողքին՝ «Անա-

⁴⁸ „Encyclopedia of World Art“, New-York, Toronto, London, II, 1960, տախտ. 70:

⁴⁹ „Греческие народные песни“, էջ 265:

⁵⁰ (Nonnos), Die Scholien zu fünf Reden des Gregor von Nazianz, հրատ. Հ. Մանուգյան, Մարտիրոս, 1903, էջ 17:

⁵¹ Փ. Любкер, նշվ. աշխ., էջ 518:

⁵² (Nonnos), նշվ. աշխ., էջ 18:

⁵³ Փ. Любкер, նշվ. աշխ. տես „Orion“ բառը: Տես նաև Փ. А. Брск:уз, И. А. Ефрон, Энциклопедический словарь, I, էջ 316 („Актеп“):

⁵⁴ „Encyclopedia of World Art“, 12, 1966, տախտ. 22:

հիտ»։ Հայկ-Օրիոն դիցարանական ընդհանրությունն էլ վաղուց է հայտնի։ Եվ ահա, Արտեմիսին հետապնդում է նաև Օրիոն-Հայկը։ Իսկ որ հայոց նախնի Հայկի պատմությունն էլ է կապված կարիճի և Օրիոն համաստեղության հետ, դա նորից հանրահայտ է⁵⁵։ Հայ դիցարանության համար նոննոսի մոտ արժեքավոր փաստ կա նաև Արտեմիսի ցլակերպ հոմանու մասին եղած նշումի մեջ, որովհետև Անահիտի պաշտամունքն ու նրա տաճարները հայտնի էին անահատական ցուլերով։

Վերևում նշվեց Դիզենիսի, Աթանագինեսի, Եվստաթիոսի, ինչպես նաև հայոց «աստուածատուր» կտրիճի՝ Արևմտյան Հայաստանից և Փոքր Հայքից ծագած, իսկ Ոսկյանց և Սուբիասյանց վկաների՝ այդտեղ նահատակված լինելը։ Դրան համապատասխանում է Անահիտ-Արտեմիս-Դիանա աստվածուհիների պաշտամունքային վայրերի առկայությունը ևս Արևմտյան Հայաստանում ու Փոքր Հայքում։ Ա. Գարագաշյանը, Մ. Արեղյանը և ուրիշներ վաղուց են նկատել, որ Ստրարոնի մոտ կան համապատասխան տվյալներ։ Խոսելով Կապադովկիական Տիանա քաղաքի մասին, Գարագաշյանը գրում է. «Տիանայ, որպէս և գաւառսն Տիանիտիս՝ կը յիշեցունէն զԱնահիտ... ոչ կարի հեռի ի Տիանայ աւանի մեհեան Անահտայ»⁵⁶։ Այստեղ նկատի է առնված Ստրարոնի 12-րդ դրքի 7-րդ հատվածը, որտեղ, իրոք, Դիանա աստվածուհու անունով նշված է և՛ գավառ, և՛ քաղաք, ինչպես նաև Արտեմիսի մեհյան։ Ավելին. հիշվում է, որ Տիանա քաղաքն էլ կառուցված է եղել Շամիրամի անունով կոչված բարձունքի վրա։ Իսկ Շամիրամն ինքը իր շատ գծերով պատկանում էր աստվածուհիների այն մեծ ընտանիքին, որոնց մեջ էին Անահիտը (Արտեմիսը, Դիանան), Աստղիկը և այլ աստվածուհիներ⁵⁷։

Արտեմիս-Դիանա-Անահիտ աստվածուհիների հարազատությունը միմյանց որոշ մասնազետներ ձեռք է անցած մտածելու, թե արդյոք «Դիանա» անունը «Անահիտ»-ի շրջված ձևը չէ⁵⁸։ Հիշատակելի է, որ Մովսես Խորենացին Անահիտին կոչում է Արտեմիս։ Ըստ այդմ էլ Ղ. Ալիշանը գրում է, թե Անահիտն է «սեփականագոյն և սիրելագոյն ի դիս Հայոց, որոյ պատշաճեալն առ Յոյնս՝ է Արտեմիս... առ կատինս Դիանա»⁵⁹։

Այս անժխտելի իրողությունից ելնելով է, որ Ղ. Ալիշանը Անահիտին նվիրած էջերում չի մոռանում Անահիտի կապը՝ եղջերուի հետ։ Նրա բերած փաստերը սակայն, կարոտ լինելով լրացուցիչ հիմնավորումների, մատնչվեցին մոռացության։ Այդ պատճառով է, որ Անահիտին նվիրված և վերջերս հրատարակված Կ. Մելիք-Փաշայանի «Անահիտ դիցուհու պաշտամունքը» մեհնագրության մեջ ոչ մի խոսք չկա այդ մասին⁶⁰։

Մենք ևս ժամանակին անդրադառնալով հայոց դիցարանական եղջերուին, — շենք հենվել Ղ. Ալիշանի նշած փաստերի վրա՝ նրանց ստուգելիության պատճառով⁶¹։ Այժմ, սակայն, վերևում կատարված քննություններն ինքնին

55 Մ. Արեղյան, Երկեր, Գ, Երևան, 1968, էջ 30—35։

56 Ա. Մ. Գարագաշյան, Քննական պատմություն Հայոց, Բ, Թիֆլիս, 1895, էջ 167—168։ Տե՛ս նաև Մ. Արեղյան, Հայ ժողովրդական առասպելները, Վաղարշապատ, 1899, էջ 517—518։

57 Մ. Արեղյան, Երկեր, Գ, Երևան, 1968, էջ 40—41։

58 «Մառը և հայագիտության հարցերը», Երևան, 1968, էջ 225։

59 Ղ. Ալիշան, Հին հույան..., էջ 279։

60 Կ. Մելիք-Փաշայան, Անահիտ դիցուհու պաշտամունքը, Երևան, 1963։

61 Ա. Մնացականյան, Հայկական զարգարվեստ, էջ 256—264։

անհարկի են դարձնում Անահիտ-եղջերու զուգահեռի փաստարկումը և իրավունք տալիս՝ Ղ. Ալիշանի մատնանշված փաստերը համարել մեծարժեք, իսկ կարծիքը՝ ճիշտ: Գրանցից մեկն է, օրինակ, Արտաշես Առաջինի առասպելը: Ղ. Ալիշանը, խոսելով Անահիտի պաշտամունքի մասին, հիշում է նաև այն փաստը, որի համաձայն Արտաշես Առաջինը մահամերձ վիճակում Արեղյան տոհմի Արեղո նահապետին առարում է «յնկեղեաց յՆրիզայ՝ բժշկութիւն» խնդրելու: Բայց նրա խնդրանքը չի կատարվում⁶², և նա մեռնում է՝ աշքերթ առջև, ինչպես բանահյուսութունն է վկայում:

Զվագելն եղանց

Եւ զվագելն եղջերուաց...⁶³

Ինչո՞ւ է գիցարանված այս կենսագրականում Արտաշես Առաջինի մահը մի կողմից կապվել Անահիտի, իսկ մյուս կողմից՝ եղնիկների և եղջերուների որսորդության հետ: Հետաքրքրական կլիներ իմանալ Արեղո նահապետի բերած «պատասխանը» Անահիտից: Մովսես Խորենացին իմացել է դա, բայց ավելորդ է համարել դրան անդրադառնալը և բավարարվել միայն Արեղո նահապետին «շղոմարար և սուտակաւպաս» կոչելով: Այդ շղոմարարության և սուտակասպասության մեջ է եղել, անշուշտ, նաև Արտաշեսի մերժման բացատրությունը, որը պիտի նմանվեր Գիդենիսի խոստովանությանը:

Այս մշուշոտ պատմությունն ավելի է հստակվում և՛ Ոսկյանց, և՛ Սուրբիասյանց դրույցների օգնությամբ, որոնք կապվել են Արտաշես Առաջինի և Սաթենիկի, ուստի և շատ հեռու ժամանակների հետ: Ինչո՞վ բացատրել այս շփոթը, մի՞թե առասպելների հորինողները չէին կարող տալ ժամանակակից անձանց անուններ: Կարող էին, բայց այդպես չի արված, որովհետև փաստաբան շարունակվել է հին եղջերուների հետ կապված Արտաշեսյան առասպելը, որին և միահյուսվել են Ոսկյան-Սուրբիասյանների վարքերը: Ըստ վկայարանական դրույցի՝ Սուրբիասյանները հալածվել են Արտաշեսի ու Սաթենիկի որդիների կողմից: Պատճառն այն է, որ նրանք պայքարում են հեթանոսության դեմ, մտածում խորտակել Բագարանի կուռքը:

Բագարանը, կապվելով Արտաշես Առաջինի հետ, հիշեցնում է Մովսես Խորենացու վկայությունը՝ Երվանդ Վերջինի կառուցած Բագարանի խորտակման, ապա Անահիտի և ուրիշ աստվածությունների բրմերին նոր հիմնվող Բագարանը անդափոխելու մասին⁶⁴: Ուստի Սուրբիասյան եղջերուները կամեցել են խորտակել Անահիտի արձանը: Արտաշեսն ու նրա ընտանիքն էլ, առասպելաբանության ուժով, կյանքի են կոչված նրանց հալածելու համար:

Արտաշեսյան առասպելը մեզ տանելով դեպի Երվանդ Վերջինի հիմնած Բագարանը, Անահիտի և այլոց պաշտամունքը, տանում է նաև դեպի նրանց նվիրված «Մնեդոց անտառ» — եղնիկների, եղջերուների, այծյամների և որսի այլ կենդանիների բազմությունը: Որքա՞ն նման է Արտաշեսի հիշած որսի տեսարանը՝ «Մնեդոց անտառի» տեսարանին՝ նավասարդյան ծիսական որսորդություններով և տարեզլխային այն տոնով, որը նվիրված էր Անահի-

62 Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 190:

63 «Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը», հրատ. Կ. Կոստանյանց, Աղեքսանդրապոլ, 1920, էջ 87:

64 Մովսես Խորենացի, նշվ. աշխ., էջ 175:

տին և Արամազդին: Այդ տոնն էր, որ ըստ Հայսմավուրքի վերափոխեց Գրիգոր Լուսավորիչը «և սահմանեաց ամ յամէ աշխարհաժողով և թագաւորական տօն լինել, որ օր մուտ է նաւասարգի ամսոյ ԻԱ, որ է Աւգոստոս ԺԱ և զի յայնմ աւուր տօնէին հայր ի կոսպաշտութեանն Արամազդայ և Անահտայ»⁶⁵: Հասկանալի է, որ Մննդոց անտառի սնունը՝ Անահիտի և Արամազդի, հայոց նոր տարվա ծնունդն էր խորհրդանշում, որը հետագայում համապատասխանեցվեց Քրիստոսի ծնունդին, այդ ծնունդը ավետող «Գիրք ծննդեան Յիսուսի Քրիստոսի»... սկսվածքին՝ զեպի ավետարանական խորանները և կիսախորանները բերելով թե Անահիտի եղջերուներին և թե իրեն՝ թատերականացված Անահիտին՝ ի զեմս թռչնազլուխ կանանց կամ մերկ աղջիկների. մանավանդ առատության եղջյուրը (ամալթեղջյուրը) ձեռքերին: Այս կապակցությամբ պիտի նկատել, որ Անահիտը, Արտեմիսը, Գիանան և նրանց մյուս երկվորյակները, որպես որսի հովանավորներ, կապված են ոչ թե լոկ եղջերուի գաղափարի հետ, այլ նաև որսի մյուս կենդանիների, իսկ հաճախ նաև առհասարակ՝ անասնապահության ու կենդանա-բուսական ողջ աշխարհի: Ուստի համապատասխան պատկերացումների մեջ և նրանց զանազան վերարտադրություններում առկա է նաև այդ երևույթի արտացոլումը և դա՛ հասկանալի մշակումով նաև քրիստոնեական դարաշրջանում: Հիշենք Գառ-Քրիստոս տարածված խորհրդատկերը կամ ժողովրդական հարսանեկան այն ծառագովքը, ուր փեսայի ծառը գովելու են հրավիրվում, «եղնիկ դաշտէն» «Գառն Արեգոյն», «Քօշն ի Քարէն» և այլ կենդանիներ⁶⁶:

Արվեստի հին հուշարձանների շարքում հաճախ հանդիպում ենք աստվածությունների այնպիսի բարդ պատկերների, որտեղ մարդկային մարմինը ձուլված է կենդանական աշխարհի բազմաթիվ ներկայացուցիչների հետ: Այդպիսին է, օրինակ, Նփեսոսի բազմաստինք Արտեմիսը՝ ցուլերի, եղջերուների և այլ կենդանիների համախումբ շարքերով⁶⁷: Հայոց հարսանեկան երգի մարմնավորումն է կարծես այս արձանը կամ բնդհակառակը:

Համոզվելով հայոց գիցարանական եղջերուի կապի հարցում՝ ինչպես աստվածամոր, Քրիստոսի, այնպես էլ Անահիտի, Արտեմիսի հետ, մենք կկամենայինք հատուկ ուշադրություն հրավիրել Անահիտի պաշտամունքին առնչվող և մեզ հայտնի ամենահնագույն եղջերվաքանդակի վրա, որը գտնվեց վերջերս Անահիտ գիցուհու ամենանշանավոր սրբավայրի՝ Երզնկայի պեղումներից (նկ. 5)⁶⁸:

Փղոսկրից կերտված և ոսկով զարդարված (բծավոր եղջերու) պաշտամունքային այդ հրաշալիքը, իր գիցարանական էությունը, Անահիտական է և դարմանալիորեն նման հայ մշակույթի տարրեր բնագավառներում հանդիպող եղնիկազարդերին, օրինակ, վերևում հիշված Քասաղի բազիլիկ եկեղեցու եղջերվաքանդակներին, որոնք հետո զարգացել են որպես լուսանցազարդ

65 Կ. Մելիք-Փաշայան, նշվ. աշխ. էջ 135—136:

66 Ա. Մնացականյան, Հայկական միջնադարյան ժողովրդական երգեր, էջ 289—294: Ուշադրավ է, որ հնում եղել են հայկական տոհմեր, «Այծենական», «Քաղեանք», «Գոշեան» և նման արիչ անուններով (տե՛ս Ղ. Ալիշան, Այրարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 432—433):

67 Յ. Ա. Рагозина, История Мидии, СПб., 1903, էջ 237:

68 „Scientific American“, 1963, Number 3, էջ 43:

(նկ. 6)⁶⁹: Ուշագրավ է, որ այդ երեք զարդեղնիկներն իրարից բաժանված են շուրջ մեկական հազարամյակներով:

Երզնկայի եղջերուն մեզ դուրս է բերում դեպի Հին Արևելքի դիցաշխարհը, դեպի խեթա-խուրիական և միջագետքյան մշակութային հարստությունները: Չմտնելով այս ոլորտը, կկամենայինք հիշել միայն մի երկու փաստ: Ջարմանալի նմանություն կարելի է տեսնել վերևում հիշված հայկական հարսանեկան երգի և խուրի-միտանիական այն գլանակնիքների փորագրագարդերի ներկայացրած տեսարանների միջև, ուր կենաց ծառերը շրջապատված են եղնիկ-եղջերուններով⁷⁰: Միջագետքյան փաստերից հիշենք մոտ 3000 թվականների (մ. թ. ա.) պաշտամունքային մի տեսարան, ուր պատկերված է դիցարանական Իմզուզուզ թռչունը՝ զույգ եղջերունների հետ⁷¹: Վերջիններս կանգնած են հանդիսավոր դիրքով. նրանց եղջերունները դուրս են պրծել քառանկյունի դարդաշրջանակից⁷²: Ընդհանուր տեսարանը հիշեցնում է Թորոս Տարոնեցու մշակած կիսախորանը, ինչպես և «եղջիր եկեղեցույ» հասկացությունը⁷³: Այսպիսի պատկերացումների հիման վրա է, որ խորանագարդերի վերին անկյունային ստաիկները կոչվում են եղջյուրներ: Երբեմն էլ նման տեղերում ընդգծվել է եղջյուրի զազափարը (նկ. 7)⁷⁴: Դրանք ի վերջո ազգագրությունից և ճարտարապետությունից են գալիս՝ կապվելով համապատասխան քանդակների, զարդերի, արձանների⁷⁵ և ուղղակի եղջյուրներ ցցելու սովորությունների հետ⁷⁶:

Այս պատկերացումների, ինչպես նաև առհասարակ եղջերուի հետ կապված դիցարանական նյութերի մեջ հատուկ տեղ ունի նաև միեղջերուն կամ միեղջյուրը, առանց որի ուսումնասիրության միշտ էլ թերի կմնա եղջերուի մոտիվն իր ամբողջությամբ: Ճիշտ է «միեղջերուն» նկատված է մասնագետների կողմից, և նրա մասին կան ուշագրավ դիտողություններ, սակայն ցարդ չի գտնված նրա տեղն ու դերը համապատասխան պատկերացումների մեջ:

⁶⁹ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձև. № 356, թերթ 110, ժաման. 1318 թ.:

⁷⁰ В. В. Струве, История Древнего Востока, М., 1941, էջ 247. В. Б. Пиотровский, Кармир-Блур, I, Ереван, 1950, էջ 78, նկ. 50:

⁷¹ „Памятники мирового искусства“, М., 1968 տախտ. 173ա:

⁷² Պաշտամունքային եղջերուի և թագավորական իշխանության աննշանական մեծարժեք քանդակ է պահպանված խեթական մշակույթի գանձարանում (15—13-րդ դդ. աճ.ս «The Art of the Hittites, Նյու-Յորք, տախտ. 47):

⁷³ Ազարանգեղոս, Պատմութիւն Հայոց, էջ 145:

⁷⁴ Ա. Մնացականյան, Հայկական դարդարվեստ, էջ 369—450, նկ. 780:

⁷⁵ „Encyclopedia of World Art“, Vol. IV, 1961, տախտ. 164: Տե՛ս նաև Vol. IX, 1964, տախտ. 307:

⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 370—371, նկ. 780: Հայկական սովորությունների ու պատկերացումների կազմակերպչամբ հիշենք Բազրեանդի Խասատուր գյուղի ս. Աստվածածին եկեղեցուն վերաբերող հեռույալ գրույցը. «Եկեղեցվոյս դորքը շատ է, շուխտակ վերին կիզեր, զուր գլուխ վըր շեման կը դներ ու զուր կը մատղեր... Տարվն տարի եղնիկներու եղջյուրներն եկեղեցվո սրմի վրա կը անկվեր առ ի հիշատակ հրաշագործության: Մի օր այս եղջյուրներուն վրա թռչուն մի կը թառի... Ենկի Չերին հրացան արձակելն... հոգին կը փչի...» Հիշենք նաև, որ տեղում գտնվել են սեպագիր արձանագրություններ (Ա. Հայկունի, Բազրեանդ, Ջրաբաշխ գաւառ, Ա, 1894, Ա. էջմիածին, էջ 184):

Մեզ համար այժմ հնարավորություն է ստեղծվում ղեթ ամենահիմնական դժերով ճանաչել նաև այդ էակին:

Միեղջերուն (միեղջյուր) պատկերվում է բարդ տեսքով, երկու և ավելի կենդանիների առանձին մասերի երևակայական համադրությամբ, միայն թե միշտ ունենում է մի հզոր եղջյուր: Ամենատարածված տեսակները, որպես կանոն, կապ ունեն եղջերուի կամ այժի հետ (նկ. 8)⁷⁷, բայց հանդիպում են ավելի բարդ ու դժվարաճանաչելի միեղջյուրներ ևս: Նրանց որոշ ներկայացուցիչներն արվեստում ցարդ մնացել են անճանաչելի և առեղծվածային վիճակում:

Հայկական մանրանկարչությունից ուշագրավ է հատկապես Թորոս Տարնեցու նկարած հայր եղջերուն (նկ. 1), որը փաստորեն միեղջերու է՝ բայց ճշուղավորված եղջյուրով: Տվյալ տեսարանում հավանաբար եղջերուի հետ կապված գաղափարները զուգորդված են «Մատիցէ զնոսա... որ սիրելին է որպէս զորդին միեղջերոյ» (Սաղմ., ԻԸ—6) բմբունումի հետ: Զույգ միեղջերուների նոխազակերպ պատկերների ենք հանդիպում № 7729 ձեռագրի 495ա թերթի կիսախորանում: Մեծ արժեք ունի № 379 ձեռագրի կիսախորանը (թերթ 2ա), որտեղ վիշապամարմին միեղջերուները մարտնչում են վիշապների դեմ (նկ. 9): Միեղջյուրի ուշագրավ կերպարի ենք հանդիպում Մշո Առաքելոց դոան քանդակներում, որի մասին խոսք կլինի ստորև: Միեղջյուրի ավելի բարդ պատկերի մասին են խոսում Հնդկաստանին վերաբերող նյութերը: Հայտնի է, որ միեղջյուրն իր հզորության ուժով բազմած է եղել Անգլիական պետական խորհրդանշանի, ինչպես նաև թնդանոթների վրա: Յարական արքունիքն ունեցել է նրա կախարդական եղջյուրը, որը զնահատվել է որպես աշխարհի ամենամեծագույն զանձը⁷⁸: Եղել են ցեղեր, որոնց զլխարկների վրա (թե՛ կնոջ, թե՛ տղամարդու) ցցված է եղել միեղջյուրի եղջյուրը⁷⁹: Աստվածաշունչը ճանաչում է հզոր «միեղջերուին» և նշում նրա պաշտամունքի մասին:

Այս բոլոր նյութերը խոսում են դեռևս արտաքին տվյալների վերաբերյալ, մինչդեռ կարևորագույնը միեղջյուրի ներքին էությունն է: Այդ մասին, կարելի է ասել, էական մեկնաբանություններ չկան, ուստի փորձենք խորամուխ լինել այս խնդրի մեջ: Մեզ համար ելակետային նշանակություն ունի հունական մի հին սաղմոսարանի մեջ պատկերված «միեղջյուրը և կույսը» յուանցազարգը (նկ. 10)⁸⁰: Համապատասխան սաղմոսն ասում է. «Բարձր եղիցի որպէս միեղջերոյ եղջիւր իմ» (91—11): Սաղմոսարանում սակայն խոսք չկա այդ միեղջերվի առջևն ստած կիսամերկ կույսի մասին: Նրանց սիրո բացահայտ դրսևորումն այդտեղ՝ անժխտելի է: Դա մեզ հիշեցնում է հայկական միջնադարյան ձեռագրերից մեկում հանդիպող այն դրույցը⁸¹, որն ասում է, թե միեղջերուն՝ Քրիստոսն է: Ապա պատմվում է, թե ինչպես այդ

⁷⁷ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. № 5505, թերթ 44ա:

⁷⁸ Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон, Եզվ. աշխ., տե՛ս «Единорог»:

⁷⁹ «Բառարան ս. գրք», Կ. Պոլիս, 1881, էջ 167:

⁸⁰ Н. Л. Кондаков, Миниатюры греческой рук. псалтыри IX века, М., 1878, տախտ. XIII—4, այդ մասին՝ էջ 21: Տես նաև «Древнерусское искусство», М., 1972, էջ 81—89 (Վ. Բ. Գիրշերգի հոդվածը՝ «Козьльрогъ...»):

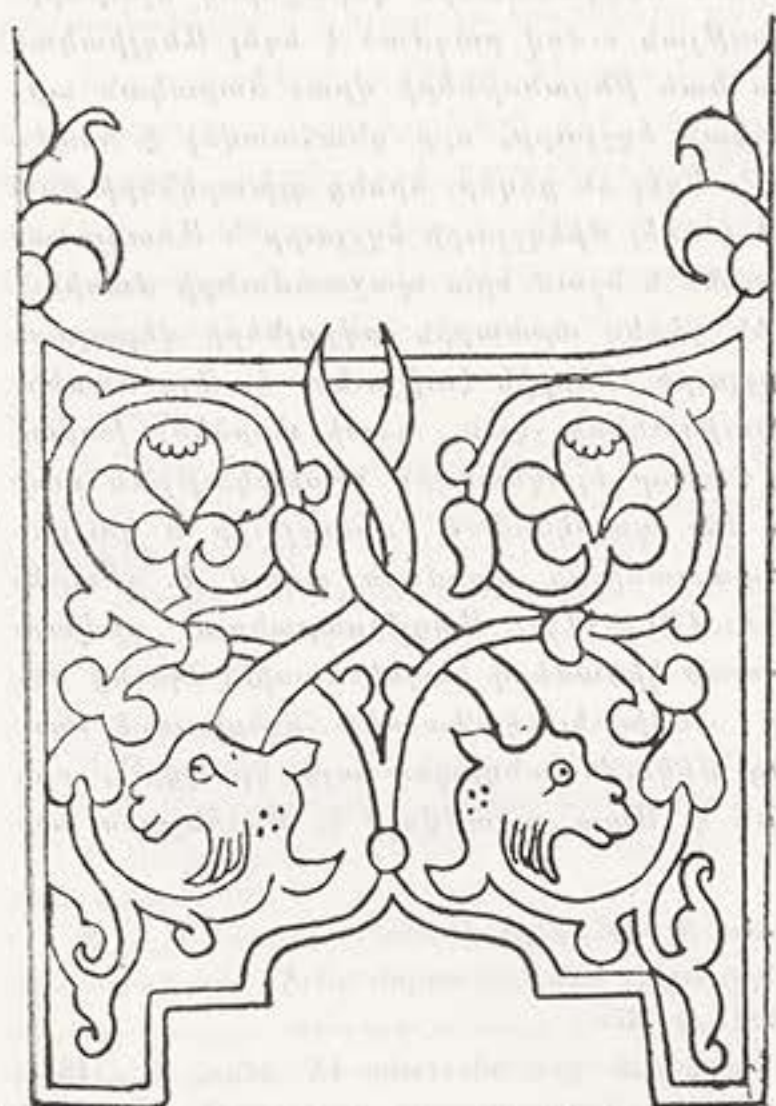
⁸¹ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. № 9823, թերթ 66բ—67ա: Հայ մատենագրության մեջ օգտագործված է և՛ «միեղջերու» բառը, և՛ «միեղջյուր»-ը: Այդ մասին տե՛ս Н. Марр, Тексты и разыскания..., VI, СПб., 1904, էջ 33—34, 110—111:

245

246

247

248

Քրիստոս-միեղջերուին որսալու համար պիտի ներկայացնել մի կույս աղ-
ջիկ: Այդ ժամանակ, իբր թե, միեղջերուն «զգայ զկուսական բուրումն հոտոյ,
այնպէս փոփոխի, մինչ զամենայն գազանութենէ շիջեալ, ի նորին ծոցն գե-
տեղեալ յենու և զստինսն նորին ծծէ և այսպէս իբրև գառն հեզացեալ լինի»:
Այդ վիճակումն էլ, իբր թե, բռնում են նրան, և նման եղանակով է, որ պիտի
սիրաշահել Քրիստոս-միեղջերուին:

Այս երկու փաստերի օգնութեամբ կարողանում ենք նման մի դույզ էլ նը-
կատել Երզ երգոցում: Այստեղ էլ Հարսը կամ օրիորդը մարդակերպ է, իսկ
Փեսան՝ կենդանակերպ: Եվ ահա Հարսը «լուալ զձայն Փեսային և տսէ. Չայն
եզօրօրդոյ իմոյ. ահաւասիկ սա նկն, վազս առնու ի վերայ լերանց՝ խաղա-
ցեալ ի վերայ բլրոց: նման է եզօրօրդին իմ այժեման կամ որթուց եղանց ի
վերայ լերանց ԲՆՅեկայ» (Բ-8—9): Բանաստեղծութեան բնթացքից երե-
վում է նաև Հարսի մերկութիւնը, որով սքանչացած է Փեսան. «Ձե բարձից
(կոնքերի) քոց նման է ուլանց յեռելոց զործոյ ձարտարի: Պորտ քո թակոյկ
ճախարակեալ անդակաս ի գինույ խառնելոյ: Որովայն քո՝ իբրև զշեղջ ցո-
րենոյ փակեալ շուշունա: Երկու ստինք քո՝ իբրև երկուս ուլս երկուորիս այ-
ժեման» (է. 2—3):

Կա, սակայն, մի առավել հին սկզբնաղբյուր, սրտեղից ավելի քան հաս-
կանալի է դառնում բնդհանուր գրիգորանութեան հնամենի էութիւնը: Խոսքը՝
«Գիլգամեշ» էպոսի մասին է, որ նկատի ունենք կենդանակերպ էնկիդուի և
Իշտարի մարդակերպ քրմուհու հանդիպման դրվագը: «էնկիդուն, որ ահա
առանձին կեցած է իր մազոտ մարմնով ամայի դաշտագետնին վրա... Վիթե-
րուն հետ կարածի և անոնց պես խոտ կուտէ. երեներուն հետ միասին ջուր
խմելու կերթա»⁸²: «Վայրի անասունների կաթը ծծած է»⁸³: Ահա այդ վայրի
կենդանուն կամ նախամարդ-էակին որսալու համար բերում են Իշտարի նվի-
րական քրմուհուն և պատվիրում. «Ահա, ան է, ո՛հ ցնծուհիդ, դու կուրծքերդ ու
զոզդ բաց արա, որպեսզի դա քովդ պառկի, շվայտանքի մեջ մխրճվի...
Հաղուատդ հանե, սիրարլուրդ բաց արա, որպեսզի կրնա իր կուրծքը քու կուրծ-
քին սեղմել:

Եվ ցնծուհին կրանա իր կուրծքը և ուրախութեան բլուրը»: Իսկ էնկիդուն
մտտնում է նրան, վայելում և բնկնում՝ իրեն որսալ կամեցողների ձեռքը⁸⁴:

Նորից գտնվում ենք Հին Արևելքում՝ համոզվելով, թե այստեղ ձևավոր-
ված էնկիդու-քրմուհի հնագույն գրիգորանութեան արձագանքներն են, որ պահ-
պանված են միեղջերովի և կույսի, Հարսի ու Փեսայի մասին հղած առասպել-
ներում:

Այսպիսով տեսնում ենք, որ միեղջերուն ոչ միայն հզոր
ու երևակայական գազան է, այլև գրիգորանական կույսերի հոմանիս, եղնիկ-
ների ու կխտարների անջածան բնկերը և ցեղակիցը: Գլխավորը մեզ համար
նրա արական, բեղմնավորող ուժի ներկայացուցիչ լինելու պարագան է: Հար-
ցի այս կողմն ավելի բնդգծված դարձնելու համար հիշենք նաև միջնադարյան
մի քանի փաստեր: Հունական Սաղմոսարանի օրինակը տեսանք վերևում, որ
գեռ իշխում են հեթանոսական բմբռնումները: Հայկական ձեռագրի զրույցը
հեթանոսականի և քրիստոնեականի հաշտեցման փորձերից մեկն է՝ կապ-

⁸² «Գիլգամեշ», Երևան, 1963, էջ 21:

⁸³ Նույն տեղում, էջ 30:

⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 23—24:

ված միեղջերու-Քրիստոս զուգահեռի հետ: Առավել ցայտուն օրինակը տալիս է XIV դարի իտալական բանաստեղծ Պետրարկան՝ իր «Հաղթարշավ» պոեմում՝ գրված հնագույն պատկերացումների հիման վրա: Մեզ համար մեծ արժեք ունեն նրա համար արված միջնադարյան մանրանկարները, որտեղ քրիստոնյա կույսերը և նրանց առաջնորդուհին, փոխարինելով հեթանոսական կույսերին, կապել են սիրո առասպելական հին Ամուրին և հաղթական քին լծել ոչ թե կրքի ու սիրո, այլ ողջախոհության միեղջյուրներ⁸⁵:

Ողջախոհության միեղջյուրն առավել ցայտուն վերարտադրության է արժանացել միջնադարյան Իտալիայի մի ուրիշ նկարում⁸⁶: Այստեղ աստվածամայրը ուղում է կերակրել մանուկ Քրիստոսին. նրանց անդորրն է հսկում և տեսարանի ողջախոհության գաղափարն արտահայտում քրիստոնեական միեղջյուրը: Այս նկարը յուրովի հիշեցնում է Թորոս Տարոնեցու մանրանկարը (նկ. 1): Արևմտյան մշակույթից հայտնի են նաև կույսի և միեղջյուրի քրիստոնեական այլ նկարներ, որոնք էլ իրենց հերթին են խոսում հեթանոսական միեղջերվի առնականության մասին:

Ահա հենց այս ոգով, քրիստոնեական ողջախոհության գաղափարով են վերաիմաստավորված նաև հայ մանրանկարչության միեղջյուրները, որոնք արդեն պայքարում են հեթանոսական վիշապների դեմ և զարդարում են աստվածաշնչային զրբերի խորաններն ու կիսախորանները:

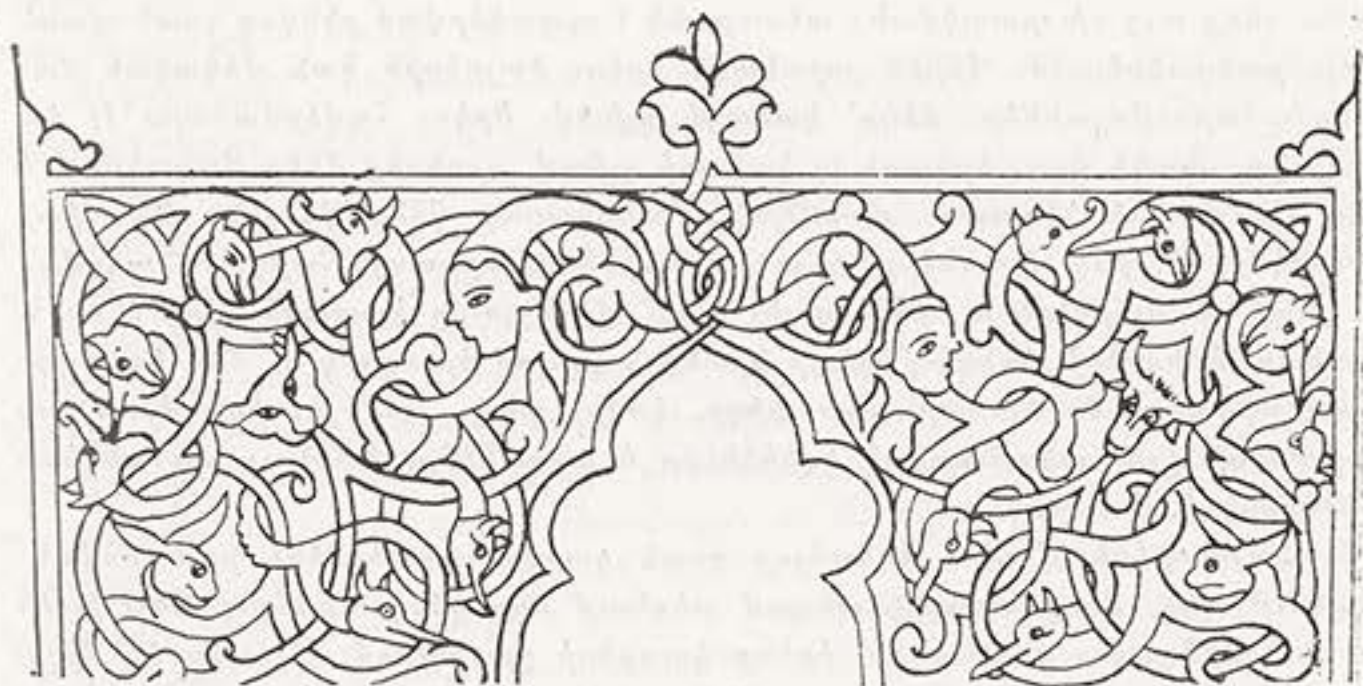
Վերևում բերված օրինակներն այժմ հնարավորություն են տալիս և՛ ճանաչելու, և՛ հասկանալու, և՛ մեկնաբանելու հայկական հնագույն հուշարձանների վրա էրևացող միեղջյուրների գաղափարապատկերները: Այս առումով մենք կքննենք երկու հուշարձան. Մշո Առաքելոց վանքի դռան քանդակապատկերները և Դարոյնքի ժայռաքանդակը:

Մշո Առաքելոց վանքի դուռը (նկ. 11) հայ զարդարվեստի այն մեծարժեք հուշարձաններից է, որն առայժմ կարոտում է ամբողջական, լիարժեք մեկնաբանության: Ուստի մենք նրա վրա պատկերված միեղջյուրի իմաստը լրիվ կհասկանանք միայն հարցի ամբողջական քննությամբ, մանավանդ, որ հարակից մոտիվները կապվում են մեզ հետաքրքրող ամենահիմնական հարցի (եղջերու-Անահիտ) հետ: Քննվող դռան վերևի զարդաշրջանակի կենտրոնում կանգնած փողահարը շեփոթում է քրիստոնեության պայքարը հեթանոսության դեմ՝ Հայաստանում: Նրանից դեպի աջ՝ «սուրբ Թորոսն» (Թեոդորոս զինավոր) ու նրա անանուն զինակիցն են՝ վիշապին սպանելիս: Փողահարից դեպի ձախ «Տրդատ» թագավորն է իր զինակցի հետ՝ Անահիտ աստվածուհու և նրա կույսերի վրա հարձակվելիս: Այս բոլորի մասին որոշակի խոսք կա ինչպես դռան փորագրությունների, այնպես էլ քանդակակերպարների էության մեջ: Բայց սրանք առավել պերճախոս են դառնում հավանաբար նույն դարից եկող Մշո Առաքելոց վանքի «Սահմանաց գիր» կոչված հրովարտակի օգնությամբ՝ գրված նույն Տրդատ թագավորի անունից: Այստեղ կարդում ենք. «Այս է... սահման վանացն, որ էր յառաջ մեծ ղղեկին Տիրինկատար կոչեցեալ, զի էր նա տեղի Անահիտ պատկերի, զոր խորտակեցաք և տուաք... սուրբ առաքելոցն»⁸⁷:

⁸⁵ „La Miniatura“, Novara, 1960, էջ 74, տախտ. 67:

⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 131, տախտ. 124 (XV դար): Տե՛ս նաև „Encyclopedia of World Art“, Vol. X, 1965, տախտ. 84—A (1463 թ.):

⁸⁷ Զ. Ոսկյան, Տարօն-Տուրուբերանի վանքերը, Վիեննա, 1953, էջ 40:

ΟΥΡΥ
 ΕΙΣ ΤΟ
 ΜΟΣΤΡ
 ΜΗΝ
 ΕΥΕΙΝΕ
 ΡΙΤΟΥ
 ΜΟΝΟ
 ΚΕΡΩ
 ΤΟΙ ΕΙΙ
 ΤΟΝΥΝ
 ΤΟΥΘΥ

Ահա հենց այդ «խորտակման» տեսարանն է պատկերված քննվող դրան պատկերաբանդակներում: Վերին շրջանակի երկու ծայրերին կան մեկական հավերժահարս-թռչուններ. մեկը՝ կանացի գլխով: Երկու հավերժահարս էլ կա ձախ շրջանակի վրա, երկուսն էլ կանացի գլխով, որոնցից մեկը թագակիր է և պատկերված է կենդանու մարմնով: Հավանաբար հենց վերջինս Անահիտի պատկերն է, իսկ մյուսները՝ նրա քրմուհիներին: Տրդատի հարվածն ուղղված է դեպի քրմուհիներն և միեղջերուն: Ինքը՝ միեղջյուրը կատաղի դիրք է բռնել հակառակորդների հանդեպ՝ դեպի նրանց ուղղելով իր սղորկ ու մեծ եղջյուրը: Նրա թիկունքումն են սրբազան փիղը, կովը, ցուլը, զոմեշը, իսկ մյուս՝ աշ շրջանակի վրա՝ անահտական եղնիկները և գազաններ: Ամենուր անհանգիստ տազնապ է, խուճապ:

Հայտարերելով Մշո Առաքելոց դրան զարգապատկերների բուն բովանդակությունը, մենք առաջին անգամ տեսնում ենք կենդանակերպ Անահիտին և նրա միեղջյուր զուգակցին՝ իրենց կուռքերի շքախմբով: Այսպես են հիշել նրանց XII դարում, հավանաբար, հիմք ունենալով հին ու դեռևս շմոռացված փաստեր: Մոտավորապես այդպիսի տեսարանների ենք հանդիպում Թորոս Մշեցու (Տարոնեցու) մանրանկարներում, որոնք նույնպես սնվել են նույն բրնաշխարհի պատկերացումներից: Հիշենք նրա պատկերած մկրտություն տեսարանների կուռքերը, խորանների վրա ցույց տված պալքարի տեսարանները և այլ մանրանկարներ՝ ներծծված հնի հետ կապված պատկերացումների թանձր մնացուկներով:

Մեր կարծիքով, Իֆիգենիային վերաբերող այն տվյալները, որոնք կապվում են Հայաստանի հետ, նկատի ունեն ոչ թե Երզնկայի Անահտական տաճարը⁸⁸, այլ Մուշի, որովհետև Երզնկան չէր կարող կոչվել Տավրոսյան, ինչպես նշում են Պրոկոպիոս Կեսարացին և ուրիշներ: Այդպիսին է Մշո Անահտի մեհյանը, «առ ստորառովն լեռինն Տաւրոսի», ուր գտնվում էին հռչակավոր Արեգակնածապ բարձունքը, Տիրինկուտարը և հնամենի այլ դիցարաններ⁸⁹:

Այժմ Դարոյնքի (Բայազետ) ժայռաքանդակի մասին (նկ. 12)⁹⁰: Ղ. Ալիշանն այդտեղ պատկերված կենդանին համարել է եղջերու և կապել Անահտի հետ: Հետագայում այդ կարծիքը, կարոտ լինելով լրացուցիչ մեկնաբանությունների, մնացել է անարձագանք: Վերևում բերված փաստերը համոզում են, որ այդտեղ պատկերված է ոչ թե եղջերու, այլ միեղջերու: Այն իր մարմնով համեմատելի է հունական Մաղմոսարանի «Միեղջերու և կոյս» մանրանկարի (նկ. 10) հետ: Իրենց գազանային մարմիններով նրանք համապատասխանում են միմյանց: Տարբերությունն այն է, որ մեկը մի երկաթ ու սղորկ եղջյուր ունի, իսկ մյուսը՝ ճյուղավոր, բայց, կրոնա-ժիսական բմբռնումների համաձայն, ծայրատված մի եղջյուր: Իր ճյուղավորությունը վերջինս հիշեցնում է Թորոս Տարոնեցու կիսախորանի միեղջերուին (նկ. 1): Նման միեղջերուներ կան նաև Ազթամարի զարգաքանդակներում: Ուստի միանգամայն անառարկելիորեն Դարոյնքի զարգաքանդակներում պիտի տեսնել հայոց հնագույն պատկերացումների արդյունք միեղջերուին, որն էլ պաշտվելիս է եղել: Դա մեզ հիշեցնում է աստվածաշնչային սաղմոսը՝ միեղջերուի պաշտամունքի վերա-

88 Կ. Մելիք-Փաշայան, նշվ. աշխ., էջ 104:

89 Հ. Ոսկյան, նշվ. աշխ., էջ 40:

90 Ղ. Ալիշան, Հին հաւատք..., էջ 175—177:

բերյալ. «Շինեաց որպէս միեղջերոյ զսրբութիւն նորա, յերկրի հաստատեաց զնա յաւիտեան» (Սաղմ. 2է—69):

Անկախ որոշ մանրամասնութիւններից, կարող ենք ասել, որ Գարոյնքի զարդաքանդակը՝ միեղջյուրի պաշտամունքային սրբավայրի քանդակ է:

Վերևում ասվածի հիման վրա անհրաժեշտութիւն է զգացվում որոնել Անահիտ-եղջերու զուգահեռի արական ուժին: Որպես այդպիսին հայտնի է հին հայոց գերագույն աստված Արամազդը՝ Զևսի, Որմզդի համազորը՝ հայ դիցաբանության պանթեոնում: Ուշագրավ է, օրինակ, «Յայսմաւուրք» ժողովածուի նավասարդի 15-ի տոնի մասին եղած վկայութիւնը, որի համաձայն Գրիգոր Լուսավորիչը «կործանեաց զիգական պատկերն Անահտայ զկնոջն Արամազդայ»⁹¹: Համապատասխան պատկերացում է ընկած նաև Աղաթան-գեղոսի այն տաղերում, որտեղ Արամազդն ու Անահիտը հիշվում են որպես հովատքի գերագույն զույգ. «զմեծն Անահիտ, որով կեայ և զկենդանութիւն կրէ երկիրս Հայոց և ընդ սմին և զմեծն և զարին Արամազդ, շարարինն երկրի և երկրի. ընդ նմին և զայլ աստուածսն»⁹²: Ճիշտ է, Անահիտը համարվում է նաև Արամազդի զուտորը, սակայն դիցաբանական հին պատկերացումների մեջ, հստակ են դատեր և հոր, մոր ու որդու, քրոջ և եղբոր հարաբերութիւնները վեր ածվում ամուսնական հարաբերութիւն: Ուստի ունենք բավարար հիմք Մշո Առաքելոց դրան զարդաքանդակներում (նկ. 11), ի դեմս միեղջերուի, տեսնել Արամազդին: Հետևապես Արամազդի պաշտամունքն է խորհրդանշում նաև Գարոյնքի ժայռաքանդակը, ենթադրելով նաև Անահիտի զուգահեռ պաշտամունք:

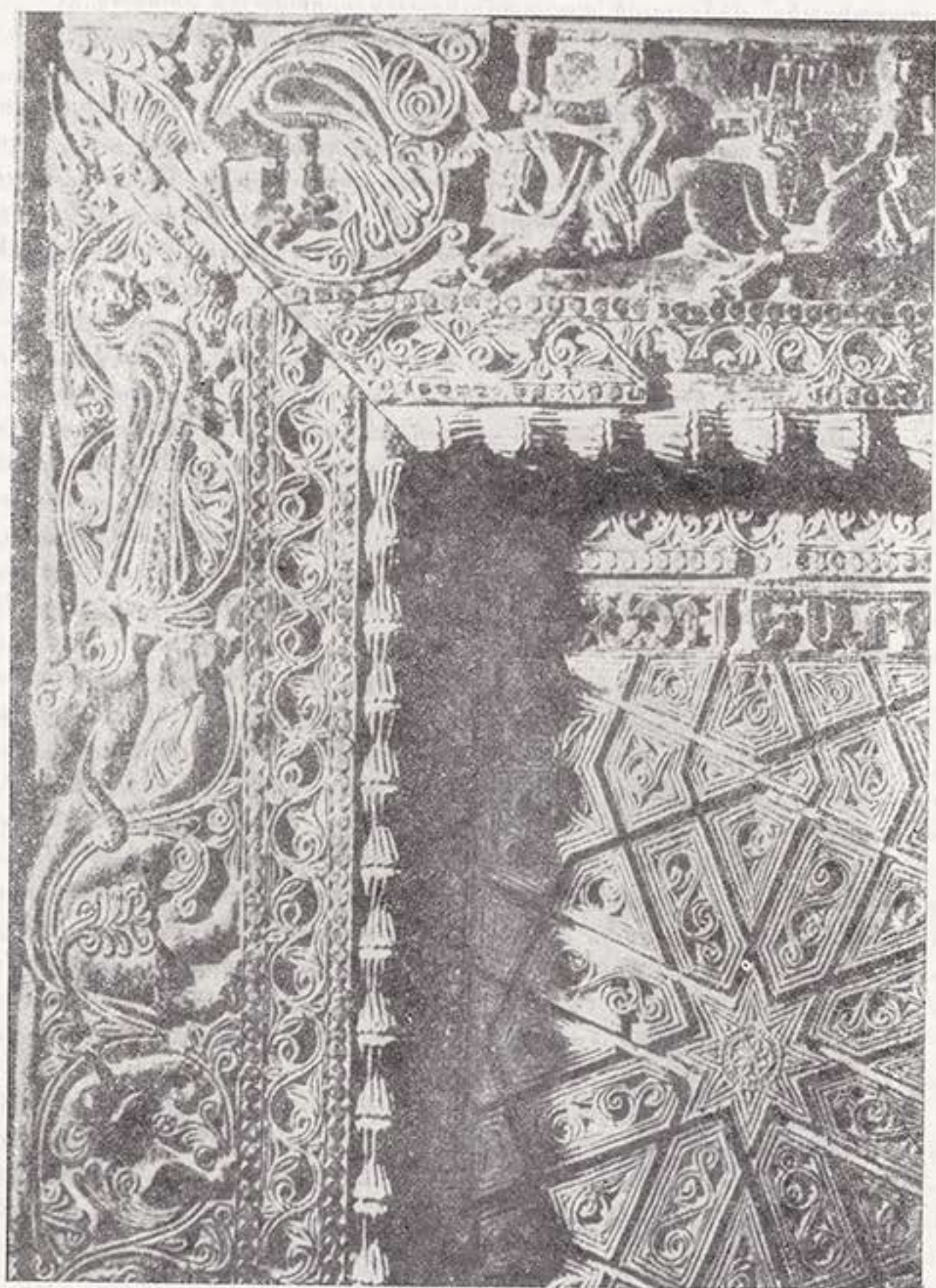
Այս կարծիքը մեզ օգնում է բացահայտելու մի ուրիշ ուշագրավ նրբութիւն ևս: Խոսքը Գարոյնքի զազանամարմին միեղջերուի և Մշո Առաքելոց դրան զազանամարմին Անահիտի մարմինների նմանութիւն մասին է: Փաստորեն այստեղ գործ ունենք նույն մարմնով, բայց տարբեր զուգանքով ներկայացող ծնող-զույգի գաղտնիարի հետ: Նկատենք, որ Անահիտի նման քանդակների ենք հանդիպում նաև ուրիշ հուշարձանների վրա, օրինակ, Մակարավանքի բեմի զարդացանցում և մանրանկարչական շատ զարդաձևերում: Ինչ խոսք, միշտ չէ, որ նման մոտիվները նկատի ունեն Անահիտին, սակայն, նրանց արմատները մեզ տանում են դեպի այդ աստվածուհին, որի համանման զարդապատկերներին հանդիպում ենք նախաքրիստոնեական հայկական և առհասարակ կապաղովկիական դրամների վրա, թաղավոր-քրմերի կամ քրմերի հետ միասին⁹³:

Միեղջերուի կերպարի սույն մեկնաբանութիւնն օգնում է լրիվ ըմբռնելու եղջերու-կույս, եղջերու-Անահիտ, եղջերու-աստվածամայր զուգահեռների կանացիական գիծը՝ կապված մայրիշխանութիւնից եկող և ավանդական կենսահաստատութիւնամբ գոյատևող մայր-աստվածուհու գաղտնիարի հետ: Այս մայր-Անահիտն է, որ իր նախորդների կերպարանքով Մասսի զուգաթին ծր-

91 Կ. Մելիք-Փաշայան, նշվ. աշխ., էջ 136:

92 Ազարանգեղոս, Պատմութիւն Հայոց, Տրդիս, 1909, պարագր. 68:

93 «Ազգագրական հանդես», գիրք 23-րդ, 1912, № 2, 33, պատկ. 27, հմմտ. էջ 52, պատկ. 56. այստեղ նկատված է նաև առատութիւն եղջյուր: Տե՛ս նաև Ա. Перуханск, նշվ. աշխ., էջ 56: Վերջիններիցս որոշ օրինակներ Կ. Մ. Փաշայանը ներկայացրել է որպես Անահիտի պատկերը կրող դրամներ (նշվ. աշխ., էջ 121, նկ. 16): Հմմտ. Ա. Մնացականյան, Հայկական զարդարվեստ, էջ 124, 345—347:

նում է Հայկին, Արամին, Տիգրան Երվանդյանին և նրանց առաքում գեպի Հայոց աշխարհի տարբեր կողմերը: Այստեղ էլ նրա կերպարը վսեմ է, գեղեցիկ. այստեղ էլ նա կապված է հզորագույն կենդանիների՝ Առյուծի (Հայկ), Ինծի (Արամ), Վիշապ-արծվի (Տիգրան Երվանդյան) գաղափարների հետ⁹⁴:

Անահիտի որպես մայր աստվածուհու մասին խոսելիս, մասնագետները նշել են նաև նրա գաղափարական կապը Լուսաստղի (Այդաստղ), լուսնի, խոնավության, ջրի գաղափարների հետ: Այդ մասին բավականին ուշագրավ ակնարկներ կան Ղ. Ալիշանի և ուրիշների մոտ, ուստի այստեղ կկամենայինք ուշադրություն հրավիրել մի երկու փաստի վրա: Մեր ներկայացրած նյութերում ևս եղջերուն հաճախ կապվում է ջրի հետ: Քրիստոնեությունն այս դիժը խորացրեց մկրտության գաղափարի մեջ, ուստի եղջերուն դարձավ նաև մկրտության խորհրդանիշ: Ջրի մոտիվը մեծ տեղ ստացավ ավետման («սիրո») տեսարաններում: Ջուրը դարձավ քրիստոնեական հրաշագործությունների առարկան: Մանրանկարներում ևս եղջերուն հաճախ պատկերվեց ջրի հետ կամ ուղղակի ջուր խմելիս (նկ. 13)⁹⁵:

Քրիստոնեությունը մեծ տեղ հատկացրեց նաև աստղի գաղափարին, որը փաստորեն դարձավ Քրիստոս աստծու աշխարհ գալու կամ աստվածամոր ծնունդի խորհրդանշանը: Նույնը պիտի ասել նաև լուսնի մասին, որ արևի հետ միասին զարդարում է խորանաճակատներն ու մուտքապատկերները, իսկ հոգևոր երգերում հանդիսանում՝ աստվածամայր-սիրուհու գովերգության ամենատարածված պատկերը: Հայտնի է նաև, որ հին հայկական մեհյաններում սիրված էին նաև Արևի և Լուսնի պաշտամունքային արձանները՝ կապված Արամազդի և Անահիտի գաղափարների հետ, որոնք ամեն անգամ (օրինակ՝ Երվանդ Վերջինի, Արտաշես Առաջինի ժամանակ) միասին էին տեղափոխվում Բագարանից-Բագարան (սրբավայրից-սրբավայր):

Այս առումով բացառիկ արժեք ունի Անահիտ-Գիանա-Արտեմիս դիցաշխարհի ոլորտին պատկանող Միհրդատ VI Եվպատորի դրամներից մեկի վրա պատկերված եղջերուն (նկ. 14)⁹⁶. որը ջուր է խմում, իսկ դիմացը՝ խորհրդանշված են կիսալուսինն ու աստղը: Այդ ամբողջն էլ՝ բուսական ծաղկեպսակի մեջ: Որքան հարազատ է այս տեսարանը Գիանայի հնագույն պատկերներից մեկին (նկ. 15)⁹⁷, ուր նույնպես առկա են կիսալուսինը, աստղը, կենաց ծառի մասերը:

Չարդարվեստային հուշարձանների շարքում բացառիկ նշանակություն ունի վերջերս հայտնաբերված Աստղի-բլուրի (Իջևան) բրոնզե գոտու վրա պատկերված տեսարանը (նկ. 16)⁹⁸: Նրա հայտնաբերողի և ուսումնասիրողի՝ հնագետ Ս. Ծսայանի միանգամայն ճիշտ կարծիքով, այդտեղ առկա է որսորդության տեսարան՝ կապված ծիսական և դիցաբանական հին պատկերացումների

⁹⁴ «Բանբեր Երևանի համալսարանի», Երևան, 1973, № 1, էջ 79—81: Այդտեղ բացահայտված է Տիգրան Երվանդյանի վիշապ-արծվային բնավորությունը և ուշադրություն է հրավիրված հայ դիցարանության մեջ եղած պաշտելի ու բաբի վիշապի գաղափարի վրա. խնդիր, որը կարող է հատուկ և համակողմանի ուսումնասիրության:

⁹⁵ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. № 197, թերթ 13ա (հատված կիսախորանից):

⁹⁶ Խ. Մուշեղյան, Հայաստանի դրամական գանձերը, Երևան, 1973, էջ 82, նկ. 131:

⁹⁷ „Происхождение креста“, М., 1927, տախտ. II, նկ. 27:

⁹⁸ Տես Ս. Ա. Есаян, Древняя культура племен северо-восточной Армении, Ереван, 1976, էջ 241 (նկ. 157), էջ 244—245: Տես նաև «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1967, № 1, էջ 223:

ՆԿ. 12

ՆԿ 13

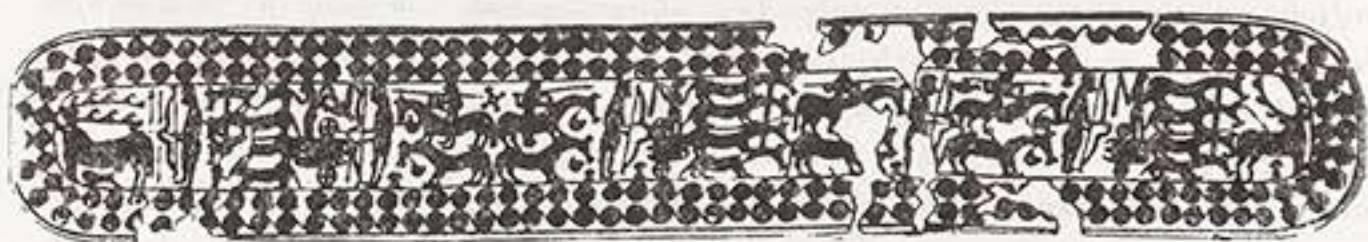
ՆԿ. 15

ՆԿ. 14

րի հետ: Ըստ նրա՝ արևի գերագույն աստվածությունն է, որ այդտեղ երևան է գալիս որպես կենդանիների և որսի հովանավոր: Նա ուշագրավ դիտողություն է արել զարդաշրջանակի ձախ կողմում գտնվող մայր եղջերուի, նրա ճագուկի, ինչպես նաև աջ կողմում գտնվող արու եղջերուի ճակատագրի մասին՝ ըստ արձակված նետերին պարտադրված հակադիր ուղղությունների (ձախ կողմում նրանք նպատակից շեղված են, իսկ աջում՝ ոչ): Այս աստվածով նկատելի է գիցարանական ինչ-որ թռչունի վճռական դերը: Չախ կողմում նա հարձակվել է երկրորդ որսորդի աղեղի վրա՝ կտտրելով նրա (ինչպես և մյուսների) արձակած նետի թափը, իսկ աջ կողմում՝ սլանում է նետերի ուղղությամբ՝ դեպի արու եղջերուն: Մեր կարծիքով, հատուկ նշանակություն ունի նաև կտորի վրա պատկերված կնոջ, որպես այդ կտորի տիրուհու և նրա վարորդի զաղափարը: Նա հանգիս է գալիս երեք անգամ և մերկ վիճակով: Ուստի նա աստվածուհի է և համապատասխանում է Անահիտի նախագաղափա-

Նկ. 16

րին: Եվ նրան է, որ հետագայում, համապատասխան փոփոխություններով, հաջորդել է քրիստոնեական աստվածամայրը: Այսպես մոտենալով խնդրին, նկատում ենք, որ Աստղի-բլուրի գոտու տեսարանը հանդիսանում է Քորոս Տարոնեցու պատկերած խորանի ամենահարագատ ու հին նախօրինակը: Հետևապես առաջին անգամ հիմք ենք ունենում մտածելու, որ հունական Արտեմիսի երկվորյակ հայկական Անահիտն էլ նույնքան հնից (9—8-րդ դդ. նմթ) է սերում: Մնում է այս ուղղությամբ կատարել նորանոր որոնումներ:

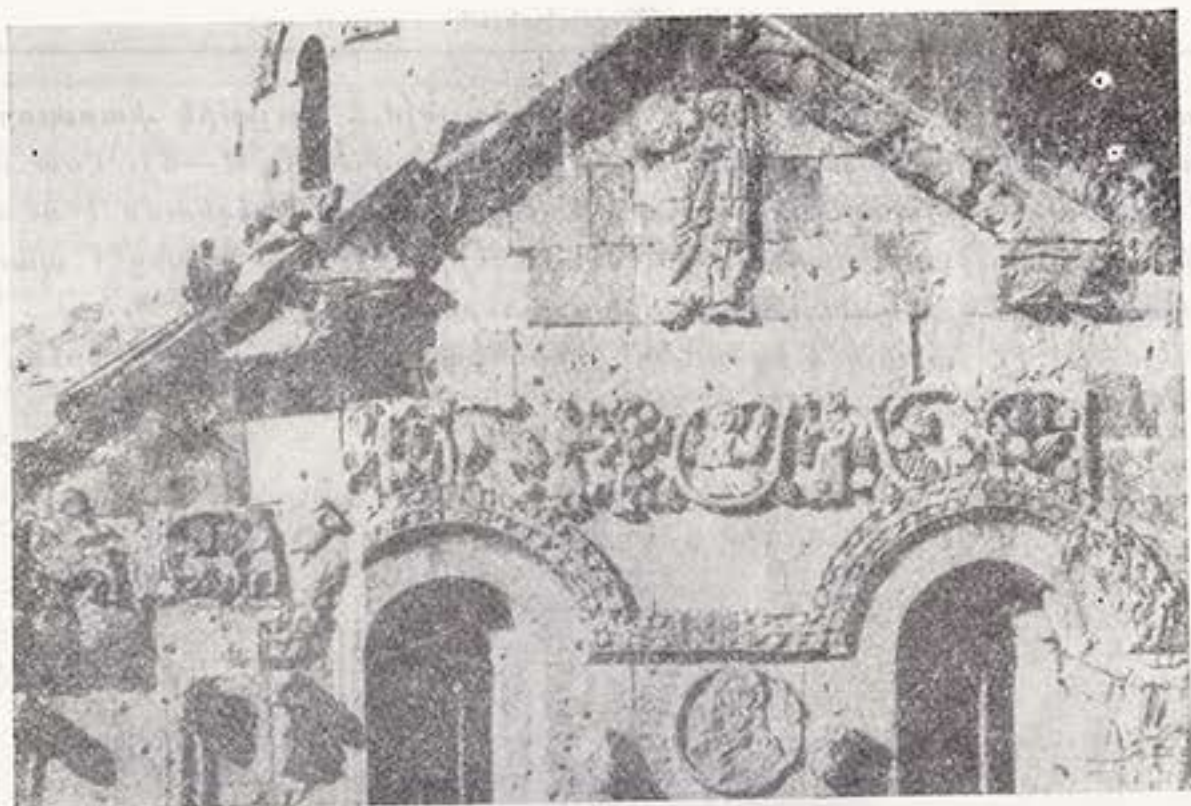
Այս ըմբռնումների մեջ ևս փաստորեն տեսնում ենք մայրական իշխանությունից եկող մնացուկներ, որոնք էլ իրենց հերթին կապվում են գիցարանական այն այծերի, եղնիկների զաղափարների հետ, որոնցից սնվել են Չևս-Գեոսը, Արամազդը, Որմիզդը և ուրիշներ: Դրանք էլ առնչվում են «ամալթեղջյուր», «առատություն» եղջյուր, «Որմիզդեղն» (Որմիզդ և եղն) և այլ հասկացությունների հետ, ավելի քան ընդգծելով մայրական-կանացիական ուժերի մասին հնամենի պատկերացումների առկայությունը մեզ հետաքրքրող նյութերի մեջ:

Եթե մտովին փորձենք մի ամբողջության մեջ պատկերացնել վերևում քննված փաստերն ու նրանցից հանված եզրակացությունները, ապա կտեսնենք, որ մեր առջև բացահայտվում են հայկական զարդարվեստի մի շարք հանգուցային ու բարդ կառուցվածքներ, միահյուսումներ, որոնք, ցարդ գոհացուցիչ լուծում չէին ստացել: Ուստի փորձենք այս տեսանկյունից մոտենալ ճարտարապետական ու մանրանկարչական համապատասխան հուշարձաններից Աղթամարի զարդաքանդակների, ապա մանրանկարչական խորանների, կիսախորանների և լուսանցազարդերի ամփոփ մեկնաբանությունը:

Քրիստոնեական շրջանի հայ զարդարվեստի առավել հին ու բարդ կառուցվածքին (կոմպոզիցիա) հանդիպում ենք Աղթամարի Ս. Խաչ վանքի ար-

տաքին պատերի վրա, որոնց հետ սերտորեն կապված են ներքին պատերի որմնադարձերը՝ ստեղծելով մի զարմանահրաշ ու հանճարեղ ամբողջություն: Այս ամբողջությունն իր ներքին կապերով ցարդ քացահայտված չի եղել, շնայած շատերն են խոսել նրա մասին՝ հայտնելով զանազան, մեծ մասամբ անհավանական կարծիքներ: Այժմ, սակայն, ճիշտ ճանապարհ է բացվում դեպի նրա գաղանախորհուրդ էությունը: Բանալին տալիս են աստվածաշնչային այն քաղվածքները, որ փորագրված են վանքի պատերին, որոշ զարդարանքներին առընթեր: Ելակետային նշանակություն ունի, օրինակ, Աղամի պատկերաքանդակը, որի մոտ գրված է. «Եւ կոչեաց Աղամ անուանս ամենայն անասնոց և գաղանաց» (նկ. 17): Դա համառոտումն է Մենդոց գրքի Բ գլխի 22-րդ և հաջորդ տների. «Եւ կոչեաց Աղամ անուանս ամենայն անասնոց և ամենայն թռչնոց երկնի, և ամենայն գաղանաց վայրի. բայց Աղամայ ոչ գտաւ օգնական նման նմա»: Ըստ այդմ էլ, այսինքն, Աղամի կոչով վանքի տվյալ զարդագոտին ներկայացնում է կենդանական աշխարհի պատկերը: Բայց խնդիրը ոչ Աստվածաշնչում և ոչ էլ վանքի զարդահարդարանքում դրանով չի ավարտվում: Մենդոց գրքի մեջ շարունակվում է Աղամի հետ կապված պատմությունը: Նա մենակ է կենդանական աշխարհում, որովհետև չկա այնտեղ «օգնական նման նմա», ուստի «և արկ տէր աստուած թմբրութիւն ի վերայ Աղամայ, և ննչեաց, և առ մի ի կողից նորա և ելից ընդ այնր մարմին. և շինեաց... կին և ամ զնա առ Աղամ»: Իսկ ո՞ւր է այս տողերի զարդապատկերային վերարտադրությունը: Դրան հանդիպում ենք հաջորդ, ստորին զարդագոտում, որտեղ Աղամն արդեն Եվայի հետ է՝ օձի, կենաց ծառի և հարակից մյուս պատմությունների դրվագներով, ընդհուպ մինչև քրիստոնյա վիշապամարտ սրբերն ու նրանց հաջորդները (նկ. 18): Ուշագրավ է, որ այս գոտին ավարտում է պատկերազրական համակարգը. նրան հաջորդում է պարապ, անզարդ գոտին, որը համապատասխանում է աստվածաշնչային շարաթվա 7-րդ օրվան, երբ աստված հանգստացավ իր գործն ավարտած (նկ. 19):

Այսպիսով մենք քննեցինք երեք գոտի՝ վերից-վար դասավորության հաջորդականությամբ և տեսանք նրանց հաջորդականության գաղտնիքն՝ ըստ աստվածային արարչության: Արդյո՞ք նրանցից վերև գտնվող գոտիներն էլ չեն դրսևորում շարաթվա մյուս 4 օրերի արարչագործության իմաստը և նրանց հետ միասին բոլոր գոտիների թիվը հավասար չէ՞ 7-ի: Թվում է, թե այո՛, գմբեթը երկինքն է, մանավանդ իր ներսի մասի ձևով և պատկերներով, ապա մնացածը՝ երկիրն է իր աստվածաշնչային ամբողջությամբ: Թմբուկի վրա բուսական աշխարհն է: Նրանից ցած քիվի ներքև կենդանական աշխարհը: Իսկ հաջորդ գոտին, որն ամենաբարձրն ու ձոխն է՝ քանդակված է ըստ աստվածային հետևյալ պատգամի. «Եւ արար աստուած զմարդն... արու և էգ... Աճեցէք և բազմացարուք... և իշխեցէք ձկանց ծովու և թռչնոց երկնից և ամենայն անասնոց... սողնոց... ամենայն պտուղ ձեզ լիցի ի կերակուր և ամենայն գաղանաց երկրի, և ամենայն թռչնոց երկնի, և ամենայն սողնոց» (Մնունդք, Ա, 27—31): Այս տողերի իմաստը վերարտադրելու համար ճարտարապետն ու նրա օգնականներն ընտրել են նաև նոր կտակարանի այն տողերը, ուր Քրիստոսն ասում է. «Ես եմ որթն ճշմարիտ... Կացէք չիս՝ և ես ի ձեզ. որպէս ուն ոչ կարէ պտուղ բերել յանձնէ իւրմէ, եթէ չիցէ հաստատեալ յորթն. նույնպէս և դուք՝ եթէ ոչ չիս հաստատեալ ի դէք. Ես եմ որթ՝ և դուք ուս որ հաս-

տատեալ է չիս՝ և ես ի նա, նա բերէ պտուղ յոյժ... Յայսմիկ փառաւորեցաւ
 Հայր իմ, զի պտուղ յոյժ բերիցէք...» (Ավետ. Հովհ. ԺԵ, 1—8): Ըստ այդմ,
 ամբողջ գոտին որթատունկի այս առասպելի դաշարուն ծաղկումն է ու պրա-
 դաբերումը, պայքարը՝ գազանների, սողունների դեմ՝ ըստ իշխեցէ՛ք պատգա-
 մի՝ առօրյա կյանքի զանազան մանրամասներով:

Այստեղ էլ հատուկ տեղ ունեն եղնիկներն ու եղջերուներն՝ իրենց ձա-
 ցուկներով, ինչպես նաև միեղջերուները:

Նկ. 19

Անկախ բացատրության կարոտ առանձին խնդիրներից, կարող ենք ասել,
 որ Աղթամարի ս. Խաչ վանքի զարդարանքները մտածված են որպես մի ամ-
 բողջություն, որոնք և՛ գրսում, և՛ ներսում պայմանավորված են արարչագոր-
 ձության առասպելի, տերունական ըմբռնումների և ազգային պատկերացում-
 ների հետ: Այդ բոլորի միջով նրբանկատ հնարանքներով անցնում է նաև եկե-
 ղեցի-կին, Քրիստոս-աստված զուգահեռն՝ ինչպես Երգ երգոցի Հարս ու Փե-
 սայի, այնպես էլ նրա քրիստոնեական մեկնարանության ոգով: Եվ եթե Մշո՝

Առաքելոց վանքի դռան զարդաշրջանը տեղական, ազգային ավանդույթյուններից է սնված, ապա Աղթամարի դռտիները՝ հիմնականում Աստվածաշնչից, ապա նաև տեղական, ազգային ավանդներից: Այս հարցի մանրակրկիտ բնութայունը թողնելով մի այլ առիթի, այստեղ կհամենայինը նկատել, թե որքան համահնչուն են Աղթամարի կառույցն ու զարդահարդարանքն իրենց ամբողջությամբ Գրիգոր Նարեկացու՝ եկեղեցուն նվիրած տաղերին ու տողերին.

Երկինքն ի յերկինս և երկիրս ի յերկինս,
Վայրէջք ի խոնարհ, և վերելք ի բարձունս.
Երկին նոր, երկին լոյս արփազարդեալ,
Վերին աւետիքն ի յերկիր ծաւալին...⁹⁹

Կամ՝

Անճարիցն ճարն ճարտարապետեալ ևւահիւսակ զարդից,
Խաղացմամբ ի վայր գայր հասանէր աւուրբք...
Գեղապաճոյճ մեզ բաւարան կազմեալ՝
Եթերանման կամարակապ զարդիւք...¹⁰⁰:

Համանման տողեր կան նաև նույն հեղինակի՝ եկեղեցուն նվիրած գանձում.

Զգեցէր զերկին և անդ զերկնայինսն,
Հաստատեցէր զԱդին և զկնի Ադամ...¹⁰¹:

Քացառիկ արժեք ունի Ապարանից խաչին, եկեղեցուն, աստվածամորը նվիրած նրա ներքողաշարը, որից հիշենք հետևյալ տողերը. «Եւ գրեթէ երկին երկնի և յերկրի վայելչապէս զեղով յօրինեաց... Եւ զկազմուած պատշաճողութեան հրաշակառոյց խորանացն՝ քրեովբաքնակն յօրինեաց բարենշան կերպիւ հիմնադրեաց...»¹⁰²:

Մշո Առաքելոց վանքի դռան, Աղթամարի վանքի և նման այլ կոթողների զարդամոտիվներում արդեն համախմբված և առկա են այն հիմնական ձևերը, որոնց մեջ խտացված են բրիտանոնական շրջանի համարյա բոլոր զարդապատկերներն ու առանձին մոտիվները: Նման, համեմատաբար ամբողջական զազափարներից է, որ յուրաքանչյուր արվեստագետ, իր նյութից ելնելով, ազատ է, եղել ընտրելու այս կամ այն դրվագը, այս կամ այն հատվածը, այս կամ այն մանրամասնը: Կամ կերտելու առավել բարդ նորանոր հրաշալիքներ:

Այդպիսին է նաև խորանների, կիսախորանների և լուսանցազարդերի ստեղծագործական հազարաձև տարբերակների բուն էությունը: Խորանները՝ տաճարային կառույցների (օրինակ, Աղթամար), իսկ կիսախորանները նրանց մուտքերի (օրինակ, Մշո Առաքելոց վանքի դուռ) մանրանկարչական վերարտադրություններն են: Խոսքը ձևի մասին է. ինչ վերաբերում է նրանց բովան-

⁹⁹ Գրիգոր Նարեկացի. նշվ. աշխ., էջ 480:

¹⁰⁰ Նույն տեղում, էջ 481: «Իսկ քստ ձեռոյն եկեղեցի նովին զազափարի հանգունակ երկնի և երկրի, վասնզի ի Դավթայ Եռայարկ ուսար զաշխարհս» (ձեռ. № 2178, 24բ):

¹⁰¹ Գրիգոր Նարեկացի. նշվ. աշխ., էջ 458:

¹⁰² Նույն տեղում, էջ 381:

Ուշադրով բնահանրություններ կան, մեզ հետաքրքրող հարցերի առումով, մի կողմից Աղթամարի, իսկ մյուս կողմից Քաղնոս Առաքյալի և ուրիշ վանքերի միջև:

դակած մոտիվներին, ապա գրանք սկսեց է ամեն անգամ քննվեն առանձին-առանձին: Լուսանցազարդերը, հիմնականում, նույն գաղափարների վերարտադրություններն են՝ մերթ Թոհմածառի կերպարանքով, մերթ էլ առանձին միավորներով:

Բավական է վերցնել, ասենք, Մշո Ասաբելուց վանքի դռան աջ շրջանակի եղջերուների և գազանների մի դրվագը և մասամբ մշակել, որպեսզի ստացվեն Ս. Տեր-Ներսեսյանի հրատարակած Ֆրիբի ձեռագրերի 50 և 88-րդ կիսախորանները¹⁰³: Բավական է վերցնել նույն դռան վերին շրջանակի Տրդատին և նրա վիշապասպան դինակցին, որպեսզի ստացվեն նույն հեղինակի հրատարակած մի այլ տեսարանի Ս. Գեորգն ու Տրդատ թագավորը¹⁰⁴: Բավական է վերցնել Աղթամարի զարդաքանդակներից որևէ եղջերուի՝ իր ձագուկի հետ¹⁰⁵, համադրել աստվածամոր ու մանուկ Քրիստոսի պատկերներին և կատանանք Թորոս Տարոնեցու կամ մյուսների սակզած վերոհիշյալ կիսախորանները (նկ. 1, 2): Մի՞թե նույն կամ նման մոտիվների տարասակները չեն բնկած Մողնու ավետարանի և այլ հին ձեռագրերի ճոխ ու բազմաբարդ խորանների հիմքում¹⁰⁶:

Այս բոլոր փաստերը, սակայն, վերջին հաշվով համազոր արժեքներ են ծագումնաբանական առումով և պահանջում են համեմատարար առավել բնդհանուր հիմք ու նախադրյալներ:

Քրիստոնեական շրջանի կապը նախաքրիստոնեական շրջանի հետ արդեն տեսանք վերևում՝ հատկապես կենդանական մոտիվների մասին խոսելիս: Այժմ անհրաժեշտ է մատնացույց անել առավել հին ու համբնդհանուր բնույթի փաստեր:

Այս առումով ելակետային նշանակություն ունի Աստվածաշնչի «Ելից» գիրքը, ուր աստված պատվիրում է Մովսեսին պատրաստել խորան.

«Եւ արասցես խորան տասնփեղկեան, ի բեհեզոյ մանելոյ և ի կապուտակէ և ի ծիրանւոյ և ի կարմրոյ կրկնելոյ. քերսք՝ գործ անկուածոյ գործեսցես զնոսա: Երկայնութիւն միոյ փեղկին ի քսան և յութ կանգնոյ, և լայնութիւն ի շորից կանգնոց փեղկի միոյ լինիցի. շափ՝ նոյն եղիցի ամենայն փեղկիցն. հինգ փեղկ ընդ միմեանս կցեալ, և հինգ ևս այլ ընդ միմեանս խառնեալ: Եւ արտացես ճարմանդս կապուտակեայս առ եզերք միոյ փեղկին ի միոջէ կողմանէ ի խառնուածս. նույնպէս արասցէս և առ եզերք արտաքնոյ փեղկին, երկրորդի խառնածոյն... Եւ արասցես զսիւնեակս խորանին յանփուա փայտից կանգնաւորս. ի տասն կանգնոյ զերկայնութիւն միոյ սիւնակին առնիցէս և ի միոջէ կանգնոյ և ի կիսոյ զթանձրութիւն և զլայնութիւն միոյ սիւնակին...»: Եվ այսպես խոսվում է սյուների, խարխիսների, խոյակների, ինչպես նաև խորանի այլ մասերի ու նրանց հարաբերությունների մասին: Ըստ որում, ամեն նյութի ազնիվ տեսակն է բնարվում. առատ է ոս-

¹⁰³ *Sirarpie Der Nersessian*, Armenian MSS in the Freer Gallery of Art, Washington, 1963, տախտ. 50 (XIII դար), տախտ. 88 (XVII դար):

¹⁰⁴ *Sirarpie Der Nersessian*, The Chester Beatty Library..., Dublin, 1958, տախտ. 40 (1489 թ.):

¹⁰⁵ *Sirarpie Der Nersessian*, Ag't'amar, Cambridge, Massachusetts, 1965, նկ. 13, 17 (նաև նկ. 4):

¹⁰⁶ «Հին հայկական մանրանկարչություն», տախտ. 7:

ՆԿ. 20

ՆԿ. 21

ՆԿ. 22

ՆԿ. 25

ՆԿ. 23

ՆԿ. 24

կին, երփներփին ևն գուշները, «նկարակերպ» պատատները, որովհետև այն-
տեղ է ամփոփվելու «սրբութիւն սրբութեանցն»¹⁰⁷:

Չմոռանանք, որ այս ամենը վկայված է Հին կտակարանում, ուստի և
նախորդում է քրիստոնեական ժամանակներին՝ համապատասխանելով հե-
թանոսական կոչված դարերին: Բայց քանի որ քրիստոնեությունը որդեգրել
էր նաև Հին կտակարանն՝ իր նոր մեկնաբանություններով, ուստի այդ ամե-

¹⁰⁷ ՆԼԹ, ԻԶ, 1—5, 15—17, շար.:

ներն տրվել են վերահարմարեցված մեկնաբանություններ: Այդպիսիք կան նաև հայ մատենագրության մեջ: Հիշենք ներսես Շնորհալու մեկնությունը: «Որպէս սքանչելի զարդու խորանին և տաճարին,—գրում է նա,—դաստիարակէր աստուած զԲարայէլ. և զընչասէրն՝ երկրաւոր զանձիբս կաշառէր՝ տայր իմանալ զերկնաւորն»: Ահա այդ պատճառով էլ, շարունակում է նա. «Ցանկիչք և հիմնադիրք Աւետարանիս, հեշտալի զեղովք և գունագոյն ծաղկօք. նկարեալ պէսպէս յօրինածովք...»¹⁰⁸:

Այնուհետև ներսես Շնորհալին ավելի է մտանում Աստվածաշնչի նկարագրած խորանին, գրելով. «Իսկ տասն խորանաց պատեալ» ենթաբաժինը: Այստեղ նա «տասն» թիվը պատճառաբանում է ըստ հին պատկերացումների, «տասն, որ է թիւ սրբազան և նուէր աստուծոյ»:

Ըստ նրա «Առաջին խորանն՝ ուր ինքն աստուածութիւնն ասի բազմեալ ի լոյսն անմատչելի»: Այսբան: «Եւ երկրորդ և երրորդ խորանն՝ ուր միջին և վերջին քահանայութիւն անմարմնոցն ասի: Չորրորդն՝ դրախտն: Հինգերորդ՝ տապանն նոյի: Վեցերորդ՝ Խորանն Աբրահամու: Եօթներորդն և ութներորդն՝ Մօվսիսի. սրբութեան սրբոցն և արտաքին խորան: Իններորդն՝ Առդո՛մոնեան խորանն: Տասներորդն՝ ամենակատար և լի ճշմարտութեամբ սուրբ և կաթողիկէ եկեղեցի...»:

Գալով նրանց մանրամասնությունների մեկնությանը, ներսես Շնորհալին գրում է. «Եւ խորհուրդն ոչ է ամենեցունց յայտնի, այլ սակաւուց և բովանդակն աստուծոյ միայն»¹⁰⁹:

Չնայած ներսես Շնորհալին խոսում է աստվածաշնչային խորանի մասին, սակայն նրա նկատի առած խորանները՝ ավետարանական խորաններն են, լի այնպիսի հասկացություններով, որոնք հին խորանի նկարագրության մեջ չեն հանդիպում: Այս հակասությունն ավելի է խորանում, երբ նկատի ենք առնում ոչ միայն ներսես Շնորհալու նկարագրած խորանները, այլև ձեռագրերից մեկ հայտնի խորանների բազմաբղիտությունն ու նրանց տարբերակների ճոխությունը:

Հենց այստեղ պիտի որոնել վերևում քննված եղջերուների, ինչպես և նրանց հետ առնչվող մյուս հասկացությունների ներթափանցման ուղիները՝ արտասաստվածաշնչային միջավայրից: Մի մասը մենք, բնականաբար, բացատրեցինք հայ իրականության համապատասխան ավանդների կենսունակությամբ՝ կապված այլ ժողովուրդների հին բմբունումների հետ: Մյուս մասն սպասում է լրացուցիչ մեկնաբանության: Ահա այստեղ մեզ օգնության է գալիս ներսես Շնորհալին իր հետևյալ վկայությամբ: Սկսելով խորանների մեկնությունը. նա գրում է. «Նախ այն է, որ դրեալն է, եթէ Կարպիանոս ոմն խնդրեաց յեկեղեցական իմաստասիրէ, եթէ դրոշմեա մեզ անսխալ զհամաձայնութիւն աւետարանացն... Իսկ Եւսեբի վիսնդիրն Կարպիանոսի ելից ի տասն կանօնս գրելով»¹¹⁰:

Այսպիսով ինքնին հասկանալի է, որ խորաններում առկա այն բոլոր նոր պատկերները, որոնք շկան Ելից գրքում, պիտի որոնել ամենից առաջ հենց

¹⁰⁸ «Մեկնութիւն սուրբ աւետարանին, որ ըստ Մատթէոսի...», ի Հասանփաշա խան, 1825: Այս և հաջորդ վկայությունները քաղված են 6—7-րդ էջերից:

¹⁰⁹ Նույն տեղում:

¹¹⁰ Նույն տեղում:

խորանները դժող ու մշակող հեղինակի՝ եկեղեցական հուշակավոր հեղինակութուն համարված Եվսեբիոս Կեսարացու երկերում: Հիրավի, ով էլ որ լիներ առաջին նկարիչը, նա պիտի փորձեր հիմք որոնել Եվսեբիոսի երկերում որպես խորանները մշակող ու վստահելի հեղինակի, որպեսզի հետո կարողանար հարկ լինելիս արդարանալ:

Այսպես մտանալով խնդրին, մենք առանց տարակուսանքի կանգ ենք առնում նրա «Ժամանակականք» երկում գտնվող այն ուշագրավ էջերի առջև, որոնք վերաբերում են նախաաստվածաշնչային արարչագործության հնագույն պատկերացումներին: Ահա մի նմուշ այդ էջերից.

«Եւ յառաջնումն ամին յայտնել ի Կարմիր Մովէ անդէն իսկ ի մէջ սահմանացն Բաբելոացոց ահագին ինչ գաղանի, որոյ անուն կոչիցի Ովան. որպէս և Ասողոգորոս պատմէ ի մտանին, թէ ամենայն մարմինն ձկան էր, և ընդ գլխով ձկանն՝ այլ գլուխ առ նմին պատշաճեալ. և ի տտունն ոտք իրրև զմարդոյ. և բարբառ ըստ մարդկան բարբառոյ, որոյ պատկերն և ցայժմ գրեալ պահի: Եւ գաղանին այնմիկ ասէ ցերեկ ընդ մարդկան շրջել, և ի կերակուր ինչ ամենեկն շհպել. և ուսուցանել մարդկան դպրութիւնս, և զպէսպէս հանգամանս արուեստից. զձևս քաղաքաց, և դմեհենաց պատշաճութիւնս և զօրինաց խեամտութիւնս և սահմանաց և բաժնից պայմանս ուսուցանել. և զսերմանց և զպտղոց ժողովս ցուցանել. և ամենեկն իսկ՝ որ ինչ ի դէպ ընտանութեան կենաց իցէ աշխարհի, աւանդել մարդկան. և յայնմ ժամանակէ հետէ այլ ումեք ինչ աւելի շգտանել: Եւ ի մտանել արեգականն՝ Ովանն գաղանի միւսանգամ անդրէն ի ծով մխել. և զցայդ ի համատարած ծովուն զետեղել. և այնպէս երկեկից իմս կեանս կեալ: Եւ յիտոյ և այլոց գաղանաց նմանեաց նմին յայտնել. զորոց ի թագաւորաց մասենին ասէ յայտ առնել. և զՅովան այն ասէ՝ զարարածոց և զառաքինութեանց գրել, և տալ խօսս և ճարտարութիւն մարդկան:

Էր ասէ երբեմն, մինչ ընդ բնաւ խաւար և՝ ջուր էր. և էին անդ այլ ինչ գաղանք, յորոց կէսքն ինքնածինք էին, և կերպարանս կենդանածինս ունել, և մարդիկ երկթևեանս ծնանել. և զայլս շորեքթևեան և երկդիմիս. և մարմին մի, և գլուխ երկուս, կանացիս և առնիս. և երկուս բնութիւնս՝ արուականս և իգականս: Եւ այլ մարդիկ՝ որոց բարձք այժից, և եղջիւրք ի գլուխ. և այլս ձիոտունս. և այլոց՝ յետոյ կուտէ ձիոց կերպարանք, և առաջոյ՝ մարդկան. որ զձիացուց յուշկապարիկ կերպարանս ունիցին: Մնանել և ցուլս մարդապետիս, և շունս շորեքմարմինս, որոց ձեռքն իրրև զձկանց տտունս յետոյ կուտէ ի դաւակացն արձակիցին. և ձիս շնազլուխս. և մարդիկ, և այլ ևս գաղանս ձիադլուխս և մարդապատկերս, և տանաւորս իրրև զձեղունս. և այլ ևս ազգի ազգի գաղանս վիշապակերպս. և զձկունս յուշկապարիկս, և սողունս և օձս, և պէսպէս երէս բազումս զարմանալիս՝ այլակերպս ի միմեանց. որոց զպատկերս ի մեհենին Բէղայ մի բստ միտջէ նկարեալ պահէին: Եւ իշխել ամենեցուն նոցա կնոջ միում, որում անուն Մարկայէ՛, որ քաղղէեցերէն Թաղատթայ անուանի. և յունարէն թարգմանի Թալաղղայ, որ է ծով: Եւ մինչդեռ այն ամենայն յարուցեալ կայցէ միախուռն, յարձակեալ ի վերայ Բէղայ, հերձու զկինն ընդ մէջ, զկէսն առնել երկիր և զկէսն երկինս. և զայլ ևս գաղանսն որ ի նմա էին՝ սատակեալ: Եւ առակաւ իմն ասէ այլ ընդ այլոյ բարոյախօսեալ զայնպիսի բնութեանց, թէ մինչդեռ խոնար և ջուր էր ընդ բնաւ, և գաղանք միայն էին ի նմա, զիցն այնմիկ հատանել զիւր գլուխ. և զարիւնն՝

որ իջանիցէ ի նմանէ, առնուլ այլոց դից, զանգանել ընդ հող, և ստեղծանել մարդիկ. վասն որոյ իմաստունս իսկ լինին, և դիցազանց մտացն հաղորդել:

Եւ զԲէղաչն ասեն՝ որ յունարէն Գիոս թարգմանի, և հայերէն Արամազդ, թէ ընդ մէջ կտրեաց զխաւարն, և զատանիլ ի միմեանց զերկինս և զերկիր, և յարգարել յօրինել զաշխարհ. և զազանաց ոչ ժուժել լուսոյ զօրութեան, և սատակել: Տեսանել Բէղաչ աշխարհ ինչ անաստա և պտղաբեր. հրաման տալ միում ի դիցն՝ յարենէն որ ի հատեալ զլիսոյն իւրմէ իջանիցէ, զանգանել ընդ հող, և ստեղծանել մարդիկ, և այլ անասունս և զազանս, որ կարիցեն այսմ օդոյ ժոյժ ունել. հաստատել Բէղաչ զաստեղս և զարեգակն և զլուսին, և զհինգ աստեղան պատրանաց»¹¹¹:

Հայ նկարիչներն այստեղ եղած էակապատկերներին և աշխարհաստեղծման առասպելի այլ մանրամասներին կարող էին ծանոթանալ ինչոպես օտար աղբյուրներից, այնպես էլ հենց երգի հայերեն թարգմանությունից՝ կատարված գեոևս V դարում: Մխիթար Այրիվանեցուց տեղեկանում ենք, որ այդ առասպելը ոչ միայն ծանոթ է եղել նրան, այլև մեկնաբանված է եղել (անշուշտ, շատ ավելի վաղ ժամանակներում) ըստ քրիստոնեական գաղափարախոսության: Խոսելով աշտարակաշինության գրույցի մասին, նա գրում է. «Եւ ահա երևեալ հրեշտակն Միքայէլ՝ ասէ հրամանան Աստուծոյ. «զազարեցէք ի գալոյ առ իս, զի ոչ կարէք. այլ ի լրման ժամանակի ես գամ առ ձեզ, և տամ ձեզ սանդուխք յերկինս ելանել»: Եւ այս ոչ է անհաւատալի, զի Ովան զազան հրեշտակ էր, որ ուսուցանէր մարդկան զամենայն հնարս կենցաղավարութեան»¹¹²:

Պարզ է, որ Մխիթար Այրիվանեցին նույնացնելով Միքայել հրեշտակապետին «Ովան Գազան»-ի հետ, նկատի բնի Եվսեբիոս Կեսարացու նկարագրած «զազան... Ովան»-ին:

Այս առումով բացառիկ նշանակություն է ստանում միջնադարյան Ֆրանսիայի կղերական մատենագիր Բեռնար Կլերվոսկու (շուրջ 1091—1153 թթ.) բողոքը՝ ժամանակի նկարչական նորաձևությունների դեմ: «Ինչի՞ համար են վանքերում կարգացող եղբայրների առջև՝ այս ծիծաղելի այլանդակությունները... վայրի առյուծները... կենտավրները... կիսամարդիկ... շերտավոր վագրերը... Գու կարող ես այստեղ տեսնել բազմաթիվ մարմիններ՝ մի գլխով և ընդհակառակը, մի մարմնի վրա բազմաթիվ գլուխներ: Այստեղ... քառոտանիներ՝ օձային պոչով, այնտեղ՝ ձուկը՝ չորքոտանու գլխով: Այստեղ զազանն է բարձր տալիս այծի հետույքը, առջևից ներկայանալով որպես ձի, այնտեղ եղջերավոր անասուն է վերջանում ձիակերպ: Վերջապես ամեն տեսակի ձևերի այնքան մեծ և այնքան արտաոտց բազմազանություն...», որոնք շեղում են միայնք՝ աստվածացին օրենքներից»¹¹³:

Այստեղ կարծես կրկնված են Եվսեբիոս Կեսարացու գրքում առկա արարչագործության տեսարանները:

Այսպիսով կարող ենք ասել, որ մանրանկարչության մեջ և հատկապես խորաններում մեծապես վերարտադրված են նախաստավածաշնչային և աստ-

¹¹¹ «Եւսերի Պամփիլեայ Կեսարացոյ ժամանականք...», Ա, Վենետիկ, 1818, էջ 17—26:

¹¹² Մխիթար Այրիվանեցի, Պատմութիւն Հայոց, Մոսկվա, 1860, էջ 28—29:

¹¹³ Н. А. Сидорова, Очерки по истории ранней городской культуры во Франции, М., 1953, էջ 221—222:

վածաշնչային արարչագործության, հին ու նոր ուխտի զանազան գրվազներ, վաղ բրիստոնեություն, ապա բրիստոնեության շրջանի պատկերացումները, ինչպես նաև ազգային, առօրյա բմբռումներն ու զանազան իրողություններ:

Ըստ այդմ էլ, նրանք այնքան ճոխ են ու բազմազան, այնքան հեթանոսական ու բրիստոնեական, այնքան ժողովրդական ու անհատական, այնքան երփնարանգ ու գարնանային: Քեմսն ինքը, լինելով անսահման ընդգրկումների խտացում, մի կողմից ձգվում է մինչև յոթնահարկ երկնքի ծիածանային աղեղները, արևի, լուսնի, աստղերի, կենդանակերպերի խորհրդանշանները, իսկ մյուս կողմից գալիս է կապվելու ժողովրդի հնամենի ավանդների, մանավանդ, երկրագործական սիրո և պտղաբերության առասպելների, նավասարդյան տոների, վիշապապան հերոսների, բնության մշտանորոգ վերածննդի, լույսի ու ազատության հավերժական երազանքների հետ: Այդտեղ խտացված են անցյալի սերունդների լավագույն երազանքները՝ ներծրված Տրդատ ու Մանվել ճարտարապետների, Մշո ճարտարի նկարիչ Ստեփանոսի, Քորոս Բոսչինի, № 9422 ձեռագրի անանուն նկարչի, մեծանուն բանաստեղծներ Գրիգոր Նարեկացու, Ներսես Շնորհալու և նրանց նախորդների ու հաջորդների հանձարով, երազանքով, մարդասիրությամբ: Ահա թե ինչու նրանք, առանց մանրակրկիտ մեկնաբանության էլ, այնքան հարազատ ու սիրելի են ոչ միայն հայ ժողովրդի, այլև բոլոր ժողովուրդների համար:

Այսպիսով մենք միաժամանակ կանգնում ենք հատկապես X—XIV դարերի մշակութային այն հզոր բունկումների առջև, որոնց արդյունքը հանդիսացան Աղթամարի տաճարը, Մշո Առաքելոց վանքի դուռը, ձեռագրային խորաններն ու կիսախորաններն՝ իրենց տոհմաժառանգային ճոխ լուսանցազարդերով և այլ հուշարձաններ: Դրանք ոչ միայն բարդ ու շքեղ, այլև հին ու նոր դարգամոտիվների աջնպիսի համահավաք խտացումների օրինակներ են, որ պիտիք անցյալը շեր ծնել: Դրանք բրիստոնեության և հեթանոսության մշակութային նվաճումների հանձարեղ համագործություններն են՝ ծառայեցված իր ժամանակի ծաղկեղ բաղաբների, վերքնթաց ճաշակի և դարպացող մտքի պահանջներին: Այդ շրջանումն է, որ աստիճանաբար նահանջում է բրիստոնեական իստությունը, որպեսզի կես հազարամյակից ավելի ճնշման տակ առնված, բայց ժողովրդի կողմից պահպանվող ու դարգացող հին մշակույթը պաշտոնապես կյանքի կոչվեր նոր թարմությամբ ու նոր ընկալումով:

Այս, փոխվել էին ժամանակները, վերակերպարանափոխվում էր մշակույթը. ժողովրդական պատկերացումների հեղեղը մտել էր աստվածաշնչային դոգմաների աշխարհը. ստեղծվում էր մի նորորակ արվեստ, որն արտաքնապես աշխարհիկ էր, սակայն խորքով՝ կրոնական: Հիշենք Աղթամարի որթատունկի դարգագոտին: Ստեղծագործական հանձարն այստեղ հասել էր այնպիսի պոսիվկումի, ինչպիսիք էին Գրիգոր Նարեկացու «Աչքն ծովի ծով»-ը, «Գոհար վարդ»-ը, «Սայլքն այն իջանէր»-ը, «Սէր յառաւօտէ»-ն, Վարդան Անեցու Ներքողը, Հովհաննես Սարկավագի «Առ ձագն» քերթվածը և այլ ստեղծագործություններ, ուր երկրային բմբռումների փարթամության մեջ կարծես կորչում էր հոգևոր գաղափարի հատիկը: Բայց այդ հատիկը կար: Դա՛ էր օրինալու և դրա՛ շնորհիվ էր նախապատրաստվում աշխարհականացման մեծ երևույթի երկունքը: Ընդհանրապես էր, երբեմն երևան էին գալիս նաև առօրեական առանձին գրվազներ, անձինք, էակներ, սակայն, դրանք բոլորը ենթարկվում էին զրլ-

խավոր արամադրությունը և նրա հետ հակասության մեջ չէին: Հակասության գաղափարը առկա էր ավելի նուրբ, ավելի համատարած ու ավելի ճակատագրական եղանակով: Նրանով էին ներծծված բոլոր կառուցվածքները՝ սկսած ճարտարապետական նախագծերից և վերջացրած առանձին քանդակ-միավորներով ու գունաչիւն նրբերանգներով: Երկնային գաղափարի երկրային մատուցում, աստվածաշնչային պատգամի ժողովրդական մեկնաբանություն: Եվ այդ բոլորը հանուն հասարակական զարգացող պահանջի և ըստ նրբացող շաշակի: Այս էր զեպի աշխարհականացում տանող օրինական, պաշտոնական, հզոր ու անկասելի փոփոխությունների ընթացքը X—XIV դարերում:

Ավարտելով մեր խոսքը, կարող ենք ասել, որ հայոց դիցարանական եղջերուն, լինելով հայ մշակույթի ամենաերկարակյաց և ամենասիրված մոտիվներից մեկը, իր գոյության ողջ ընթացքում քայլել է ժամանակի առաջավոր գաղափարների հետ, ծերացել նրանց ծերացմանը զուգընթաց, քայց և մշտապես վերաիմաստավորվելով, վերածնվել է (նկ. 20—25) հաջորդ ժամանակների համար: Նա չի մեռել երբեք: Այդ իսկ պատճառով նա մեզ առաջնորդում է մինչև դարերի հեռավոր խոսքերը, օգնելով բացահայտելու մեծարժեք իրողություններ ու առեղծվածային բնույթի մի շարք հարցեր: Այդ ուղիով է, որ հասկանում ենք բրիտանական և հեթանոսական շրջանների մշակութային հարստությունների որոշ փոխանջությունների առանձին օրինաչափությունները և հնարավորություն ունենում թափանցելու զարգարվեստային այնպիսի բարդ ու բազմաբովանդակ խտացումների ներաշխարհը, ինչպիսիք են Աղթամարի քանդակապատկերներն՝ իրենց ամբողջությամբ, ձևազարային խորանները, կիսախորանները և արվեստի այլ հրաշալիքներ: Չի կարելի մոռանալ այն նշանակությունը, որ կարող են ունենալ հայոց դիցարանական եղջերուի օղնությամբ մեկնաբանություն ստացած խնդիրները՝ նաև ուրիշ ժողովուրդների մշակույթի հետազոտման գիրծում:

А. МНАЦАКАНЯН

МИФОЛОГИЧЕСКИЙ ОЛЕНЬ В СРЕДНЕВЕКОВОМ АРМЯНСКОМ ИСКУССТВЕ

(Резюме)

Автор пытается доказать, что в армянской средневековой миниатюре олень, изображаемый вместе с богородицей и Христом-младенцем, имеет мифологическое происхождение. Проводится параллель между указанными изображениями оленей и соответствующими барельефами эпохи раннего христианства. В статье приведены дополнительные факты из мартирологов первых христианских мучеников, из народных песен и византийского эпоса о Дигенисе Акритасе, в которых также фигурирует волшебный олень. Автор показывает его генеалогическую связь с оленями античной мифологии—спутниками языческих богинь Артемиды, Дианы, Анаит. Рассматривается понятие о фан-

тастическом единороге как относящееся к тому же кругу мифологических представлений.

Благодаря новому подходу к указанному орнаментальному мотиву создается возможность дать новое толкование таким шедеврам средневекового армянского искусства, как барельефы Ахтамара и дверей монастыря св. Апостолов в Муше, миниатюрные хораны в манускриптах и др. Для толкования хоранов привлечены данные, идущие от их зачинателя Евсевия Кесарийского.

Затронутые в статье проблемы могут быть полезны при изучении различных сторон не только армянского искусства.

A. CH. MNATSAKIAN

LE CERF MYTHOLOGIQUE DANS L'ART MEDIEVAL

ARMÉNIEN

(Résumé)

L'auteur de l'article essaie de démontrer que dans la miniature médiévale arménienne le cerf représenté avec la Vierge et le Christ-enfant a une origine mythologique. Il fait passer une parallèle entre ces représentations de cerfs et les bas-reliefs de même genre de la haute chrétienté et produit des preuves complémentaires prises des martyrologes des premiers martyrs chrétiens, des chansons populaires et de l'épopée byzantine de Digenes Akritas, dans lesquels le cerf magique figure également. L'auteur montre son lien généalogique avec les cerfs de la mythologie antique accompagnant les déesses Artémis, Diane, Anahide. Il examine la notion de la licorne fantastique comme se rapportant à la même sphère de notions mythologiques.

Grâce à cette nouvelle conception du motif ornemental apparaît la possibilité de donner une nouvelle interprétation à certains chefs-d'oeuvre de l'art médiéval arménien, tels que les bas-reliefs d'Akhtamar et de la porte du monastère des Saints-Apôtres de Mouch, les miniatures des canons de concordance des manuscrits, etc. Pour l'interprétation des canons de concordance l'auteur utilise des données venant de leur initiateur Eusèbe de Césarée.

Les problèmes soulevés dans cet article peuvent être de quelque utilité pour l'étude de l'art des autres pays également.

ՀՐԱՎԱՐԳ ԶԱԿՈՐՅԱՆ

ՄԻ ՔԱՆԻ ԸՆԴՀԱՆՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՎԱՍԴՈՒՐԱԿԱՆԻ
ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՉՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԿԱՊԱԴՈՎԿԻԱՅԻ
ՈՐՄԱՆԿԱՐՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ

Կապագոովկիայի ժայռափոր եկեղեցիների որմնանկարչության գիտական ուսումնասիրությունները սկսվել են մեր դարի 20-ական թվականներից: Անցել է շուրջ հիսուն տարի, և այսօր մասնագետների տրամադրության տակ դրված են մի շարք հիմնավոր ու բարձրարժեք աշխատություններ՝ գիտական հանգամանալի բացատրություններով, ցանկերով և ցուցադրական հարուստ նյութով: Որմնանկարների ուսումնասիրության այդ մակարդակը, անշուշտ, հնարավորություն է ընձեռում ոչ միայն ծանոթանալ և որոշակի պատկերացում կազմել Կապագոովկիայի գեղանկարչական հուշարձանների մասին, այլև հիմք է տալիս, որոշ զգուշավորությամբ հանդերձ, զուգահեռներ անցկացնել նրանց և հայ մանրանկարչական արվեստի միջև: Մենք նկատի ունենք մասնավորապես Վասպուրականի XIV—XV դարերի մանրանկարչությունը, որը Կապագոովկիայի եկեղեցիների որմնանկարչության հետ պրոևորում է մի շարք սերտ ընդհանրություններ:

Նախապես ասենք, որ այդ խնդիրը նորույթ չէ մասնագիտական շրջանների համար: Կապագոովկիայի և հայ արվեստների աղերսը դեռ 20—30-ական թվականներին ընդհանուր կարգով նկատել և մատնացույց է արել ֆրանսիացի նշանավոր արվեստաբան Գ. դե ժերֆանյոնը Կապագոովկիայի որմնանկարչությունը նվիրած իր քառահատոր աշխատության մեջ¹: Այնուհետև՝ Մ. և Ն. Թիերի ամուսինները, բելգիացի Փ. Լաֆոնտեն-Գոզոնը և այլք:

Կապագոովկիայի եկեղեցիների որմնանկարներին նվիրված նրանց գրեթե բոլոր աշխատություններում, թեև շատ հպանցիկ, բայց նշվել է հայերի Կապագոովկիայում գտնվելու փաստը և նրանց առնչությունը այդ երկրի հնամենի ու հետաքրքրական արվեստի հետ: Գ. դե ժերֆանյոնը գրում է. «Լիկանդոս և Մամնգավ քաղաքներում վաղուց ի վեր հաստատվել էր Բարձր Հայքից եկած բնակչության մի հատված Մլիհ (Մելիաս) հայի գլխավորությամբ: Նրանք իրենց բանակաթեմերն ունեին և եռանդուն մասնակցություն էին ցուցաբերում տեղական կյանքին: Նրանք որոշակի դեր խաղացին այդ քաղաքների վերակառուցման գործում. իսկ եկեղեցիների ներսում գտնվող որմնանկարների հունական արձանագրությունները այնքան անկանոն ու սխալնե-

¹ G. de Jerphanion, Une nouvelle province de l'art Byzantin, Les églises rupestres de Cappadoce, Paris, tt. I, II, III, IV (1925, 1932, 1936, 1942) (նաև եռահատոր մեծ ալբոմներ):

բով են գրված, որ դրանց հեղինակների ոչ հույն լինելը կասկած չի հարուցում»²: «Բելի բիլիսելյի արտաքին գծերը, — շարունակում է այնուհետև Գ. դե ժերֆանյոնը, — ուղղակի վերցված են հայկական ճարտարապետության սովորույթներից: Նրա գմբեթի ու ներսի դեկորատիվ զարդահարդարանքի ոճա-ձևաբանական առանձնահատկություններում գրեթե բացակայում է հայկական ազդեցությունը»³:

Գ. դե ժերֆանյոնից հետո, մոտ 2—3 տասնամյակ անց, արդեն 60—70-ական թվականներին, հայկական և կապագովկիական արվեստների առնչակցության խնդիրը բնութայն է ենթարկվում բելգիացի գիտնական ժակլին Լաֆոնտեն-Գոզոնի կողմից: 1963 թ. լույս բնծայած «Նոր տեղեկություններ Վասպուրովկիայի մասին» աշխատության մեջ⁴ նա ևս, ինչպես Գ. դե ժերֆանյոնը, անդրադառնում է Վասպուրովկիայում հայկական տարրերի առկայության փաստին, մասնավորապես խոսելով հայ Մլեհ (Մելիսս) զորավարի⁵, եկեղեցիներից մեկում պահպանված նրա դիմանկարի մասին, որը, ինչպես ենթադրվում է, կատարված պետք է լինի հայ վարպետների կողմից, հավանաբար 964—965 թվականներին: Ժ. Լաֆոնտեն-Գոզոնը մասնագիտական հիմնավոր և համոզիչ համեմատություններ է անցկացնում մի կողմից հայկական զեղանկարչության նմուշների (այստեղ նա հիշատակում է նաև Գազիկ թագավորի «Կարսի» կոշվոզ ավետարանի կերպարները), մյուս կողմից Վասպուրովկիայի այսպես ասած՝ հայկական ազդեցությամբ հատկանշվող եկեղեցիների որմնանկարների միջև⁶: Ժ. Լաֆոնտեն-Գոզոնը տեղեկություն է հաղորդում նաև Գեղզիի մոտ քարանձավում գտնվող հայկական Սուրբ Կարապետ եկեղեցու մասին, որի հայտնաբերողն ու առաջին ուսումնասիրողը, ըստ բելգիացի գիտնականի, եղել է Հ. Ռոտտը⁷: Այդ եկեղեցուց այսօր սոսկ ավերակներ են մնացել ու որմնանկարների առանձին բեկորներ:

Ինչ վերաբերում է Փյունենլե Սեկիի, Դանիելի, Վիլանլե և Կոկարե եկեղեցիներին, ապա Ժ. Լաֆոնտեն-Գոզոնը այն կարծիքն է հայտնում, որ դրանք իրենց զեղարվեստական հարդարանքով որոշակիորեն կրում են արևելելյան, ամենայն հավանականությամբ հայկական ճարտարապետության

² Գ. դե ժերֆանյոն, նույն տեղում, հատոր IV, 1942, էջ 398—400: Ի դեպ, Վասպուրովկիայի հայերը գրել են հունարեն և, իհարկե, ոչ վարժ, այլ՝ սխալներով, մի բան, որն արտահայտություն է գտել նրանց եկեղեցիների որմնանկարների վրա գտնվող բացատրություններում:

³ Նույն տեղում, էջ 417: Հուշարձանների նույն խմբին, որոշ վերապահությամբ, Գ. դե ժերֆանյոնը ավելացնում է նաև էլ նազար եկեղեցին, որի որմնանկարները ոչ հույն վարպետի ձևերի գործ է համարում: Ուրիշ այլ աղբյուրներով ևս Գ. դե ժերֆանյոնն անդրադառնում է հայ և Վասպուրովկիայի արվեստների հարցերին:

⁴ J. Lafontaine-Dosogne, Nouvelles notes Cappadociennes (Extrait de „Byzantion“, m. XXXIII, Bruxelles, pp. 121—183).

⁵ Հայ Մլեհ զորավարի պատկերի մասին առաջին հիշատակությունը կատարված է Գ. դե ժերֆանյոնի կողմից: Նա է նշել, որ Մլեհի պատկերը այդ վանքում ներկայացված է բյուզանդական կայսրերի դիմանկարներից հետո:

⁶ Տե՛ս «Kouvelles notes...», էջ, էջ 129, 135, 136, 141 և այլն. տե՛ս նույնի նաև՝ „La Kale kilisesi de Selime et sa Representation de donateurs“ հոդվածը („Zetesis“, Antwerpen, 1973, p. 749):

⁷ H. Rott, Kleinasiatische dankmäler aus Pisiden, Pamphylien, Kappadokien und Lydien, Leipzig, 1908, № 200 (այդ մասին տե՛ս Ժ. Լաֆոնտեն-Գոզոնի «Նոր տեղեկություններ...»-ում, էջ 140):

ու գեղանկարչության ավանդների կնիքը: Փորձառու գիտնականը այդ որմնանկարներում որոշակի նմանություններ է տեսնում XI դ. հայկական մի շարք ձեռագրերի մանրանկարների հետ թե՛ կատարման (հատկապես ուրույն գծա-ոճավերման), և թե՛ օգտագործված գույների սահմանափակ քանակի մեջ (աչքի են ընկնում հատկապես կանաչն ու աղյուսագույն կարմիրը)⁸: Մեզ համար այստեղ շափազանց ուշադրավ է և այն, որ Փ. Լաֆոնտեն-Դոզոնը գեղանկարչության այդ սովորույթների արձագանքները պահպանված է տեսնում XV դ. հայկական ձեռագրերում (ամենայն հավանականությամբ նկատի են առնված Վասպուրականի մանրանկարները):

Պրոֆ. Վ. Ն. Լազարևի ծննդյան յոթանասունամյակի առթիվ 1973 թ. Մոսկվայում հրատարակված ժողովածուում⁹ Փ. Լաֆոնտեն-Դոզոնը ներկայացավ «Չեմլեկչի քիլիսե կոչվող եկեղեցու որմնանկարները և հայերի ներկայության խնդիրը Կապադովկիայում» խորագիրը կրող հոդվածով: Այդ աշխատանքը արդեն ամբողջովին վերաբերում է Կապադովկիայի հետ հայերի ու հայ արվեստի ունեցած կապին¹⁰:

Կապադովկիայի ժայռափոր եկեղեցիների արվեստի հետազոտման գործում, հատկապես վերջին շրջանում, լուրջ ներդրում կատարեցին Նիկոլա և Միշել Թիերի ամուսինները: Առանձնացնում ենք 1963-ին Փարիզում նրանց կողմից լույս ընծայած «Կապադովկիայի վիմափոր նոր եկեղեցիները» սովորաձավալ աշխատությունը¹¹, ինչպես նաև Ն. Թիերիի մի քանի արժեքավոր հոդվածները¹²: Թիերի ամուսինները ևս, ինչպես վիմափոր այդ եկեղեցիների նախորդ հետազոտողները, ուշադրություն են հրավիրում Կապադովկիայի հետ հայերի ունեցած կապին և այդ երկրների ժողովուրդների արվեստի սերտ փոխհարաբերությանը¹³:

Մեր աշխատանքի ընթացքում օգտվել ենք նաև այլ հեղինակների՝ Կապադովկիայի արվեստին նվիրված հոդվածներից, որոնց մասին խոսք կլինի շարադրանքի ընթացքում: Ի դեպ, ասենք, որ հայ միջնադարյան արվեստի,

⁸ J. Lafontaine-Dosogne, „Nouvelles notes...“, pp. 171—172. Ի դեպ, վերոհիշյալ շորս եկեղեցիները գտնվել են միմյանց մոտ, դաշտավայրի նույն մասում, և պատկանելիս են եղել նույն համայնքին:

⁹ „Византия, Южные славяне и Древняя Русь, Западная Европа, искусство и культура (сборник статей)“, М., 1973.

¹⁰ Անդրադատնալով Չեմլեկչի եկեղեցու (XI դ.) որմնանկարներին, Փ. Լաֆոնտեն-Դոզոնը գրում է. «Ինձ թվում է, որ այդ եկեղեցու որմնանկարները դրսևորում են որոշակի կապեր ոչ միայն Կապադովկիայի մի շարք վանքերի գեղանկարչության հետ, որոնք վերագրվում են հայերին և կամ առանձնանում հայկական ազդեցությամբ, այլ նաև հայկական այն ձեռագրերի մանրանկարների հետ, որոնց ևս ծանոթացա Երևանի Մատենադարանում» (նույն տեղում, էջ 78): Այդ հոդվածում հեղինակը բերում է մի շարք հետաքրքրական փաստեր, կատարում գիտակ համեմատություններ հավաստելու համար, որ հայերը և, ընդհանրապես, հայկական արվեստը, որոշակի դեր են կատարել Կապադովկիայի մի շարք եկեղեցիների որմնանկարչության ձևավորման գործում:

¹¹ Nicole et Michel Thierry, Nouvelles églises rupestres de Cappadoce, région du Hasan dagi, Paris, 1963.

¹² N. Thierry, Yusuf kos killisesi église rupestre de Cappadoce, Ankara, 1974; նույնի „Une iconographie inédite de la cene dans un Retectoire rupestre de Cappadoce“ („Revue des Etudes Byzantines“, t. 33, Paris, 1975); նույնի „Eglises rupestres de Cappadoce“ („Corsi di cultura sull'arte Ravennate e Bizantini“, Ravenna, 1965, pp. 579—672).

¹³ Ն. և Մ. Թիերի, Nouvelles églises., էջ 5, 25, 83, 140 և այլն:

մանավանդ Վասպուրականի մանրանկարչության մասին 20—50-ական թվականներին դեռևս ամբողջական պատկերացում չի եղել դիտական լայն շրջաններում, որն, անշուշտ, դժվարացրել է վերոհիշյալ հեղինակների կողմից համեմատական նյութի ավելի բազմակողմանի ընդգրկմանը¹⁴:

Նախապես մի քանի խոսք Կապադովկիայի, այնտեղ դարեր շարունակ բնակություն հաստատած հայերի և Հայաստանի հետ նրանց ունեցած կապերի մասին:

Կապադովկիան մի լեռնազաշտ է, որը կազմում է Փոքր Ասիայի ամենաբարձր մասերից մեկը: Հարավում հարում է Տավրոս լեռանը, արևելքից՝ Եփրատին, հյուսիսից՝ Պոնտոսին, իսկ արևմուտքում՝ Ադի կոշվոզ անապատն է: Պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում, կապված քաղաքական անցուղարձերի հետ, այս սահմանները երբեմն փոփոխվել են: Սակայն մի բան միշտ անփոփոխ է մնացել՝ արևելյան կողմից Կապադովկիայի սահմանների շփումը պատմական Հայաստանի տարածքի հետ:

Կապադովկիան ունի մոտ 250 կմ երկարություն և 150 կմ լայնություն: Նրա մակերեսը, հատկապես Արգեսս լեռան շրջանում, որտեղ փռված են մեզ հետաքրքրող վիճապուր եկեղեցիները, ծածկված է պասալադյան քարածայրների կույտերով ու հալած լավայի նստվածքներով, որոնց վրա բուսական հողի ոչ թանձր մի շերտ է գոյացել:

Դեռևս մեր թվարկության առաջին տարիներին Կապադովկիան նվաճվեց հուսիսային կողմից և վերածվեց կայսրության գավառի: Հետագայում, շնչած այդ շրջանը պարբերաբար ընկնում էր Սասանյան Պարսկաստանի, արաբական խալիֆայի և ապա Պալմիրայի լիչխանների տիրակալության տակ, բայց ընդհուպ մինչև սելջուկյան արշավանքները և այնուհետև էլ, որոշակիորեն կրում է բյուզանդական մշակույթի ներգործությունը, փաստորեն հանդիսանալով նրա հեռավոր մի գավառը:

Պատմության դաժան ճակատագրի հետևանքով հայ ժողովրդի մի որոշ մասը պարբերաբար թողել է հայրենի իր երկիրը և արտագաղթել արևմուտք՝ ապաստան գտնելով բյուզանդական կայսրության արևելյան տիրույթներում¹⁵: Այդ տեղաշարժերը ավելի մեծ ծավալ ընդունեցին VII դ. վերջում և VIII դ. սկզբներին, կապված արաբական տիրապետության ծանր շրջանի հետ¹⁶:

¹⁴ Գ. դե ժերֆանյոնի ժամանակ (մեր դարի 30-ական թվականներ) եվրոպական դիտական հասարակայնությանն առհասարակ քիչ բան էր հայտնի հայ միջնադարյան մշակույթից: Ինչ վերաբերում է Ն. և Մ. Քիերի ամուսիններին և Ժ. Լաֆոնտեն-Գոզոնին, ապա նրանց ծանոթ չեն եղել Վասպուրականի մանրանկարչության զարթոցին նվիրված որևէ ուսումնասիրության: Ուատի դարձանալի չէ, որ Ժ. Լաֆոնտեն-Գոզոնը իր համեմատությունների համար նախընտրել է միայն մի խումբ, այսպես ասած «փոքր ասիական» համարվող XI դ. հայկական ձեռագրերը (դա, հավանաբար, ունեցել է նաև ժամանակագրական համապատասխան նշանակություն):

¹⁵ Դեռևս VI դ. սկզբներին, երբ պարսից Շապուհ 2-րդ արքան մտնում է Հայաստան, հայոց խոսքով 2-րդ թագավորը ստիպված է լինում իր կուսակիցներով տեղափոխվել կայսրության արևմտյան սահմանները:

¹⁶ Խնդրո առարկա հարցը բավարար չափով շոշափված է հայ պատմագրության մեջ: Նկատի ունենք մասնավորապես Ն. Ադոնցի «Армения в эпоху Юстиниана» կապիտալ աշխատությունը (ՍՍ, 1908, т. IV, стр. 66—90), ինչպես նաև Հ. Բարթիկյանի «Կոստանդին Մի-

2. Բարթիկյանի «Կոստանդին Միրանաժին» աշխատության մեջ հետաքրքրական փաստեր կան Բյուզանդական կայսրություն տեղափոխված հայերի մասին: Նրանց շարքերից գուրս եկած առանձին անհատներ աստիճանաբար բարձր դիրք գրավեցին երկրի քաղաքական կյանքում և հատկապես ռազմական ասպարեզում:

Կապագոզվիիայում հայկական տարրի ստվարանալու երևույթը հատկապես շոշափելի դարձավ XI դարում: Հայտնի է, որ Բյուզանդական կայսրությունը արևելքում նոր երկրամասեր գրավելու համար գիվանագիտական ակտիվ գործունեություն էր ծավալում: Հայ և վրացի մի շարք իշխաններ, անկարող լինելով դիմադրել բյուզանդական ճնշմանը, ստիպված էին իրենց երկրները հանձնել կայսրության հովանավորությանը և հաճախ իրենք էլ տեղափոխվեց կայսրության արևելյան նահանգները: Քաղաքական այդ գոհերից եղավ նաև Վասպուրականի հայկական թագավորությունը: 1021 թ. Սենեքերիմ Արծրունին, ավագանու և բնակչության մի մասի զույսն անցած, թողեց իր հայրենի երկիրը և բնակություն հաստատեց կայսրության արևելյան նահանգներից մեկում՝ հին Փոքր Հայքի մայրաքաղաք Սեբաստիայում: Նկարագրելով Սենեքերիմի գաղթը, Միքայել Ասորին գրում է. «Հայերը բազմեցան այս կողմերը և անկից է, որ տարածուեցան բոլոր Կապագոզվիա, Կիլիկիա և Ասորիք»¹⁷: Այդ գեպրերի մասին մանրամասն տվյալներ կան նաև հայկական աղբյուրներում՝ Թ. Արծրունու, Ա. Լաստիվերացու, Մ. Ուոհայեցու, Ս. Անեցու, Վարդանի, Կիրակոսի մոտ:

Գ. դե ժերֆանյոնը վկայում է խաչակիրների պատմիչներին, որոնք Կապագոզվիայի հայաբնակ վայրերը դեռ այն ժամանակ կոչել են «հայկական երկիր»¹⁸: Ըստ որում, նշվում է, որ հայերը հիմնականում բնակվում էին Գյորեմիսի ու Սոզանլի Պերեքի շրջանում (իսկ ժ. Լաֆոնտեն-Գոզոնը գտնում է, որ նրանք ցրված էին ողջ լիոնացին Կապագոզվիայում): Հայերը նոր թեմեր են ստեղծել Կապագոզվիայում հատկապես XI դարից. այդ ժամանակ նույնիսկ Բյուզանդիայում տպաստան գտած հայ և վրացի (կամ վրացազավաներկաբնակ հայ) իշխանները տեղափոխվում էին Կապագոզվիա¹⁹:

«Վեց հարյուր տարիներու բնթացքին, որ Կապագոզվիա կը մնար Բյուզանդական կայսերության տիրապետության: տակ,— գրում է Ա. Ալպոյաճյանը,— շարունակ պետությունը կը լցվեր հայերով, որոնցմե ստվար մաս մըն ալ ապահովարայ բաժին կինար Կապագոզվիո, որուն մեկ կարևոր մասը արդեն Փոքր Հայքի սահմաններուն մեջ մտած էր հոսմեական տիրապետության շրջանին հայ բնակչության թվին անումին պատճառով»²⁰:

րանաժին» ուսումնասիրությունը (Բյուզանդական աղբյուրներ, Բ, Երևան, 1970, տե՛ս «Կոստանդին Միրանաժինը և նրա գրական ժառանգությունը» բաժինը և ապա էջ 171, 172—321, 330 և այլն):

¹⁷ Ա. Ալպոյաճեան, Պատմություն հայ կեսարիոյ, Կոնստ., 1937, էջ 338 (L'histoire de Michel La Syrien, Paris, 1905 p. 133): Միքայել Ասորու այս խոսքերը, ինչպես Ա. Ալպոյաճյանն է նշում, «ժամանակագրության» հայերեն թարգմանությունների մեջ չկան կամ խիստ համառոտված են: Ի դեպ, դեռ Մովսես Խորենացին Կապագոզվիան համարում է հայոց երկրի արևմտյան մասը («Պատմություն հայոց», Ա, գլ. 14):

¹⁸ Գ. դե ժերֆանյոն, նշված աշխ., հատ. II, էջ 398 (ծանոթ. 2):

¹⁹ Տե՛ս ժ. Լաֆոնտեն-Գոզոնի վերոհիշյալ հոդվածը:

²⁰ Ա. Ալպոյաճեան, նույն տեղում, էջ 334:

Մ. Օրմանյանը հանդամանորեն խոսում է Կապադովկիայի հայկական հոգևոր թեմի գործունեության մասին, որը սերտ կապեր է պահպանել հայկական մայր եկեղեցու հետ²¹:

Կապադովկիայի հայկական բնակչության ու նրանց միջավայրի հարցերը Հ. Բարթիկյանը շոշափել է կապված նաև հունական «Դիգենիս: Ակրիտաս» էպոսի հետ²²: էպոսի հերոսը՝ Դիգենիս, ինչպես և նրա հարսնացուն՝ Եվդոկիան, կապադովկիացիներ էին, որոնք իրենց կյանքի ու պայքարի ընթացքում առնչվել են հայերի հետ: Բյուզանդական աղբյուրներում երբեմն նույնացվել են ոչ միայն Կապադովկիան ու Հայաստանը, գրում է Հ. Բարթիկյանը, այլև կապադովկիացիներն ու հայերը: Իսկ Ի. Մ. Դյակոնովը կապադովկյան լեզուն համարել է «պրոտոհայկական»²³: Հ. Բարթիկյանը նշում է նաև, որ հույն գիտնական Պ. Կարոլիդեսը կապադովկյան շատ բառերի և արտահայտությունների ծագումը կապում է հայերենի հետ²⁴:

Այդպիսի հիմքի վրա պարզ և միանգամայն համոզիչ է թվում հայ արվեստի, նրա սովորույթների սերտ կապն ու առնչակցությունը Կապադովկիայի վիճափոր եկեղեցիների որմնանկարչության հետ²⁵:

Այստեղ մեր խոսքը վերաբերում է մի մասնակի հարցի՝ Կապադովկիայի եկեղեցիների որմնանկարչության հետ Վասպուրականի մանրանկարչության նմուշների բաղդատմանը, որը, մեր համոզմամբ, նոր նպաստ կրերի հայ և կապադովկյան արվեստների միջև եղած ընդհանրությունների բացահայտմանը²⁶:

Կապադովկիայի եկեղեցիների նկարչությունը միատարր չէ: Ընդհանուր կողմերով հանդերձ կարելի է սահմանազատել ոճական, մասամբ նաև պատկերազրական երկու խումբ: Ըստ որում, հնամենի խմբի մեջ մտնող հուշարձանները իրենց պարզունակ ձևերով ու անմիջականությամբ (նույնիսկ ղեկորատիվ տարրերի օգտագործման հարստությամբ) ավելի հոգեհարազատ են արվեստի ժողովրդական ուղղության ստեղծագործություններին: Մինչդեռ մյուս խումբը շատ ավելի շփման ելքեր ունի բյուզանդական արվեստի հետ. «Հազիվ թե հնարավոր լինի ընդունել ոճական և պատկերազրական ընդհա-

21 «Ազգապատում», Կ. Պոլիս, 1912, էջ 101:

22 «Византийский эпос о Лигенисе Акрите и его значение для арменоведения (автореферат), Ереван*, 1970, стр. 27—32.

23 И. М. Дьяконов, Предыстория армянского народа, Ереван, 1968, стр. 222.

24 Հ. Բարթիկյան, նույն տեղում (ավտոտեքստ), էջ 28:

25 Ի դեպ, վերը նշված հեղինակներից բացի հայերի և Կապադովկիայի արվեստի առնչության հարցին անդրադարձել են նաև Մ. Թեյստայը «Die Byzantinische Wandmalerei in Kleinasien» B. d. 1, 5, pp. 67—74: ն. Օյկոնովը՝ «L'organisation de la frontiere orientale de Byzance aux X-e siècle et Taktikon de l'«scorial» („Rapports», 11, pp. 73—90), ինչպես և մեկ երկու այլ հեղինակներ:

26 Գեոևա 1911 թվականին Ա. Բաումշտարկը ծանոթանալով Վասպուրականի (հիմնականում արտասահմանյան հավաքածուներում գտնվող) մանրանկարների հետ, գրել է. «Հին արևելյան միջագետական ղեղանկարչության սովորույթները (նկատի պետք է ունենալ և Կապադովկիայի արվեստի հնագույն հուշարձանները՝ IX—XI դդ.) թերևս ոչ մի տեղ այնքան անարատ ձևով չեն դրսևորվել, ինչպես Վասպուրականի շրջանի ձևագրերում: Այդ ձևագրերի շնորհիվ է, որ XV—XVII դդ. հայկական մանրանկարները կամրջվում են գեղանկարչության հին ավանդների հետ» (A Baumschtark, Eine gruppe illustriertes Armenisches Evengeliensbücher des XVII—XVIII, j. in Jerusalem. Monatshefte für Kunstwissenschaft, 1911, p. 48):

նուր մի շափանիչ բյուզանդական համարվող սճի և ժողովրդական կամ արևելահայկ («օրիննտալիստական») բնույթի այդ ստեղծագործությունների համար, — գրում է ժ. Լաֆոնտեն-Գոզոնը, թեև այդ երկու ուղղությունների արվեստի միջև ընկած սահմանը Կապադովկիայում բավականին հեռու է որոշակիությունից»²⁷:

Մեզ համար սկզբունքային նշանակություն է ստանում Կապադովկիայի եկեղեցիների ժողովրդական ուղղության որմնանկարների ու Վասպուրականի ձեռագրերի նկարաշարի պատկերա-թեմատիկ նույն կարգը: Գրանցում, ավետարանական ընդունված թեմաների հետ մեկտեղ, ներառվում են նաև պարականոն գրականության նյութեր՝ վարքեր, առաքյալների գործեր և այլն²⁸: Առաջին պլանում Հիսուսի երկրային կյանքի դրվագներն են, որոնք ամփոփվում են «մարմնավորման» և «բավման» շարքում: Վերջիններիս մեջ հիմնական արտահայտություն են ստանում «Ծննդյան» և «Խաչելության» տեսարանները՝ իրենց հանգուցային-խորհրդանշական իմաստով, որտեղ «Ծննդին» միշտ նախորդում է «Ավետումը», իսկ «Խաչելությանը»՝ «Մատնությունը»: Փաստորեն այդ թեմաները հանդիսանում են քրիստոնեարանական պատկերաշարի համառոտագրումը. մյուս պատկերները լրացնում և հարստացնում են այդ:

Վասպուրականի ձեռագրերում նկարազարդումները մեծ մասամբ սկսվում են «Աբրահամի զոհաբերության» տեսարանով: Կապադովկիայում այդ թեման սակավ է հանդիպում: Բայց մեզ հայտնի սակավադեպ այդ օրինակներում էլ «զոհաբերությունը» ներկայացնում է հորինվածքային մի տարրերակ, որն իր ընդհանուր գծերով պահպանվում է առավելապես Վասպուրականի XIV—XV դդ. արվեստում: Կապադովկիայում բնորոշը Այվալիե եկեղեցու (922—930 թթ.) որմնապատկերն է (նկ. 1), որը մասամբ հիշեցնում է Ադթամարի եկեղեցու (918—921) որմնաքանդակը: Աբրահամը կանգնած է, ձախ ձեռքով Իսահակի գլխի մազերի փունջը բռնած, աչով՝ սուրբ, հայացքը ետ՝ դեպի Աստծո կողմից ուղարկված խոյի կողմը²⁹: Այս պատկերաձևի և Վասպուրականի մանրանկարների միջև սկզբունքային տարբերություններ գրեթե չկան³⁰:

²⁷ Տե՛ս «Росписи церкви, называемой Чемликче килисе...». Որպես ժողովրդական կամ «օրիննտալիստական» ուղղության պատկանող գործեր առանձնացվել են մասնավորապես Չեմլիկչիի, Աչիկիլ արայի, Պյուրենլի Սեկի, Գյուրեմեյի, էլ-Նազարի և մեկ-երկու այլ եկեղեցիների որմնանկարները: Հավանաբար շատ ավելի մեծ ընդհանրություններ կան հայկական և Կապադովկիայի եկեղեցիների ճարտարապետական առանձնահատկությունների մեջ, որոնց բացահայտման ուղղությամբ դեռևս շատ քիչ բան է արված: Պետք է հիշատակել միայն ժ. Լաֆոնտեն-Գոզոնի «L'eglise rupestre dite eskiraca kilisese et la place de la viergesans les absides Cappadociennes» հոդվածը:

²⁸ Կ. Վեյցմանը նկարների սյուժետային այդպիսի ծրագրայնությունը համարում է «կիսացիկալիկն» (Illustration in Roll and codex, «Studies in manuscript illumination», № 2, Princeton University press, 1947, p. 199):

²⁹ Տե՛ս Reiner Stichel, Auberkanonische Elemente in byzantinischen Illustrationen des Alten Testaments. Romische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte Band 69, Heft 3—4, 1974, Herder Rom Freiburg. Nien. tabel. 5.

³⁰ Չհաչված երկրորդական կարգի որոշ մանրուքներ, օրինակ՝ որմնանկարում տեսարանը երկու կողմերից շրջափակված է Իսիսևոսի և Ֆլավիոսի պատկերներով և այլն:

Պարզ սխեմայով է ներկայացվում Կապաղովկիայում «Մնունդը»: Այդ տեղ մեծ մասամբ չի պատկերվում մանկանը երկրպագելու եկած մոզերի զրվագը (զրան հատկացվում է առանձին տեղ)³¹: Ի դեպ, մոզերի երկրպագության առիթով մի փաստի վրա ուշադրություն է հրավիրել Գ. դե Փերֆանյոնը (հնտագայում զրան անդրադառնում է նաև Փ. Լաֆոնտեն-Գոզոնը): Կապաղովկիայի որմնանկարների «երկրպագության» տեսարաններում սովորա-

Նկ. 1

բար զրվում են երեք սերունդները ներկայացնող մոզաց թագավորների անունները՝ Մելրոն, Գասպար, Բաղդասար: Ըստ վերոհիշյալ ուսումնասիրողների, այդ անուններն ունեն զուտ հայկական հնչույթ և հանդիպում են միայն Քրիստոսի տղայության ավետարանի հայկական խմբագրության մեջ (զլ. XI, 1)³²: Իսկ հայկական ձեռագրերում դա սովորական երևույթ է:

³¹ «Մնունդն» առանց մոզերի երկրպագության հանդիպում է նաև Վասպուրականի XIV դ. մի շարք ձեռագրերում (Մատենադարան, ձև. № 2744, նկ. Սիմեոն Արճիշեցի, ձև. № 7456, նկ. Վարդան), թեև ամբողջությամբ վերցրած այդ տարրերակը այստեղ լայն տարածում չգտավ:

³² Գ. դե Փերֆանյոն, նույն տեղում, հատ. IV, էջ 417: Ինչ վերաբերում է Հովսեփի՝ թիկունքով դեպի մնունդը նստած պատկերագրական ձևին, որը Փ. Լաֆոնտեն-Գոզոնը համարում է Կապաղովկիային բնորոշ մոտիվ, ապա պետք է ասել, որ Վասպուրականում ևս այդ տարրերակը հանդիպում է, միայն թե Հովսեփը գլուխը փոքր ինչ բարձրացրած է լինում՝ հրեշտակների երգի ձայնը լսելու համար: Փ. Լաֆոնտեն-Գոզոնը ուշադրություն է հրավիրում նաև սրինգ նվագող հովվի և լուր հաղորդող հրեշտակի վրա: Նա նշում է, որ ի տարրերություն բյուզանդական և

Կապաղովկիայի եկեղեցիների որմնանկարչության և Վասպուրականի դպրոցի պատկերազրական ընդհանրության մեկ այլ ուշագրավ օրինակ է «Խորհրդավոր ընթրիքը»: Երկուստեք քառանկյուն երկար սեղան է ներկայացվում. առաջյալները տեղադրված են հանդիսակաց կողմում՝ ճակատալին դիրքով, Հիսուսը՝ ձախում, Հուդան կենտրոնում՝ ձեռքը պարզած պատանին: Ն. Քիերին հատուկ ուսումնասիրության նյութ է դարձրել սակավադեզ հանդիսող այդ տարբերակը³³, և եկել է այն եզրակացության, որ XI դ. կեսերին կառուցված կապաղովկիական Գարիկլի և Գարանլի եկեղեցիների (նկ. 2), ինչպես նաև նույն ժամանակների վրացական Գավիթ Գարեջելիի եկեղեցու «Ընթրիքի» որմնանկարները³⁴ պատկերազրական այդ ձևի առաջին նմուշներն են միջնադարյան արվեստում: Ինչ խոսք, եթե Ն. Քիերին քաջատեղյակ լիներ հայկական մանրանկարչության X—XI դդ. բոլոր հուշարձաններին, ապա «Խորհրդավոր ընթրիքի» վերոհիշյալ տարբերակի մասին խոսելիս կհիշատակեր նաև 974 թվականի «Մուրղուիթի» և 1038 թ. (Մատենադարան ձեռ. № 6201) ձեռագրերի «Ընթրիքի» տեսարանները: Ավելի ուշ այդ տարբերակը արդեն հանդիպում է XIV դ. Վասպուրականի ձեռագրերում (նկ. 3, նկարիչ Հովսիան)³⁵, որը և մենք համեմատում ենք կապաղովկյան նմուշների հետ: Ուրեմն ոչ միայն Կապաղովկիայում և վրացական Գավիթ Գարեջելիի եկեղեցում³⁶, այլև ավելի վաղ՝ X դարի, ապա և XI ու XIV դդ. հայկական ձեռագրերում պահպանված է «Խորհրդավոր ընթրիքի» խիստ հետաքրքրական այդ տարբերակը իր պատկերազրական նախնականությամբ³⁷:

ընդհանրապես կանոնիկ դարձած պատկերազրական ձևերի, Կապաղովկիայի XI—XII դդ. նշված որմնանկարներում գրեթե չի հանդիպում լուր հազորող հրեշտակը: Գա ընդունվում է որպես պատկերազրական բացթողում: Նման հորինվածքները կրում են հատուկ ծիսական բնույթ, որովհետև կոչված են լինում ներկայացնելու ծննդյան տոնը՝ ձեռագրական կամ եկեղեցական որմերի նկարներում: Հավանական է լիվում, — շարունակում է նա, — որ հայերը մի որոշ ժամանակ օգտվել են «ծննդյան» այն տարբերակից, որն իր բոլոր տարածություններով հանդերձ, չի ներառել յրարեր հրեշտակի մոտիվը» (նա նկատի ունի XI դ. հայկական ձեռագրերը): «Լրձրեր հրեշտակի բացակայությունը պատահական երևույթ չէր, — եզրակացնում է Շ. Լաֆոնտեն-Գոզոնը, — այդպես ավելի հաճախ լինում է քրիստոնեական արվեստի ժողովրդական հասանքի ստեղծագործությունների մեջ (տե՛ս «Росписи церкви называемой Чемлекчи...»): Վաստորեն կարելի է ասել, որ Վասպուրականի XIV—XV դդ. մանրանկարների բնույթները այդ կարծիքն է հավաստում (տե՛ս Մաշտոցի անվան Մատենադարանի №№ 5543, 5355, 4928 և մի շարք այլ ձեռագրեր): Ի դեպ, Շ. Լաֆոնտեն-Գոզոնը կանգ է առել նաև սրնգահար հովի վրա «Զուտ հայկական բնույթի հորինվածքներում երաժիշտը բացակայում է, — գրում է նա, — որը սակայն գործնականորեն հանդիպում է Կապաղովկիայի գրեթե բոլոր որմնապատկերներում» (նույն տեղում, էջ 85): Այստեղ միայն մեկ վերապահություն պետք է անել. Վասպուրականի XIV—XV դդ. մանրանկարներում գրեթե միշտ էլ առկա է երաժիշտ հովիվը:

³³ N. Talyer, Une iconographie inédite de la cene dans un refectoire rupestre de Cappadoce („Revue des Etudes Byzantines“, tome 33, Paris, 1975, pp. 177—185).

³⁴ Акели Вольская, Росписи средневековых трапезных Грузии, Тбилиси, 1974, стр. 33, 34, 48 и т. д. Ուշագրավ են նաև Սեդախչոյի և Բերտուրանիի եկեղեցիների սեղանաձևերի «Ընթրիքի» պատկերները (տե՛ս А. Вольская, նույն տեղում, նկ. 6, 7, 39):

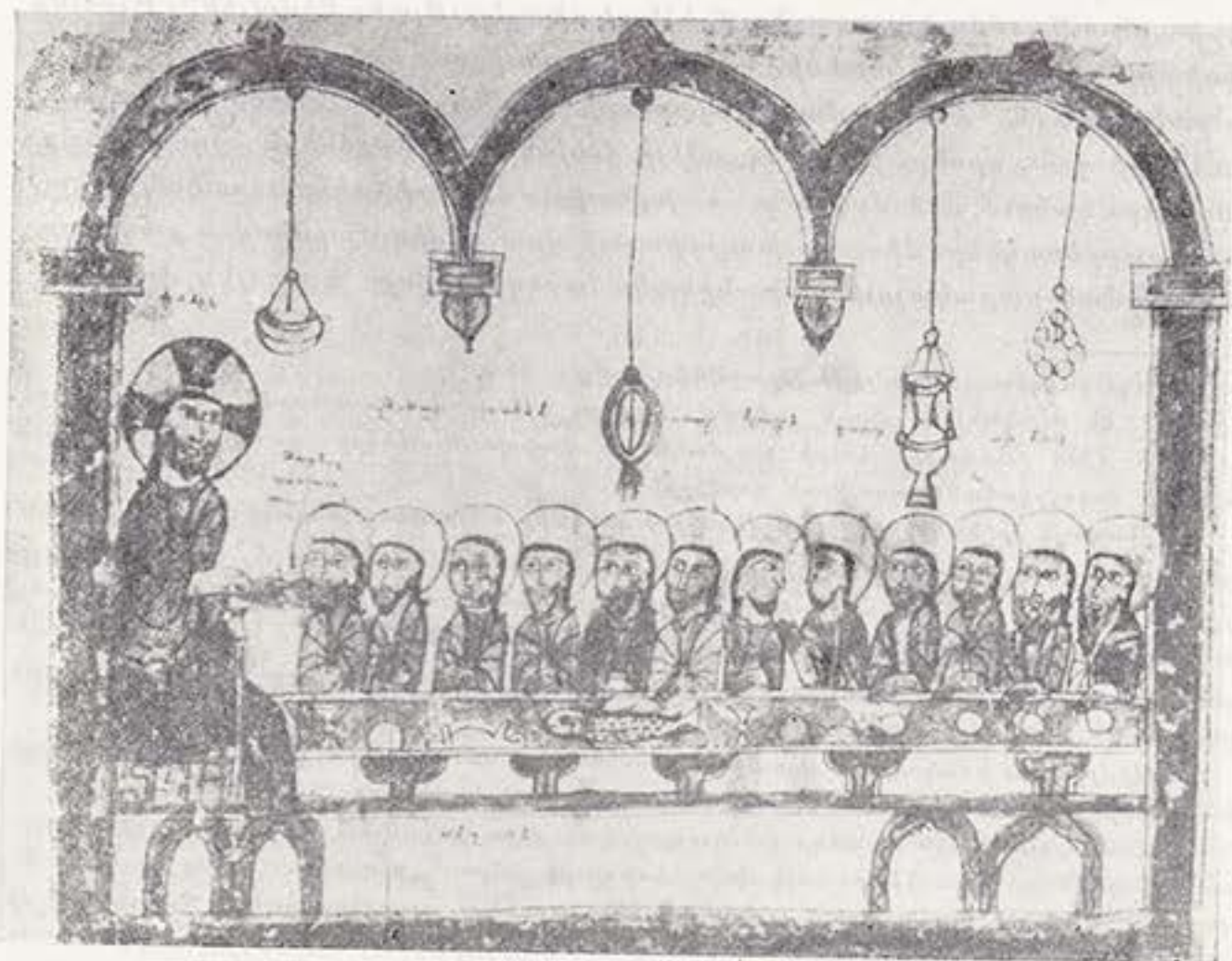
³⁵ Մատենադարան, ձեռ. № 4806:

³⁶ Հատ որում, վրացական եկեղեցիներում հանդիպող օրինակները, հատկապես սեղանի ձևը, առաջյալների դասավորությունը և այլն, այնքան շեն նմանվում կապաղովկյան հուշարձաններին, որքան հայկական մանրանկարչության նմուշները:

³⁷ Մեկ ընդհանուր սխեմայի առկայությամբ հանդերձ, իհարկե, կան որոշ զանազանություններ մանրուքներում:

Նկ. 2

Նկ. 3

Շիրման ընդհանուր եզրեր կան նաև «Մատնության» տեսարանում. ընդհանուր գասավորությունից բացի, այդտեղ շեշտված է Հիսուսին կալանավորող զինվորների անսովոր մեծ զենքերը. «Զենքերին այդչափ մեծ տեղ հատկացնելը առանձնահատուկ երևույթ է սղջ փոքրասիական և անդրկովկասյան միջնագարյան արվեստում» — գրում է Ժ. Լաֆոնտեն-Գոզոնը³⁸: Այստեղ կան բնորոշ այլ դժեր ևս, որոնք կյանքի կոչված լինելով ժողովրդական արվեստի բնույթից, հայտնի են դառնում առավելապես Կապադովկիայի և Վասպուրականի հուշարձաններում (օրինակ՝ Հիսուսը պայմանականորեն մեծացված համաշափություններով՝ Գելվերի եկեղեցու որմնանկարներում, իսկ Վասպուրականում՝ մանրանկարիչ Գրիգորի մոտ³⁹):

Ընդհանրությունների բացահայտման տեսակետից ուշագրավ է «Մատնությանը» հաջորդող «Պիղատոսի դատաստան»-ի տեսարանը: Հիսուսի հարցաքննությունից հետո Պիղատոսը ձգվել է աջ և ձեռքերն է լվանում. «Նւ տեսեալ Պիղատոսի թէ ոչ ինչ օգնէ, այլ առաւել խռովութիւն լինի, առեալ ջուր, լուաց զձեռս յառաջի ժողովրդեան և ասէ. քաւեալ եմ ես յարենէ արդարոյդ այդորիկ, դուք գիտասջիք» (Մատթեոս, Իէ, 24): Ժամանակի ընթացքում, սակայն, այս հետաքրքրական թեման կարծես դուրս է մնում ընդհանուր պատկերագրության ցանկից⁴⁰: Մինչդեռ Կապադովկիայի որմնանկարներում և Վասպուրականի XIV—XV դդ. ձեռագրերում պահպանվում է՝ ստանալով ավելի կենցաղագրական երանգ⁴¹:

Ժ. Լաֆոնտեն-Գոզոնը XI դ. հայկական ձեռագրերի հետ նկատվող կապերի առնչությամբ անդրադառնում է նաև «Խաչելության» թեմային⁴²: Ի լրումն բելգիացի գիտնականի ասածի, մենք ուշագրություն ենք հրավիրելու Վասպուրականի XIV—XV դդ. մանրանկարների հետ նրա՞ծ այնպիսի ընդհանրությունների վրա, որոնք, թվում է, ավելի համոզիչ են դարձնելու նշված կապը: Վասպուրականում մեծ մասամբ նախընտրում են պատկերագրական հնամենի տարրերակներ. Հիսուսը խաչափայտի վրա՝ ուղիղ մարմնով և ցավի արտահայտման բացակայությամբ, նիզակահարող զինվորը և սպունգ մատուցո-

³⁸ «Блуждавшие, сарматские и другие...», էջ 81:

³⁹ Գ. դե Փեֆանյոն, նույն տեղում, հատոր 1 (այրոմ), տախտակ 49: Զեռ. Մատ. №№ 4928, 4848 (Արտաքին ձեռքի պայմանական փոփոխությունները հատուկ է առավելապես արվեստի ժողովրդական ուղղության գործերին):

⁴⁰ Հնագույն օրինակներից է Հռավենայի խճանկարը և Ռոսանոյի ձեռագիրը (Մ. В. Айналов, Эллинистические основы Византийского искусства, СПб., 1901, стр. 70): Գ. Այնալովը այդ ձեռք կապում է ստորա-պաղեստինյան ավանդների հետ, որոնք իրենց հերթին սնվել են անվավեր գրականության նյութերից: Զեռքերը լվանալու մոտիվի մասին տե՛ս նաև Ն. Կոնդակովի մոտ («История Византийского искусства и иконографии по миниатюрам греческих рукописей», Одесса, 1876, стр. 80):

⁴¹ Անմիջական նմանության առումով համեմատելի է Կապադովկիայի Կոկար քիլիսա վանքի որմնանկարը, Վասպուրականում՝ Գանիել Աղթամարցու մանրանկարը (ձեռ. № 5543):

⁴² Հետ որում, տեղն ու տեղը կատարելով նաև վերապահություն. «Հիսուսի կողքին խաչված ավազակները չկան XI դ. հայկական ձեռագրերի խմբում, որոնք կատարվել են Փոքր Ասիայում: Կնշանակի այս դեպքում էլ առիթ ունենք տեսնելու պատկերագրական հարավված մի տարրերակ, որը կարող է համեմատվել «Մենդյան» մեջ լրարեր հրեշտակի բացակայության փաստի հետ», — գրում է նա (նշված հոդվածը, էջ 87): Պետք է ասենք, սակայն, որ «փոքրասիական» համարվող XI դ. ձեռագրերի խմբը, պատկերագրական իր մի քանի առանձնահատկություններով փաստորեն հայկական մանրանկարչության «ժողովրդական» համարվող ուղղության համար մասնավոր նշանակություն է ստանում:

ղը, երկու կողմերում խաչված ավազակները և այլն: Բացի այդ բուրբից, առկա է ինքնատիպ մի մոտիվ ևս, որը, խիստ սակավադեպ լինելով, հանդիպում է նաև Կապադովկիայի որմնանկարներում: Խոսքը Հիսուսի խաչափայտի երկու կողմերում մեծ շրջանակների մեջ տեղավորված արևի ու լուսնի պարզ սխեմայի փոխարեն մարդկանց կես հասակով (կիսանդրի) պատկերի մասին է⁴³ (նկ. նկ. 4, 5): Արևի և լուսնի մոտիվը դեռևս շորրորդ դարից հանդիպում է «Խաչելություն» տեսարաններում: «Նրանց երկվույթը բրիստոնեական արվեստի մեջ, — գրում է Գ. Հովսեփյանը, — առնված է ոչ միայն ավետարանական պատմության հետևանքով, այսինքն արևի խավարման, այլև՝ հեթանոսական ազդեցությամբ. ուստի և, երբեմն, երևան են դալիս իբրև անձնավորյալ պատկերներ կամ հեթանոսական աստվածություններ»⁴⁴: Ուշագրավ է, որ հեթանոսական սովորույթից եկող այդ մոտիվները, նաև Ղունկիանոսի աչքի ապաքինման դրվագը, հանդիպում է մանրանկարչական արվեստի ոչ այնքան «պրոֆեսիոնալ-կանոնական» բնույթի դործերում, որքան ժողովրդական լայն խավերի ստեղծագործության, այսպես ասած՝ «ժողովրդական» ուղղության մեջ:

Ընդհանուր նմանություն մեկ այլ օրինակ է «Դժոխքի ավերման» կամ «Հոգիների փրկության» յուրատիպ հորինվածքը Կապադովկիայի եկեղեցիների ու Վասպուրականի ձեռագրերի նկարչության մեջ⁴⁵: Անդրաշխարհային արհավիրքների, խորտակված դոճերի, կրակի ու ծխի բարդ պատկերի փոխարեն դժոխքն այստեղ ներկայացված է շատ սեղմ ձևով՝ հսկա մի վիշապի կերպարանքով: Դժոխային վիհերի մեջ հավիտենական տանջանքների դատապարտված մարդիկ եռաշարք տեղավորվել են այդ զարհուրելի կենդանու մարմնի առաջացրած ոլորապտույտների մեջ: Փաստորին այս դեպքում էլ մենք դործ ունենք ավելի պայմանական-խորհրդանշական մի պատկերի հետ, որը միջնադարյան արվեստում հայտնի է դառնում գլխավորապես Կապադովկիայի X—XI դդ. և Վասպուրականի XIV դ. հուշարձաններից: Հասկանալի է, որ դա պատահական զուգահեռության օրինակ չէ, այլ՝ հին ավանդներից եկող ներքին սերտ կապերի դրսևորման հետևանք:

Առնվազն նախատիպերի նույնությունն են ցույց տալիս «Կոտորումն մանկանց» տեսարանը լուծման խիստ համառոտված ու պարզեցված ձևերով⁴⁶, «Ունալվան», «Հարությունը»՝ յուզաբեր կանանց Հիսուսի երևալու հնաոճ տարբերակով⁴⁷ և այլն:

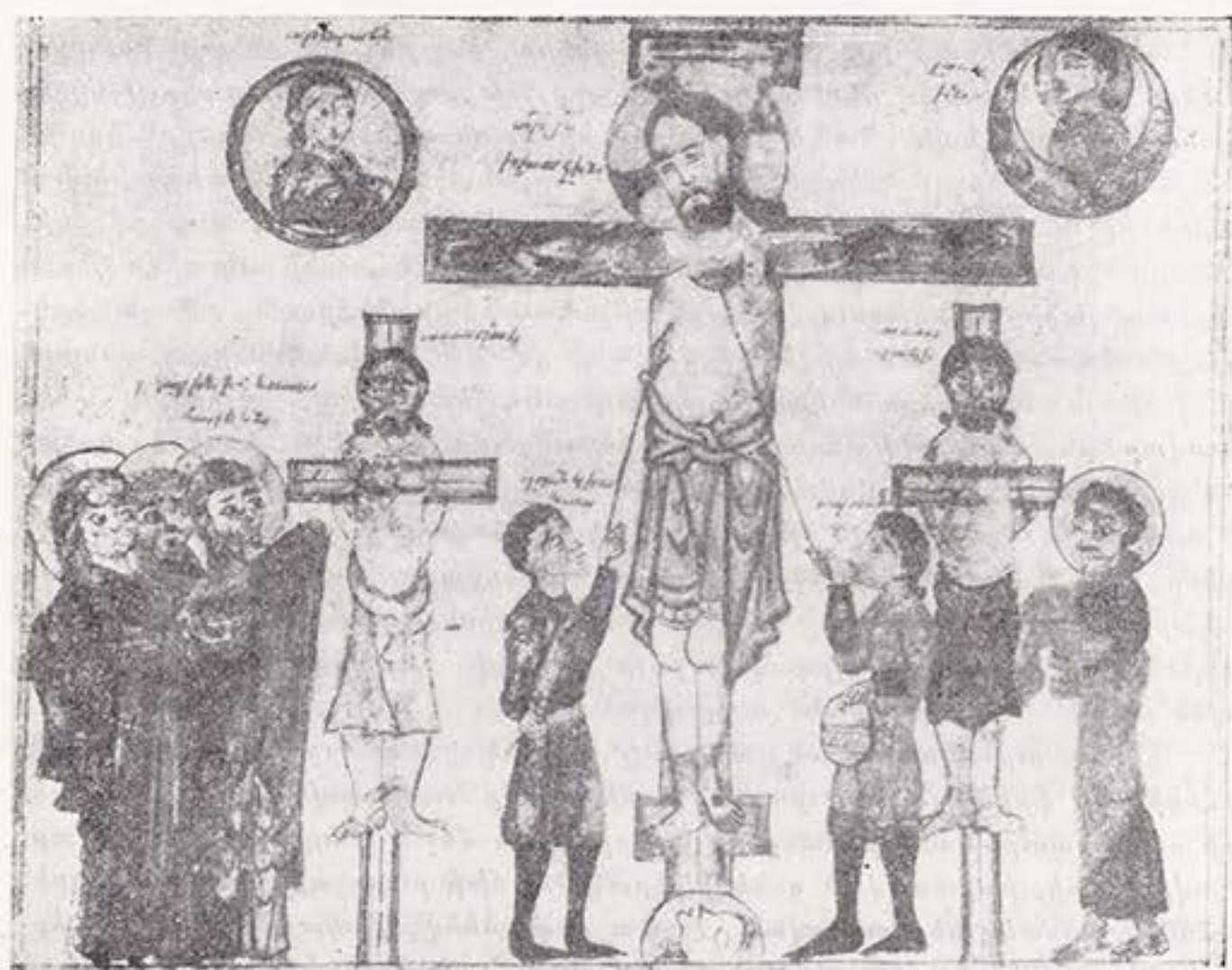
43 Տե՛ս Գ. դե Փեֆանյոն, նույն տեղում, ազ. ազ. 40, 51: Գրա հնագույն օրինակը Կոստան Զեդիանավորդի ձեռագրում է (տե՛ս Ա. Аймалов, Эллинистические основы..., էջ 17):

44 Գ. Հովսեփյան, Հավուց թագի Ամենափրկիչը և նույնանուն հուշարձանները հայ արվեստի մեջ, Երուսաղեմ, 1937, էջ 56:

45 Կապադովկիայում՝ Վիլանե քիլիսեում (տե՛ս Մ. Քիլեի, նշված աշխ., նկ. 13, ազ. 41, էջ 59, 67, նաև Աշիկեյե քիլիսեում: Վասպուրականում՝ Մատենադարան, ձեռ. № 5332, էջ 4բ):

46 Ի դեպ, նման սխեմայով է պատկերված այդ թեման նաև Ազիտամարի եկեղեցու որմնանկարում:

47 Կապադովկիայում հատկապես Աշիկեյե եկեղեցում, Վասպուրականի ձեռագրերում դրանք կանոնիկ բնույթ են ստանում (Մատենադարան, ձեռ. №№ 2744, 4806, 4814 և այլն): Զնագույն օրինակը Ռարուլայի 586 թ. ավետարանում է (տե՛ս Н. Покровский, Евангелие в памятниках иконографии преимущественно византийских и русских, СПб., 1892, стр. 3:5):

Նկ. 4

Նկ. 5

Էսկի բակե կոչված եկեղեցու որմնապատկերում, որտեղ Աստվածամայրը ներկայացված է հրեշտակների ու սրբերի շրջապատում, կրկին տեղիք է ավել ժ. Լաֆոնտեն-Պոզոնին անմիջական զուգորդություն կատարել հայ արվեստի հուշարձանների հետ, հիշեցնելով նույնիսկ Տաթևի վանքի Աստվածամոր պատկերը⁴⁸: Նույն միտքը նա արտահայտել է նաև «Աստվածամոր վերափոխման» կապակցությամբ իր «Նոր տեղեկություններ Վասպուրովկիայի մասին» աշխատությունում⁴⁹: Ընդ որում, երկու դեպքերում էլ՝ և Վասպուրովկիայում, և հայ արվեստում (նաև Վասպուրականում) շեշտված է տեսարանի մեկնաբանությանը բնորոշ մի մանրամաս. Աստվածամոր հոգեհանգստին ներկա գտնվող հրեաները պատկերված են լինում կտրված ձեռքերով: Ըստ ավանդության, նրանք միտք են ունեցել զոզանալ Տիրամոր մարմինը: Ուստի և աստծու կամքով հրեշտակները այդ պահին կտրում են դեպի սուրբ մարմինը մեկնած նրանց ձեռքերը, և կտրված դաստակները ասես օդի մեջ կախված են մնում: ժ. Լաֆոնտեն-Պոզոնը նկատում է, որ որոշ դեպքերում Էկարիչները Աստվածամորը միայն կես հասակով են պատկերել, ցույց տալով նրա աննյութական, կամ հրեաների համար անմատչելի լինելը: Բելզիացի գիտնականը նշում է նաև, որ հայկական ավանդությունները «Աստվածամոր վերափոխման» կամ նրա «ննջման» մասին բավական ինքնատիպ են և տարբերվելով բյուզանդական ավանդություններից մտանում են Վասպուրովկիայում ընդունված սովորույթներին⁵⁰:

Ինչ խոսք, ապագայում այս ուղղությամբ կատարվելիք պրպատումները կարող են նրևան բերել զուգորդությունների այլ հետաքրքրական փաստեր ևս, սակայն, կարծում ենք, սույն հոդվածում բերված մի քանի օրինակներն էլ հիմք են տալիս պնդելու (անկախ միջնադարյան քրիստոնեական արվեստին հատուկ ընդհանրության)⁵¹, որ այստեղ ակնառու է մերձիմոտ կապերի, առնվազն սկզբնաղբյուրների նույնության պարագան:

Այժմ մի քանի խոսք ոճական առանձնահատկությունների մասին: Վասպուրովկիայի նշված եկեղեցիների որմնանկարչության և Վասպուրականի մանրանկարների հիմքում ընկած է ժողովրդական արվեստին հատուկ կառուցվածքային բնույթը, որը արտահայտչական մի շարք կողմերով հակա-

⁴⁸ J. Lafontain-Dosogne, L'église caennestre dite Eski Bace kilisesi et la place de la Vierge dans les absides Cappadociennes („Jahrbuch des österreichischen Byzantinistik“, 21 Band, pp. 161—178)

⁴⁹ „Extrait de Byzantion“, t. XXXIII, p. 164—165

⁵⁰ Այս առումով շափազանց հետաքրքրական է Պ. Ֆետտերի ուսումնասիրությունը, որը հատուկ նվիրված է հայկական միջավայրում ընդունված «Աստվածամոր վերափոխման» կամ «ննջման» ավանդություններին (Չ. Vetter, Die armenische Dormitio Mariae, „Theologische quartalschrift, 81, 1902, pp. 321—349 (§ 22, p. 344):

⁵¹ Առավել բնութագրականը միջնադարյան արվեստի համար, — գրում է Մորեյը, — գրեթե ամեն տեղ ու ամեն մի ժամանակի ընթացքում քրիստոնեական կրոնն է, նրա մտածողության ձևերն ու արտահայտման եղանակները, որոնք չգիտեն ռասսայական ու լեզվական սահմաններ (անս F. Амбегա излаа, Художественной принцип иллюстрирования грузинской рукописной книги XI—XIII вв., Тбилиси, 1973, стр. 5): Նույնիսկ այս պարագայում Վասպուրովկիայի ու Վասպուրականի մանրանկարչական արվեստում (խոսքն առայժմ պատկերագրության մասին է) առկա են միայն իրենց բնորոշ այնպիսի կոչեր, որոնց հանրազումարը, ըստ էության, դառնում է ազգային յուրաքանչյուր արվեստի որակական հատկանիշը:

մեա է տիրող քրիստոնեական գաղափարախոսության գեղագիտական պատկերացումներին⁵²։ Հասարակ ժողովրդի ստեղծագործությունը միշտ էլ աչքի է ընկել պարզունակությամբ ու պահպանողականությամբ, թեև եղել է անմիջական, դիպուկ ու շեշտված ձևերով, երբեմն հեքիաթային, երբեմն դրոսեսկային հումորով լի կերպարներով⁵³։

Ժողովրդական արվեստում, մանավանդ երբ այն ներհյուսված է քրիստոնեական ըմբռնումներով, կյանքի ու աշխարհի վերապատկերումը հնուանում է «իլյուզիոնիստական» իրատիպությունից։ Առաջնայինը գաղափարական-իմաստային (սեմանտիկ) միտումներն են դառնում, որոնք արտահայտման համառոտաձևություններով, երբեմն էլ վերացականությամբ, միտեսակ պատկերանիշերի են վերածվում՝ ձևոք բերելով ավելի խորհրդանշական բնույթ⁵⁴։

Հորինվածքները կառուցվում են հարթապատկերին ենթարկված՝ մասերի պարզ հաջորդականության եղանակով, որտեղ անտեսվում են նկարի խորքը և, ընդհանրապես, եռաչափ ձևերը։

Մոտեցման այդ սկզբնատարրերն էլ, բնականաբար, ելակետ են հանդիսանում մեզ հետաքրքրող նկարների մյուս առանձնահատկությունների համար։ Արտահայտման հիմնական միջոցը մնում է դիժը⁵⁵, որն իր շարժունակ (սիմվոլիկ) կառուցվածքով ներդաշնակում է շեղոք գույների հակադիր հաջորդական դասավորությանը։

Զծանրանալով մանրամասնությունների վրա, նկարիչները հիմնական թեմայի (ինչպես նաև առանձին պահերի) գրսևորմանը հասնում են ընդհանուր ձևերի միջոցով. այսինքն՝ ամբողջի մեջ և ամբողջի շնորհիվ է գրսևորվում մասնակին։ Գեղանկարչական լեզուն այդ դեպքերում աչքի է ընկնում ոչ այնքան պատկերամիջոցների հարստությամբ, գույների ճոխությամբ, որքան պարզությամբ։

⁵² Քրիստոնեական արվեստի ակունքներն էլ, թվում է, նույն հիմքից են գալիս, ինչը ժողովրդական արվեստինն է։ Հոգեհարազատ շատ բան կա պատկերավորման գրանց ըմբռնումներում։

⁵³ «Եկել է ժամանակը պնդելու, — տեղին նկատել է Ժ. Լաֆոնտեն-Գոգոնը, — որ և՛ Կապադովկիայում, և՛ փոքրասիական հայկական ձեռագրերում (այստեղ կավելացնենք՝ նաև Վասպուրականի XVI—XV դդ. մատյաններում—Չ. Հ.) մենք գործ ունենք ժողովրդական արվեստի ստեղծագործությունների հետ, բայց միաժամանակ ավելի պահպանողական ու ավելի հետաքրքրական, քան նրանք, որոնք դուրս են եկել հարուստ և հզղված միջավայրից» (նույն տեղում, էջ 88)։

Կապադովկյան արվեստի ժողովրդական բնույթի մասին խոսել են նաև Գ. դե ժերֆանյոնը, Վ. Լազարևը, Մ. և Ն. Թիերի ամուսինները, Ս. Տեր-Ներսեսյանը։ Վասպուրականի կապակցությամբ՝ Գ. Հովսեփյանը, Մ. Տեր-Ներսեսյանը, Լ. Գուրնովոն, Տ. Իզմայլովան։

⁵⁴ Հայտնի է, որ կերպարվեստի նկատմամբ այդպիսի մոտեցումը իր տեսական հիմնավորումն ստացել է միջնադարյան փիլիսոփայական մտքի, այդ թվում նրա հայ ներկայացուցիչների մոտ՝ սկսած V-դարից մինչև XV դ.՝ Լամբրոնացի, Շնորհալի, Երզնկացի, Որոտնեցի, Տաթևացի և այլն։

⁵⁵ Միջնադարյան գեղանկարչության մեջ դժի դերի ու նշանակության մասին վերջին շրջանում մեծ ճանաչում է ստացել Վ. Ն. Լազարևի «Приемы линейной стилизации в византийской живописи X—XII вв. и их истоки» աշխատությունը (տես «Труды XXV-го международного конгресса востоковедов», М., 1963, т. I)։

Արույն բնույթ է ստանում հեռանկարի կազմակերպումը: Այն շունի մեկ որոշակի դիտակետ (բազմահեռանկարայնություն). դա հնարավորություն է տալիս նկարիչներին անկաշկանդ մոտեցում ցուցաբերել հորինվածքների, նրանցում տեղ գտած առանձին կերպարների ու առարկաների նկատմամբ: Գլխավոր կերպարը ներկայացվում է դիտման համար ավելի շահեկան մասում՝ կենտրոնում: Նա որոշակիորեն ընդգծվում է, անշատվում ոչ միայն հորինվածքի ամբողջական դասավորության մեջ, այլև՝ պայմանականորեն մեծացված համաչափություններով: Նրա բացահայտմանն օժանդակում են մյուս երկրորդական կերպարները:

Բազմահեռանկարային եղանակի կիրառումը, գլխավոր ու երկրորդական կերպարների ազատ դասավորությունը, նրանց շարժումների ու յաժ՛նրի միտումնավոր փոփոխությունները մեծապես նպաստում են հորինվածքի գաղափարական կողմի դիպուկ և սուր արտահայտմանը: Բնականաբար, անխուսափելի են դառնում նաև անսովոր թվացող կրճատումները, առանձին տարածությունները, վերացականության տարրերը. իսկ երկրորդական մանրամասները՝ ճարտարապետական կառուցվածք, ծառ, զանազան լրացուցիչ առարկաներ, ինչպես վերևում էլ ասացինք, կամ անտեսվում են և կամ հեշտությամբ վերափոխվում խորհրդանիշ ձևերի: Փաստորեն իրականության նմանակումը որմերի կամ ձեռագրի հարթ մակերեսի վրա իր տեղը զիջում է գաղափար արտահայտող խտացված ձևերին: Այդ դեպքում արդեն, վերջիններս, ասես ի փոխհատուցում իրականության խորթացման, ձեռք են բերում մեծ արտահայտչականության ուժ (էքսպրեսիվ թափ), զարգային հակում: Գիտողի մոտ, նրա երևակայության մեջ դրանք վերականգնում են ավետարանական սլաշմությունները իրենց գաղափարական որոշակի միավորությունում ու գունային հուզականությամբ:

Շփման ընդհանուր եզրեր տեսնում ենք նաև գունային լուծումներում: Հիմնական գույները՝ կսւրմիր, կանաչ, կապույտ, դեղին, Վասպուրականի որմնանկարներում ծավալվում են փոքր-ինչ երանգային նրբանցումներով, սովերային մասերում՝ շեշտված նույն գույնի մուգ, կամ երբեմն շագանակագույնով: Լուսավոր մասերն ունենում են սպիտակ շերտադեղ: Նույն գույնի մուգ գծահատվածների գործածությունը հատուկ է նաև Վասպուրականի մանրանկարներին: Փաստորեն երկու դեպքում էլ այդ աշխատանքները հատկանշվում են գունային-հարթապատկերային նման համակարգով: Բացի այդ, ժ. Լաֆոնտեն-Գոզոնի խոսքերով ասած՝ առկա է միևնույն շեղոք ֆոնը⁵⁶, որը Վասպուրականում էջի ոսկրա-դեղնավուն մաքրությունն է, իսկ Վասպուրականում՝ խակին տվող բաց կանաչի կամ դեղնադյուսագույնի հավասար հարթությունը: Գծային հստակ պատկերավորում ունեցող կերպարներն, ասես քանդակային զանգված, անշատվում են այդ հավասար խորքի հարթությունների վրա:

Ինչպես ժողովրդական արվեստում, մեզ հետաքրքրող հուշարձաններում ևս գույնը ծառայում է ոչ սոսկ տվյալ կերպարի կամ առարկայի բնու-

⁵⁶ «Համարյա միևնույն տոնային շեղոք ֆոնը, ճարտարապետության գրեթե լրիվ բացակայությունը, վերջապես զարդաձևերի ոճավորման էական դերը նույնպես վկայում են կապագովկյան մի քանի եկեղեցիների ու հայկական ձեռագրերի մանրանկարչության զեղանկարչական ընդհանրության մասին» — գրում է ժ. Լաֆոնտեն-Գոզոնը (նշված հոդվածը, էջ 88):

թագրման նպատակին, այլ նաև որոշակիորեն կրում պայմանական-խորհրդանշական իմաստ՝ մասամբ պայմանավորված լինելով էջի կամ որմնի դուրսնակազմակերպման շահերով: Անխառն, վառ դույններն ստեղծում են պայծառ (բայց երբևէն էլ խորհրդավոր) տրամադրություն, նպաստելով ողջ հորինվածքի շարժունակությանը:

Կապաղովկիայի որմնանկարների ու վասպուրականի մանրանկարչության ոճական ընդհանրությունները կարծես ավելի տեսանելի են դառնում մանրամասների համադրության ժամանակ: Կերպարները մեծ մասամբ ունեն ճակատային, կամ 3/4 թևոված դիրք, որն իր հերթին նպաստում է տպավորության հանդիսավորությանը: Զարդայնությունն ու ոճավորումը տեղ է գտնում ոչ միայն հագուստների մեկնաբանման, այլ նույնիսկ դիմազծերի և վարսերի հարգարանքի մեջ: Վերջիններս թե՛ Կապաղովկիայում և թե՛ Վասպուրականի ձեռագրերում ունեն ինքնատիպ գծադասավորություն՝ հերաբաժուկների հորիզոնական և ուղղահայաց բնորոշ խաչաձևմամբ⁵⁷: Արտանունքներն ու հոնքերը տրվում են երկար, աղեղնաձև վերջավորությամբ: Այտերի վրա դրվում է կարմիր լուսափայլը: Փաստորեն պատկերվում է նույն կամ նման մի կերպարանք՝ կլորիկ դիմազծերով, ընդգծված քթով ու շուրթերով, արտահայտիչ սև, մեծ աչքերով, որոնք երկար վերջավորություններ ունեն: Այդ կրակոտ հայացքների մեջ որքան անանկանություն, այնքան էլ թախծի ու նվիրարերումի արտահայտություն կա: Այդ պատկերները շես կարող համեմատել ոչ բյուզանդական ու պարսկական արվեստի մշակված պերճաշուք ձևերին, որոնց բնորոշ է բնավորությունների հանդարտությունը, և ոչ էլ արարական կերպարների դանդաղկոտ շարժումներին: Գեղեցիկ գաղափարը այստեղ թվում է թե ընդհանուր է, արտահայտված վերացականության և իրականության, ասկետիզմի ու աշխարհիկ զգացողության յուրօրինակ միահյուսման մեջ, մի հատկանիշ, որը բխում է հասարակ ժողովրդի գեղագիտական ըմբռնումներից ու նախասիրություններից:

Ուշադրության են արժանի նաև երկու դեպքերում էլ նույնաձև գեղարվեստական բացատրադրությունները, որոնք հանդես են գալիս պատկերների հետ դեկորատիվ միասնությամբ:

Իննելով տեղական ժողովրդական խավերի ստեղծագործության արդասիքը, Կապաղովկիայի նշված եկեղեցիների որմնանկարները որոշակիորեն արտահայտում են նաև հայկական բնակչության նախասիրությունները, փաստորեն հանդիսանալով հայ արվեստի մի յուրօրինակ «յուզավորումը՝ արևելյան ու արևմտյան արվեստների խաչաձևման: այդ բարդ հանգույցում, ուր կային բարենպաստ պայմաններ հարեան ժողովուրդների գեղագիտական ավանդույթների հետ շփվելու, նրանց վրա ազդելու և ազդեցություններ կրելու:

⁵⁷ Մազերի այդ ձևը Գ. Հովսեփյանը համարում է հին ասորական սովորույթներից եկող (տե՛ս «ձեռագրականք և Պոռշեանք հայոց պատմութեան մէջ», Վաղարշապատ, 1928, էջ 150):

Г. АКОПЯН

НЕКОТОРЫЕ ОБЩИЕ ЧЕРТЫ МЕЖДУ МИНИАТЮРАМИ
ВАСПУРАКАНА И КАППАДОКИЙСКИМИ РОСПИСЯМИ

(Резюме)

Исследователи росписей каппадокийских пещерных храмов отмечали факт наличия в Каппадокии армянского населения и черты общности их искусства с древним искусством этой страны. В данной статье приведены новые доказательства этих связей и обращено внимание на некоторые интересные и не публиковавшиеся до сих пор памятники васпураканской миниатюры.

В статье даются краткие сведения, касающиеся армяно-каппадокийских исторических и культурных связей. Особое внимание уделено иконографическим элементам в ряде сюжетов миниатюр, имевших сходное решение в каппадокийских и васпураканских памятниках. В частности рассматриваются иконографические схемы „Рождества“, „Тайной вечери“, „Предательства“, „Суда Пилата“, „Распятия“, „Сшествия в ад“ и др. Черты сходства заметны в стиле исполнения этих сцен, что становится особенно явным при сопоставлении отдельных деталей.

В основе интересующих нас произведений лежат сходные принципы, характерные вообще для народного искусства, наиболее полно отвечавшего представлениям и мировоззрениям той эпохи.

Являясь плодом творчества местных народных слоев, росписи некоторых каппадокийских храмов определенно отражают также интересы местного армянского населения.

H. H. HAKOPIAN

CERTAINS TRAITS COMMUNS ENTRE LES
MINIATURES DU VASPOURAKAN ET LES FRESQUES DE
CAPPADOCE

(R e s u m é)

Les chercheurs ayant étudié les fresques des temples rupestres cappadociens ont noté l'existence d'une population arménienne en Cappadoce et la communauté de son art avec l'art antique de ce pays. Dans le présent article l'auteur donne de nouvelles preuves de ces relations et attire l'attention sur quelques spécimens intéressants de la miniature du Vaspourakan inédits jusqu'à présent.

L'article donne de brefs renseignements concernant les relations historiques et culturelles arméno-cappadociennes. L'auteur accorde une at-

tention particulière aux éléments iconographiques de certains sujets de miniature traités analogiquement dans les monuments de Cappadoce et du Vaspourakan. Il analyse en particulier les schémas iconographiques de la Nativité, de la Cène, du Jugement de Pilate, de la Descente aux Enfers, du Crucifiement, etc. La ressemblance peut être observée dans le style de l'exécution de ces scènes et cela devient particulièrement évident lors de la comparaison des détails.

Les oeuvres mentionnées sont basées sur des principes semblables, généralement caractéristiques de l'art populaire correspondant pleinement aux notions et à la perception du monde de cette époque.

Etant la création des couches de la population locale les fresques de certains temples cappadociens reflètent également d'une façon déterminée les intérêts de la population arménienne de la région.

ՆԻԿՈՂՈՍ ԹԱՀՄԻՉՅԱՆ

ԽԱԶԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐՎԵՍՏՆ ԻՐ ՊԱՏՄԱԿԱՆ
ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՄԵՋ

Խաղաղությունն արվեստի ծագման, զարգացման ու անկման հարցերը առավել հստակ կերպով ժամանակին բարձրացրեց Կոմիտասը¹:

Ջեռնարկելով զրանց ուսումնասիրությանը, Ռ. Աթայանը շուրջ մեկ ու կես տասնամյակ առաջ բնթերցող հասարակայնությանը ներկայացրեց խաղաղության արվեստի պատմության՝ առ այսօր գիտությանը հայանի միակ ամփոփումը, շարադրված հայ երաժշտության և բնդհանրապես մշակույթի անցյալին վերաբերող ամենաանհրաժեշտ տեղեկությունների բնդելուզումով²:

Որպես առաջին փորձ, այդ ուսումնասիրությունը, բնականաբար, իրագործված է «ի վերուստ սկնարկի» սկզբունքով, ուշադրությունը սևեռելով, հիմնականում, բնարկվող երևույթի ժամանակային զարգացման մայրուղու վրա: Նրանում երաժշտության տեսաբանը, հիմք վերցնելով հայոց պատմության ներկայումս ընդունված պարբերացումը, բնութագրում է խաղաղության արվեստի հեղաշրջման երեք գլխավոր շրջափուլերը, կապված՝ վաղ ավատատիրության շրջանի (ծագումը և կիրառության սկզբնական փուլերը), զարգացած ավատատիրության շրջանի (ծաղկումը, վերելքն ու բարձրակետը) և ուշ միջնադարի (աստիճանական անկումը) հետ:

Այժմ արդեն խնդիր է՝ հետզհետե մոտենալ խաղաղության արվեստի օրինաչափությունների կատարելագործման, կիրառման ու մեկնաբանման

1 Կոմիտասը որոշակի աշխատանքներ է տարել այդ ուղղությամբ, որոնց արդյունքները, ցավոք, մեզ չեն հասել (տե՛ս Ն. Թանմիզյան, Կոմիտասը և հայոց հոգևոր երգարվեստի ուսումնասիրության հարցերը, «Կոմիտասական», № 1, Երևան, 1969, էջ 212—13): Գիտենք նաև, որ առողանության արվեստի ու (նրան հատուկ խաղաղների գործածության) պատմական հեղաշրջման ուղին Կոմիտասը բաժանում էր երեք շրջանի, այսպես. հին (մինչև X դ. ներառյալ), որ ներկայացնում է առողանության նշանների կիրառության սկզբնական փուլը, միջին (X—XV դդ.), որոնց վրա ընկնում է զարգացման բարձրակետը, ու վերջին (XVI—XVIII դդ.), երբ հիշյալ նշանների գործնական կիրառության առումով անկում է նկատվում: Տե՛ս 1914 թ. Փարիզում, երաժշտագետների միջազգային կոնգրեսում Կոմիտասի կարգացած ղեկուցումը՝ Le système des signes de prosodie de l'Église Arménienne (համառոտ և ընդարձակ խորագրություններով. ԳԱՅ, Կոմիտասի Ֆոնդ, № 668 և 669): Այլ այս բաժանումը արտացոլում է բուն խաղաղության հեղաշրջման փուլերը ևս: Քանի որ առողանության (ասերգին) ու երգեցողության վերաբերող խաղանշանների համակարգերն ինչպես այլուր, այնպես էլ մեզ սոս, զարգացել են փոխադարձ սերտ կապերի պայմաններում:

2 Ռ. Աթայան, Հայկական խաղային նոտագրությունը, Երևան, 1959, Գլ. Գ (Խաղային նոտագրության ծագումն ու զարգացման հիմնական էտապները, կապված հայկական միջնադարյան երաժշտության զարգացման հետ):

յուրատիպ առանձին կենտրոններին³, ծանոթանալ նրա աշխարհագրական ու, եթե հնարավոր է, նաև սոցիալական զարգացման բավիղներին ու հանդույցներին, աստիճանաբար պարզել, լուծել դրանք⁴:

Այդ բոլորը կատարելու առաջին պայմանն է, նախ՝ զուգակշռել կենտրոնական Հայաստանի և Կիլիկիայի խաղաղիտական-խաղաղրական ավանդներն ու ըմբռնել դրանց հարաբերությունը⁵, որ և հանդիսանում է ներկա հոգվածի նպատակադրումը:

Մեր գլխավոր աղբյուրներն են՝ միջնադարյան խաղավոր գրչադիր մատյանները՝ առողանություն նշաններով ավիտարանները, շարակնոցները և Մանրուսումն ու Գառնիկի տիպի ժողովածուները: Դրանց ընձեռած տվյալների հիման վրա ստորև կարգով կանդրադառնանք հայ խաղաղությունների գլխավոր հատվածներին⁶, հաջորդաբար՝ հայ մշակույթի պատմության վերո-

³ Պետք է ասել, որ հայ երաժշտագիտության մեջ մինչև վերջերս սկզբունքորեն ընդունված իսկ չէր՝ խաղաղության ուրույն ավանդներ ունեցող առանձին կենտրոնների գոյությունը, դրանցում՝ խաղավորման առումով տարբեր խմբագրություններ ներկայացնող մատյանների ստեղծման փաստը: Մինչդեռ, հայ բանասիրության էջերում տակավին անցած հարյուրամյակի 80-ական թվականներին նշվում էր թե՛ մասնավորապես «Ստե և Մեծ Հայոց երաժշտության կամ Թրգոց մեջ մեծ զանազանություն մ'եղած կերևի, և անկե շարականաց զանազան կոչումն. մեկն Քազուրցի, մեկայն Արևելցի» (Ղ. Ալիշան, Ծնորհալի և պարագայ իւր, Վենետիկ, 1873, էջ 90—91):

⁴ Սոցիալական զարգացում ասելով տվյալ դեպքում հասկանում ենք խաղաղության զարգացումը երկու շերտավորումով: Կաթողիկոսանիստ, Բագավորանիստ, քաղաքային մեծ կենտրոններում և կաթողիկե եկեղեցիներում կենցաղավարած բարձրագույն կրթնոցությունը արտացոլող խաղաղությունը. և գյուղական, զավտական եկեղեցիներում, այլև հեռավոր անապատներում պահպանված ավանդների հետ կապված խաղաղության արվեստը:

⁵ Միջնադարից մեկ հասած երաժշտական բազմաթիվ ու բազմազան ձևագրերը (որոնք ստեղծված են տարբեր ժամանակներում և ամենատարբեր տեղերում, և որոնց մեջ, գրչության մակարդակի առումով, կան թե՛ ընտիր ու բարձրորակ, և թե՛ հետևակ երգարաններ, թե՛ առավելագույն քծախնդրությամբ, և թե՛ բավական անխնամ խաղավորված ժողովածուներ), գիտնականից այսօր պահանջում են նրանցում մի քանի տեսակետներով կողմնորոշվելու կարողություն: Մասնավորաբար, տարբերել այն գրչագրերը, որոնք թեև գաղափարված են ու չմիջնադարում, բայց առավել հին մի նախորինակից. այն ձևագրերը, որոնք թեև արտաքին գեղագրական առումով տպավորություն չեն գործում, բայց ըստ էության ճշգրիտ ու ամբողջական են (և ընդհակառակը). այն մատյանները, որոնց գրական բնագիրը ցույց է տալիս գրչության արվեստի բարձր մակարդակ, իսկ խաղավորումը, ոչ (և ընդհակառակը). վերջապես այնպիսիք, որոնց խաղավորողը եղել է մասնագետ ու սեփական վերաբերմունք է ցուցաբերել դեպի նախորինակի խաղաղությունը: Առաջընթաց կարևորագույն քայլ կլինի, եթե հիշյալ աշխատանքների շնորհիվ կարողանանք ըստ որոշակի մատյանների (որպես տվյալ միջավայրի ու հեղաշրջման տվյալ փուլի խոստուն ցուցիչների), գծել խաղաղության արվեստի ծագումը, վերընթացը, բարձրակետի նվաճումը, տեղադրել ու վարընթացը կազմող մեծ կորագիծը: Եվ դրանում, ժամանակի ու տեղի իմաստով, առավել ճշգրտությամբ որոշել այն կիզակետը, որից առաջ՝ լինելության ընթացքն է տակավին, իսկ հետո՝ կատարելագործության խափանման ու աստիճանական անկման ընթացքը: Ինչպես դա բազմիցս փորձված է գիտության մեջ, մշակութային որևէ երևույթի էությունը առավել հստակ դրսևորվում է քննության լույսը նրա բյուրեղացած, ավարտուն (թեև կուգ հարաբերականորեն ավարտուն) վիճակին ուղղելիս: Թեպետև լինում է նաև, որ այս կամ այն իրողության պատմական զարգացման վերջին փուլից դեպի ետ գնալով, և կամ նրա կազմավորման ժամանակից դեպի առաջ գալով ու հեղաշրջման յուրաքանչյուր աստիճանին հետևելով է, որ հասնում ենք ցանկալի արդյունքի:

⁶ Այդ հատվածների մասին տե՛ս մեր «Հիմնական դրույթներ խաղաղության արվեստի վերաբերյալ» հոդվածը («Բանբեր Մատենադարանի», 1971, № 10, էջ 134):

հիշյալ երեք շրջափուլերի սահմաններում, բայց արդեն կարևորագույն նոր պայմանի հաշվառմամբ:

Ինչպես ցույց են տալիս փաստերը, խաղաղության զարգացման վաղ միջնադարին վերաբերող փուլը, որ սերտ կապված է բուն Հայաստանին, տևում է նույնիսկ մինչև XI դարի վերջերը⁷: XI—XIV հարյուրամյակներում այդ արվեստի բարգավաճումն ու ծաղկումը իրագործվում է, գլխավորապես, կիլիկյան ու Կիլիկիային կապված հայկական գրչակենտրոններում: Եվ սկսած XIV դարի շարքորդ քառորդից նրա կենտրոնը դարձյալ տեղափոխվում է Հայաստան: Հաշվի առնելով այդ, ինչպես և սույն հոդվածի նպատակագրումն իսկ, խաղաղության արվեստի պատմության մեզ հետաքրքրող երեք մեծ շրջանները (ծագումն և սկզբնական հեղաշրջումը, կատարելագործումն ու ծաղկումը, և հետընթացն ու անկումը), ճիշտ այդ դիրքերից էլ լուսաբանելու ենք այստեղ, այսինքն՝ բաց Հայաստան—Կիլիկիա—Հայաստան նախագծի:

1

Թվում է, այլևս անհրաժեշտություն չկա մասնավոր կերպով հերքելու Հայաստանում V դարում նորաստեղծ այբուբենի տառերը որպես ձայնանիշեր կիրառելու, և կամ առողանության հատուկ նշաններ գործածելու վերաբերյալ անցյալում արտահայտված այն կարծիքները, որոնք հենվում էին Սահակ Պարթևի մասին Ղազար Փարպեցու հաղորդած մի տեղեկության թյուր ըմբռնման վրա⁸:

V և հաջորդ դարերին վերաբերող երևույթներից մեզ համար հույժ կարևոր են երկուսը: Հայկական ութ-ձայնի հին (ստովածաշնչային հրգերի հետ կապված) համակարգի արմատավորումը, որպես խաղաղների կիրարկումը էսպես նախապատրաստած ազգակ: Եվ կետագրության նշանների գործածությունը, հատկապես ավետարաններում, որպես հայկական երաժշտա-առողանական համակարգի հիմնական հանգույցները գրավոր հաստատագրելու միջոց:

7 Դա բացատրվում է նրանով, որ երաժշտարվեստը, տվյալ դեպքում երգարվեստը, արվեստի մյուս ճյուղերի համեմատությամբ, ընդհանրապես ավելի ուշ է արձագանքում հասարակության զարգացման հաջորդական փուլերին վերաբերող նոր հոգիներին (կարծես «սպասելով», որ դրանք արտացոլվեն, նախ, մասնավորապես, բանաստեղծության մեջ): Իսկ երաժշտական մշակույթի շրջանակներում էլ, առավել ուշ զարգացող երևույթներից մեկը՝ ձայնագրության արվեստն է ճիշտ, միջնադարի պայմաններում՝ խաղաղությունը (կամ նեմագրությունը):

8 Հմմտ. մեր հոդվածը՝ Դիտողություն Փարպեցու պատմության մեջ Սահակ Պարթևին վերաբերող մի արտահայտության մասին, «Բանբեր Երևանի Համալսարանի», 1970, № 3, էջ 177—181:

Պետք է ասել, այժմ, այն բանից հետո, երբ լույս տեսավ Փարպեցու պատմության՝ Պողոթյանի հայտնաբերած հատվածը (1419 թվակիր հառընտիրից), ուր այդ պատմության ներկա գիտական հրատարակությունից հայանի և Սահակ Պարթևին վերաբերող «հմուտ կրթողական տառիցն» արտահայտության փոխարեն կարդացվում է «հմուտ քերթողական տառիցն», տարեբայնորեն շատանում են վերջին ընթերցումը ավելի հարազատ համարողները: Քիչ է դա, նաև կարծողներ կան, որ Փարպեցին մեզ հետաքրքրող հատվածում «հետադարձական յայտնաբանության» ու «փիլիսոփայական արուեստից» հետ հիշատակելով «քերթողական տառերը», փաստորեն խոսում է ուսման եռյակ (trivium) առարկաների մասին: Մինչդեռ Փարպեցին այստեղ նկատի ունի Սահակի ստացած կրթության և ընդհանրապես նրա իմացության բարձրագույն ոլորտները:

Անկախ այս բոլորից, մեր հիշյալ հոդվածի բուն միտքն այն է, որ «երգողական տառից»

Ինչպես պարզվում է, առողանությունը լայն և կամ բուն առումով (որպես եղանակավոր արտասանություն՝ ոգումն, առովասություն, առասացություն, առերգություն, ասերգություն և թվերգություն), ընդգրկում է ոչ միայն բնագրի արտահայտիչ շեշտադրությունը, այլև, նախ՝ նրա իմաստավորված տրոհությունը⁹: Ավելին, ասերգի կամ թվերգի խաղերի համակարգում տրոհության նշանները ներկայացրել են կենդանի փորձում առավել վաղ արմատավորված այն շերտը, որի պերը՝ այդ համակարգի կառուցվածքում՝ եղել է հիմնարար: Պատահական չէ, որ Կոմիտասը համեմատելով հայ եկեղեցական թվերգում կիրառված տրոհության նշանները՝ առողանական շեշտադրության խաղադրերի հետ, հանգում է այն եզրակացության, որ առաջինները «շատ մը տառեր ու մտածումներ» են ներփակում, իսկ Լրկրորդները՝ «մեկ տառ կամ մեկ բառ միայն»¹⁰: Եվ սա շատ պարզ ու հասկանալի է, քանի որ նույնիսկ «ստորակետով» սահմանազատվող խոսքի մասը լեզվամտածողական առումով շատ ավելի ծավալուն ու կարևոր մի իրողություն է, քան մի «երկար» (որպես առողանական շեշտանշան) կամ «շեշտ» և կամ «պարոյկ» կրող ա-

արտահայտությունը ևս ունի իր համոզիչ բացատրությունը, որով սխալ, անտեղի կամ վրիպակ պիտի չհամարվի:

⁹ Դա ընդգծել է տակավին հին հույն մեկնիչ Ստեֆանը: Նա նույնիսկ հատուկ վիճարկել է այն հարցը, թե ինչու Գրոնիսիոս Քերականը նախ խոսում է տրոհության նշանների մասին (զրանք անշատելով առողանության խաղերից), և հանդի եզրակացության, որ Քրակացին այդպես է վարվել՝ մանկավարժական նկատառումներով (տե՛ս Н. Адонц, Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Петроград, 1915, էջ CXLVI): Ըստ էության, սակայն, խնդիրը լոկ մանկավարժական նկատառումների մեջ չէ: Նախագասություններն ու նրանց մասերն իրարից բաժանող նշանները, որպես զրավոր խոսքի իմաստային բովանդակության որոշիչներ, ավելի հիմնական նշանակություն ունեն, և կիրառությամբ էլ նախորդել են առողանության այն խաղադրերին, որոնք զործածության մեջ մտան՝ նույն խոսքի արտահայտիչ շեշտադրության ցուցիչների պաշտոնով, մի քանի դար ուշացումով: Վերջին պարագան, այլև շեշտադրության հին արվեստի հարաճուն պահանջները թելադրել են՝ նաև տարբերել զուտ շեշտադրական խաղադրերը (շեշտ, բուֆ, պարոյկ), և, որպես ուրբակի ցուցիչներ, զրանք խմբավորել ամանակի, հագագի, ու կրքի նշանների հետ, ինչպես արել է Գրոնիսիոս Քրակացին: Ուշագրավ է, որ հունա-հոռմեական աշխարհում առողանության հիշյալ շորս սեռերի նշանները ևս մեկնաբանվել են որպես տարբեր օրվա շեշտերի ցուցիչներ (տե՛ս P. Wagner, Neumenkunde, Paläographie des Liturgischen gesanges, Leipzig, 1912, էջ 18—19): Ավելի ուշ առողանություն (πρῶτον) խոսքի իմաստը կենթարկվելով այլ փոփոխության, արտահայտել է առհասարակ «տաղաչափություն» եզրի բովանդակությունը: Իսկ առողանական շեշտադրության և տրոհության նշանները, միասին առած, երբեմն կոչվել են նույնիսկ «կետադրության» նշաններ, և այլն: Ներկայումս գիտության մեջ զերիշխում է՝ առողանության հին ու միջնադարյան արվեստի հարթության վրա՝ առողանական և տրոհության կամ բուն կետադրության նշանները որպես ասերգի նշանների համակարգի երկու խոշոր բաղադրիչներ ընդունելու նպատակային միտումը:

¹⁰ Տե՛ս Կոմիտասի զեկուցումը՝ «Հայ եկեղեցու առողանութեան նշանները» (կարգացված 1914-ին Փարիզում, երաժշտագետների միջազգային կոնգրեսում): Այն նախապես գրված է եղել հայերեն: Հետո բարեկամների օգնությամբ իրագործվել է զրա ֆրանսերեն թարգմանությունը, երկու խմբագրությամբ. համառոտ և ընդարձակ, որոնցից առաջինը ավելի հաջող է (որպես զեկուցում): Հեղինակային ինքնագիրը մեզ չի հասել: Ինչպես նշեցինք, այժմ Կոմիտասի երևանյան դիվանում պահվում են զեկուցման թարգմանության երկու բնագրերը: Գոյություն ունի համառոտ խմբագրության հայերեն թարգմանությունը (Կոմիտաս վարդապետ, Հայ զեկուցակ երաժշտութիւն գրքում, Փարիզ, 1938): Մենք ընդհանրապես նկատի ունենք զեկուցման թե՛ համառոտ, և թե՛ ընդարձակ խմբագրությունների բովանդակությունը:

առանձին վանկ (ինչքան էլ վերջինս ներկայացնի բառի ու նախադասության բարձրակետը)¹¹:

Եվ իրոք, երբ ասվածի լույսի տակ դիմում ենք Կոմիտասի այն ուսումնասիրությանը, ուր նա, ըստ ամենայնի վերլուծելով հայկական հոգևոր ասերգի կամ թվերգի գլխավոր ձևերը, բացահայտում է նրա երաժշտական կողմի կազմակերպմանը ծառայած խաղաղերի գորությունը, տեսնում ենք, որ տրոհության շորս նշաններին¹² համապատասխանող մեղեդիական հանդաձևերը երաժշտական նախադասությունը ուրվագծող ամենատիպական, ծավալուն ու հիմնավորագույն տարրերն են ներկայացնում¹³:

Արդ եթե նկատի առնենք, որ հայկական առողանված ավետարաններում ևս գործածության մեջ մտած առաջին նշանները եղել են տրոհության նշանները, ապա առանց քաշքշուկի կարող ենք հանգել մի բնական հետևություն. տրոհության նշաններով ավետարանները՝ հայոց առողանության խաղաղերի համակարգի սկզբնական գոյացման ժամանակը հուշող կարևորագույն վավերագրեր են: Գրանց երաժշտագիտական համապատասխան արժեքավորումը, սակայն, հանդիպում է արգելիքների, որոնք պետք է հաղթահարել:

Մինչև X—XI դարերը հայկական գրչագրերում գրության գերիշխող ձևը եղել է բառակից՝ ուղղագիծ թե բոլորադիծ երկաթագրի օգնությամբ: Գրության այդ ձևով գաղափարված մատյանները, բացառությամբ ծիսական (ու երբեմն ևս արտածիսական) առանձին ձևագրերի¹⁴, կետադրության և այլ նշաններով ընդհանրապես բիշ են օժտվել, զոնե մեղ համար՝ զարմանալիքներն¹⁵: Երկաթագիր մատյաններում կետադրության նշան-

¹¹ Այս մասին ավելի մանրամասնորեն տե՛ս մեր հոդվածը՝ Կոմիտասի մատրումները տրոհության և առողանության նշանների հարաբերության մասին, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1970, № 8, էջ 54—58:

¹² Ասում ենք՝ շորս, հաշվի առնելով «բուլբը» ևս, որը ի տարրերություն հին հունական համապատասխան նշանի (և շնայած հայկական հին քերականություններում նրան հունականի օրինակով առողանական-շեշտադրական իմաստ վերագրելու փորձերին), գրչագրերում կիրառության մեջ մտնելով փոքր-ինչ ավելի ուշ, քան մյուսները, մեկնարանվում է որպես տրոհության նշան:

¹³ Komitas Keworkian, Die Armenische Kirchenmusik, Sammelbände der Internationalen Musikgesellschaft, Leipzig, Jahrgang I, Heft I, 1899, s. 54—64.

¹⁴ Գրանցից մեկի՝ XII—XIII դարերին վերաբերող իմաստասիրական բովանդակության մի գրչագրի երկաթագիր նախօրինակի վրա ժամանակին հատուկ ուշադրություն հրավիրեց Կոնիբերը, նկատելով, որ գրչագրի առատ ու բազմազան կետադրությունը գալիս է երկաթագիր նախօրինակից: Fr. Conybeare, A Collation With The Ancient Armenian Versions of The Greek Text of Aristotle's Categories, Oxford, 1892, p. XXVIII—XXIX, Հասկանալի է, որ բիշ ավելի հաճախ են հանդիպում տարրեր կետերով ու նշաններով երկաթագիր ծիսական մատյանները:

¹⁵ Որովհետև այդ նշանների պաշտոնը ի վերջո եղել է՝ օգնել ընթերցողին ճիշտ հասկանալու բնագրի բովանդակությունը, հարթելով գրության բառակից բնույթից բխող ոչ փոքրաթիվ կնճիռները: Ի դեպ՝ Կոնիբերը դրանով էլ բացատրում է ճոխ կետադրության վերաբերությունը վերահիշյալ գրչագրի երկաթագիր նախօրինակին: Մնում է լուրջ ենթադրել, թե երկաթագրի տիրապետության պայմաններում, որպես ընդհանուր կանոն, առաջնահերթ նշանակություն է տրվել գրչության զեղեցկագրական պահանջներին (էջում հավասար տողեր, տողում միևնույն քանակի և միատիպ մարդարտաշար տառեր և այլն):

ներից ընդհանրապես կիրառված է մեկ կետը¹⁶ (բավականին խոշոր կեկ), այս կամ այն շափով հետևողականորեն՝ երեք տարբեր դիրքերով ու սաշտոններով. առջից ցած՝ որպես ստորակետ, առջի վրա՝ որպես միջակետ և առջից վեր՝ որպես վերջակետ:

Ասերգի կամ թվերգի նշանների հիմնական կրողների՝ գրչագիր ավետարանների թվակիր ու ամբողջական հնագույն օրինակները մեզ հասել են IX—XI դարերից: Մատենադարանում այժմ պահվում են մեկ ու կես տասնյակից ավելի այդպիսի հնագույն ավետարաններ¹⁷, որոնք անգնահատելի սկզբնաղբյուրներ են երաճշտա-հնագրական հետազոտությունների համար: Գրանց առանձնահատկությունների ուսումնասիրությունը հիմք է տալիս վստահությունամբ ընդունելու նաև այնպիսի գրչագրերի մոտավոր թվագրումը, ինչպիսիք են՝ «Գոգարանի» Ավետարանը (IX դ.)¹⁸, «Բեգյունց» (XI դ.)¹⁹ և «Մուղնու» (XI դ.)²⁰ ավետարանները: Բացի այդ, հաշոդվում է ծանոթանալ արտասահմանյան հավաքածուներում պահվող և կամ մասնավոր անձանց մոտ գտնվող մի քանի հին ձեռագրերի հետ ևս, որպիսիք են՝ «Մուղրութի» Ավետարանը (IX դ.)²¹, Մլքե թագուհու Ավետարանը (851 թ.)²², Ղարսի Գազիկ թագավորի Ավետարանը (XI դ.)²³, և Սոֆիայի պետական գրադարանի հայկական Ավետարանը (966 թ.)²⁴:

¹⁶ Ընդհանրապես մեկ կողմ ենք թողնում բացառությունները, օրինակ՝ Տաշյանի մասնանշան հայտատու հունարեն գրությունը VI—VII դարերից, ուր մեկ կետի փոխարեն միշտ երեք վում է կրկնակետը (1. տե՛ս Յ. Տաշևան, Ակնարկ մը հայ հնագրութեան վրայ, Վիեննա, 1898, էջ 92—104):

¹⁷ Այդ թվում՝ Մատենադարան, ձեռ. № 6200 (887 թ., «Հաղարյան» ավետարան, ունի լուսատիպ հրատարակություն՝ «Ավետարան ըստ թարգմանութեան նախնեաց մերոց» և այլն, Մոսկվա, 1899), 6384 (902 թ., «Որդրու» կամ «Բասենի» ավետարան), 6202 (909 թ., «Աշոտ սպարապետի» ավետարան), 7735 (986 թ., «Մանասարյան» ավետարան), 8906 (988 թ.), 2374 (989 թ., «Էջմիածնի» ավետարան, ունի լուսատիպ հրատարակություն՝ «L'Évangile Arménien, Edition phototypique du manuscrit № 292 de la Bibliothèque d'Étchmiadzine» և այլն, Փարիզ, 1920), 4804 (1018 թ.), 283 (1033 թ.), 6201 (1038 թ.), 3723 (1045 թ.), 3793 (1053 թ.), 3784 (1057 թ.), 311 (1066 թ., «Սերաստիայի» ավետարան), 10434 (1069 թ., «Մաշտոցյան-Նարեկյան» կրկնակի արժեքով հոյակապ ավետարան, որ մեծ նպաստ է բերում հայ երաժշտական հնագրության հարցերի պարզաբանմանը, ինչպես կտեսնենք), 275 (1071—79 թ.) և 288 (1099 թ.):

¹⁸ Մատենադարան, ձեռ. № 10110 (հմմտ. Յուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվ. Մատենադարանի, Բ, Երևան, 1970, էջ 1049):

¹⁹ Միակը, ի միջի այլոց, նշված ձեռագրերի մեջ, որ մեզ հասել է շատ վերի վիճակում (պահպանվել են քանի շափ թերթեր միայն, որոնք սակայն, բավական են նրա հետազոտության համար՝ մեր նյութի տեսակետով): Գրչագրիս մասին տե՛ս Գ. Յովսեփյան, Յիշատակարանը Ձեռագրաց, Անթիլիաս, 1951, էջ 237. նաև՝ Կ. Իզմայլովա, Евангелие „Бегюнци“, «Բանրեր Մատենադարանի», № 8, 1967, էջ 113:

²⁰ Լ. Дурново, Краткая история древнеармянской живописи, Ер:ван, 1957, стр. 22—25.

²¹ Ձեռագիրը հայկական Մուղրութ գյուղի (Վրաց. ՍՍՀ) բնակիչներից մեկի սեփականությունն է (տե՛ս Մատենադարան, մասնավոր անձանց պատկանող ձեռագրերի ֆոնդ, № 1):

²² Հայկական Մանրանկարչութիւն, Միթիթարեան Մատենադարան Ձեռագրաց, Ա, Վենետիկ, 1966, էջ 20—28 (և 1—3 բնական մեծություն պատկերները):

²³ Երուսաղեմի Ս. Յակոբեանց վանքի Մատենադարանի № 2556 ձեռագիրը (տե՛ս Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, աշխարհի տարբեր կենտրոններում պահվող հայկական ձեռագրերի մանրամասնագրությունների ֆոնդ, № 26):

²⁴ Սոֆիայի պետական գրադարանի № 580 ձեռագիրը (Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, մանրամասնագրությունների նշված ֆոնդը, № 34):

Նշված ձեռագրերի հետազոտութիւնը ցույց է տալիս, որ միեւնույն հարյուրամյակին վերաբերող ավետարաններ երաժշտա-հնագրական առումով կարող են գտնուել զարգացման տարբեր մակարդակների վրա: Ուստի հաշվի պիտի առնել ոչ միայն ժամանակային գործոնը, այլև ուրիշ ազդակներ, զրբ-շարքի բնօրինակման վայրն ու հարակից հանգամանքները, պատվիրատուի սոցիալական դիրքը, ճաշակը և նպատակը (մատչանք ցանկացել է ունենալ անձնական գործածութիւն համար, թե որևէ եկեղեցու նվիրաբերելու մտադրութեամբ), կատարողի մասնագիտական կրթութիւնը, վարպետութեան աստիճանը և այլն: Ոչ հազվադեպ հանդիպող երևույթ է՝ նախորդ դարերին հատուկ երաժշտա-հնագրական ընդհանուր պատկերի գրեթե անփոփոխ կրկնութիւնը՝ հաջորդ հարյուրամյակներում գաղափարված ձեռագրերում, որ շփոթեցնող կետ է՝ տուանց այդ էլ հեղաշրջման շափազանց դանդաղ ու սահուն ընթացք ունեցած երկաթագիր բոռակից գրութեան պայմաններում:

Ինչպես կտեսնենք իր տեղում, գրչագիր ավետարանները, VIII—XI դարերից սկսած, երաժշտա-հնագրական առումով թեկուտում են զարգացման մի նոր շրջափուլ: Չնայած դրան, IX հարյուրամյակին վերաբերող մեզ հասած ամբողջական ձեռագրերից երեքի մեջ²⁵ որպես ասերգի նշան տակաւին վերոհիշյալ մեկ կեսն է հանդիպում միայն: Այն գործածված է ողջ բնագրի տեսամանը զուգընթացաբար, որ նույնպես ունի բաժանարար կարևոր նշանակութիւն:

Ամեն ինչից երևում է, որ այդ ձեռագրերում նշված երկու պարագաներն էլ (կետը և անատումը) տեղ են գտել՝ որպես վաղուց արմատացած ավանդութեան երկյուղած կիրառումն: Դրան ապացուցւոյց են՝ ինչպես մեզ հետաքրքրող կետի սովորութիւնը մոտավոր ճշտութեամբ թվագրվող ավելի հին ձեռագրերում ու նույնիսկ հնագույն արձանագրութիւններում²⁶, այնպես և մեր «Մաշտոցյան-Նարեկյան» անվանած հազվագյուտ ավետարանի գրութեան հանգամանքները, ամբողջական մեծարժեք ձեռագրի, որ երաժշտա-հնագրական աւետակետով առաջին անգամն է գրվում գիտական շրջանառութեան մեջ:

Այն բարեխղճորեն բնօրինակել է Հովհաննէս գրիչը, 1069-ին, Անանիա Վարազացի կրօնավորի պատվերով, Անանիա Նարեկացուն պատկանած նշանավոր նախօրինակից²⁷, որն և, ըստ տվյալ պատմաշրջանում կենցաղավարած ավանդութեան, դադափարված է եղել Մաշտում, Մեսրոպ Մաշտոցի ձեռքով²⁸: Հնագրական աւետակետով ավետարանում հավատարմորեն վերարտա-

25 Այն է՝ «Լազարյան», «Քոզարանի» և Մլրե թագուհու ավետարաններում:

26 Հմմտ. Պ. Յավսեփեան, Գրչութեան արուեստը հին հայոց մէջ, մասն Գ, Քարտէզ հայ հնագրութեան, Վաղարշապատ, 1913, էջ 5—10 ու 22 (և համապատասխան տախտակները):

27 Ձեռագրի 1ր էջում (խաչի տակին) գրված է՝ «Անանիայի է սուրբ աւետարանս, աստուած վայելել տացէ ի կամս իւր առնի», իսկ 85ր էջում՝ «Անանիայի Նարեկացոյ աստուածողան հետտրի և հղաւր վարդապետի է սուրբ աւետարանս այս: Եւ որք ընթեռնութ յիշեսցի ի սէր զստացող սորին աղաչեմ»:

28 «Հանապազ որախանամ և փարթալմախամ անթափելի ճոխութեամբ ի սորին աստուածային և անհամեմատ լիութենէս,— հաղորդում է ձեռագրիս ստացող Անանիա Վարազացի կրօնավորը հիշատակարանում,— մանաւանդ վասն [ստուգութեան] սորին և ընտրութեան բանի [ն աւետար]անի և տնհատի և ամենայն արուեստի, որ էր վկայեալ արինակն յամենայն գրանականաց հայոց, զոր առնին յաւանդութենէ գրեալ ձեռամբ սրբոյն Մատարովբայ (sic!) վարդապետի և թարգմանչի, և իմ այսմ ամենայնի հասու եղեալ և տեղեկացեալ վասն լաութեան սորա, զոր ոչ արժէ աշխարհ զփոքրիկս զայս» և այլն (Մատենադարան, ձեռ. № 10434, էջ 186բ—287ա):

գրաված է Անանիա Նարեկացու ձեռագրի պատկերը: Իսկ վերջինս գիտակցաբար տարանջատված ձևով անդրադարձնում է V և X դարերը հատկորոշող երկու հարթություններ: Հետևողականորեն տնատված բնագրում սովորական նույն (սև) թանաքով գծագրված մեկ կետը, իր երեք պաշտոններով բաժանում է նախադասությունների հատվածներն ու ամբողջական նախադասություններն իրարից:

Դա՛ V հարյուրամյակում բանեցված երաժշտա-քերականական տրոհությունն է: Այդ մասին պիտի դատել ինչպես հայ գրչության ավանդույթների վերաբերյալ վերն ասվածից, այնպես և V դարի հունական աստուածաշնչերից, որոնք նկատելի են եղել թե՛ տնատումով, և թե՛ կետի գործածությամբ²⁹, և որոնք օրինակ են ծառայել հայ գրիչների համար:

X դարը բնութագրող մակարդակը հաստատագրված է կարմիր թանաքով: Կարմիրով տեղաբաշխված են՝ առողանական շեշտերից «երկար»-ն ու «պարոյկ»-ը, և ճշտված են՝ այսինքն հավելյալ կարգով և իրենց ուրույն ձևերով են գծագրված մեկ կետի այն նշանակությունները, որոնք համապատասխանում են «ստորակէտ»-ին ու «վերջակէտ»-ին³⁰: Կետագրության երեք նշանների տարանջատ գծագրաձևերի գործածությունը տարածվում էր արդեն (թեև դանդաղ)³¹ վաղ ավատատիրության պատմաշրջանի վերջում: Վերը բնութագրված ամբողջական ավետարաններից քաղված հետևյալ երեք էջերը կարող են գաղափար տալ այդ մասին³² (տե՛ս էջ 77—78):

Առանձին խնդիր է առողանական շեշտանշանների կիրառության փորձի ծագման ժամանակի որոշումն ու նրա սկզբնական հեղաշրջման հանգամանքների պարզաբանումը: Այն քիչ թե շատ բավարար չափով լուծելու համար անհրաժեշտ է հետազոտության ոլորտը ներքաշել այնպիսի նյութեր, որպիսիք են թեկուզ Մաշտոցի անվ. Մատենադարանում պահվող մագաղաթյա հնագույն ձեռագրերի մնացորդ-հատվածները կամ պատտոհիկները: Դրանք հարատեւել են թե՛ առանձին թերթերի, և թե՛ ավելի ուշ ստեղծված գրչագրերի պահպանակների ձևով: Այդ պատտոհիկներից ոմանք առողանության շեշտանշաններ են կրում, ուրիշներ՝ խաղագրեր: Դրանց զուգահեռ բնությունը ժամանակին իրագործեց Ռ. Աթայանը:

Ընդհանուր ու նաև երաժշտական հնագրության տվյալների օգնությամբ տարբերելով մոտավորապես IX, X, XI և XII դարերին վերաբերող նյութերը, նա կատարեց դրանց համեմատական վերլուծությունը և հանգեց հետևությունների, որոնք անհրաժեշտ է հաշվի առնել: Դրանց համաձայն՝ թվերգի

²⁹ Հմմտ. Encyclopaedia Britannica (a dictionary of arts, sciences and general literature), ninth ed., vol. XVIII, p. 163—64 (Palaeography—punctuation).

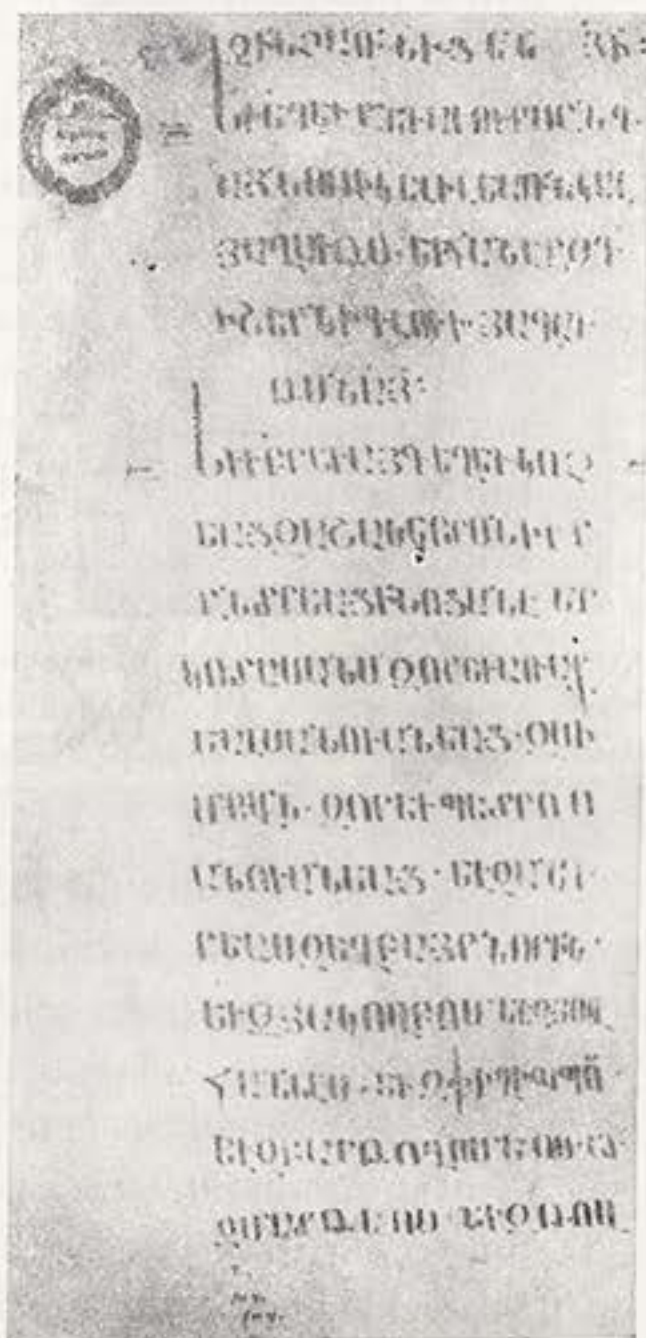
³⁰ Կարմիր թանաքով կատարված աշխատանքը տեղ-տեղ իրացված է նաև սևով:

Ըստ բոլոր տվյալների, գրիչը սույն գործը ևս նախապես սկսել է սև թանաքով, բայց քիչ անց հաստատապես անցնելով կարմիրին՝ կրկին սկզբից՝ այն հասցրել է վախճանին:

³¹ Դանդաղ՝ դարձյալ և դարձյալ երկաթագրի տիրապետության պատճառով: Քիչ ավելի ուշ, բոլորգրի ընդհանրացումով, բնարկվող փորձը միանգամից ու վերջնականապես արժատացավ, և այն էլ՝ «բուլ»-ի, որպես տրոհության շորթորդ նշանի կիրառության հետ միասին:

³² Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձև. (համապատասխանաբար)՝ № 6200 (887 թ.), էջ 17բ (մեկ կետով), № 283 (1033 թ.), էջ 16բ (ըստ գծագրաձևի տարանջատված վերջակետով) և № 6201 (1038 թ.), էջ 136բ (նաև տարանջատված ստորակետով): № 10434 ձեռագրի (1069 թ.) երկգույնանի կետագրությունն այստեղ առաջ բերելու հնարավորություն չունենք:

առողանական շեշտանշանների կիրառությունը ավետարաններում ու երգեցողության խաղաղների գործածությունը տարրեր ժողովածուներում սկիզբ են առնում VIII—IX դարերում: Ծագելով, մասնավորաբար, որպես երաժշտական արտասանության զանազան երանգները հաստատագրելու պարզագույն ձևեր, շեշտանշաններն ու խաղաղերը դանդաղ ընթացքով անցնում են կատարելագործման երկար ուղի և մինչև XII հարյուրամյակը վեր են ածվում

այս կամ այն շափով ավարտուն համակարգի: Նախապես ընդհանուր նշանով կամ խաղաղքով հաստատագրվող երաժշտա-արտասանական կետերին (ինչպես ասերգում, այնպես և երգեցողության մեջ) աստիճանաբար հատկացվում են ինքնուրույն նոր նշաններ: Վերջիններիս քանակը հետզհետե ավելանում է, դրանց գծադրածները անհաստականացվում են և զորությունները

ճշգրտվում³³: Մասնավորապես, առողանական գլխավոր շեշտանշանների թվաքանակը հասնում է երեքի («երկար», «սպարոյկ», «շեշտ»³⁴):

Սանսթույունը Աթալյանի օգտագործած ձևապրերի հետ ցույց է տալիս, որ նրա վերոբերյալ եզրահանգումները բավականաչափ հիմնավոր են: Իրանք հաստատվում են այժմ ձևերի տակ գտնվող ամբողջական ավետարանների տվյալներով ևս: Վերջիններս մեր առջև պարզում են նույն պատկերը, ինչպես կարելի է համոզվել ձևազարդական հետևյալ երեք էջերից³⁵ (տե՛ս էջ 80—82):

Գալով տրոհության և առողանության նշանների երաժշտական զորությանը, նշենք, որ ավելորդ կլիներ շարադրել այստեղ Կոմիտասի վերոհիշյալ հոգվածի բովանդակությունը³⁶: Բնավ ավելորդ չէ, սակայն, նորից ընդգծել հետևյալը: Այդ հոգվածից պարզ երևում է, որ հայ հոգևոր թվերգում տրոհության կետերին համապատասխանում են մեղեդիական տիպական ծավալուն բանաձևեր այն դեպքում, երբ առողանության նշաններին հատկացվում են երաժշտական փոքրագույն պտույտներ:

Դառնանք խաղաղների համակարգին (որն իր մեջ ընդգրկում է նաև թե՛ տրոհության կետերը, և թե՛ առողանության նշանները, որոնք այստեղ մեկնաբանվում են որպես երգեցողության նշաններ): Հնագույն պատառիկները, որոնք, ինչպես ասացինք, հետազոտել է Ռ. Աթալյանը, ցույց են տալիս, որ խաղաղների համակարգը վաղ միջնադարում սկզբունքորեն անցնում է հեղաշրջման նույն ուղին, ինչ և թվերգի նշանների միակցությունը: Բայց, բնականաբար, ավելի լայն շափացույցերով: Եվ մինչև XII դարը իր գլխավոր բաղադրիչների քանակը բարձրացնելով շուրջ երկու և կես տասնյակի, զոյացնում է շարականի ութ-ձայն և երկու ստեղծի երգերի խաղաղության հատվածը: Նրա բնորոշ առանձնահատկություններից մեկը, որ նշում է Աթալյանը, այն է, որ խաղանշանները, ի տարբերություն գրական բնագրերի, ընդհանրապես հաստատագրվում են կարմիր թանաքով: Սակայն փնթը խաղաղությունը սկզբունքորեն միազույն է: Ի վերջո՝ եթե մտաւորապես միջնադարի X դարը խաղանշանները գծագրված են գրական բնագրից վեր³⁷ և իրարից անշատ, ապա ավելի ուշ դրանք միակցվելով զոյացնում են մեկ վանկի հետ զուգորդվելիք տիպական նշանախմբեր ևս, որոնք տեղադրվում են բնագրի մեջ՝ տողի վրա:

³³ Ռ. Արայան, Հայկական խաղաչին նոտագրությունը, Երևան, 1959, Գլ. Ա և Բ:

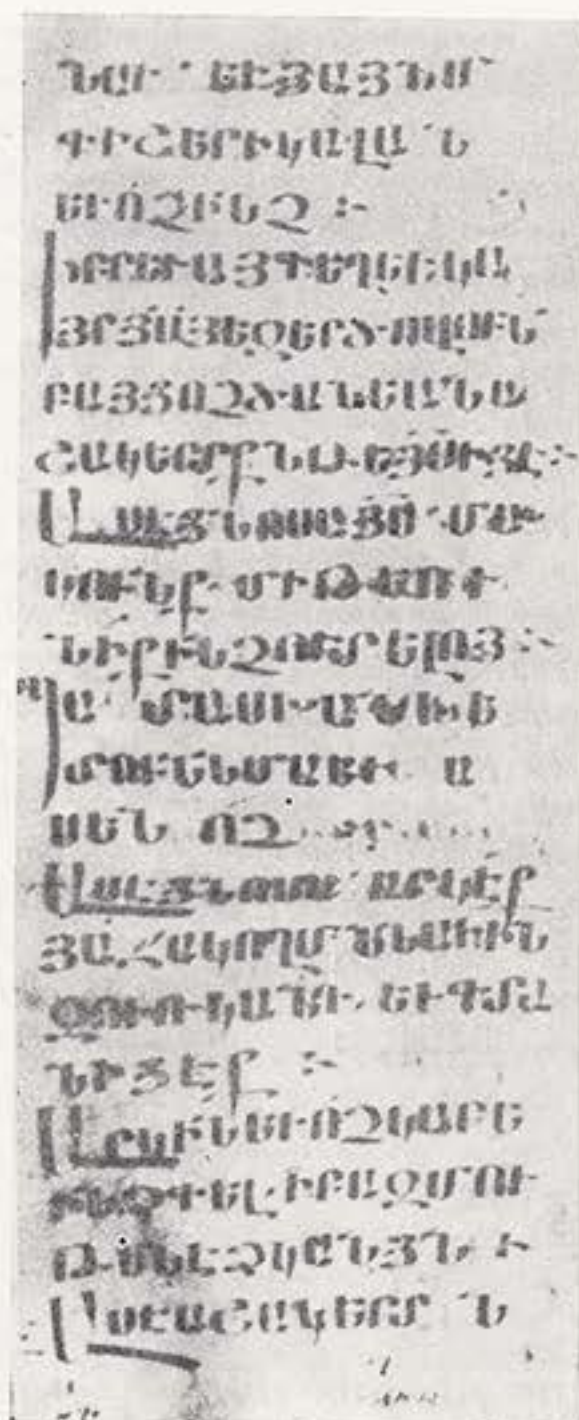
³⁴ Ինչպես «բուխ»-ը՝ տրոհության նշանների խմբում, այնպես և «սուղ»-ը՝ առողանական խաղաղների շարքում քիչ ավելի ուշ է կիրառության մեջ մտնում և առհասարակ հազվադեպ է երևում: Այն զործածվում է, գլխավորապես, տաղաչափյալ գրական խոսքեր ունեցող կտորներում, որ անհրաժեշտ է սղել այլևայլ հավելյալ վանկերի ամանակը:

³⁵ Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձև. ՆՆ (համապատասխանաբար) 2374 (989 թ.), էջ 225ր («շեշտ»), 10434 (1069 թ.), էջ 17ր («երկար», «սպարոյկ»), 3784 (1057 թ.), էջ 17ր («շեշտ», «սպարոյկ», «երկար»):

³⁶ Ընթերցողին կարող ենք հղել գերմաներենով լույս տեսած այդ հոգվածի հայերեն և ուսուսերեն թարգմանություններին: Հայերենը, որ կատարել է Հ. Հարությունյանը, թույլ տալով տեսական կարգի մի քանի վրիպումներ, տե՛ս Կոմիտաս, Հոգվածներ և ուսումնասիրություններ (հավաքեց Ռ. թերլեմեզյան), Երևան, 1941, էջ 153: Ռուսերեն ճշգրտված թարգմանությունը իրագործել է տողերիս հեղինակը ու հրատարակել այն՝ առաջաբանով և անհրաժեշտ ծանոթագրություններով: Հմմտ., Виз ли «ературного наследия Комитаса. Армянская духовная музыка», «Советская музыка», 1969, № 10.

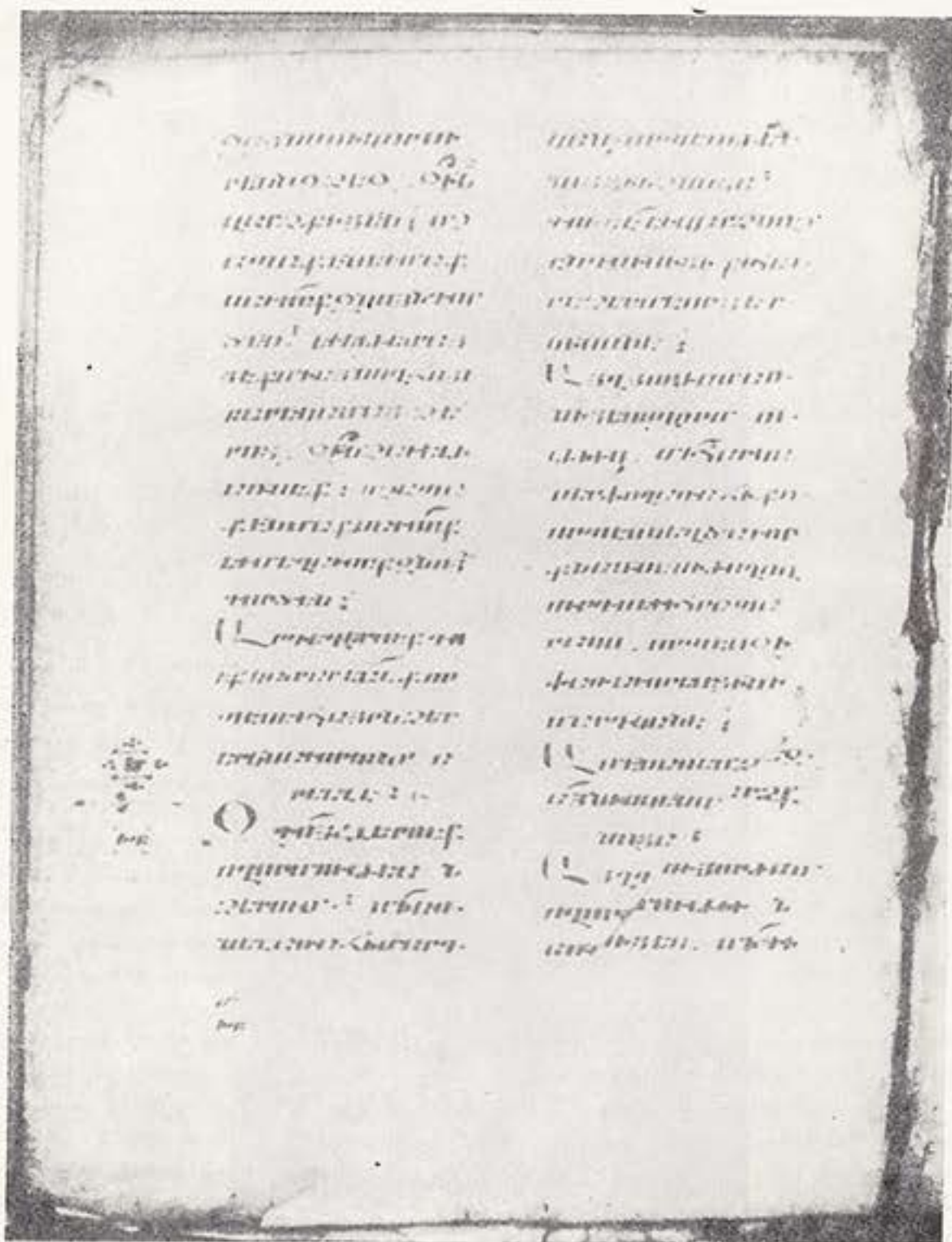
³⁷ Կան նաև գրական տողից վար դրվող օժանդակ նշաններ, որոնք ներկայացնում են հայոց այբուբենի մի շարք բաղաձայն տառերը, և որոնք վերաբերում են տվյալ վանկի վրա տեղադրված խաղաղրին:

Հետագա խորացումը՝ հայկական երաժշտական հնագրության ոլորաններում, հնարավորություն է տալիս լրացնելու վերը բերված տվյալները: Նախ անհրաժեշտ է դիմել հիմնական խազերը օժանդակ նշաններից և նշանների տարրեր զուգորդություններից անշատելով ի մի բերելու միջնադարյան փորձերին: Դրանց արդյունքները արտացոլված են ձևագրական մի ամբողջ շարք նյութերում, որ առաջարկվում են հիմնախազերի տարրեր տախտակ-ցուցակ-

ներ: Վերջիններիս դասակարգումն ու հետազոտությունը բոլոր հիմքերը տվեց հաստատելու, որ դրանք ըստ իրենց ներփակած նշանների թվաքանակի, ինչպես և մի շարք խազագրերի անվանակոչությունների ու գծագրաձևերի, բաժանվում են երեք խմբի: Փաստորեն գործ ունենք հիմնախազերի երեք ախպի տախտակ ցուցակների հետ, առեղծված տարրեր ժամանակներում և տարրեր վայրերում: Առաջինը («Ա») պարունակում է հետևյալ քսանչորս նշանները.

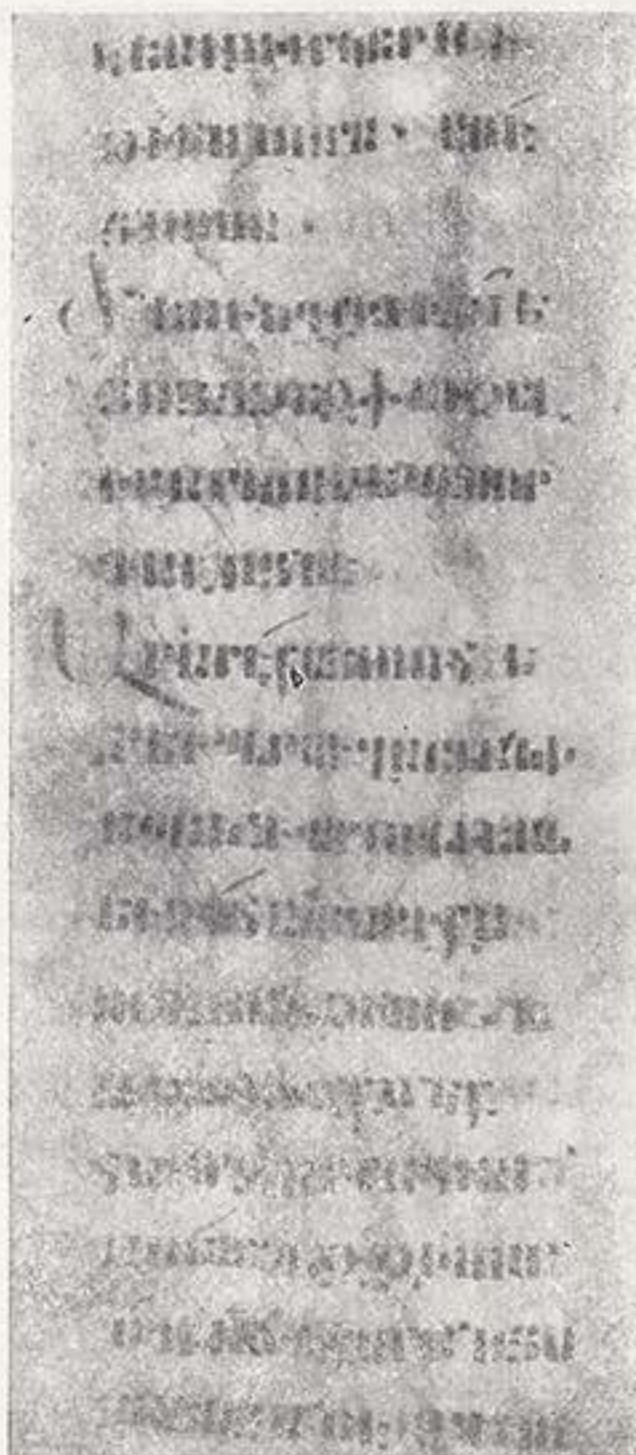
Այս նշանները կիրառված են խաղաղության արվեստի հնագույն կոթողներում: Սակայն ինքը տախտակը կազմված է Շարակինոցի խաղաղների համակարգի լիակատար արձատավորման ժամանակներից ոչ շուտ՝ XI հարյուրամյակի վերջերին, ըստ բոլոր տվյալների՝ կենտրոնական Հայաստանում³⁸:

Երկրորդ տախտակը («Բ») ներփակում է 28 նշան: նրա խորագրում («Այս է անուն ձևներուն») արդեն չկա Շարակինոցի հիշատակություն: Եվ իրոր, «Բ» տախտակի նշանները, սկսած XII դարից, գործածվում են ինչպես շարակինոց, նույնպես և խաղաչին գրության ավելի հարուստ հյուսվածք ունեցող

38 Իսկ մինչև մեր օրերը տախտակ-ցուցակը պահպանվել է մի քանի ուշ միջնադարյան գրչագրերում և ուրիշ աղբյուրներում: Այն՝ «Անուանք խաղից շարականաց» խորագրի տակ ներկայացված է մեր Մատենադարանի երեք ձեռագրերում (N 9255, էջ 413բ. N 8404, էջ 788. 716—6

այլ տիպի ժողովածուներում: Սակայն տախտակը կազմված է XIII դարում, Կիլիկիայում, և պահպանվել է, բնականաբար, ավելի ևս ուշ ժամանակների վերաբերող գրչագրերում³⁹: Վերջապես նրորդը («Գ»)՝ թեև պարունակում է ընդամենը 23 նշան, բայց «արուեստաւոր» կոչված բարդ խաղեր (բերված

և N 6985, էջ 69բ—70ա), Շարակնոցի Ոսկանյան (Ամստերդամ, 1664, էջ 773) ու էջմիածնական (1789, էջ 886) հրատարակություններում, Շրյոդերի «Արամեկան լեզուին գանձ» (Thesaurus Linguae Armenicae) աշխատությունում (Ամստերդամ, 1711, էջ 244), և Խաչատուր Էրզրումեցու «Բովանդակութիւն ամենայն ուսմանց» մեծածավալ գործում (տե՛ս հ.ա. Բ, Վենետիկ, 1711, էջ 529): Հմմտ. նաև մեր հոդվածը՝ Խաչատուր Էրզրումեցին որպես միջնադարյան հայ երաժշտության տեսաբան, «Երաբեր հասարակական գիտությունների», 1966, № 11:

³⁹ Տե՛ս Մատենադարան, ձև. N 7717, էջ 258ա, N 3050, էջ 207ա, N 5663, էջ 138բ, N 594, էջ 10ա, N 8575, էջ 19ա, և N 7040, էջ 97ա: Հմմտ. նաև մեր հոդվածը՝ Հայկական խաղագրության հիմնական նշանների երկու ցուցակների մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1968, № 1:

«Անուանք եղանակաց ձայնից երգոց, գիտից իմաստնոց» վերնագրի տակ)⁴⁰, որոնք ցույց են աւել մեղեդիական ամբողջական դարձվածքներ և գործածվել են ծանր, զարդուրուն մեղեդիների տարրեր ժողովածուներում: Տախտակի կազմումը, տվյալ դեպքում, ժամանակով շատ մոտիկ է համապատասխան նշանների գործնական լայն կիրառման սկզբին, և, ամենայն հավանականութեամբ, ներկայացնում է ավատատիրական Հայաստանի մեծագույն երաժիշտ-բանաստեղծի՝ Ներսես Շնորհալու հեղինակությունը⁴¹:

շէշտ՛, փուշ✓, բուժ՝ պարուկ՛,
 երկար՝, սուղօ, սուր/, (ժուր),
 ծունկՅ, թաշաՄ, ոլտրակ՛, խունճ՛,
 վերնախաղ՛, ներքնախաղ՛, բենկորճ՛
 խոսրովային՛, մնկներՅՅ, էկորճ՛
 ձակարճ՛, խում՛, փաթուժ՛,
 քարքաշ՛, հուհալ՛, ծ: զարկ✓:

«Բ» և «Գ» տախտակներում ամփոփված խաղաղրերի գործնական կիրառությունը սկզբից ևեթ խառն է եղել «Ա» տախտակի նշանների հետ: Դրան ապացույց ևն XII դարից պահպանված խաղավոր հնագույն շարակնոցի մասերն ու մանրուսման մի քանի էջերը⁴²: Վերջիններս խոսում են «Գ» տախտա-

40 Տե՛ս Մատենադարան, ձեռ. № 8307, էջ 310բ, № 605, էջ 47բ, № 2068, էջ 356բ: Հմմտ. նաև Ն. Տևտեսյան, Ազգային երաժշտություն, «Միտն» (Երուսաղեմ), 1867, № 9, էջ 147. և մեր հոդվածը՝ Հիմնական խաղերի միակցությունը, «Բանբեր Մատենադարանի», 1969, № 9:

41 Հմմտ. մեր աշխատությունը՝ «Ներսես Շնորհալին երգահան և երաժիշտ», Երևան, 1973, էջ 14—15:

42 Երկուսն ևս մի տուփի մեջ: Մատենադարան, ձեռ. № 9838. մեղ հետաքրքրող մասերն ու էջերը՝ 1193 թվականից, ըստ հիշատակարանի: «Ի թուականութեան Ռեթ (=1193) զրեցաւ, երգարանս այս, զկնի զԻ-ից անցնելոց ամաց աման քաղաքին սրբոյ Երուսաղէմի» (ձեռ. № 9838, էջ 249ա): Ի դեպ պիտի ասել, որ խաղավոր սույն հնագույն ձեռագրի երուսաղեմում գազափարված լինելու հանգամանքն ու մի շարք այլ փաստեր՝ քաղաքի հայ վանական գաղութի կատարած երաժշտա-մշակութային աշխատանքը մեր աչքին կամաց-կամաց բարձրացնում են հատուկ հետազոտության արժանի ինքնուրույն ու նշանակալի երևույթի աստիճանին, ինչպես հայ երգարվեստի, այնպես էլ ընդհանրապես արևելյան-քրիստոնեական արվեստի շափանիչերով: Գաղութիս՝ հայ երգաստեղծությանը մատուցած կարևորագույն ծառայություններից մեկը պիտի տեսնել, հենց խաղաղրության դարգացմանը բերած նպաստի մեջ: Արևելյան-քրիստոնեական արվեստի աստարեզում այն՝ ըստ բոլոր տվյալների, մասնակցել է ութ-ձայնի տեսութեանը վերաբերող մտքերի խմորմանը: XIV դ. ընդօրինակված բյուզանդական մի զրշազրի տվյալներով ութ-ձայնի համակարգի ստեղծողն է համարվում հույն-բանաստեղծ-երաժիշտ, երուսաղեմում գործած Հովհան Գամասկացին (VIII դ.): Հետո պարզվեց, սակայն, որ Գամասկացին իրականում կարող էր լինել ութ-ձայնի տեսության VIII դ. ընդունված պաշտոնական նոր խմբագրության հեղինակը, իսկ ութ ձայնեղանակների դրությունն ինքը գալիս է շատ ավելի վաղ ժամանակներից: Բայց այս կապակցությամբ միջազգային երաժշտագիտության մեջ առ այսօր խոսվում է լոկ ութ-ձայնի ասորական համակարգի մասին (անշուշտ ուրիշ փաստերի և

կի նշանների միակցությունը «Ա» և «Բ» ցուցակներին վերաբերող խազերի հետ միահամուռ գործածելու փորձը հավաստելու առումով: Ինչ վերաբերում է Շարակնոցի մասերին, ապա դրանց մեջ առանց դժվարության տարբերվում են լոկ «Բ» և վամ սոսկ «Գ» տախտակներին հասուկ առանձին նշաններ՝ մխրճված «Ա» տախտակի խազագրերի ընդհանուր զանգվածում⁴³: Նշանակում է՝ «Ա» տախտակում ամփոփված խազագրերի միակցությունը գործնականում իրոք արմատավորվել էր մինչև XII դարը, մինչ դրա հնտնախորքի վրա առանձին մյուս նշանները սկսել էին մուծվել XII դարում⁴⁴:

Կարևոր է նշել, որ XII դարին վերաբերող Շարակնոցի մասերը Մատենադարանի № 9838 ձեռագրում երաժշտա-հնագրական (նեղ) առումով ևս հանդիսանում են խազավոր բոլորգրի մեղ հասած հնագույն օրինակը: Առավել ուշագրավ պարագան, սովյալ դեպքում, այն է, սակայն, որ հիշյալ շարակնոցի մասերում գրական բնագրերը գաղափարված են կրճատ գրությամբ: Հազիվ թե ժամանակին հնարավոր համարած լինեին՝ բոլորգրով իրացված առաջին Շարակնոցը կրճատ գրությամբ ընդօրինակել, որտեղից և պարզ է, որ մինչև XII դարը արդեն մշակվել էին խազագրերը ինչպես երկաթագրի, այնպես էլ բոլորգրի հետ զուգորդելու ավանդույթները: Ասենք, քննարկվող Շարակնոցում արտացոլված երաժշտա-հնագրական ավանդույթների հնություն մասին պիտի դատել նաև խազագրերի՝ կարմիր թանաքով զծագրված լինելու հանդամանքից:

Համեմատության համար բերենք թե՛ երկաթագրի և թե՛ բոլորգրի հետ զուգորդված խազավորումների հետևյալ օրինակները (տե՛ս էջ 85, 86 և 87):

Երևբն էլ XII դարի փաստաթղթեր են, որոնք մի անգամ ևս զայիս են ապացուցելու, թե ժամանակաշին ազգակը ամենեին միակը չէ, որ պիտի հաշվի առնվի նման դեպքերում: Առաջինը խազագրված հին պատարագամատուցի ֆերթերից է: Նրա վրա ընդօրինակված է ներսես Շնորհալու ստեղծագործություններից մեկը «Ամէն. Հայր երկնաւոր», որ խորագրում ունի հեղինակային պատկանելությունը ցուցանող նշում: Թերթը մեղ է հասել որպես ավելի ուշ ստեղծված գրչագրի մագաղափյա պահպանակ⁴⁵: Երբք ընդօրինակված է երկաթագրով, և վերջինիս հետ զուգորդված մեղեդիական նշաններն էլ՝ համապատասխան կերպով, ներկայացնում են երկարավուն-մեծատառ խազագրության մի տիպ: Երկրորդ օրինակը XII դարի վերոհիշյալ Շարակնոցից մի էջ է⁴⁶: Նրանում երաժշտանշանները զուգորդված են բոլորգրի հետ, ու ճիշտ դրա շնորհիվ էլ՝ իրենք ևս հանդիսանում են խազագրի բոլորագիծ-փոր-

Նյութերի անմատչելիության պատճառով, տե՛ս G. Reese, Music in the Middle Ages, New-York, 1940, p. 71—75): Մինչդեռ, շատ խոսու են մի փաստ է այն, որ հայոց Սաղմոսարանը տակավին V դարակերպում բաժանված է եղել ութ կանոնների ու երգվել ըստ այդմ (ի տարբերություն թե՛ հունականի, և թե՛ ասորականի)՝ և որ ութ կանոնների այդ գրությանը հույներն ու ասորիները մոտիկից ծանոթացած պետք է լինեին նրուսազեմում:

⁴³ Այդպիսի նշաններից են, օրինակ, «լերկ»-ը՝ «Բ» տախտակից, «ծանրատրոպ»-ը՝ «Գ» տախտակից և այլն:

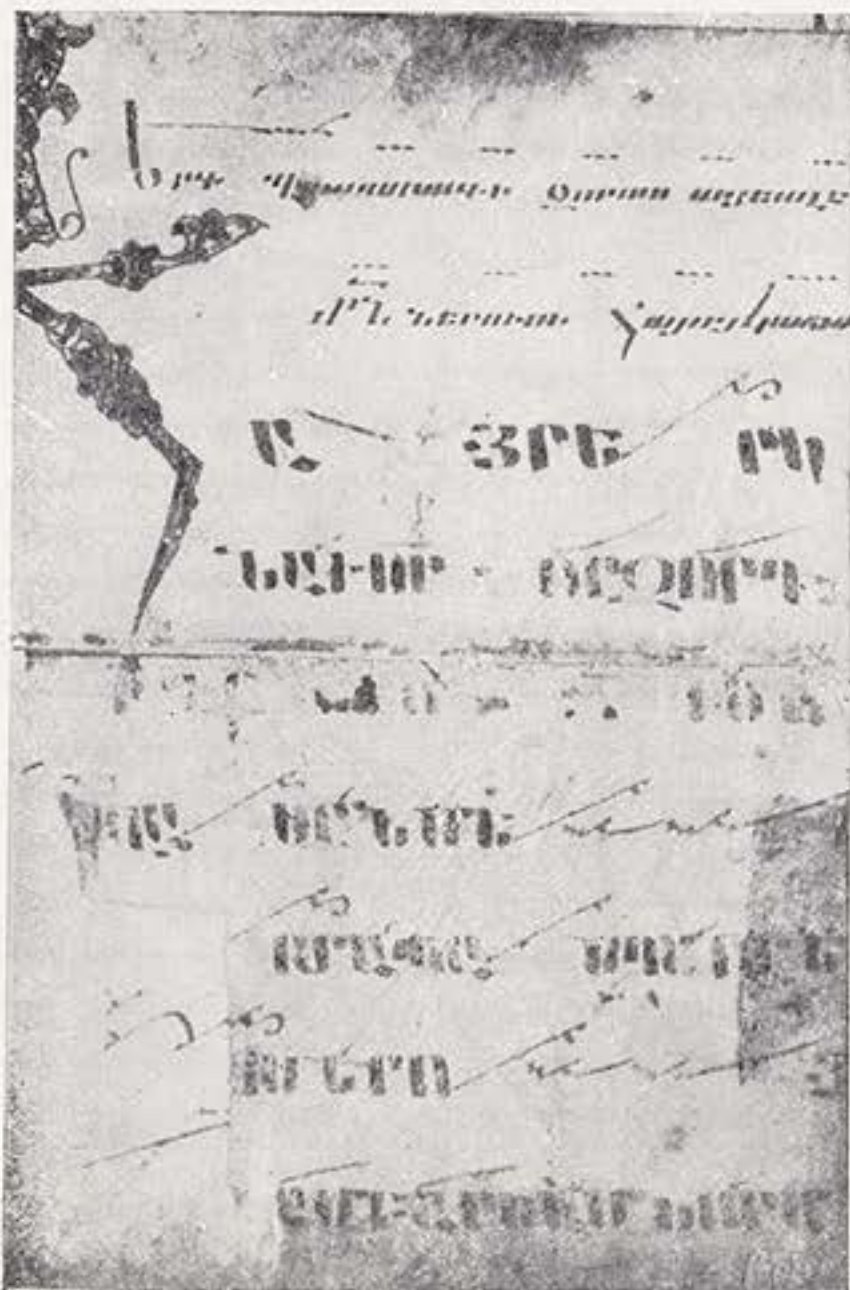
⁴⁴ Գծագրաձևերի հարթության վրա որոշ տարբերություններ կարելի է գտնել առաջ բերված «Ա» տախտակում և քննարկվող շարակնոցի էջերում տեղադրված խազանշանների մեջ: Բայց դրանք գյուրով բացատրվում են, երբ մտաբերում ենք մեր շարակնոցի ստեղծման հեռավոր վայրը (Երուսազեմ):

⁴⁵ Մատենադարան, ձեռ. № 8620:

⁴⁶ Մատենադարան, ձեռ. № 9838, էջ 24ր:

բառառ ափսոսք: Այն՝ ավելի ևս հասակված շրջագծերով ու նաև տողի վրա տեղադրված նշանների միացյալ գրությունը՝ հանդես է գալիս երրորդ օրինակում, որ նույն ձևագրում պահպանված հնագույն մանրուսման էջերից մեկն է⁴⁷:

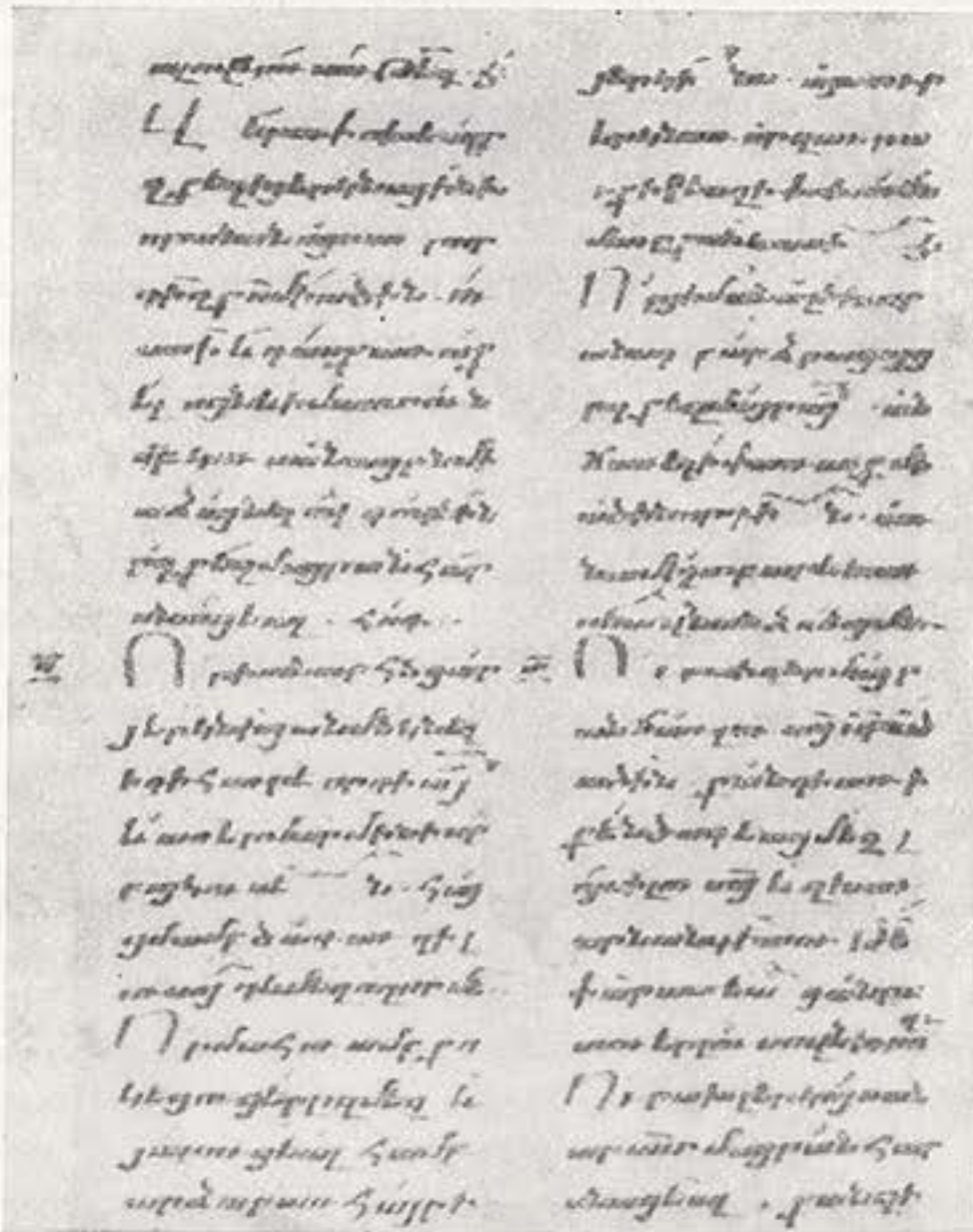
Խաղաղությունից զարգացման առաջին շրջափուլին վերաբերող նյութերը, ներառյալ նաև այստեղ առաջին անգամ շրջանառությունից մեջ դրվածները, ընդ-

հանրապես առած, սակավ են: Եվ հայ երաժշտական միջնադարադիտությունից առաջնահերթ խնդիրներից է դրանք բառ ամենայնի լրացնելը: Անկախ դրանից, եղած նյութերն ընդհանուր առմամբ ընդգրկում են խաղաղությունից երեք հիմնական հատվածները, և հնարավորություն են տալիս ըմբռնելու խաղանշանների միակցության, որպես համակարգի էությունը: Առանց մանկու մանրամասնությունից մեջ, հիշեցնենք միայն, որ մեր դիտումների համաձայն՝ այդ համակարգը գտնվում է միջազգային գիտությունից մեջ «կոչվելիցան» անվանված երաժշտական գրությունից ընդհանուր հունի մեջ, որի գոյացման գլխավոր պայ-

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 248ր:

մանր եղել է ստեղծագործական ու կատարողական արվեստների անտարան-
ջատ դարգացումը: Նույնն է եղել պարագան բյուզանդական իրականության
շրջաններում ևս, անգամ մինչև XII դարի վերջերը: Բայց՝ մինչ ավելի ուշ
բյուզանդացիները անցել են գրության «ձայնամիջոցային» կոչված տիպին,

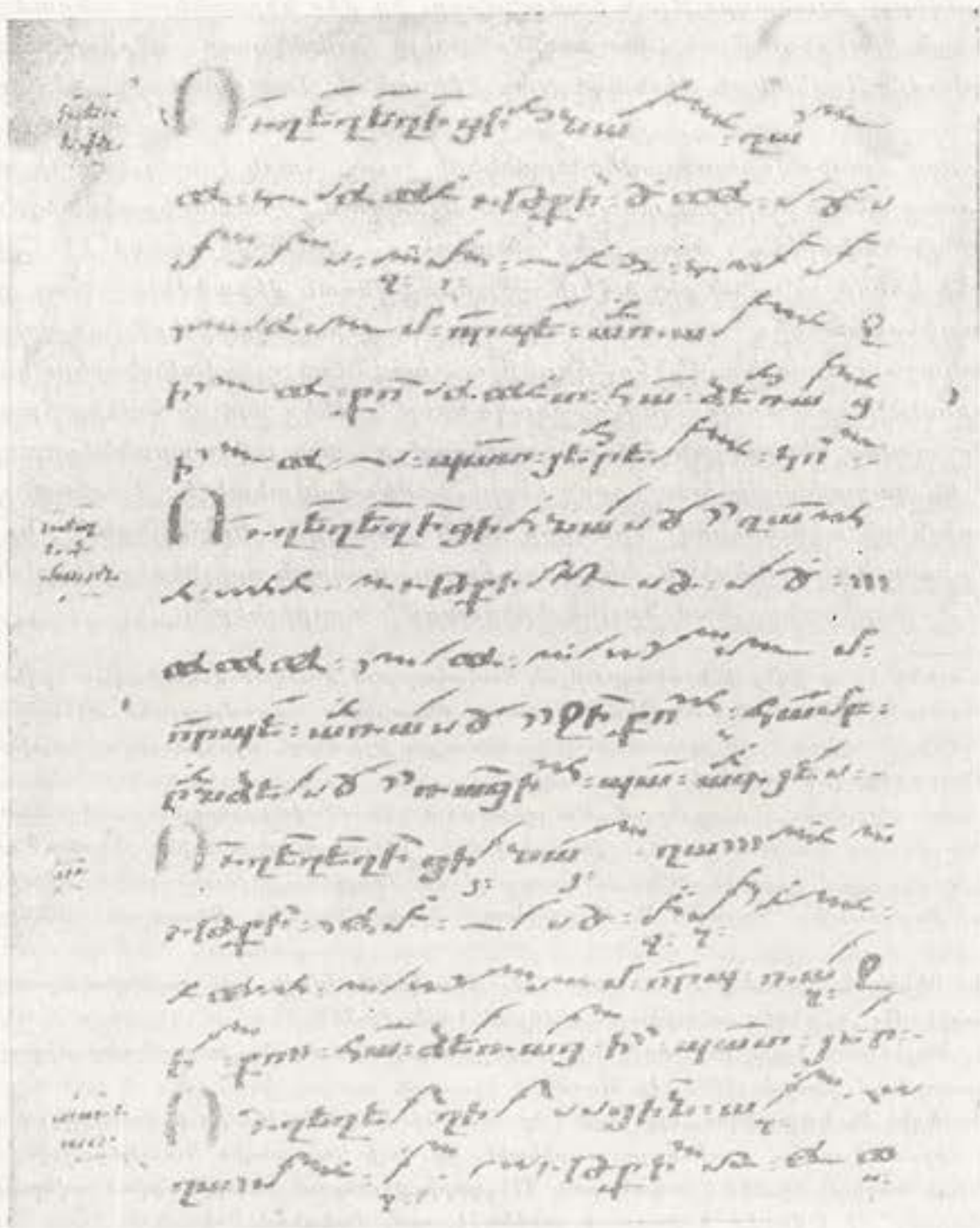
մեր նախնիները սկզբունքորեն պահպանել են երգիչ-կատարողներից ստեղծա-
գործական նշանակալի ունակություններ պահանջող «կոչվիինյան» տիպը ու
ավելի ևս կատարելագործել նրա սկզբունքները⁴⁸

2

Զարգացած սովատատիրության պատմաշրջանին վերաբերող խազագրված
բազմաթիվ ձեռագրերի ուշադիր քննությունն ժամանակ նշմարվում է, և բնորոշ
մի շարք հիշատակարաններ էլ, իրենց հերթին, հուշում են, որ մեր միջնադար-
յան երգարանների աեսակները այս կամ այն չափով տարբեր խմբագրությու-
ն

⁴⁸ Ավելի մանրամասն՝ տե՛ս մեր հոդվածը. Հիմնական դրույթներ խազագրության արվես-
տի վերաբերյալ, «Բանբեր Մասենադարանի», № 10, 1971 թ.:

ներ են ունեցել՝ կանոնացված ստեղծագործությունների փնչպես երաժշտական գրության, այնպես և արտաքին տվյալներով միատեսակ հաստատագրված կտորների կատարման տեսակետներով: Ոչ միայն ըստ տարրեր հիսնամյակների և հարյուրամյակների, այլև ըստ տարրեր և հաճախ իրարից հեռու ընկած

վայրերի, ըստ այդ վայրերում գործող գրչական-մշակութային տարրեր կենտրոնների, և անդամ ըստ խաղաղորդ տարրեր երաժիշտների: Որով նույնիսկ կանոնական ժողովածուներում իրենց արտացոլումն են դրել, թե՛ հայկական մասնագիտացված երգեցողության տեղական ավանդույթները, և թե՛ հեղինակավոր երաժշտագետների անհատական հակումները: Համապատասխան դիտումների հարուստ տեսազաշտ են ներկայացնում, նախ այն երևույթները, փաստերն ու նշույթները, որոնք վերաբերում են Կիլիկիայի մեր մշակութային

կենտրոններին, որոնք գտնվում էին հայ մասնագիտացված երգարվեստի և խաղաղությունից զարգացման մայրուղու վրա:

Նշանակալի դարգացում է ապրում թվերգի երաժշտական քաղաղորդը: Հանդես են գալիս տրոհությունների նշաններին համապատասխանող, մանավանդ, սկսելու և վերջացնելու մեղեդիական տիպական դարձվածքների ընդլայնված ու զարդոտրուն տարբերակները: Համապատասխանաբար կատարելագործվում է նաև թվերգի նշանագրության համակարգը, իր մեջ ներառնելով անգամ մեղեդիական երգեցողության խաղաղներ⁴⁹: Այդ համակարգը ներթափանցելով կիրառվում է հայկական միջնադարյան ծիսական մատյաններից մի քանիսում⁵⁰:

Խոսքը մասնավորելով ավետարանների շուրջ, հարկ է նշել, որ Կիլիկիայում դրանց գաղափարման ասպարեզում մշակվում է տարբերակված մոտեցում դեպի նախօրինակ ծառայելիք գրչագրերը, նույնիսկ սկսած XI հարյուրամյակի կեսերից⁵¹: Իսկ քիչ ավելի ուշ, երբ Սկևռան վերածվելով «հայ գրչության արվեստանոցի»⁵², դաստիարակում է մի ամբողջ շարք վրթված գրիչներ, վաստակաշատ մատենագիրներ, գրչության արվեստի «լեզվական-քերականական տեսությունը» առաջ մղող դիտնականներ⁵³, մեկը մյուսի ետևից հրապարակ են գալիս գիտության համար արժեքավոր այն ավետարանները, որոնք ծանոթ են գաղափարող-խաղաղող (երբեմն միաժամանակ և ծաղկող) վարպետ գրիչների անուններով: Գրանցից են՝ Կոստանդին Ուոհայեցին⁵⁴, Կոզեոներ⁵⁵, Գրիգոր Մուրղանեցին⁵⁶, Կիլիկիայի ճարտարագույն գրիչներից մեկը՝ Ստեփանոս Գոյներեցանցը կամ Գոյներեցանցը⁵⁷ և ուրիշներ⁵⁸:

49 Հայտնի է, որ թվերգի նշանագրության համակարգում մուծված մեղեդիական երգեցողության խաղաղները նկատելի է առկալին Կոմիտասը: Քննարկվող պատմաշրջանի ավետարաններում երբեմն հանդիպում են անգամ ձայնեզանակային նշաններ, որոնք «օրվա ձայն» հետ կապված արարողական կարգն են ցույց տալիս:

50 Մասնավորապես՝ ճաշոցներում, մաշտոցներում, հայամալուրքներում:

51 Գա վկայող փաստերից մեկը վերաբերում է XII դարի սկզբներին: Նկատի ունենք 1113-ին Գրազարկում ընդօրինակված Ավետարանը՝ «ի ստույգ և յլրջնաթի գաղափարէ սրբոյն Սահակայ թարգմանչի»: Գաբելին Ա. կարողիկոս, Յիշատակարանք Չեռագրաց, Անթիլիաս, 1951, էջ 321:

52 Ն. Ակիենեան, Սկևռայի ավետարանը 1197 թուականին լվովի հայ արքեպիսկոպոսարանի գրադարանին մեջ, «Հանդես ամսօրեայ», 1930, № 1—2, էջ 112:

53 Լ. Խաչեռյան, Գրչության արվեստի լեզվական-քերականական տեսությունը միջնադարյան Հայաստանում, Երևան, 1962, էջ 57—58:

54 Գաբելին Ա. կարողիկոս, նշվ. աշխ., էջ 377 (Եղևիտյում 1161-ին ընդօրինակված ավետարանի հիշատակարանը՝ «յամենայաւ արինակէ, որ կոչի Կոստանդին Ուոհայեցոյ»):

55 Նույն տեղում, էջ 664 (հավանաբար XII դարի վերջերում ընդօրինակված ավետարանի հիշատակարանը՝ «ի ճշմարիտ և փառաւոր արինակէ, որոյ մականուն Կոզեան»):

56 Նույն տեղում, էջ 801 (Խարրերգի շրջանում 1219-ին ընդօրինակված ավետարանի հիշատակարանը՝ «ի փառաւոր արինակէ, որոյ Մուրղանեցի կոչիցի (Տ!)»):

57 Տե՛ս Լ. Խաչիկյան, ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Երևան, 1950, էջ 169 (Երուսաղեմում, 1321-ին ընդօրինակված ավետարանի պերճախոս հիշատակարանը. «Արդ, թէպէտ և անարհեստ էի գրչութեանս, փանարի և անյարմար, այլ հանդիպեալ լաւ և ընտիր արինակի, որ գրած էր Ստեփաննոս Գոյներեցանց, այն որ լի էր և պատարուն յարհեստ գրչութեան և ընդ բնաւ հաշակեալ, նաև բանիւ կատարեալ և հոգով լցեալ, որպէս ահա յայտնի է իմաստնոց և ստույգ գիտողաց, զի լի և կատարեալ էր արուեստի՝ ի բանս, ի բառս, ի լծորդս, և ի բացատս, և ի տրոհմունս առողանութեանց»):

58 Պատահում է, որ սովյալ Ավետարանի հիշատակարանում հավաստվում է նախօրինակի «փառաւոր», կամ «հաշակաւոր» և կամ «ամենալաւ» լինելը, առանց գրչի անունը տալու: Հմմտ.՝

Նրանց գաղափարած ձեռագրերը ուրույն խմբագրություններ են ներկայացրել՝ հատկապես թվերգի նշանների տեղաբաշխման առումով: Դա երևում է թե տարբեր անվանակոչություններ ունեցող և կամ առհասարակ տարբեր գրչակենտրոններում գաղափարված ավետարանների համեմատությունից (ավետարաններ, որոնք թվերգի նշանների տեղաբաշխման մակարդակի վրա հաճախ խոտորվում են իրարից), և թե իրենց՝ գրիչների թողած գիպուկ վկայություններին:

Վանական գրիչը, օրինակ, Հոռոմում 1240 թվականին գաղափարած Ավետարանի հիշատակարանում, շոշափելով թվերգի նշանների օգնությամբ իր կատարած խաղաղորումը⁵⁹, այն բնորոշում է «արտասանեմ» խոսքով (ճիշտ ա. ճիշտ էջքօրօ խմաստով) և նշում հետևյալը. «Արգ ևս ըստ խմամ կարողութեան արտասանեցի զսա որչափ կարացի, և դու ընկալ զսա, ով մարդ ստուծոյ և պատուական եղբայր, և գեղկելիս յիշեա ի տէր»⁶⁰:

Ավելի լայն հայացքով ընդգրկելով կիրիկյան ավանդույթներին մասնավոր և կամ կիրիկիայում հրատարակված ուշագրավ ավետարանները, շի կարելի չնշել «ութ ներարիչների» ավետարանը⁶¹, Ակներում 1329-ին գաղափարվածը, որն «ոտղղել» է ոչ այլ որ, քան Գևորգ Ակեռացին (կամ Լամբրոնացին)⁶², վերջապես՝ Մմբատ Գունդատապլի Ավետարանը⁶³ և այլն⁶⁴: Վերջինս մեզ համար կարևոր է երկու առումով: Նրանում թվերգի նշանների կիրառմանը սեփական մտածեցում է հանդես բերել ինքը սպարապետը, իր աշխատանքը նույնիսկ էսպես հակադրելով նախապես գրչի կատարածին⁶⁵: Բացի դրանից, սպարապետը քիտակից վերաբերմունքով կիրառում է հայ հին քերականություններում

1. Խաղիկյան, նշվ. աշխ., էջ 73, 80 և այլուր: Այլ դեպքերում՝ նախօրինակ ձեռագիրը (և նույնիսկ՝ նրանից սերված գրչագրերի ողջ խումբը) կոչվում է ըստ գրչության վայրի, ինչպես օրինակ՝ Սասունցի ավետարանները (Վ. Սրվանձունեաց, Քորոս Աղբար Հայաստանի ճամբորդ, մասն Բ, Կ. Պոլիս, 1884, էջ 308) և այլն:

⁵⁹ Դրա առանձնահատկություններից է՝ «պարոյկ»-ի կամ «հարցուկ»-ի փոխարեն դուռն ուրեր «ձայնգարձ» գործածելը:

⁶⁰ Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. № 218, էջ 266ա: Ի դեպ, գրչի «ես»-ի, նրա «կարողության» և «հայեցակետի» այսօրինակ արժեքավորումը հազվագեպ էրևում էլ, ինչպես օրինակ համոզվենք տակավին, ու ավելի հաճախ է հանդիպում ոչ-կանոնական գրվածքներում: Ողբերգության Մատյանի բնօրինակոչներից մեկը, օրինակ, ԻԶ բանի երկրորդ հատվածի ստորին լուսանցքում նշել է. «Ձշեշտերն յաղազս եղանակի եզի՝ որ ոտն շափն ուղորդ զայ և ի գոյնն՝ զի լալիք է» (գրչագիր նարեկ օրինակված Ղրիմում 1417 թ., էջ 71ա, տես Մատենադարան, մանրածագավեն № 447):

⁶¹ Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. № 7651 (ստացող՝ Օշին թագավոր):

⁶² ԺՎ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 219:

⁶³ Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. № 7644:

⁶⁴ Կիրիկյան հիշարժան մի բանի այլ ավետարանների մասին (այդ թվում՝ Հովհաննես Արքանդոր գաղափարածների, նաև վերոհիշյալ Սկեռայի և այլն) տե՛ս Ղ. Ալիշան, Սիսուան և Լևոն Մեծագործ, Վենետիկ, 1885, էջ 83, 146, 235, 298:

⁶⁵ Սպարապետը թվերգի նշանները գծագրել է կարմիր թանաքով ու ձեռագրի 124ա էջում թողել հետևյալ շահեկան հիշատակագրությունը: «Ձմեղաոր հողքս Սըմբատ՝ որ ստացայ զստուածախառս աւետա[րա]նրա և ոտոգեցի ըզսա քերթութեան արհեստին տասն ոտոգանութեամբն, յիշեշիք բարի յիշմամբ ի Քրիստոս՝ ով որդիք մակացութեան և ձնուեղ սրբոյն Սիոնի: Եւ թէ ի կարդալն սորա հետ կարմիր նշանացն երթայր և տանիք զեղանակ կարդալոյն, լաւ տանեք բայց դժվարագոյն է, վասն զի մոռացել են աղգս ի վաղուց հետէ և ստարացեալք ի հմ[ա]լութենէ սորինս»:

բացատրվող առողջանական բուրբ նշանները, ու պնդում, որ ի՛ր արածն է ճիշտը⁶⁶:

Շարականերգության բնագավառում աչքի բնկնող նորությունը եղել է՝ դարձվածք, զարտուղի, ծանր ու ստեղի տիպի եղանակների ստեղծումն ու կատարումը, որ շփման եզրեր է ունեցել X դարից ծաղկած տաղային արվեստի հետ: Եվ այդ հիման վրա էլ՝ շարականի խաղաղությունը օրգանապես հարբստանում է զանձարաններին և մանրուսումներին հատուկ առանձին նշաններով, նշանախմբերով, այլև հյուսվածքի ձևերով: Շարակնոցի լամբագրման՝ տակավին VII—VIII դարերում սկսված գործը⁶⁷, այժմ բնդրկելով տաղաչափական և խաղաղատական ավելի մանրակրկիտ աշխատանքներ, ֆեակոխում է ծավալման ամենավճռակալն փուլերից մեկը:

XII դարավերջին վերաբերող և մեր Մատենադարանի վերը հիշված № 9838 ձեռագրում ամփոփված Շարակնոցից հետո, Ստում XIII դ. առաջին տասնամյակներում հրատարակվում է խաղավոր Շարակնոցի ամենահեղինակավոր խմբագրություններից մեկը՝ «Խըլու», «Խըլու պապու», «Սըսոց», «Ստուբուն», «Խըլկեցի» և կամ ու առավելապես «Ելկցի» կոչվածը՝ Գրիգոր Խուլ նշանավոր երաժշտապետի աշխատասիրությամբ⁶⁸: Ըստ բուրբ տվյալների, նույն հարյուրամյակի կեսերին, և հատկապես Հոսմկայում է ստեղծվում շարակնո-

66 Հայ երաժշտական միջնադարագիտության համար կարևոր է որոնել և գտնել ուրիշ ավեստարաններ ևս, որոնք առողջանված լինեն Սմբատ Գունդստապլի ձեռագրում կիրառված սկզբունքով: Բայց լուկ վերջինիս գոյությունն իսկ խոստում է այն մասին, որ Փարիզում 1914-ին կոմիտասի կարգացած վերոհիշյալ դասախոսությունը, որ խոսվում է հայ հին բերականություններում առաջ բերվող առողջանության տաս խաղաղների մասին, սոսկ տեսական նշանակություն չէ, որ ունեցել է և ունի, ինչպես կարծեցին ոմանք: Ձեռագրի 189բ էջում դարձյալ շեշտում է սպարապետը. «Ոռոգողիս տէր ողորմեա»: Հետո՝ «Հալածեցա բերականա ուղղել ըզսա»: Եվ նշելով, «որ արվեստին հմուտ է... նա ճանաչել այն կարենա», էջի ստորին լուսանցքում մի անգամ ևս գծագրում է առողջանության տասը նշանները: Ընդհանրապես սույն (№ 7644) ձեռագրի մասին տես նաև՝ Ա. Գալստյան, Սմբատ Սպարապետ, Երևան, 1961, էջ 89—92:

67 Հմմտ.՝ Բարսեղ Ընոնը և մասնագիտացված երգաստեղծության ծաղկումը Հայաստանում VII դարում, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1973, № 1: Եվ՝ Սյունեցի համանուն երկու երաժիշտներ և հարություն ավագ օրհնությունները, «Էջմիածին», 1973, № 2:

68 Սակցի այս նշանավոր գիտնական-երաժշտի, խաղաղետի, տեսարանի, երգչի և ուսուցչի անձի ու գործունեության ժամանակաշրջանին վերաբերող շփոթեցնող տարբեր կարծիքներ ևն հայտնվել անցյալում, նույնիսկ վաստակաշատ հայագետներ Ղ. Ալիշանի, Հ. Տաշյանի, Հ. Անառյանի աշխատություններում, որոնք հնարավոր է լինում ճշտել այսօր: Գրիգոր Խուլը իրոք ժամանակակից է ևս (Մեծն): Շարակնոցի նրա ստեղծած խմբագրությունը նախօրինակ է ծառայել ոչ միայն Գևորգ Սկևոացու, այլև գրիչների մի քանի սերունդների համար, բնդհույ մինչև XVIII դարը: Ըստ ավանդության, «Խուլ» է կոչվել այն պատճառով, որ «մոմով խցանել» է ականջները, երաժշտության աշխարհիկ-նորածեղային այլազան արտահայտություններից շփոթեցնող համար, որով փաստորեն մեծարվում է որպես հայ հոգևոր երգաստեղծության մեղեդիական ազգային-ավանդական մարքություն պաշտպաններից մեկը: «Ելկցի» նախօրինակից զաղափարված, գիտությունը հայտնի հնագույն շարակնոցը՝ Վիեննայի Մխիթարյանների հայերեն ձեռագրերի ընտիր հավաքածոյի № 145 գրչագիրն է՝ 1269 թվականից (Հմմտ.՝ Ղ. Ալիշան, Միսուան... էջ 517, Հ. Տաշյան, Ցուցակ... էջ 446—447 և Հ. Անառյան, Հայոց անձնանունների բառարան):

ցի «Կոստընկցի» խմբագրությունը⁶⁹: Մինչ դարավերջին Գևորգ Սկևռացի գիտնական և բանաստեղծ-երաժիշտ վարդապետը հատուկ զբաղվելով «Խլկցի» շարակնոցով, գործնականում մշակում է, մասնավորապես, առողանության շեշտանշանների երաժշտական-երգային կիրառման ակզրոնքները, ու դրանով մի նոր մակարդակի բարձրացնում երգարանների խաղավորման արվեստն առհասարակ⁷⁰:

Եվ իրոք, հեղաշրջման այս փուլն է, որ իր կարևոր գծերի մեջ արտացոլված ենք տեսնում հիմնախազերի վերոհիշյալ «Բ» տախտակ-ցուցակում⁷¹: Ու գլխավորապես այս բուլտրից հետո է, որ XIV դարի առաջին երկու երեք տասնամյակներում, շարակնոցի կիրիկյան խմբագրությունն ստանում է իր դասական կերպարանքը: Այդ խմբի գրչագրերից անհրաժեշտ է հիշատակել թեկուզ մեր Մատենադարանի № 1576 շարակնոցը⁷², և դրսում պահվող ձեռագրերից՝ Օշին թագավորի նշանավոր ազոթամատոյցը, որը մի տուփի մեջ ներփակում է Սաղմոսը, Շարակնոցը, Ժամագիրքը, Մանրուսումն ու Տոնացույցը, և որը գաղափարված է արքունի ավագերեց, հռչակված երաժշտապետ Թորոս Թափրոնցի մասնակցությամբ⁷³:

Կիրիկիայում կանոնիս էր սկսվել նաև «մանրուսուման եղանակների» արվեստը: Ըստ Կոմիտասի՝ XI դարի երկրորդ կեսին⁷⁴: Հաջորդ հարյուրամյակի կեսերին այնպիսի ծավալ է ստանում այդ, որ ներսև Շնորհալին տիրացուններից պահանջում է «զմանր ուսմունս ձայնաւորացն սաշտել յեկեղեցիս, և ապա գալ ի ձեռնագրութիւն քահանայութեան»⁷⁵: Եվ, փնչպես նշեցինք, հավանաբար հենց ինքն էլ կազմում է գլխավորապես մանրուսուման գրքերում կիրառվող «արուեստատր» կոչված խաղանշանների «Գ» տախտակ-ցուցակը: XII դարավերջից մեզ հասնում են ճոխ խաղաղրված ու թվագրված մանրուսուման գրքի (կամ խաղգրքի) վերոհիշյալ մի քանի էջերը: Իսկ սկսած XIII դարից հանդիպում ենք մանրուսուման՝ ոչ միայն հայտնի գրչակենտրոններում գաղափարված ու թվագրված քնարի մատյանների (ինչպիսիք են, օրինակ, Սկևռացի ձեռագիրը⁷⁶, Սաի ձեռագիրը⁷⁷), այլև մի ամբողջ շարք ուրույն խմբագրությունների, որոնք հայտնի են ժամանակին ճանաչված, հեղինակավոր երաժշտապետների

69 Նկատի ունենք Ձմմառի վանքի № 58 գրչագիր Շարակնոցը, 1289 թվականից, ընդօրինակված Հոսովյայում: Գլխավոր հիշատակարանի կարևորագույն ցուցմունքով՝ «գրեցաւ սա ի լաւ և ի ստոյգ արիւնակէ որ կոչի Կոստընկցի» (տե՛ս Մ. վրդ. Քելիչեան, Յուցակ Հայերեն Ձեռագրաց Ձմմառի վանքի Մատենադարանին, Ա, Վիեննա, 1964, էջ 91—93):

70 Հիմնական խազերի միակցությունը, «Բանրեր Մատենադարանի», 1969, № 9, էջ 109—110:

71 Նույն տեղում, էջ 110—111:

72 Գրադարկ, 1328 թ.:

73 Գրադարկ, 1319 թ.: Անհրաժեշտ է գիտակցել, թե նաև մանրանկարչական բացառիկ արժեք ունեցող այս ձեռագիրը, որը մինչև այժմ էլ պահվում է Հալեպի Ս. Քառասնից եկեղեցում, և որը տակավին 1933-ին Բաբկեն Ա կաթողիկոսը տեսել էր «չառ ողբալի» վիճակում (Արտ. Սյուրմեյան, Նկարագիր Օշին թագավորի ձեռագիր ժամագրքին, Անթիլիաս, 1933, էջ է), կարող է շուտափույթ փրկության՝ գունավոր լուսատիպ հրատարակության միջոցով:

74 Կոմիտաս, Հոգվածներ ու ուսումնասիրություններ, Երևան, 1941, էջ 113:

75 Ներսես Շնորհալի, Թուղթ ընդհանրական, էջմիածին, 1865, էջ 79:

76 Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. № 759 (Սկևռա, 1278):

77 Բրիտանական թանգարանի հայկական գրչագրերից № 40-ը (Սիո, 1274) տե՛ս

Fr. Conybeare, A Catalogue of the Armenian manuscripts in the British Museum, London, 1913, p. 83—85.

անուններով. «Վաւորնցի»⁷⁸, «Կոստանդի»⁷⁹, «Առաքելցի»⁸⁰, «Կարապետցի»⁸¹, առավել ընդհանուր կոչումով՝ «Սացի» և այլն: Վերջապես Կիլիկիայում (մասնավորապես Սսում) է ստեղծվել գիտությանը հայտնի հնագույն Գանձարանը, XIII դ. կեսերին, տակավին նոր կազմավորվող ներքին կառուցվածքով⁸², այնպես էլ նույն մատչանի շատ ավելի բյուրեղացած վիճակը ցուցանող հին խմբագրություններից մեկը (XIV դ. վերջերին)⁸³:

Անհրաժեշտ է նշել, որ կիլիկյան գլխավորագույն գրչակենտրոնները միաժամանակ ձրգարվեստի ու խաղագրության տեսակետով ևս առանձին դպրոցներ են ներկայացրել: Որպես այդպիսիք, սակայն, բոլորը չէ, որ նրկար կյանք են ունեցել: Վերը տեսանք, որ Հոսմկյան, օրինակ, ըստ եղած տվյալների, նույնիսկ Շարակնոցի ուրույն խմբագրություն ստեղծեց: Բայց այն, դադարելով կաթողիկոսանիստ լինելուց, առաջնաբար կորցրեց նաև գրչակենտրոնի իր հմայքը: Սկեռան, որի շուրջ 150-ամյա գործունեության նկարագրին նույնպես ծանոթացանք վերը, հրո ճարակ դարձավ 1279—80 թվականներին, այլազգի հորդաների արշավանքների ընթացքում: Վաղուց հաստատված փաստ է, որ Արքակաղինը հանդիսացել է մանրուսման արվեստի ու գրքերի ամենահեղինակավոր կենտրոնը⁸⁴: Եվ այն էլ գրեթե հիմնահաստակ կործանվեց 1266-ի մեծ երկրաշարժի հետևանքով⁸⁵:

78 Սալտիկով-Շչեգրինի անվ. գրագրանի (Լինինգրոզ) հայկական ձեռագրերից № 4 (1331 թ.) հիշատակարանը (Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, մանրածագ. № 102). «Արք, գրեցաւ եղանակաւոր տառս որ կոչի մանրուսումն. ի լաւ և յընտիր արինակէ Վաւորնցի, որ յարմարեալ էին երաժշտապետքն Արքայկաղնոյ»...

79 ՔՊ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Երևան, 1950, էջ 88 («Գրեցաւ տետրակս այս... ի լաւ և յընտիր արինակէ Կոստանդէ»):

80 Տե՛ս և Խաչիկյան, ՔՆ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն առաջին, Երևան, 1955, էջ 390 («Գրեցաւ խաղատարս... ի լաւ և յընտիր օրինակէ, որ կոչի Առաքելցի»)-տե՛ս նաև էջ 428 (Մանրուսմունք):

81 Նույն տեղում, էջ 130—131 («Արք, գրեցաւ եղանակաւոր տառս, որ կոչի Մանրուսումն... ի լաւ և յընտիր արինակէ Կարապետցոյ»):

82 Այսինքն՝ զանձերի և տաղերի առանձին խմբավորումով: Խոսքը Փարիզի Ազգային գրագրանի հայկական № 79 ձեռագրի մասին է: Տե՛ս Fr. Macler, Catalogue des manuscrits arméniens... de la Bibliothèque Nationale, Paris, 1908, p. 36—37. Ձեռագրի մանրածագավիներ ունենք մեր Մատենադարանում: Նրա ուշագրավ հիշատակարանում (գրան մասամբ ծանոթանալու ենք ստորև), զանձերի միակցությունն է լոկ, որ «Գանձարան» է կոչվում, և տաղերի խումբը՝ «Տաղարան»: Անտեղի շփոթից խուսափելու համար, սակայն, ընդհանրապես ասած, հիշյալ ժողովածուները տարբերելիս անհրաժեշտ է զեկավարվել նկատի առնելով նրանց ավելի ուշ ժամանակներում լրիվ բյուրեղացած կառուցվածքը: Ըստ այդմ՝ Գանձարանը մեզ ներկայանում է որպես ծիսական մատչան, «զանձ», «տաղ», «մեղեղի» ու «յորդորակ» կոչվող երգերով՝ դասավորված ըստ եկեղեցական տոների: Իսկ Տաղարանը՝ որպես արտակեղեցական գործածության գիրք՝ թե՛ հոգևոր, և թե՛ աշխարհիկ ստեղծագործություններ ներփակող ժողովածու-երգարան:

83 Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. № 3503 (Սիս, 1394):

84 Հմմտ.՝ Ղ. Ալիշան, Միսուան, էջ 254: Ս. էֆրիկյան, Բնաշխարհիկ բառարան, Ա. Վենետիկ, 1902—1907, էջ 330: Զ. Ոսկյան, Կիլիկիայի վանքերը, Վիեննա, 1957, էջ 132: Լ. Խաչիկյան, ՔՆ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մաս Ա, Երևան, 1955, էջ 53:

85 «Հաջորդ հիշատակագրությունները կուզան հաստատելու,—տեղեկացնում է Զ. Ոսկյանը,— որ Արքակաղինի վանքը կվերաշինվի և արդյունավոր գործունեություն կունենա» (Կիլիկիայի վանքերը, էջ 127): Եվ սակայն, կարող ենք ավելացնել (գեթ Երաժշտության շուրջ մասնավորելով խոսքը), որ Արքակաղինը այնպես էլ չկարողացավ վերահաստատել իր առաջատար դերը:

Նշված և մյուս վանքերի համեմատությամբ անվիճելի առավելությամբ է աչքի ընկնում Գրազարկը, և ոչ միայն արքայաճեխտ ու կաթողիկոսանիստ Սսին մոտիկ գտնվելու համար: Գրազարկը նաև երկար կյանք է ունեցել: «Ցայս վայր համառոտեալ չիշատակարանքդ՝ ցուցին մեզ զԳրազարկ շէն և բարգաւաճ՝ գրեաթէ ի սկզբանէ ժԲ դարու ցկէս ժԳ-ին. և այսու իսկ երկարութեամբ ժամանակի, որպէս և հնութեամբն, գուշակի առաւելութիւնն նորին քան զյոզունց կամ զբնաւից վանորէից Սիսուանայ» — իրավացիորեն հետեցնում է Ալիշանը⁸⁶: Ու խաղաղոր ձեռագրերի համեմատությունը ևս ցույց է տալիս. որ տակավին XII դարից ծագած Գրազարկը, XIII հարյուրամյակի կեսերից ժառանգելով վերոհիշյալ վանքերի լավագույն ավանդույթներն էլ, մոտակա Սսի հետ միասին վեր է ածվում հայ երաժշտարվեստի կիլիկյան ողջ դպրոցի պատմա-մշակութային դիմանկարը հանդիսագրող մեծ կենտրոնի:

Հնդհանուր առմամբ գիտենք, որ բուն Հայաստանում ևս XII—XIV դարերում զգալի զարգացում են ապրում թե՛ երգչային կատարողական արվեստը, թե՛ երգաստեղծությունը, և թե՛ խաղաղությունը: Այդ մասին կարող ենք գատել մի շարք հանգամանքներից: Հայկական լեռնաշխարհում աննախադեպ բազմանում են արվեստի ու գրչության կենտրոնները, գծագրելով մի ընդարձակ սահման՝ Հաղբատից ու Սանահնից մինչև Մեծոփ, Գլաձորից ու Տաթևից մինչև Երզնկա: Հանդես են գալիս այնպիսի երաժիշտ-քանաստեղծներ, ինչպիսիք են՝ Հաղարծնի վանահայր՝ Խաչատուր Տարոնացին, «այր սուրբ և առաքինի և գիտութեամբ հռչակեալ՝ մանաւանդ երաժշտական արուեստի»⁸⁷. Հավուց թառի հայր Եղյա մեծ վարդապետը, «այն, որ գեղեցիկ կարգաւորեաց զպաշտօն վանից իւրոց, որպէս թէ ամենեցունց ընդ մի բերան հնչել՝ եթէ բարձր և կամ ցած»⁸⁸. Խոր վիրապի դպրոցի ուսուցչապետ Վարդան Արևելցին (Մեծն), որ, փնչպես հայտնի է, նշանակալի մասնակցութիւն է բերել շարական երգերի ստեղծման գործին⁸⁹. Հովհաննես Երզնկացի Պլուզը, որպես երաժիշտ-տեսաբան, շարականագիր ու նաև տաղասաց. վերջապես Գրիգոր Տաթևավացին, որն իր համալսարանում «ուսուցանէր զնախկին երգիչ վարդապետաց զերաժշտութիւնս քաղցալուր ձաջնի եղանակաւ»⁹⁰ և ուրիշներ: Նրանք բոլորն էլ քաջ տեղյակ են եղել հայ արվեստի շեշտակի վերընթացին Կիլիկիայում, իսկ մի քանիսը իրենց գործունեությամբ սերտորեն կապված են նաև Կիլիկիայի հետ:

Այս պատկերը միգուցե հնարավոր է քիչ ավելի մանրամասնել, հատկապես եթե դուրս գանք խաղաղության արվեստի զարգացման հետ կապված փաստերի ու երևույթների շրջանակից⁹¹: Եվ սակայն, միևնույն է, շուտով կրախմբենք այն փաստին, որ քաղաքական խիստ աննպաստ պայմաններն այս-

⁸⁶ «Սիսուան», էջ 236: .

⁸⁷ Կիրակոս Գանձակեցի. Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 211:

⁸⁸ Անդ, էջ 172:

⁸⁹ Շարակնոց, Կ. Պոլիս, 1815, էջ 5:

⁹⁰ Զեռագրական հատված, Մաշտոցյան Մատենադարան, ձեռ. № 7823, էջ 42—43 (տե՛ս է. Խաչիկյան, Գլաձորի համալսարանը և նրա սաների ավարտական ատենախոսությունները, Երևանի պետական համալսարանի գիտական աշխատություններ, հատ. XXIII, Երևան, 1946, էջ 428):

⁹¹ Հմմտ. մեր ուսումնասիրությունը՝ Քննական տեսություն հայոց հին և միջնադարյան երաժշտության պատմության, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1971, № 5, էջ 36—38:

տեղ, քննարկվող պատմաշրջանում, ակներևաբար խափանեցին արվեստի առաջխաղաց շարժումը: Կասեցրին այն, և կամ նոսրացրին այնպես, որ վերոհիշյալ մեծ տարածքների վրա երաժշտա-մշակութային լուր առանձին օազիսներ մնացին: Գեթ դրանց գործունեությունը տարբեր կողմերից լուսարանող տվյալներն իսկ դեռևս բավարար չեն: Բայց հնարավորություն տալիս են շոշափելու մեր նյութի համար կարևորագույն այնպիսի հարցեր, ինչպիսիք են՝ տարբեր հաջորդականությամբ ծաղկած կենտրոններին հատուկ տեղական ավանդույթների հարցը, հայկական Կիլիկիայից եկող դրական ազդեցությունների հարցը, այլև Կիլիկյան ավանդույթները քննական մոտեցմամբ յուրացնելու հարցը:

Դժվար չէ մատնանշել ծիսական մեղ հետաքրքրող մատյանների նմուշներ, որոնք Հայաստանում են ստեղծվել և անդրադարձնում են կա՛մ տվյալ կենտրոնի քնդհանուր ավանդույթները, և կա՛մ զաղափարող գրչի՝ որպես կազմող խմբագրող մասնագետի անհատական մոտեցումը: Այսպես, 1329 թվականին զաղափարված մի ավետարանի ծաղկող, կազմող և գրիչ՝ Ավագ դպիրը, մատյանի հիշատակագրություններից մեկում հայտնում է, որ ձեռքի տակ ունեցել է Եսայի «մեծ վարդապետի» (իմա՝ Նշեցու) ընտիր օրինակը⁹²:

Շարակնոցներից հիշատակելի է Սանահնում 1423-ին զաղափարվածը⁹³: Նրա հիշատակարանում չկա՝ շարակնոցի որևէ հայտնի խմբագրություն որպես նախօրինակ բնդունելու մասին ակնարկ⁹⁴: Դրա փոխարեն, Հովհաննես Անեցի Ոսկեփորիկ գրիչը գրվատական խոսքերով է մեծարում մատյանի ստացող Հովհաննես Սանահնեցուն, նրան անվանելով «երաժշտապետ»⁹⁵: Իսկ պատվիրատու երաժշտապետն էլ, իր հերթին, «շնորհազարգ և ճարտար» է կոչում գրչին, կարծես պատճառաբանելով, թե ինչու կարող էր լիակատար վատահույթյամբ վերաբերվել նրան⁹⁶: Գանձարան տխրի մատյաններից էլ, այստեղ քննարկվող հարցի առումով, ուշագրավ է Երզնկայում 1366 թվականին ստեղծվածը: Գրիչ Գրիգորիս քահանան հիշատակարանում ողջակի վկայում է՝ «գրեցի և կազմեցի քստ իմում կարի»⁹⁷:

Բոլորովին դատ խնդիր է այս և նման մատյանների գրչության ու խաղավորման առարկայական մակարդակը⁹⁸: Բայց որ կրկնցողական տեղական

92 ՓՊ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Նշվ. հրատ., էջ 218 («գառրբ աւետարանս ցանկազրեցի մեծ սիրով ի յընդիր օրինակէ մեծ վարդապետին Եսայիս»):

93 Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. № 1587:

94 Թեպետ դա չի նշանակում, որ Գրիչը բնդհանրապես օգտված պիտի չլիներ իրեն ծանոթ ու մատչելի գրչագրերից:

95 ՏԵ՛ս ժՆ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ա, էջ 302 («Գրեցաւ եղանակաւոր տառս... ի խնդրոյ Հոգելից և շնորհաց աւթարանի՝ աշակերտի քաջ բարունոց Ղազարու ե Հրզնագղեաց հարազատի իւրոյ Յովաննու երաժշտապետի»):

96 Նույն տեղում, էջ 303 («Արդ, ես յետինս ի ծնունդս եկեղեցոյ... ի մանկութենէ սնեալ և վարժեալ ի գրան սուրբ Աստուածածնիս Սանահնոյ, յաղագս յիշատակի Հոգոյ իմոյ ի հայալ ըն.ից իմոց ետու գրել Յով[աննէ]ս արքիեպիսկոպոսի մականուն Ոսկեփորիկ վերածայնելոյ՝ շնորհազարգի և ճարտար գրի, որոյ յիշատակ նորին արհնութեամբ եղիցի» և այլն):

97 Ա. Խաչիկյան, ՓՊ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 475:

98 Նկատի ունենք հատկապես քիչ առաջ վկայակոչված Գանձարանը: Այն ևս պահվում է մեր Մատենադարանում (ժողովածու տիպի № 7853 ձեռագրում): Ի մոտո ծանոթությունը ցույց է տալիս, որ Գանձարանս բովանդակությամբ թերի է ու խաղավորման առումով՝ ոչ այնքան որակյալ: Խաղավորման ավելի կայունացած մի սկզբունք նկատելի է «գանձ» կամ «քարոզ» կոչված միավորներում (որոնց գրիչը, ի դեպ, ուրիշն է՝ Մարկոս քահանա): Մյուս միավոր-

ալանդությունների խորացումն ու զարգացումը սովյալ ժամանակաշրջանի Հայաստանում կենտրոնախույս միտումների գերակշռության վտանգ է սպառնացել, երևում է միաձևություն հաստատելու նպատակով եկեղեցու ձեռնարկած քաչիերից: Բնութագրական են վաղուց կանոնացված սաղմոսերգություններ միակերպություն հաղորդելու փորձերը: Հայտնի է, որ այս ասպարեզում գրական բնագրի պաշտոնապես վավերացված խմբագրությունը չէ, որ կենցաղավարել է ամենուր:

Կարծվել է, որ դա՝ սաղմոսները անգիր երգելու հետևանք է⁹⁹: Հովհաննես Սարկավազ վարդապետը Հաղբատի մատենադարանում հանդիպելով Սաղմոսի հին, V դարից պահպանված ատույզ մի օրինակի, կարգադրում է գաղափարել-բազմացնել այն, և տարածել հայ իրականության մեջ: Բայց ահա, Հովհաննես Գառնեցուն ևս գրադեցնում են սաղմոսերգության միաձևության-բարեկարգության հարցերը: Ու նա էլ գանելով Սարկավազ վարդապետի հավանությունը արժանացած նախօրինակը, ջանք չի փնայում նույնը բազմացնել ու տարածել սալու համար: Եվ սակայն, սպասված արդյունքին (ողջ Հայաստանի և հայ իրականության շափանիշներով) դարձյալ չի հասնում¹⁰⁰:

Հայաստանում տարբեր կենտրոններին հատուկ տեղական ալանդությունների հարցը միառժամանակ կորցնում է իր արտեթյունը՝ Կիրիլիայում ձևեր

ների՝ տաղերի ու մեղեդիների մասն է, որ պակասավոր է, և առավելապես այդ մասին ու նրա խաղաղորմանն են վերաբերում Գրիգորիս գրչի այն խոսքերը, որով հիշատակարանում խնդրում է «անմեղադիր լինել խոշորութեան և անյարմար գրոցս, զի այս շափ էր կար մեր»: Տվյալ դեպքում, սակայն, մատչանք «ըստ իրում կարի» ստեղծելու երևույթն է, որ ամենևին հաղվազեց չէ:

⁹⁹ Քեև լոկ գրանով չի սպասվում երևույթի բացատրությունը: Սկզբից ևեթ իրարից տարբերվել են, օրինակ, Սաղմոսի բանավոր (IV դարի ընթացքում արմատավորված) և գրավոր (V դարից տարածված) թարգմանությունները: Հմտ. մեր հոդվածը՝ *Monodische Denkmäler Alt-Armeniens (Die Tradition der armenischen Psalmodie)*, „Beiträge zur Musikwissenschaft“, Berlin, 1970, Heft 1.

¹⁰⁰ Գեոևս ու ժիջնագարի ընթացքում էլ, համակված միևնույն մտահոգությամբ, տեղյակ գրիչներ որոնում, գանում ու գաղափարում են Գառնեցու անունով հայտնի Սաղմոսի օրինակները և այլն: Այստեղ շահեկան կլինեք գեթ հատվածաբար ծանոթանալ ՍՍՀՄ ԳԱ-ի Արևելագիտության ինստիտուտի Լենինգրադյան բաժանմունքի հայկական ձեռագրերից N 64 մատչանի (Մեկնութիւնք սաղմոսաց և Սաղմոս) հիշատակարանին: Մատչանը ընդօրինակված է Սուխարա վանքում, 1534-ին: Գրիչը՝ Մարգար Արճիշեցին, վկայում է. «ամենայն հուսատացեալ մանկունք եկեղեցոյ ի բերան ունին դայս նուազոդ... Բայց սատիկ աղաւղեալ թիրեցաւ բանք սաղմոսիս... իսկ ևս՝ Գրիգորիս... ահա հանդիպեցայ ընտիր և լաւ արիւնակի, որ էր գրած յիշատակարանին, թէ գրեցաւ սայ յօրինակէ սուրբ վարդապետին Յովաննէս Գառնեցուն» և այլն (Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, մանրածագավեն N 201): Ու դեռ գիտենք նաև Գառնեցու վկայությունը թե՛ որոնեալ «գտի գրած ի թարգմանչացն սաղմոսարան, զոր առեալ սուրբ վարդապետին Յովհաննու, որ Մարկաւագ կոչիր, այն որ զտումարն երեւցոյց զհին հային. և նա սերմանեաց դայս ուղիղ և զուղորդ սաղմոսս»: Առավել հետաքրքրական են, սակայն, այն պատճառները, որոնք ստիպել են Գառնեցուն հիշյալ որոնումները նախաձեռնելու: «[2]սաղմոս Գութի,— գրում է նա,— մանաւանդ զերգս հոգւոյն սրբոյ՝ այլ և այլ և կամ ավելի և պակաս նուազեն մանկունք եկեղեցոյ. ոչ ուսեալ[ք] զճշգրիտն և ոչ իմացեալ[ք] զճշմարիտն: Եւ այս եղև յանհոգութենէ ոմանց և ի սխալ[լա]գիր գրչացն: Իրահամարձակ[ք] ոմանք ինքնալստահք, մտայօր իմացմամբ՝ տարագրեցին զուղիղն և զուղորդն սաղմոս: Եւ այլ[ք] ոմանք ծայրաբաղ առնելով բարբանջեն, անզկոջ սրտիւր և անիմաստ բանիւր... Ամենայն ազգ թրիստունէից երգեն զսաղմոսս սաղմոսարանաւ... Եւ հայք ի բերան առեալ ասեն վայրապար... քահանայք և ուսմիկք, մանկունք և կոզեռք, էա և կանայք ևս» և այլն: Տե՛ս Մատենադարան, ձեռ. N 4913, էջ 107բ—108ա:

բերված նվաճումներից օգտվելու գիտակցական նույնամասն մղումների առկայության հետևանքով, և շնորհիվ կիրլիկյան բեղմնավոր ներթափանցումների համատարած բնույթի: Այդ ներթափանցումները իրացվել են այլազան ձևերով: Հայաստանից Կիրլիկիա փնացել են սովորելու¹⁰¹: Պատմաշրջանի մի շարք նշանավոր վարդապետների գործունեության ողջ ընթացքը ուղեկցվել է Կիրլիկիայի հետ ամենասերտ կապերի հետևողական խորացումով¹⁰²: Կիրլիկիայից Հայաստան են բերվել խազավոր ընտիր ժողովածուներ¹⁰³ և աշխատելու են եկել գրիչներ¹⁰⁴ ու երգիչներ¹⁰⁵: Այստեղ հստակ պատկերացում են ունեցել կիրլիկյան ծիսական մատչանների տարբեր խմբագրությունների առավելությունների մասին:

Սերաստիո առաջնորդ Ստեփանոս եպիսկոպոսը 1320 թվականին գտնվելով Կիրլիկիայում, վերագարծին Օշին թագավորի բարեհաճությամբ որպես նվեր հետք վերցնում է ոչ այլ ինչ, քան վերոհիշյալ «ութ նկարիչների» ընտիր ավետարանը¹⁰⁶: Ունենք Առաքել Սյունեցու հեղինակավոր վկայությունը այն մասին, որ Գրիգոր Խուլի և Գևորգ Սկևռացու խմբագրած շարականոցը նաև Հայաստանում ընդունված է եղել որպես հիմք: «Քերեալ, զտեալ և ճշմարիտ... բանք երգոցն,— գրում է նա,— Խլկայ օրինակն է ի Շարակնոցն, զոր մեծ վարդապետն ուղղեաց. այն որ զնսայի նախասացն մեկնեաց ի խնդրոյ Հեթում թագաւորին»¹⁰⁷: Վերջապես, երաժշտության մասնագիտորեն նվիրված Հովհաննես Իրեկի գրիչն ու արվեստագետը, որ XIII դարի կեսերին վերաբերող արդեն վկայակոչված Տաղարանը Գրագարկում լինքն է գաղափարել Յուսէփ նշանավոր երաժշտապետի տրամադրած օրինակից և բերել Հայաստան, ամեն կերպ ընդգծում է կիրլիկյան երգաստեղծության բարձր զարգացած վիճակը¹⁰⁸:

101 Երբեմն նույնիսկ Հայաստանում արդեն բարձրագույն կրթություն ստացած եկեղեցականներ, ինչպես Մխիթար Գոշը, որ սովորեց նաև՝ մշակութապես Կիրլիկիային կապված Սև Լեռների վանքերում, և որն իրեն հետո շեր պահում երաժիշտներից ու երաժշտարվեստի խնդիրներից:

102 Գրանցից են XIII դարի կարկառուն ղեկավար՝ բանաստեղծ-երաժիշտներ Վարդան Արևելցին և Հովհաննես Երզնկացի Պյուզը:

103 Հայտնի է, որ Խաչատուր Տարոնեցի երաժիշտ վարդապետը (Գոշի ժամանակակիցն ու գործակիցը), կիրլիկյան խազավոր ձևագրեր բերելով է, որ Հաղարծնում և առհասարակ Հայաստանի հյուսիս-արևելյան կողմերում երգեցողության, երգաստեղծության ու խազագրության արվեստի բնագավառներում նոր շարժում է ստեղծել:

104 Այդպիսիներից է՝ հայ մատենագրության պատմության մեջ հայտնի Պողոս կիրլիկցի գրիչը (Հմմտ.՝ Գ. Հովսեփյան, Խաղրակյանք և Պոռչյանք հայոց պատմության մեջ, Անթիլիաս, 1969, Բ, էջ 177:

105 Տե՛ս Մ. Չմշեանց, Պատմութիւն Հայոց, Գ, Վենետիկ, 1786, էջ 181:

106 Լ. Խաչիկյան, ԺԳ դարի հայերեն ձևագրերի հիշատակարաններ, նշվ. հրտ., էջ 162—163:

107 Գիրք Սահմանաց սրբոյն Գաթի անյաղթ փիլիսոփայի և յետ ժամանակի արարեալ լուծումն սորին հոգեշահ մեկնութեամբ՝ Տեառն Առաքելի եռամեծ վարդապետի, Մաղրաս, 1797, էջ 523—524:

108 Շահեկան և միաժամանակ խորապես հուզիչ է Հովհաննես երաժշտի թողած հիշատակարանը: «Կատարեցաւ երգարանս տաղաց ձևամբ Յոհաննիսի՝ յետին և յոգնամեղի՝ ի թուակաւնիս Հայոց ՈՂ, ի վանս մեծ ուխտի և հոշակաւոր անապատս Գրագարկ կոչեցեալ ի թագաւորութեանն Հեթումոյ՝ որդոյ Կոստանդեա: ...եւ իմ յանձին կալեալ և հետեւեալ երաժշտական արհեստի և ոչ ունելով տեղի և շնորհք, որպէս արժան է, այլ բազում ջանիս և աշխատութեամբ հասեալ ի ծայր տառիս և կարի գծուարահամբոյր կցորդիս, և այլ ապա տառապանաւր զգրեանս ի կապ ածի, վասն զի նախ գրեցի ուսմամբ և զկնի գրելով, և ապա ժամանեալ յերկիրն իմ ի սննդեան տեղ, և վասն զի ոչ ունելով տեղի և նախանձ վարժմանն այսորիկ, զի կարի մարդիկ

Այս բոլորը պարզ խոստում են կիլիկյան ավանդների բարերար ազդեցության մասին Հայաստանի երաժշտական տարրեր կենտրոնների վրա: Բայց դա չի հանդեպրել վերջիններիս հատուկ գատորոշիչ գծերի համահարթեցմանը: Ավելին, ինչպես ցույց են տալիս առանձին փաստեր ու խաղաղոր ձեռագրերի համեմատությունն իսկ, հիշյալ գծերից լավագույնների համախումբ կուտակումներ էլ իրականացվել են խոշոր դպրոցներում: Գրանց շարքում առաջին տեղը զուցե հարկ էր հատկացնել Անիի դպրոցին: Սակայն զանազան հանգամանքներ դուռնա մշուշի թանձր քողի տակ են պահում այն: Նույնիսկ նրա այն շրջանը, երբ այստեղ ուսուցչապետ էր Հովհաննես Սարկավազ վարդապետը: Մի փոքր հստականում է պատկերը մեզ հետաքրքրող հարցերի շրջանակներում, և այն էլ աստիճանաբար, երբ մնացած բազմաթիվ դպրոցների բավական մեծ ցանցում առանձնացնում ենք՝ Գլաձոր-Տաթև-Մեծոփ գիծը ու հետևում դրան: Ուսուցիչ-աշակերտների մի կարևոր շարք ևս՝ Գոշ—Տավուշեցի—Արևելյի—Մշեցի—Նշեցի—Որոտնեցի—Տաթևացի—Մեծոփեցի՝ դարձյալ նույն գծի վրա է դուրս բերում մեզ, ուր XIV դարի վերջին քառորդում նկատվում է նույնիսկ մի քննական մոտեցում կիլիկյան երաժշտարվեստի ու խաղաղոր զրշագրերի վերաբերությամբ: Հարկավ, այդպիսի մոտեցումը միանգամից չէր կարող ծագել: Բայց որ այն՝ պարզորոշ երևաց հատկապես նշված ժամանակաշրջանում, հասկանալի է:

Կիլիկիայի հայկական թագավորության անկումից և Սսի ավերումից հետո մեծանում է մայր երկրում ծաղկող «արևելյան» վարդապետների հեղինակությունը, մի նոր հմայք ու նշանակություն են ձևաք բերում Տաթևի, իսկ քիչ ավելի ուշ նաև Սոսարա և Մեծոփա վանքերի համալսարաններն ու նրանց ուսուցիչ-ուսուցչապետները, որոնց մեջ քիչ չէին ուղղություն տալու ընդունակ հմուտ երաժշտապետներ ևս: Գրանց շրջանում էլ առավել հստակ գրանորվեց նշված քննական մոտեցումը: Գրիգոր Տաթևացու դիրքորոշումը հայ Շարակնոցի բովանդակության ու նրա զարգացմանը մասնակցություն բերած կիլիկյան երգիչ-բանաստեղծների նկատմամբ, երևում է թեկուզ շարականների հեղինակների նրա կազմած ցուցակից¹⁰⁹: Բնութագրական է նաև Թովմա Մեծոփեցու կարծիքը ժամագրքի նախկին խմբագրությունների վերաբերյալ¹¹⁰: Եվ պատահական չէ, որ նա ինքն էլ փաստորեն հանդիսացավ հե-

լետա կացին ի յուսումնասիրութենէ և յաստուածասիրութենէ թուրացեալ ի վայր մեղկեցան ի սէր Երկրային ինչ իրաց անցաւորաց, որ ոչ մնայ, ըստ տեան բանի, թէ ցեց ուտէ և ուտիչ ապականէ, և իմ տեսանելով զայն և կարի խոր վշտացեալ ընդ բազում աշխատանս իմ, զի ի տեղոջն յայնմիկ կարի անարգ էր և յոփ, և ոչ գտի տեղի սերման, վասն զի ապառաժուտ էր վայրն, և իմ կանխեալ վերստին զուով ի տեղի իմաստասիրաց և ուսումնասիրաց՝ յերկիր Կիլիկիոյ, որոյ Քրիստոս պահապան կանգնի և ինքն պատսպարէ աշով իւրով» և այլն: Տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Յիշատակարանը ձեռագրաց, Անթիլիաս, 1951, էջ 946—47:

109 Գր. Տաթևացի, Գիրք հարցմանց, Կ. Պոլիս, 1729, էջ 638: Ուշագրավ են ցուցակը եղբայրակառ խոսքերը: «Այսքան շարականս ընդունելի է յեկեղեցի, և աւելին քան զայս՝ խոտելի է և անպիտան»: Ծիշտ է, հայ Շարակնոցի ի վերջո դարձավ ավելի հարուստ ժողովածու, քան ենթադրվում էր Տաթևացու ցուցակով: Բայց փաստ է նաև, որ այդ ժողովածուից դուրս մնացին, օրինակ, Գրիգոր Անավարդեցու հորինած բազմաթիվ երգերը:

110 Լ. Խաչիկյան, ԺՆ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ա, Երևան, 1955, էջ 598 (Մեծոփեցու շարագրած հիշատակարանը, իր հակողությամբ զաղափարված աղոթամատուցի վերջում. «սրբագրեցի զԱղոթամատուցս յընտիր յընտիր արինակաց յաստուածարան վարդապետացն... Արդ, ևս չեմինս ի կարգաւորաց և անգեղս ի մարդկան ազանց գրեցի զսա ձեռամբ

դինակը ժամագրքի մի նոր խմբագրություն¹¹¹։ Թովմա Մեծոփեցու կենդանության օրոք, նրա մասնակցությամբ և կամ ցուցմունքներով նորովի խմբագրվել են նաև Ավետարանը (կետադրության նշանների և առոգանության խազագրերի տեղաբաշխման առումով), Շարակնոցը, Մանրուսումն ու այլ մատյաններ։ Գիտենք, որ Գրիգոր Խլափեցին վերանայեց ու նոր նյութերով ձևափոխեց Հայամատուրքն ու Գանձարանը¹¹²։ Մի կողմ թողնելով խազագրության արվեստի մասնագիտական մակարդակի հարցը, որ առանձին հարց է, պետք է նշենք. հիշյալ բոլոր մատյաններում կիրառված խազավորումը ավելի կամ պակաս շեղումներ ունի կիրիկյան նույն գրքերի համեմատությամբ։ Նրբեմն խազագրերի գծագրաձևերն անգամ զանազանվում են, շխտելով բոլորովին տարբեր խազագրված գրական միեմունջն բնագրերի առկայության մասին։ Ամեն ինչից երևում է, որ Մեծոփեցին ու նրա աշակերտները, Խլափեցին ու նրա հետևորդները մեզ հետաքրքրող հարցերում ի կատար են ածել տակավին Գլաձորում և Տաթևում խմբովյալ գաղափարներ։

Նվաճյալես, զարգացած ավատատիրության շրջանում կազմավորվում են հայկական մասնագիտացված երգարվեստի ու խազագրության երկու խոշոր դպրոցներ. Կիրիկյան ու Հայաստանյան։ Իրենց ընդհանուր գծերի մեջ առած, այդ դպրոցների գոյության և որոշ յուրահատկությունների մասին գաղափար վարող ենք կազմել հակիրճ զուգակշռելով՝ Սսում (ու Դրազարկում) և Մեծոփում (ու նրան կապված վանքերում) գաղափարված միատեսակ մատյանները¹¹³։ Ստորև քերվող հատուկ ընտրված զույգ օրինակների քննական համեմատությունը հեշտությամբ կարող է կատարել (առանց մանրամասն մեկնաբանությունների) անգամ երաժշտության խնդիրներից հնուկանքնած բանասերը, որն ունի ձևագրական փրակությունների տեսողական ընկալման բավարար փորձ։ Դրա համար անհրաժեշտ է հետևել գրական միեմունջն բնագրերի կետադրական տարբերություններին (որը նույնպես սննի, ինչպես հիշում ենք, նաև երաժշտական նշանակություն), ինչպես և միեմունջն վանկի վրա գրված տարբեր խազագրերին^{113ա}։ Ավետարանից մեջ ենք բերում Ղուկասու է գլխի 31-րդ տունը («Արդ՝ ո՞ւմ» և այլն)՝ Դրազարկում 1295-ին Թորոս «փիլիսոփայի» գաղափարած (Ա¹)¹¹⁴ և 1441-ին Քաջբերունիքի Ս. Գե-

լումով՝ ես Թումայ վարդապետս, յիշատակ հոգոյ իմոյ և ծնողացն և ազգականացն, ամէն Բայց աղաչեմ զիմաստուն զաղափարողոյզ զեկարագիր բանիցն մի այլափոխէք, զի բաւական է, որ ինչ փոխեալ եղև ի բազում արիւնակաց»)։

111 Վ. Հացունի, Պատմություն Հայոց աղոթամատուցին, Վենետիկ, 1965, էջ 313—314։

112 Երկու մատյաններում էլ Գրիգոր Խլափեցին խմբագրական աշխատանքները կատարել է այնպես, որ նրանցում ավելի հստակ արտացոլվեն հայ ժողովրդի ազատաբաղձ երազանքները։

113 Ընչքան էլ որ Մեծոփեցու և Խլափեցու գործունեության ժամանակաշրջանում հայ մասնագիտացված երգարվեստն ու խազագրությունը մի կողմից՝ սկզբունքորեն վարընթացի մեջ են արգեն և բացում են հեղաշրջման ուշ միջնադարյան ուղիները, մյուս կողմից դրանք սկզբունքորեն վերաբերվելով զարգացած ավատատիրության պատմաշրջանին, ամփոփում ու եզրափակում են նույն այդ ժամանակահատվածը։

113ա Կարո՞ղ է պատահել, որ բննարկվող տարբեր դպրոցներում, առանձին ղեւշերում՝ մեղեդիական միեմունջն պատշաճ լոկ գրավոր արտահայտելիս տարբեր խազագրեր կիրառած լինենին։ Ընդհանրապես ասած՝ այո. ինչպես եղել է և հակառակը, այսինքն՝ գրավոր միատեսակ (նույն նշաններով) արտահայտված հատվածները երգելիս, տարբեր կերպ են հնչեցրելու Բայց մենք համեմատության նպատակով ընտրեցինք այնպիսի հատվածներ, որոնք նման կապկածներ գրեթե չեն հարուցում։

114 Մատենադարան, ձև. N 6290, էջ 193բ։

վորդ վանքում Թովմաս գրչի ընդօրինակած (B¹)¹¹⁵ ձեռագրերից: Շարակնոցից բերվող հատվածն է՝ Աստվածածնի ծննդյան կանոնի ԳԿ. ճաշուի Ա տունը («Մառ կենաց»), ըստ 1328-ին Դրազարկում Մովսես գրչի (A²)¹¹⁶ և 1423—24 թվականներին Մեծոփա վանքում Թովմաս գրչի (B²)¹¹⁷ ընդօրինակած գրչագրերի: Մանրուսմունքից կանգ ենք առնում ԱԿ. կանոնագլխի Ա տան վրա (սաղմոս ՓԳ՝ «Ասաց անզգամն ի սրտի իւրում»), միաժամանակ շոշափած լինելու համար նաև սաղմոսերգության հետ կապված վերոհիշյալ հարցերը), ըստ 1312-ին Սսում Գրիգոր քահանայի (A³)¹¹⁸ և 1441-ին Մեծոփա վանքում դարձյալ Թովմաս գրչի (B³)¹¹⁹ ընդօրինակած ձեռագրերից: Եվ Գանձարան ժողովածուից ընթերցողի ուշադրությունը հրավիրում ենք Գրիգոր նարեկացու «էին աշոյ» տաղի վրա, խաղափորումը (հատվածաբար) բերելով 1394-ին Սսում Եսայի Սասնեցու (A⁴)¹²⁰ և շուրջ 1388-ին Յիսնա վանքում Գր. Խլաֆեցու (B⁴)¹²¹ կազմած գրչագրերից (տե՛ս նաև էջ 100 և 101):

Արդ ու՛մ նրմանեցուցից զմարդիկ ազգիս ալսորիկ: և ու՛մ իցեն նմանողք: նրման են մանկտույ որ ի հրապարակս նստիցին, կարդայցեն զմիմեանս և ասիցեն, փողս հարաք ձեզ և ո՛չ կաքուեցէք: ողբացաք, և ո՛չ լացէք:

Ո՛րդ, ու՛մ նմանեցուցից զմարդիկ ազգիս ալսորիկ
և ու՛մ իցեն նմանողք, նման են մանկտույ որ
ի հրապարակս նստիցին, կարդայցեն զմիմեանս
ասիցեն: Փո՛ղ հարաք ձեզ և ո՛չ կաքուեցէք՝
ողբացաք, և ո՛չ լացէք:

Համեմատվող խաղափորումների տարբերություններն ինչ-որ շարժվող պայմանավորված են, անշուշտ, ժամանակային զարգացմամբ ևս: Թեպետև իմանալի է, որ համապատասխան ձեռագրերն իրարից բաժանող ժամանակահատվածում խաղաղություն արվեստը սկզբունքային որևէ կատարելագործության չենթարկվեց: Տեղում գոփեց, և կամ հայտնվեց վարընթացի սկզբում միայն: Ուստի սովյալ դեպքում նկատի պիտի առնել, հիմնականում, տարածական ու մասամբ ևս սոցիալական զարգացման հանգամանքները:

115 Մատենադարան, ձեռ. № 3892, էջ 183ր:

116 Մատենադարան, ձեռ. № 1576, էջ 6ր:

117 Մատենադարան, ձեռ. № 5114, էջ 3ա:

118 Մատենադարան, ձեռ. № 8623, էջ 4ր:

119 Մատենադարան, ձեռ. № 5667, էջ 4ր:

120 Մատենադարան, ձեռ. № 3503, էջ 32ր:

121 Մատենադարան, ձեռ. № 5328, էջ 73ր:

Մտա կենաց տրնկեալ լագին սուրբ կոյս .
 սր ըզհայրածիւնն բրդխեցե՛ր զծաղիկ
 ե՛կ ետո՛ւ լըր ի՛ ժամա զորդին պրտո՛ւղ մարդկան .
 զո՛րոյ զմարմի՛ ննն ճաշակեալ անմահացան լասնօվ .
 վասն որո՛յ ա՛ւրհնարանե՛մք բղքե՛ց լան՛ւր քո ծննդեան

Մտա կենաց տրնկեալ լագին սուրբ կոյս .
 սր զհայրածիւնն բրդխեցե՛ր զծաղիկ
 ե՛կ ետո՛ւ լըր ի՛ ժամա զորդին պրտո՛ւղ մարդկան
 զո՛րոյ զմարմի՛ ննն . ճաշակեալ անմահացան լասնօվ .
 վասն որո՛յ ա՛ւրհնարանե՛մք բղքե՛ց լան՛ւր քո ծննդեան

Ասա՛ց անբազա : թէ՛ ո՛չ զո՛յ ա՛ւրծ .
 ալէ՛ն : Բարեւա՛

Զի՛ ո՛չ զո՛ : լա՛լ
 ալէ՛ն : Բարեւա՛ :
 ալէ՛ն : Բարեւա՛ : Բարեւա՛ : Բարեւա՛

Ասա՛ց անգ . զո՛յ ա՛ւրծ
 ալէ՛ն : Բարեւա՛ :

Զի՛ ո՛չ զո՛ . ա՛լն լա՛լ
 ալէ՛ն : Բարեւա՛ :
 ալէ՛ն : Բարեւա՛ : Բարեւա՛ : Բարեւա՛

Ուշադիր զննելով բոլոր օրինակները, դժվար չէ նկատել, որ հայաստանյան գրչագրերում ավելի խիտ է՝ Կիլիկիայում համեմատաբար նոսր նշանագրված մատյանների՝ ավետարանների ու շարականոցների խաղաղությունը, և բնդհանուակը, ավելի պարզ է՝ բնդհանուր առմամբ նշանագրության բարդ հյուսվածքով աչքի քնկած ժողովածուների՝ մանրուսումների և գանձարանների խաղաղորումը:

Այսպիսիք են զարգացած ավատատիրության շրջանին վերաբերող խաղաղոր բազմաթիվ գրչագրերի համեմատական վերլուծության արդյունքները:

3

Կարծվածից ավելի հարուստ ու բարդ է հայկական ուշ միջնադարի երաժշտա-մշակութային շարժումների ներքին բովանդակությունը¹²⁵: Եվ խաղաղություն ու մասնագիտացված երգարվեստի բնագավառներում այս շրջանում կատարվածը նույնպես արժանի է ամենալուրջ ուշագրության: Ճիշտ է, խաղաղությունն այժմ ըստ էության չէր կատարելագործվում, բայց շարունակվում էին խաղաղոր երգարանների վրա տարվող աշխատանքները, նպատակ ունենալով (ինչպես ցույց են տալիս մեր դիտումները) փրկելով ժիւժուկի կիլիկյան ու հայաստանյան լավագույն ավանդույթները: Այնուհետև, հոգևոր երգաստեղծությունը ստեղծագործական առաջընթաց չէր ասրում, սակայն շարունակում էր կենդանի մնալ, — թեկուզ «սեփական յուզի մեջ տապակվելու» միջոցով, — երգեցողությունը՝ որպես տրված շարժունակ կառուցվածքները ստեղծագործորեն վերարտադրելու արվեստը: Վերջապես ճիշտ է, որ այդ արվեստը գոյատևում էր անցյալի հարուստ ժառանգությունից փրկված թեև կարևոր, բայց սահմանափակ մի շրջանակում, և խաղաղոր երգարանների գործնական նշանակության նվազման պայմաններում: Եվ սակայն՝ ճիշտ է նաև, որ այն՝ սկզբունքորեն շխշկելով իր կապերը խաղաղորված ժողովածուների հետ, միաժամանակ, քննարկվող պատմաշրջանի վերջում հայտնվեց ի նորո ճյուղավորված ձևով՝ առնվազն հինգ տարբեր երգվածքներով (էջմիածնի, Կ. Պոլսի, Երուսաղեմի, Նոր Զուղայի և Վենետիկի): Եվ ահա, առաջին հայացքից զարմանալի թվացող այս երևույթը, ի վերջո, բացատրվելու է՝ նույնիսկ միատեսակ խաղաղորված գրական բնագրերն երաժշտականորեն տրված սահմանների մեջ¹²⁷ ստեղծագործական որոշ ազատության մեկնարանելու կատարողական հնագույն ավանդույթներով:

Անհրաժեշտ է նշել, որ հայկական երաժշտա-մշակութային զարգացման մայրուղին Կիլիկիայից դուրս գալուց հետո էլ գեռես երկար ժամանակ շարունակվել է կիլիկյան ավանդույթների բարերար ազդեցությունը հայ իրականության վրա, ինչպես բուն Հայաստանում, այնպես և գաղթավայրերում (նույնիսկ հեռավոր Ղրիմում): Նաև շահեկան է իմանալ, որ Սսի ու էջմիածնի

¹²⁵ Հմմտ. մեր հոգվածը՝ Փնական տեսություն հայոց հին և միջնադարյան երաժշտության պատմության, «Լրաբեր» (հաս. գիտ.-ների), 1971, № 9, էջ 27—40:

¹²⁷ Այդ սահմանների որոշումը անհնարին չէ, թեև շափազանց դժվար է: Փանի որ դրանք ևս շարժունակ են և կախված են ոչ միայն հաստատագրված գրական բնագրերի կառուցվածքից, ճայնեղանակային նշումից և խաղաղորի տեղարաշխումից, այլև ժամանակի ու տարածության մեջ, ինչպես և սոցիալապես հարընդմիշտ զարգացող ստեղծագործական-կատարողական ազգային ոճից:

Հոգևոր պետերի միջև երբեմն-երբեմն ծագած վեճերի ընթացքում շոշափվել են գրչության ու երաժշտական արվեստների կիրիկյան դպրոցի առաջնության խնդիրները ևս: Այսպես, օրինակ, Սիմեոն Բ Արևելցու թղթում, ուղղված Փիլիպպոս Աղբակեցուն, կարդում ենք. «Ահա գրչութիւնն յայտնի է ընդ ամենայն տեղիս, մանաւանդ բազում գրեանք, որ առ ձեզ են: Եւ երաժշտութիւնն յայտնի է, զի ընդ ամենայն աշխարհ ցրուեալ է, որպէս յԱսպահան Խաչատուր վարդապետն, որ ի Վասիլ կախկոպոսէն էառ զպաշտմունս և ևս զկարգ քահանայութեան, որպէս ասեն՝ Սաղմոսն ի Մշայ՝ խազն ի Սաայ» և այլն¹²⁸:

Սակայն, մինչ Հոգևոր պետերն այսպես վեճերի մեջ են եղել, խաղաղութեան գիտնական ու երգիչ-կատարող մասնագետ երաժիշտները անաղմոսի՝ կարևոր հարցեր են լուծել: Սկսած XV դարից, նրանք՝ զգաստ մոտեցմամբ, աշխատել են ընդհանուր հայտարարի բերելով միաձուլել կիրիկյան ու հայաստանյան ավանդույթները¹²⁹: Գործը նախաձեռնողներն այս դեպքում ևս եղել են Մեծփեցին, Խլաթեցին ու նրանց հետևորդները: Քանի որ քննական մոտեցում հանդես բերելով գեպի կիրիկյան ավանդույթներն ու ձևազրկերը, նրանք, ընդհանուր առմամբ հենվել են նույն այդ ավանդույթների ու ձևազրկերի վրա¹³⁰: Սույն եղանակով ստեղծված գրչագիր մատյանները,—որոնց թվում իրենց արժանի տեղն ունեն նաև XV հարյուրամյակի կեսերին ծաղկած նշանավոր երգիչ, «մեծ փիլիսոփայ»¹³¹, խաղաղատ, գրիչ և պատմիչ, Աղթամարի վանքի միաբան Մինասենց Թովմա վարդապետի զաղափարած ավետարանները, Գանձարանը, Մանրուսումը, Մաշտոցը, Նարեկը և այլն¹³²,— տարածվել են որպես հայաստանյան ուրույն խմբագրություններ և ավելի ուշ դարձյալ հարաբերակցվել կիրիկյան ժողովածուների հետ: Արդյունքը եղել է

128 Հ. Տաշյան, Յուզակ հայերէն ձևազրաց Մատենադարանին Միթիթարեանց ի վիեննայ, 1895, էջ 359 (ժողովածու տիպի № 90 ձևազրի 41ա էջը): Հատվածն առաջ բերելուց հետո Տաշյանն ավելացնում է. «թղ. 41բ—երկար կողովին այն ամեն կախկոպոսուք, որ Սսեն ձևազրությունն առին, որոց մեջ կհիշվի նաև «Թորոսն կաֆայու» և այլք: Այս ամեն կետերուն համար ամեն կողմանէ ուշադրության արժանի է նամակս»:

Վերևի մեջբերման ընդգծված վերջին խոսքերը—«Սաղմոսն ի Մշայ՝ խազն ի Սաայ»—միջնադարյան հայտնի առած-ասացվածք են ներկայացրել: Եվ այնքան տարածված՝ որ բանագետ Ա. Ղանալանյանը մեր օրերում իսկ այն լսելու առիթ ունեցավ (մշեցիներից) ու գրի առավ: Հմմտ. նրա՝ Առածանի, Երևան, 1960, էջ 326:

Տաշյանի ծուցակում «Խազն» բառը «խաչն» է կարդացվում, որ հավանաբար տպագրական վրիպակ է:

129 Եթառ ուշադրով սարագա է՝ որ կիրիկյան ու հայաստանյան ավանդույթների միաձուլումը տեղի է ունեցել արվեստի մյուս ճյուղերում ևս՝ ինչպես օրինակ՝ մանրանկարչության մեջ, և անգամ գաղթավայրերի պայմաններում՝ ինչպես ասենք Ղրիմում, XIV—XV դարերում: Հմմտ. Յ. Корхмазян, Искусство миниатюры крымских армян XIV—XV вв., Автореферат диссертации..., Ереван, 1970, стр. 7, 12, 18.

130 Ինչպես որ կիրիկյան երաժշտական ողջ մշակույթն էլ, իր հերթին, ուրիշ բան չէր, բան էին Հայաստանում սկիզբ առած ու զարգացած մի ամբողջ շարք երևույթների մեկտեղված, օրգանական շարունակությունը:

131 Հմմտ. Հ. Անալյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Բ, Երևան, 1944 էջ 334—336:

132 Տավոր, մեր Մատենադարանում ունենք Մինասենց Թովմայի զաղափարած ավետարաններից նմուշներ (ձև. №№ 4436 և 4829) և գանձարանը միայն (ձև. № 5521):

այն, որ ավելի ևս խորացել ու ընդլայնվել է կիլիկյան ու հայաստանյան նվաճումների մեկտեղման բեղմնավոր փորձը:

Այս կապակցությամբ նախ ասենք, որ ուշ միջնադարում որակյալ խաղաղեառները նվազել են, բայց երբեք էլ չեն անհետացել, այլ գոյություն են ունեցել նույնիսկ մեր մշակութային այն կենտրոններում, որոնք հատկորոշվում են առավելագույն լճացմամբ: Մի կողմ թողնելով խաղավոր նախօրինակ գրչագրերը բանիմաց կերպով և կամ քիչ թե շատ հատկանալով գաղափարելու արհեստն, այստեղ խոսում ենք տարբեր տիպի երգարաններ մասնագիտորեն (և, քան հարկին, ի նորո) խաղավորելու, այլև խաղավորված քնագիրը ընթերցելու-կատարելու, գրանով սովորելու և սովորեցնելու արվեստի մասին, որ հարատևել է ընդհուպ մինչև XVIII դարի վերջերը: Դա մենք գիտենք թե խաղավոր գրչագրերի համեմատությունից, և թե մի ամբողջ շարք խոսուն հիշատակարաններից:

Ահա, Բերկրիում 1424-ին գաղափարված Շարակնոցի գրիչ Հակոբը հաղորդում է. «աղաչեմ յիշել ի տէր և զիս զանիմաստ գրիչս զՅակոբ և զծնաւսն իմ: Նաև զհոգևոր որդեակս իմ, զԳրիգոր զպիր՝ որ բազում աշխատանք ունի ի տուն տալ խաղելոյն»¹³³: Նմանապես, Արգելան մենաստանում (Տարբերունիք) 1464-ին բնօրինակված Շարակնոցի գրիչ Ղազարը հայտնում է. «Գարձեալ, աղաչեմ զծեղ սուրբ հայրք և եղբարք՝ զսոստանուն երէց զԱզարիա, որ զՇարակնոցս խաղեցի և զսակաւ յիշատակարանս գրեցի, և զՄկրտիչ կրանաւորն, և զԺաղկոզ վարդեան զՄինաս կրանաւորն, և զՅակոբ կրանաւորն, որք աշխատեցան ի տուն տալ խաղին [չիշեցէք]»¹³⁴:

Պատմական Հայաստանի անհայտ գյուղերից մեկում իսկ, 1466-ին գաղափարված Շարակնոցի գրիչ Ստեփանոսը հավաստում է. «Ո՛վ եղբարք, յորժամ եղանակս յարգէք զսոստանուն զՍտեփանոսն չիշեցէք... Գրեցօ եղանակս ձեռամբ սուտանուն քահանայիս Ստեփանոսի»¹³⁵:

Այս բոլոր «խաղողները», եղանակները «գրողները» և կամ խաղավորմանը «տուն տվողները» (իմա՛ մեղեդիները խաղերով տուն առ տուն նշանագրողները) իրենց վրա են վերցրել ստեղծվող ձեռագրի խաղավորման պատասխանատվությունը այն բոլոր դեպքերում, երբ նախօրինակ գրչագրի նշանագրողությունը բավարար չի համարվել, և կամ պարտավորեցնող ոչինչ չի ունեցել խաղագրության արվեստի մակարդակի տեսակետով: Իսկ անցյալից ժառանգված երևելի նախօրինակների նկատմամբ այդ երաժիշտներն ուրիշ մոտեցում են հանդես բերել: Որպես հիմք կամ ելակետ վերցնելով նման նախօրինակը, նրանք ճշգրտել են խաղագրությունն այն հաշվով, որ համաձայնեցված լինեն նախօրինակում նշանագրվածն ու իրենց իմացածը: Գամբաց երկրի Խնձորի գյուղում 1562-ին «եղկցի» նախօրինակից գաղափարված Շարակնոցի հիշատակարանում կարդում ենք. «Եւ այսու արինակս Գրիգոր՝ մականուն խուլ կոչի, գրած նորա. և եղանակեալ նշգրտեցաւ ձեռամբ Կոստանդեայ քաւմատաւ գրչի»¹³⁵:

¹³³ Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. N 8599, էջ 327ա:

¹³⁴ Լ. Խաչիկյան, ժե գարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Բ, Երևան, 1953, էջ 279:

¹³⁵ Նույն անդում, էջ 255:

¹³⁶ Մաշտոցյան Մատենադարան, ձեռ. N 1612, էջ 375բ (ընդգծումը մերն է—Ն. Ք.):

Անհրաժեշտ է նշել, որ Կիլիկիայում Գրիգոր անունով երաժիշտ-խաղագետ ուրիշ գրիչներ

Առարկայականորեն դատելով երգիչ-խաղաղետ Կոստանդին գրչի սույն աշխատանքը, տվյալ ձևագրի սահմաններում, հանգեցրել է կիլիկյան և հայաստանյան ավանդույթների համաձայնեցմանն ու միաձուլմանը: Չենք կարծում, որ մասնագետ երաժիշտը տարերայնորեն արած լիներ դա: Եվ բոլորովին դատ խնդիր է, թե սույն ու նման գործերի կատարմանն ինչ մակարդակ էր պարտադրում առհասարակ ուշ միջնադարի ընդհանուր վիճակը, անգամ ժամանակի հմուտ երգիչների մասնակցության դեպքում: Անկախ դրանից, ուշ միջնադարում գոյություն են ունեցել վերոհիշյալ ավանդույթները մերձեցնելով ընդհանուր հայտարարի բերելու ուրիշ միջոցներ ևս: Այն է՝ տվյալ երգարանը գաղափարելիս հաշվի առնել նույն ժողովածուի յուրահատուկ խաղավորում ունեցող երկու (երբեմն և ավելի) տարբեր խմբագրություններ, երկուսից էլ վերցնելով լավագույնը: Ասենք՝ գաղափարման-խաղավորման գործում այս կարգի մոտեցման մենք հանդիպում ենք տակավին XIV դարում:

Գալու անապատում 1325-ին Սիմեոն գրիչը մի Խաղաղիք է գաղափարել, հիշատակարանում տեղեկացնելով հետևյալը. «Բայց գրեցաւ սա ի լաւ և ի ստոյգ արինակաց երկու[ց]՝ Կոստա[նդեա] և Վաւթ[ընցոյ]՝ զոր էր գրեալ Գրիգոր Չորոակ»¹³⁷: Ինչպես արդեն գիտենք, երկու անվանումներն էլ Խաղաղիքի ուրույն խմբագրություններ են մատնանշում, ըստ որում երկրորդը՝ Արքակազնի զպրոցին վերաբերող խմբագրություն¹³⁸: Այս դեպքում, ուրեմն, երրորդ Խաղաղիքն ստեղծվել է կիլիկյան երկու նախորինակների հիման վրա:

Աշխատանքի նույն եղանակը քննարկվող պատմաշրջանում ուղղված է եղել այլազան երգարանների՝ կիլիկյան և հայաստանյան խմբագրություններից «երրորդը» ստանալու նպատակին: 1503-ին գաղափարված մի ժողովածուում (գրիչ՝ Հովսեփ) զետեղված մանրուսման հիշատակարանում կարդում ենք. «ստուգեալ յերկուց արինակաց. ի Սըսցոյն»¹³⁹ և բ՝ Մինասենց տէր Թումի օրինակէն»¹⁴⁰: Արդ, այս «տէր Թուման» վերոհիշյալ անվանի երաժիշտ վարդա-

էլ են գործել: Ականց անապատում 1312-ին ներսես քահանան ընդօրինակում է մի ընտիր Շարակնոց, «ի Թագաւորութեանն Հայոց Աւշնի, և ի հայրապետութեանն տեառն Կոստանդեայ», որն և խաղաղիք և ծաղկել է Գրիգոր զպիրը: Վերջինս գրում է. «Ո՛ր եղբարք, եղբարք, աղաչեմ յիշել զեղկելի գրիշա Գրիգոր զպիր, որ զգիրս խաղեցի և զարդարեցի ոսկով և ծաղկի» (Լ. Խաչիկյան, ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 87—88): Ուշ միջնադարում այս Գրիգոր զպիրն շփոթել են Խուչի հետ: Մեր Մատենադարանի № 1612 Շարակնոցը զննելիս մենք միշտ էլ կասկածել ենք. նույնը չէ՞ պարագան նաև այստեղ: Բոլոր դեպքերում, սակայն, Կոստանդին «Յարմատար գրչի» անհատական մոտեցումը գործին, և նրա ձգտումը համաձուլել կիլիկյան և հայաստանյան երգչային ավանդույթները՝ չեն կորցնում իրենց էական նշանակությունը:

137 Լ. Խաչիկյան, ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 197—198 (երկրորդ անվան հապավումը մենք ենք բացում—ն. Թ.):

138 «Յիշեցաք ի տեղագրին Արքակազնոյ,—գրում է Ալիշանը,—զի երգարան նրբից եղանակաւոր բանից Մանրուսմունք կոչի, և ընտիր օրինակ գրոցն Վաւթընցի, ոչ գիտեմ յան՞՞ն տեղոյ, եթէ հնոյ և քաջի ուրումն երաժշտի մականուամբ» («Սիսուան», էջ 517): Մենք հակված ենք կարծելու, որ ճիշտը վերջինն է:

139 Բնագրում՝ «սըսցեցն», որ ակնհայտնի վրիպակ է: Մինչդեռ «Սըսցոյ» ձևը, որպես «եղկեցի» խմբագրության երկրորդ՝ «Սըսեցի» կամ «Սըսցի» անվանակոչության հուշվումը, ձեռագրերում հանդիպում է: Օրինակ՝ 1406-ին (Տաթևում) ընդօրինակված Շարակնոցի հիշատակարանում. «ի լաւ և յընտիր արինակէ Սըսցոյ, որ էր գրեալ ձեռամբ բազմարուեստ գրչի Գրիգոր զպիրի, մականունն Խուչ կոչեցեալ»: Հմմտ.՝ ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ա, էջ 60:

140 Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. № 2033, էջ 284ա:

պետ Մինասենց Քովման է: Նրա գաղափարած մատյանները գրչության արվեստի առումով վերաբերում են մեծուփյան դպրոցի ուլորտին՝ խաղաղության տեսակետով ներկայացնելով ուշ միջնադարյան մակարդակի և ուղղվածության բնորոշ դրսևորումներից մեկը:

Վերանորոգության երկու հարյուրամյակների ընթացքում (XVII—XVIII դդ.), երաժիշտ-խաղաղետ (թող որ նվագած) մասնագետ գրիչները նույն ուղղվածությամբ առաջ են տանում սկսված աշխատանքները: XV—XVI դարերի գրիչների օրինակով, նրանք՝ բուն նշանագրության ասպարեզում ավելի բայն տեղ են հատկացնում օժանդակ նշաններից կետին և զույգ-կետին¹⁴¹: Աշխատում են, այսպես ասենք, փակագծերից դուրս բերել զարգացած ավատատիրության շրջանում փնքնըստիքյան հասկանալի համարված մի շարք իրակոսթյուններ¹⁴²: Շարունակում են, երկու կամ ավելի նախօրինակների առավելությունների հաշվառման հիման վրա, ստեղծել գրչագիր մատյաններ, որոնք ընդունելի լինելին համահայկական շափանիշերով: Բայց այս կարևորագույն գործում որոշ խզում է նկատվում, մի կողմից՝ ողջ երկրով մեկ մղձավանջային ժամանակներ ապրած և այժմ վերակենդանության ձգտող գործնական ընդհանուր պաշտոնի գրչության, և մյուս կողմից՝ խաղավորող մասնագետ գրիչների կատարած աշխատանքների միջև, որոնք հասցեագրվում էին հին տիպի համալսարաններում ուսած երգիչներին: Իրոք, վերանորոգության դարերին հատուկ հարաբերական վերելքը շարժում առաջ շերեց այդ տիպի երաժիշտների շրջանակներում: Բայց որ այդպիսիք կային տակավին՝ վաստ է¹⁴³:

141 Ձեռագրերի համեմատությունը ցույց է տալիս, օրինակ, որ նախկինում և կամ այլուր առանց կետի գծադրված խաղանշանը, տվյալ միջավայրում և, ասենք, հիմնամյակում, նույն երգի նույն վանկի վրա ստանում է մեկ կետ. և ուրիշ տեղում ու այլ ժամանակ՝ զույգ կետ: Հնուց շահալու համար՝ այստեղ բաղդատենք վերոբերյալ «Մառ կենաց» երգի առաջին վանկի նշանը հետևյալ երեք ձևազրկում: Տվյալ դեպքում, երեքի մեջ ես «սուր» կոչվող նշանն է: Բայց առաջինում (Մատենադարան, ձեռ. № 9838, էջ 6ա, Շարակնոցի նոր՝ 1526-ին բնագործակված մասից՝ Ա) «սուրը» առանց կետի է: Երկրորդում (Մատենադարան, ձեռ. № 1609, էջ 5ա՝ B) այդ «սուրը» մեկ կետ ունի: Եվ երրորդում (ձեռ. № 5114, էջ 4բ՝ C) երկու կետ: Ահա.

իսկ ընդհանրապես՝ կետերի ճոխ գործածության ամենաբնորոշ օրինակները հանդիպում են գանձարաններում և խաղաղքերում:

142 Այդ կարգի իրակոսթյուններից մեկն է խաղավորված որևէ բնագիր շափանմուշ ծանոթ եղանակի (վերջինս ըստ գրական բնագրի կառուցվածքի ու երաժշտական տվյալ կապակցության) հիման վրա հնչեցնելու ավանդույթը: Ուշ միջնադարի պայմաններում, երբ նիշտ հիշյալ ավանդույթը աստիճանաբար թուլանում էր, նրա կենցաղավարման ժամանակը երկարացնելու նպատակով անհամեմատ շատանում են համապատասխան լուսանցադրությունները, հատկապես Գանձարաններում:

143 Բավական է հիշել թեկուզ XVIII դ. ապրած Եփրեմ երաժիշտ վարդապետին ու նրա աշակերտներին: Ինչպես գրում է երաժիշտը, իր պատվիրած խաղավոր տաղարանի հիշատակարանում՝

Վերանորոգութեան դարերը, սակայն, մի ուրիշ և մեծ նորութիւնն բերին իրենց հետ. տպագրութեան տարածումը հայ իրականութեան մեջ: Դա լայն հնարավորութիւններ էր ընձեռում հրատարակ հանելու ահագին քանակութեամբ միատեսակ մատչաններ, որով և, համեմատաբար կարճ ժամանակամիջոցում, հավասարեցնելու սովորույթներն ու ավանդույթները պաշտոններգութեան բնագավառում: Վաղուց փ վեր այդ նպատակը հետաախդող ու այդ պատճառով էլ երաժշտա-հասարակական աշխատանքների լծված լուսամիտ գործիչները շահագրեցին նախաձեռնելու հայ խաղաղութիւնը ձեռագրական աշխարհից տպագիր գրքին փոխանցելու շնորհակալ գործը: Եվ դա՛ խաղաղորդը զրշագրերով ավելի գործնականորեն՝ պաշտոններգութեան առօրյա ընդհանուր պահանջների հաշվառմամբ, գրադվելու մի նոր առիթ ու խթան հանդիսացավ: Հիշյալ գրիչներից և նրանց գլուխ բերած հրատարակութիւններից այստեղ մեզ առաջին հերթին հետաքրքրում են Ռսկան վարդապետն ու նրա լույս ընծայած Աստվածաշունչը, Շարակնոցն ու ժամագիրքը:

Նախ հիշենք՝ մեր անդրանիկ հրատարակիչների առաջ ծառայած արհեստագիտական դժվարութիւնները: Հատկանշական է, այս տեսակետով, մեր տպագիր առաջին գրքերի ընդհանուր վիճակը՝ նրանցում հայոց լեզվի կետադրութեան ու առոգանութեան նշանների կիրառութեան առումով: Մեր հնատիպ գրականութեան վրա հարեանցի ակնարկ իսկ նետելով նկատում ենք, որ նրանում հիշյալ նշանների գործածութիւնը արմատավորվել է աստիճանաբար և գրեթե այն ձևով (միայն, հասկանալի է, ավելի արագ մի ընթացքով), ինչպես դա տեղի էր ունեցել դարեր առաջ, նույն նշանները ձեռագրերում կիրառութեան մեջ դնելու ժամանակ¹⁴⁴: Տպագրիչների կողմից հաղթահարվելիք կարեւորագույն խնդիրների թվում եղել են նաև հրատարակութեան պատրաստվող այս կամ այն բնագրի ձեռագրերի բնութիւնը. համեմատութիւն, ընտրութիւն և փ հարկին ուղղումներ կատարելը, թե որպես բնագրագետ, և թե որպես գրչութեան արվեստի գիտակ ու խաղագետ: Արդ՝ գործնական պաշտոններգութեան առօրյա պահանջների տեսակետից՝ առոգանութեան նշաններ պարունակող ձեռագրերում և խաղաղորդ զրշագրերում կողմնորոշվելու փորձին ընդհանուր առմամբ հատուկ է հղել հետևյալը: Մեր գործիչները բավական հատակ գաղափար են ունեցել ձեռագիր-խաղաղորդ Շարակնոցների մասին, և դժվարացել են բարդ ու խիտ խաղաղոված ժամագրքեր, պատարագամատուցներ,

Աստ գոն գրեալ մեղեդիքներ,
պարտ և պատշաճ տաղ և գանձեր:
Սովաւ երգեն վարդապետներ,
Քաղցրանուագ եղանակներ:
Ուսուցանեն աշակերտներ,
զարկ. գիր և լերկ, բենկորձաներ...
(Մատենադարան, ձեռ. № 7717, էջ 258ա):

¹⁴⁴ Շուրջ կես դար տեւած այդ ընթացքը («Պարզատումարի» տպագրութիւնից մինչև «Յիսուս օրգի» պոեմի 1660-ի Ամասերգամյան հրատարակութիւնը) հակիրճ բննել ենք ժամանակին: Հմմտ. մեր «Ռսկան վարդապետն ու խաղաղութեան արվեստը» հոդվածը («Էջմիածին», 1966, № 11—12, էջ 159—160):

մանրուսումներ, գանձարաններ, ինչպես և մեղեդիապես հարստացված, ճոխ ֆվերգ ենթադրող և համապատասխանաբար նշանագրված աստվածաշնչեր ու ավետարաններ ուսումնասիրելիս¹⁴⁵:

Առհասարակ ողջ ուշ միջնադարի (ու նաև հետագա ժամանակների) համար բնորոշ այս գծերն ալտացողված են Ոսկանյան մեզ հետաքրքրող երեք հրատարակություններում ևս: Աստվածաշնչում (ինչպես մարգարեական գրքերում, այնպես և ավետարաններում) օգտագործված են հոգևոր ֆվերգի գրեթե բոլոր հիմնական նշանները, և ընդհանրապես՝ քանիմաց կերպով: Առհասարակ այստեղ պահպանված է մի մակարդակ, որն առ այսօր գերազանցված չէ տակավին¹⁴⁶: Միայն XIII—XV դարերի ընտիր աստվածաշնչերի և ավետարանների համեմատությամբ է, որ Ոսկանյան այդ տպագրությունը, ամբողջության մեջ, գիշում է ֆվերգի նշանագրության իր մակարդակով: Իսկ առանձին հաստվածներ, ինչպես օրինակ մեզ արդեն ծանոթ ընթերցվածը բաղդատելիս, առաջին հայացքից որոշիչ տարբերություններ նույնիսկ չեն էլ նկատվում¹⁴⁷:

Ա՛րց՝ ո՛ւմ նմանեցուցից գժարդիկ
ազգիս այսորիկ : և ճ՛ւմ իցեն նմանողք՝
նմանք են մանկուսի՝ որք ի հրապարակս
նստիցին. կարդայցեն գժիմեանս և ասիցեն:
փողս հարաք ձեզ՝ և ո՛չ կաքաւեցիք:
ողրացաք՝ և ո՛չ լացիք:

Շարակնոցի հրատարակությանը կապված աշխատանքների մասին խոսելիս, Ոսկան վարդապետը հիշատակարանում նշել է լոկ լեզվա-քերականական տարրեր կետեր: Մատյանի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, սակայն, որ նրա վրա լուրջ ու արդյունավոր ջանքեր են թափվել՝ խաղաղորումը ևս խնամքով և օրինակելի մակարդակով վերարտադրելու համար: Ըստ բոլոր տվյալների՝ որպես տիպ վերցված գրչագրի ընտրությունը կատարվել է հմտաբար. նրա խաղաղության տարրերը նախօրոք, ըստ ամենայնի, գիտակցվել ու տարբերացվել են. բժախնդրություն է ցուցաբերվել խաղանշանների տպագրական գծագրաձևերին պարզություն, զեղեցկություն, հստակություն և նույնիսկ՝ ինչ-որ հնուց եկող «գրչագրական» հարազատ նկարագիր հաղորդելու առումով. և որ գլխավորն է, նախատիպ գրչագրի խաղաղորումը տարագրին փոխանցվել է

145 Տվյալ դեպքում հիմնական դժվարությունը կայացել է՝ կետագրության և առոգանության նշանների առավելաբար երաժշտական (և ոչ թե հավասարապես՝ երաժշտա-քերականական) կիրառության հանգամանքներում կողմնորոշվելը:

146 Աստվածաշնչի Զոհրապյան հրատարակությունն իսկ, ֆվերգի նշանների կիրառության առումով համարյա թե կրկնում է Ոսկանյան հրատարակության պատկերը:

147 Հմմտ.՝ Աստուածաշունչ Հնոց և Նորոց Կտակարանաց ներպարունակող, Յամատերգամ, 1666, էջ 511:

լավատեղյակ, հասկացող ձեռքերի միջոցով: Այս բոլորի շնորհիվ, հայ գրչադիր շարակնոցների խաղաղությունը տպագիր գրքին անցել է, եթե կարելի է ասել, նվազագույն կորուստներով: Որով Ռսկանյան (այն է՝ մեր խաղավոր-տպագիր առաջին) Շարակնոցը, մի կողմից՝ համեմատության շատ եզրեր է ձեռք բերում ձեռագիր նույնատիպ բնափր ժողովածուների հետ, և մյուս կողմից՝ անշրելի տեղ ապահովում իրեն՝ տպագիրների շարքում: Այն՝ խաղաղության առումով յուրահատկություններ ևս ունի, որոնց մասին նախնական գաղափար կարող ենք կազմել համեմատությունների ոլորտը ներքաշված «Ծառ կենաց» գկ. ճաշուի առաջին սողերի քննությունից¹⁴⁸:

Ծառ կենաց տընկեալ յադին՝ սուրբ կոյս.
 Օր ըզհայրածինն ընդ յսեցիք զժաղիկ. և
 Կառն էր ի ժամու զորդին պըտոց մարդկան.

Այստեղ առաջին վանկի խազն, օրինակ, կետավոր «երկար»-ն է՝ ուստի և տարրեր՝ վերն համեմատված կտորներից, ուր տեսանք, համապատասխանաբար, «խոսքովալին» և դույզ-կետավոր «սուր» նշանները¹⁴⁹: Որոշ տարբերությունների հանդիպում ենք Ռսկանյան Շարակնոցը նաև հետագա տպագիրների հետ համեմատելիս: Բայց դրանք մանրամասներ են: Իսկ ամբողջապես առած՝ Ռսկանյան Շարակնոցը մի նոր ու մեծ քայլ է ընդհանուր պաշտոններգության շրջանակներում շարականների զանգվածը անկորոստ վերարտադրելու և դրանց կատարումը միատեսական հունի մեջ դնելու ճանապարհին: Նույնը շենք կարող անվերապահորեն կրկնել Ռսկանյան ժամագրքի կապակցություններ: Սակայն, նրա հրապարակումը ևս, միասնականացման նույն միտումի թե՛ ընդհանուր, և թե՛ մասնավորապես երաժշտական կարևոր արտահայտություններից մեկն է անկասկած: Ընդհանուր է նկատում Վ. Հացունին, նաև Ռսկանյան ժամագրքի քննության կապակցություններ, թե՛ «մեր Աղոթամատույցն այս շրջանիս գտած է արդեն իր լրումը՝ նկատմամբ այժմու վիճակին», և թե՛ «տպագրությունն էր, որ ամենուն ձեռքը պիտի տար միևնույն բնագիրը, ու պիտի հավասարեցներ սովորություններն ալ»¹⁵⁰:

Երգարանիս «Յառաջարանութեան» մեջ ինքը Ռսկանն այն անվանում է՝ «գրագմանաւ մատեանս դայս, որ աստի և անտի հաւաքեալք են ի մի վայր, առ ի դիրահասութիւն թերակատարից՝ և ի յօժանդակութիւն տհասից և

148 «Երաժշտական երգեցմունք հոգևորականք...». Ամստերդամ, 1665, էջ 9:

149 Անհրաժեշտ է նշել. ձեռագրերի քաղցատությունից երևում է, որ «երկարը» ավելի հաճախ «խոսքովալինին» է փոխարինել (այլապարհիան կամ սխալմունքի պատճառով, և կամ գիտակցված կերպով), քան թե «սուրին»:

150 Վ. Հացունի, Պատմություն հայոց Աղոթամատույցին, Վենետիկ, 1965, էջ 315 և 340—341:

պակասակրթից»¹⁵¹: Ընդգծված խոսքերը նկատի ունեն ոչ միայն այն, որ մեզ հետաքրքրող ատենի մեծ ժամագիրքը ներփակում է (բացի «Հասարակաց աղօթքի» կարգավորությունից) Սաղմոսարանը, Տոնացույցը, ժամակարգության խրատներ ու այլ փոքր նյութեր ևս: Քննությունից պարզվում է, որ ժամագրքի խաղավոր հատվածներն էլ Ռսկանը քաղել է տարբեր աղբյուրներից, մի շարք խաղագրություններ նա փնտրել է, բայց չի գտել և այլն¹⁵²: Կենք կարող պնդել թե՛ Ռսկանի օգտագործած ձեռագիր աղբյուրները (հիմնականում խաղատետրեր և խաղավորված ժամագրքեր), այս դեպքում ևս ընտիր են եղել¹⁵³: Անկասկա դրանից, Ռսկանը ժամագրքի հրատարակության կապակցությամբ խաղագրական ուշագրավ աշխատանք է կատարել¹⁵⁴: Ու գլխավոր գծերի մեջ կանխելով հետագայում ստեղծվելիք Չայնագրյալ ժամագրքի շքրջանակները, նա լուրջ նպատակ է բերել «Հասարակաց աղօթքին» միակերպություն հաղորդելու ընդհանուր գործին: Դա ժամանակաշրջանի հրամայական պահանջներից էր: Դրան հետամտառ եղավ նաև Սիմեոն Երևանցին, որ XVIII դարի 10-ական թվականներին, վերջին անգամ վերանայելով, հրատարակեց հայոց Տոնացույցը. ու իր հմուտ սարկավազներից մեկին Պոլիս ուղարկեց՝ հոգևոր եղանակների միակերպ կանոնավորությունն ապահովելու համար: Եվ դարձյալ՝ նույն գործին հետամտառ եղավ նաև Գևորգ Դ-ը, որ հարյուր տարի անց փրագործեց ձայնագրյալ Պատարագի, ժամագրքի ու Շարակնոցի հրատարակությունը, պաշտոնական վավերացումն ու տարածումը:

Սակայն հակառակ ողջ ուշ շրջանագրի բազմապիսի ջանքերին՝ ուղղված միաձևության հաստատմանը, XVIII—XIX դարերում մեծք ունեցանք հալ հոգևոր երաժշտության տարբեր երգվածքների՝ նույն ուշ միջնադարի պայմաններում կազմավորված հինգ մեծ ճյուղեր. էջմիածնի (որ և մեր կարծիքով հիմնականն է), Կ. Պոլսի, Նոր Զուղայի (կոչված նաև Հնդկահայոց), Երուսաղեմի ու Վենետիկի¹⁵⁵: Ինչո՞վ է բացատրվում սա. մասամբ՝ խաղագրության արվեստի գործնական նշանակության նվազմամբ, մասամբ էլ (և սա շատ կարևոր է) խաղագրության արվեստի ընձեռած այն հնարավորությամբ, որով խաղավոր միևնույն ժողովածոներից օգտվող տարբեր կենտրոնների երգիչներ կարող էին խաղավորված միևնույն գրական բնագիրը որոշ շափով տարբեր եղանակել, տարբերակել՝ համաձայն տվյալ տեղական ավանդույթի:

151 «Գիրք ժամակարգութեան որ կոչի ատենի», Մարսել, 1673, էջ 3 (ընդգծումը մերն է—Ն. Ք.):

152 Այսպես, Ռսկանը չի գտել, օրինակ՝ «Աշխարհ ամենայն», «Առաւօտ լուսոյ» և նման, անգամ շատ տարածված երգերի խաղագրությունները: Մինչդեռ դրանք կան, ասենք, էջմիածնում 1686-ին Եղիազար կաթողիկոսի պատվերով գաղափարված ժամագրքում, որ պարզ է, թե պատճենված է ավելի հին մի նախօրինակից (Հմմտ.՝ Մատենադարան, ձեռ. № 435, էջ 23ա):

153 Անկասկած ավելի ընտիր նյութերի հիման վրա է կազմված XIX դարի վերջերում Իգն. Կյուրեղյանի հրատարակած խաղավոր ժամագրքը: Հմմտ.՝ Կարգաւորութիւն հասարակաց աղօթից Հայաստանեայց եկեղեցոյ, Վենետիկ, 1898:

154 Մասնավորապես՝ տպագրական դյուրըմբռնելի մայրեր ձուլելու նպատակով, նա գիտակ մարդու նախաձեռնությամբ տարանշատել է գրչագրերում միացյալ գրությամբ և կամ կապիագի սկզբունքով գծագրված բարդ նշանախմբերի այլապես դժվար հասկանալի բազմաբնույթները: Այդ մասին ավելի մանրամասն տե՛ս մեր վերոհիշյալ հոդվածը «Ռսկան վարդապետն ու խաղագրության արվեստը», «էջմիածին», 1966, № 11—12, էջ 166—167:

155 Հիշյալ երգվածքներից միայն Երուսաղեմինը դարձանալիորեն հրատարակված է տակավին: Սակայն մենք մի ընդհանուր գաղափար, համենայն դեպս, ունենք նրա մասին:

Անկ հայացքով ընդգրկելով ողջ միջնադարը, նկատում ենք, որ խաղաղությունը ժողովածուներին համահայկական շափանիչերով միակերպություն հաղորդելու գործնական ձգտումները՝ ծագելով XIV դարի վերջերից և XV-ի սկզբներից, որոշակի արդյունքների հանդեպ եւն մի ժամանակ, երբ անցյալի հայ մասնափառացված երգաստեղծությունն ու երգեցողությունն արդեն տվել էին քանակական ու որակական զգալի կորուստներ: Բուն խաղաղության արվեստը ևս անպրադարձնում է այդ ընթացքը: Վաղ միջնադարը (և նույնիսկ մի քիչ ավելի ուշ)՝ այդ արվեստի կազմավորման ժամանակն է դեռևս: Զարգացած ավատատիրության շրջանում մեր դեմ հանում են փնչպես երգաստեղծության, երգեցողության, այնպես և համապատասխան խաղաղության երկու դպրոցներ: Կիլիկյան և հայաստանյան (մի կողմ թողնելով յուրաքանչյուրի ներսում տարբեր կենտրոնների ու դրանց հատուկ ավանդույթների խնդիրը): Եվ փաստորեն ուշ միջնադարում է, որ առաջ է տարվում դրանք միավորելու հեռանկարային գործը (ավա՛ղ, աննպաստ պայմաններում):

Այս եզրակացությունը մեզ օգնելու է խաղաղության արվեստի կառուցվածքի հարցերում ևս կողմնորոշվելու մեջ: Տեսանք, թե ինչպես զարգացած ավատատիրության շրջանում Կիլիկիայում և Հայաստանում գրական միեւնույն բնագրեր տարբեր են եղանակել և տարբեր են խաղաղել: Ուշ միջնադարում, դատելով զարգացման վերը բնութագրված ողջ ընթացքից, գրական միեւնույն բնագրերի միանման (կամ գրեթե միանման), և կամ միասնականացման միտքով փրագործված խաղաղորումների հիման վրա տարբեր երգվածքներ են առաջացել. որով պարզ է, թե խաղանշաններին կատարողական տարբեր մեկնաբանություններ են տրվել: Եվ դեռ, — ինչպես ակնարկել ենք արդեն, — եղել է երրորդ հնարավորություն ևս (այն է՝ նույն կամ գրեթե նույն բանն են երգել, քայց տարբեր են խաղաղել) այսինքն դարձյալ՝ խաղաղերին տարբեր նշանակություններ են հատկացվել (այս հարցին կանդրադառնանք հարմար առիթով, երբ կպարզվեն կիլիկյան և հայաստանյան ներքին կենտրոններին վերաբերող զանազանությունները՝ երաժշտական ավանդույթների մակարդակի վրա): Երեք պատմաշրջաններին կապված այս յուրահատկությունները այնքան սահուն անցումներով են իրար հաջորդել, և երբեմն նույնիսկ այնքան ընդլուզված ձևերով են գործել, որ մասնավորապես ուշ միջնադարի ընթացքում անգամ բթացրել են խաղաղեա-երգիչների արթնությունը, զգաստությունը, վտանգի զգացողության նրանց ունակությունները և թույլ տվել, որ խաղերով նշանազրկելու և կարգալու արվեստի ճգնաժամը անաղմուկ առդասկի երաժշտական տարբեր շրջանակների մեջ: XVIII հարյուրամյակի ընթացքում հայ երաժիշտներից ոչ ոք չի սրել խաղաղության արվեստի ապրած ճգնաժամի հարցը: Լոկ Գապասաբալյանն է հատկացրել դա XVIII դարի վերջին և XIX-ի սկզբներին, և այն էլ փնտսորեն անուղղակիորեն¹⁵⁶:

Եզրափակելով անհրաժեշտ է նշել, որ խաղաղության պատմական զարգացման հարցերի հետազոտության մակարդակի քարձրացմամբ անկասկած ավելանում են նաև այդ արվեստի կառուցվածքի խնդիրների ուսումնասիրության հնարավորությունները: Այժմ ավելի ու ավելի հստակ ենք ըմբռնում, որ

¹⁵⁶ Հմմտ. մեր հոգվածը՝ Գրիգոր Գապասաբալյանի «Համառոտութիւն երաժշտականի գիտութեան» անտիպ աշխատությունը, «Բանբեր Մատենադարանի», 1973, № 11, էջ 294—295:

տարրեր խաղաղությունների վերծանության աշխատանքները շատ զեպրերում անօգուտ է հիմնել սոսկ խաղաղության արվեստի զուտ արհեստագիտական (տեխնոլոգիական) կողմի խմացության վրա: Այստեղ հարկ է տեսագաշտում ունենալ նաև պատմական, գրական, բանասիրական, նույնիսկ քննադատական մշակութային կարգի մի ամբողջ շարք իրակություններ, որոնք լուսարանեին տվյալ երգի հորինման տեղը, միջավայրը, ժամանակն ու այլ պարագաներ. նրա հեղինակային պատկանելությունը, տվյալ կենտրոնին ու դարաշրջանին հատուկ երաժշտագիտական միտքն ու արվեստի ճաշակը, հետադարձության, բանաստեղծության, երգեցողության, մանրանկարչության և ճարտարապետության բնագավառներում տիրապետած հովերը և այլն: Եվ այնուհետև՝ երգի վերծանությունը մոտենալ ստեղծագործորեն, տալով նրա հանկարծաբանական տարրերակման՝ որևէ պատմաշրջանի ու միջավայրի շափացույցերով հնարավոր ձևերից մեկը:

Н. К. ТАГМУЗЯН

ИСКУССТВО ХАЗОВОГО ПИСЬМА В ЕГО ИСТОРИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ

(Резюме)

Работы, проводимые ныне по хазоведению, настоятельно требуют более углубленного изучения временного, пространственного и социального развития искусства хазового письма, выявления центров, где усовершенствовалась его технология и где слагались местные традиции его применения (как в смысле наделения литературных текстов знаками пения, так и в отношении истолкования последних в исполнительской практике).

Первым условием для успешного выполнения этих задач является выяснение отношений музыкально-семиографических традиций, откристиализовавшихся в коренной Армении и в Киликийском армянском царстве. Сравнительный анализ множества средневековых хазовых рукописей показывает, что в средние века, в результате длительной эволюции и последующего разветвления, в пределах единого русла национально-армянской музыкальной культуры формировались две крупные школы искусства хазового письма и пения по хазам. Одна — в Киликийском армянском государстве, другая — в коренной Армении.

В эпоху позднего средневековья усилия многих армянских певцов-практиков и ученых-музыкантов направляются к синтезированию лучших сторон обеих школ, к унификации пения и различных редакций хазовых сборников, чему в большой мере способствует и книгопечатание. Несмотря на это, к концу названной эпохи, кроме Эчмиадзинской центральной школы пения, образовались и четыре другие — местные школы: Константинополя, Новой Джульфы, Иерусалима и Венеции.

Конечно, данное положение вещей объясняется и социально-политическими условиями жизни армянского народа и постепенной деградацией искусства пения по хазам. Но за всем этим наблюдается и другое, в частности, принципиальная возможность различного истолкования одних и тех же знаков пения и их комбинаций, в пределах границ, определяемых исторически развивавшимися различными ветвями, местными стилевыми направлениями, жанрами, формами и мелодическими моделями армянской духовной музыки.

N. K. TAHMIZIAN

L'ART DE L'ECRITURE DES KHAZES DANS SON EVOLUTION HISTORIQUE

(R e s u m e)

Les travaux faits actuellement dans le domaine de l'étude des khazes exigent instamment une étude plus approfondie du développement temporel, spacial et social de l'art de l'écriture des khazes, la découverte des centres où sa technologie s'est perfectionnée et où se sont formées les traditions locales de son emploi (tant dans le sens de l'accompagnement des textes littéraires de signes de chant que dans le rapport de l'interprétation de ces derniers dans la pratique de l'exécution).

La condition première pour la solution de ces problèmes est l'éclaircissement des relations musico-semiographiques des traditions cristallisées en Grande Arménie et dans la Royauté Arménienne de Cilicie. L'analyse comparative d'un grand nombre de manuscrits médiévaux comportant des khazes montre qu'au Moyen Age, par suite d'une longue évolution et de la ramification ultérieure, dans les limites d'un même courant de la culture musicale nationale arménienne deux grandes écoles d'écriture de khazes et de chant se sont formées; l'une dans la Royauté Arménienne de Cilicie, l'autre en Grande Arménie.

Au Moyen Age avancé les efforts de beaucoup de chanteurs arméniens et de savants-musiciens ont tendu à la synthèse des meilleures qualités des deux écoles, à l'unification du chant et des diverses rédactions des recueils de khazes, ce qui fut grandement favorisé par l'imprimerie. Malgré cela, à la fin de cette période, outre l'école centrale de chant d'Etchmiadzine, quatre autres écoles locales se formèrent: à Constantinople, à la Nouvelle-Djouffa, à Jérusalem et à Venise.

Evidemment cet état de choses s'explique aussi par les conditions sociales et politiques de la vie du peuple arménien et la dégradation progressive de l'art du chant d'après les khazes. Mais outre cela nous observons autre chose également; particulièrement la possibilité, en principe, de l'interprétation différente des mêmes signes de chant et de leur combinaison dans les limites déterminées par les diverses ramifications développées historiquement, les courants stylistiques locaux, les genres, les formes et les modèles mélodiques de la musique liturgique arménienne.

В. В. КУШЕВ

К БИОГРАФИИ 'АЛИ-АКБАРА ОРАКЗАЯ—АФГАНСКОГО
ПОЭТА XVIII ВЕКА

(По его произведениям в уникальной рукописи Матенадарана)

Общее количество рукописей на афганском языке, зафиксированных в научной литературе в виде каталогов, списков, отдельных упоминаний, а также опубликованных, исчисляется несколькими сотнями для хранилищ всего мира. Более тридцати из них находятся в Советском Союзе, причем почти все они сосредоточены в Ленинграде, в рукописном собрании Института востоковедения АН СССР. Здесь есть несколько редких и уникальных манускриптов, среди которых — список дивана поэта второй половины XVIII века 'Абд ар-Рахима Хотака Кандахарӣ: этот диван, отсутствующий даже в самых богатых в мире хранилищах Афганистана и Великобритании, недавно введен в научный обиход¹.

Известны еще две афганские рукописи, хранящиеся в нашей стране. Обе они содержат произведения поэтов того же времени и обе по-разному интересны. Ташкентская рукопись дивана первого правителя независимого афганского государства Ахмад-шаха Дуррани охарактеризована в каталоге собрания Института востоковедения АН Узбекской ССР. Она ценна своими художественными достоинствами и тем, что была изготовлена при жизни ее автора, однако отмечены и другие списки дивана. Эта рукопись тоже изучается².

Совсем по-иному интересна другая рукопись — два собрания стихов из коллекции Матенадарана (фонд восточных рукописей Матенадарана, № 538). Это уникальный список произведений афганского поэта; до недавнего времени ни о нем самом, ни о его сочинениях ничего не было известно. Лишь в 1964 году статью об этой рукописи опубликовал афганский филолог Абдулла Бахтанай, который дал ее описание, сообщил имя автора и название, приложил скопирован-

¹ Ближний и Средний Восток (история, культура, источниковедение). Сборник статей в честь 70-летия профессора И. П. Петрушевского, М., 1968, с. 67—72.

² Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР, том II, Ташкент, 1954, № 1594; Э. Якубова, Редкая рукопись. — «Узбекистан маданияти», 12.X.71.

ный им текст нескольких стихотворений. Большого он не успел сделать за короткое время ознакомления с книгой³.

Автор настоящей статьи узнал о рукописи значительно позже, в конце 1969 года, когда совершавший поездку по городам Закавказья и Средней Азии научный сотрудник Эрмитажа А. А. Иванов, любезно выполняя просьбу узнавать всюду о наличии афганских рукописей, привез из Еревана сведения о ее шифре и названии. Только на следующий год в Кабуле автор узнал от А. Бахтаная о его статье и смог ее прочесть. Афганский ученый высказал предположение, что детальное изучение рукописи поможет больше узнать об авторе.

Рукописный отдел ЛО ИВ АН при любезном содействии директора Матенадарана акад. Л. С. Хачкяна и профессора А. Д. Папазяна получил микрофильм рукописи, и более глубокое изучение его позволило обнаружить еще немало фактов, дающих представление об авторе, о лицах, которые его окружали, о событиях, участником и очевидцем которых он был, о местах, которые он посетил. В своих сочинениях—разнообразных по стилю и жанру—автор предстает перед читателем и как одаренный поэт и прозаик, писавший на двух языках, и как полководец и политический деятель. Кроме того он был каллиграфом и художником, о чем будет сказано ниже.

Не ставя перед собой задачи литературоведческого анализа произведений, мы касаемся только всего этого материала, имеющего источниковедческий характер.

Рукопись состоит из двух основных частей: собрания стихотворений на пашто и собрания стихотворных и прозаических сочинений на персидском языке. Каждому из них предпослано персидское предисловие. Эти собрания не могут быть названы диванами, так как стихи в них не приведены в необходимый порядок. О причинах этого мы узнаем от самого автора (см. ниже), который, кстати, предпочитает называть свою работу „сборником“ и реже прилагает к ней название „диван“. Книгу заключают миниатюры с разного рода записями и сборник коротких рассказов-шуток.

Почти все части книги дают информацию о ее авторе.

Полное имя поэта названо им самим в обоих предисловиях—'Али-Акбар ибн Қасим-хāн Оракзай, родом афганец, житель Тираха в Хайбере (лл. 16а, 80а); часть своего имени—Акбар—он избрал тахаллусом, который употреблен в газелях, за исключением *макта'*—одной из них, где встречается форма 'Али-Акбар-хāн.

В первом предисловии поэт знакомит читателя с некоторыми моментами своей творческой биографии, с историей появления на свет

³ عبد الله بختانی—علی اکبر آپریدی اود هغه قلمی دیوان «گدشن»
افغان—مجله کابل—۱۳۴۳ (۱۹۶۴) ۷—(۵۴۰)

обоих „диванов“, открывает свое отношение к поэзии и языку литературы.

Из этого предисловия к сборнику явствует, что самую раннюю его часть составляют газели. Поэт рассказывает читателю, что он „в юном возрасте, в детские годы, когда натура его подобно ладони нищего была лишена звонких монет поэтической науки и сокровищница его груди еще не наполнилась динарами содержания и смысла, по велению султана желания зачернил несколько страниц набросками газелей на афганском языке... И они были написаны и переписаны на разных листах“ (л. 16а). Позднее, после знакомства со стихами известных поэтов и изучения поэтики Акбару его ранние стихи показались „никчемными и заслуживающими уничтожения“, он стал их стыдиться, не хотел собирать их вместе и редактировать, а намеревался выбросить, но все же в последнюю минуту, „повинуясь голосу разума“, сохранил их, надеясь, что найдутся люди, которым эти стихи доставят удовольствие (л. 17а).

Совершенно очевидно, что Акбар очень любил свой родной язык и заботился о его сохранении и о его совершенствовании как языка поэзии. Он вообще высоко ценил такой „божий“ дар человеку как речь и язык.

Постоянно, во многих газелях, кит'а, касыдах Акбар воспевает красоту слова, поэтическое искусство само по себе и как средство выражения прекрасного, прославляет тех, кто творит поэзию, кто пестует и развивает родной язык и учит других любить его и понимать его тонкости. Интересно, что начиная предисловие, как это принято, с восхваления бога, он славит его именно и только за то, что он „сделал язык каждого его славящего произносящим множество разных слов и каждый народ научил значениям слов арабских, дари и афганских“, что „хартию бытия человека украсил тугрою „поэты—ученики милосердного“ и „степень поэтов возвысил почетным изречением „воистину, от стихов мудрость“ (л. 14б—15а). Поэт, придавая большое значение развитию письменной культуры, утверждает, что особенно большим и важным делом является „собрание и упорядочение афганских слов, которые употребляются редко и не для бесед пустословов“ (л. 15б). Поэтому, хотя и не считая себя способным литератором, он решил сохранить для современников и потомков „наброски газелей на афганском языке, которым предки пользовались для разговора“. Надеясь, что сборник его стихов поможет обучению тех, кто не знает грамоты, и тех, для кого афганский язык не родной, автор полагает, что даже „никогда не слышавший афганских стихов, изучив диван, в короткое время превзойдет носителей этого языка“ и увядшая память незнакомых с этим языком при рассматривании такого „букета ярких словесных цветов и сладких плодов значений... обретет свежесть и сочность“ (л. 18а).

Однако отводя своим произведениям такую роль в изучении и развитии литературного языка, Акбар понимает, что для поэзии язык лишь материал, из которого творят стихи, и что для такого твор-

чества необходимо еще и овладение поэтической наукой. Акбар жил, как мы увидим ниже, в годы правления первых шахов Дуррани, составившие период расцвета в культурной жизни Афганистана. И Ахмад-шах, и Тимур-шах сами писали стихи, причем первый оставил большой диван на пашто, поныне пользующийся известностью и любовью у афганцев. При дворе этих шахов знали, понимали и любили поэзию, относились к ней строго, и потому вполне понятны и заявление поэта, состоявшего на службе у дурранийских наместников, о том, будто „мнению мудрых мира сего очевидно, что сочинительство и писательское занятие—дело серьезное и почетное“, и его страх перед тем, что „бедный автор за малейшую погрешность,—подобно тому, как говорят арабы: кто сочинил, уже стал мишенью,—может стать целью для стрел упреков предшественников и потомков, особенно такой (автор), который никогда не отправлялся в путь по этой трудной области искусства, не заимствовал опыта у поэтов, в общении с ними не выскабливал со страниц памяти слов незнания и невежественности, не шел от стихов беспорядочных к размеренным“ (л. 15б—16а). Будучи убежден, что без всего этого невозможно достичь высот в поэзии—и, следовательно, при дворе тоже, если не искать к тому других путей,—Акбар уже в молодости, желая писать по-персидски (это был язык Тимур-шаха, его двора, а также канцелярий и двора наместников в индийских владениях), принялся усердно изучать поэтическую науку, по-видимому, у персоязычных поэтов и адипов. Он потратил на это, по его словам, много усилий, которые были вознаграждены: его персидские стихи, написанные столь же простым языком, что и многие афганские, превосходят эти последние как языковой и стилистической выразительностью, так и строгостью форм и метра. Впрочем, эти качества присущи и некоторым, вероятно, более поздним, афганским газелям.

Несомненно, Акбар неплохо знал афганскую и персидскую поэзию. Афганскому поэту Хушхал-хану Хатаку он посвятил одну из касид, написал рубаи на дари в подражание четверостишиям 'Абд ал-Кадира Хатака (л. 100б), многие его газели языком и стилем напоминают стихи 'Абд ар-Рахмана Моманда. Из персоязычных поэтов он знал Хафиза, Са'ди, Джами, чьи имена встречаются в его произведениях; у Акбара есть газель, написанная на бейт одной из газелей Файза (л. 188б); имеется газель, очевидно взятая из дивана Ахмад-и Джама, ибо она снабжена заголовком: غزلی از ملحقات که روافض در دیوان احمد جام به تهمت الحاق نموده اند (л. 129а—130а).

Преследуя религиозные цели (в следующей за этой газели Акбар обрушивается на тех же „проклятых безбожников рафизитов“), поэт здесь невольно выступает как текстолог (л. 131аб).

Акбар — мы уже убедились в этом — строго судил собственные произведения, и если о лучших из них он пишет, что „с помощью водолаза мысли вынес их, подобно жемчугу, из пучины моря природы на берег письмен“, то остальные сравнивает с „обломками пустых раковин, достойных детей, а не ученых старцев, подходящих безумцам, а не разумным властелинам слова“.

Он сознает, что самому ему трудно увидеть слабость и несовершенство своих творений, и, вспомнив арабскую пословицу: „хотя дитя имеет недостатки, в глазах отца оно их лишено“, выражает надежду, „что справедливые читатели при виде их не наморщат лоб, не нахмурят брови и не положат палец возражения против слов уместных и неуместных, а если представится возможность, не пренебрегут исправлением“ (л. 176). Даже некоторые поздние персидские стихотворения Акбар называет „бессодержательными газелями и нестройными стихами“ и тоже просит всех читателей „освободиться от иронии и предвзятости и всюду и везде провести пером исправления“ (л. 80а).

К поздним произведениям принадлежат также рубаи и таржибанды на языке пашто. Приблизительно в то же время, что и многие его персидские стихи и проза, были сложены все или почти все афганские касыды: они относятся к концу семидесятых и к восьмидесятым годам, как можно заключить из их содержания.

Все восемь афганских касыд Акбара являются источником разнообразных сведений о нем самом. Они не только автобиографичны, но весьма любопытны еще и тем, что в них излагаются, хотя и отрывочно и тенденциозно, современные автору события, характеризуются исторические личности, называются населенные пункты, которые посетил поэт, и другие географические детерминанты.

Уже первая из касыд содержит интереснейшее сведение, позволяющее определить приблизительное время рождения 'Али - Акбар-хана.

Стихи этой касыды лаконичны и насыщены, короткая мисра предельно информативна. Расположенная на перебитых листах 586—596, 20аб, 47аб касыда начинается с рассуждений о превратностях рока и капризах небес, которые то низвергают с трона шахов, то возвышают нищих, разоряют богачей и осыпают золотом бедняков, воздвигают города на месте руин и уничтожают цветущие оазисы. Такое начало органично сливается с последующим рассказом об удивительной судьбе Нāдир-шāха, сына пастуха, который после ряда неудач, а затем многочисленных побед стал правителем огромной империи, но был убит своими же приближенными. Касыда отражает симпатии поэта к Нāдиру Афшāру (здесь следует упомянуть, что Ахмад-шāх, которому служил поэт и судьбе которого посвящены заключительные бейты этой касыды, был верным полководцем Нāди-

ра), но самое ценное для нас то, что автор включил в нее два бейта с указанием на время своего рождения:

„Когда я пришел в этот мир,
Из небытия в явь,
Царствование Надир-шаха было
В мире“... (л. 59б)

Отсюда можно заключить, что Акбар родился между 1736 и 1747 годами, но едва ли в конце этого промежутка времени, потому что, как мы увидим дальше, около 1765 года он уже служил при дворе афганского наместника в Кашмире.

Наиболее интересна самая длинная, восьмая касыда (149 бейтов, лл. 62а—69б). Она посвящена политическим событиям, интригам, сражениям, в которых поэт принимал самое деятельное участие. Он провел несколько лет в Кашмире, когда наместником там был Нур ад-дин Попалзай (с 1762 г.), и считает это время лучшим в своей жизни: он общался со многими литераторами и вельможами, видимо, тогда же совершенствовался в языке дари и суфизме, изучал поэтику.

Вынужденный уехать, долго стремился обратно и снова попал в Кашмир при содействии принца Султан-Махмуда, второго сына Тимур-шаха, отправившись около 1774 года с войском против мятежного наместника Амир-хана Джаваншера. Действуя совместно с войском Хаджжи Каримдад-хана, проявил, по его собственным словам, воинское искусство и доблесть. Амир-хан в 1190/1776 г. (дата в стихах) был пленен и „скован цепью, как собака“, наместником стал деспотичный Каримдад-хан.

Касыда излагает многие подробности этого события, включая первый безрезультатный поход в Камрадж и второй, закончившийся победой после сражений в Камрадже и Пакли. В последующие годы, в результате интриг, клеветы и лжи, Акбар покинул Кашмир, долго скитался и жил в бедности, однако после этого ему еще довелось в течение восьми месяцев служить у Каримдад-хана. Немилость к себе он объясняет происками врагов и в конце касыды называет наместника „добрым сардаром“.

Однако третья и шестая по порядку касыды отражают те настроения, которые владели Акбаром в годы изгнания.

Третья касыда представлена только фрагментом на двух страницах (л. 29аб), не имеет конца, три бейта не вписаны. Она говорит о жестокости Каримдада, о его несправедливости даже по отношению к друзьям и близким. Автор утверждает здесь, что он никогда не желал зла правоверным и поэтому бог, зная, что за ним нет вины,

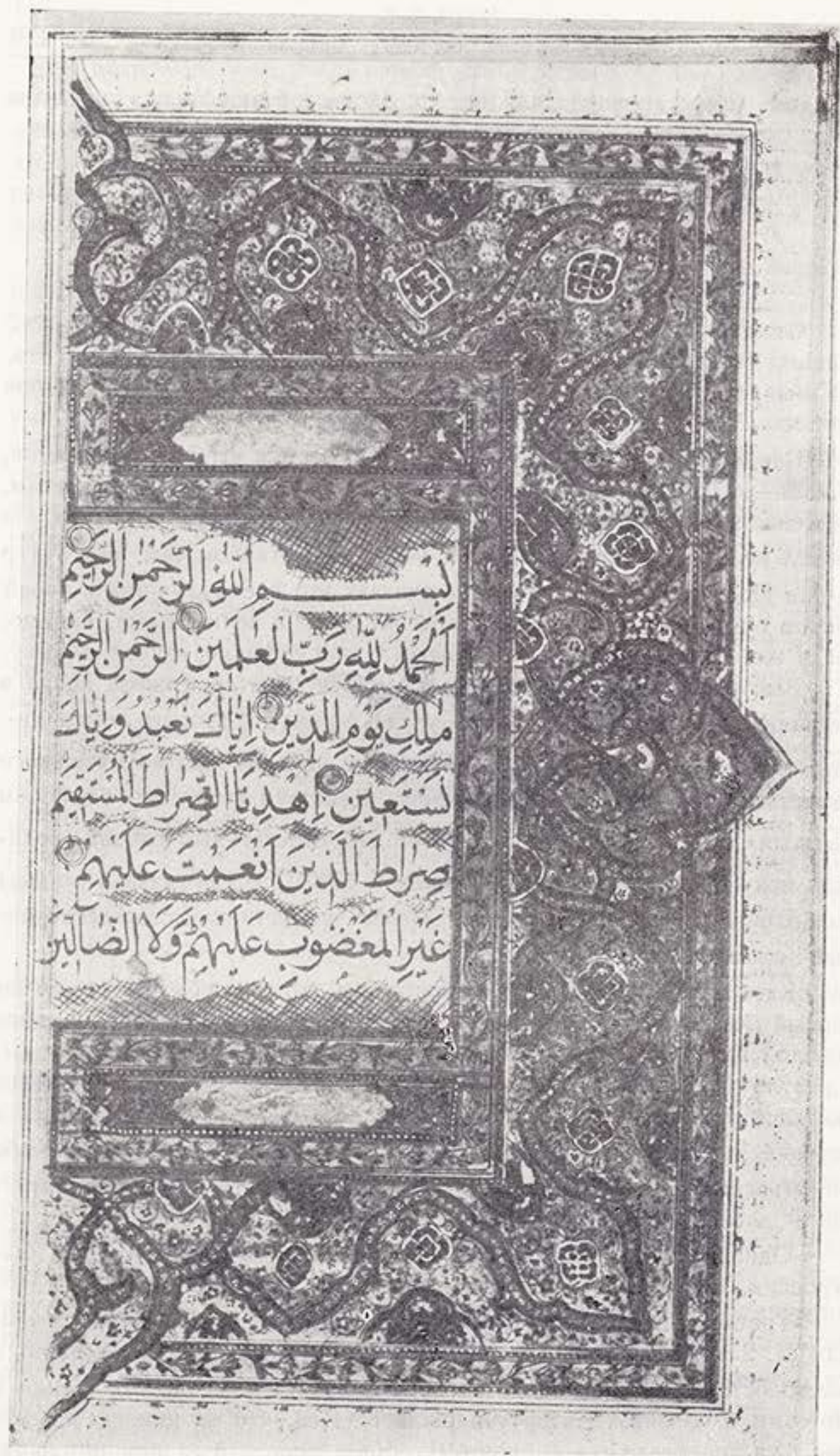

Рис. 1. Фронтиспис рукописи.

Рис. 2. Одна из миниатюр

своим гневом сокрушит его врагов и клеветников, будь то пуштуны или моголы, неверные или мусульмане, оракзаи или афридни.

По-видимому, у Акбара было немало недоброжелателей, так как он часто возвращается к этой теме и жалуется на них в своих стихах. Так и в персидском таржибанде „Шах-и шахан“ (лл. 821—88а) ‘Али-Акбар сетует на то, что он окружен врагами, нет у него верных друзей, приходится ему жить в разлуке с семьей, детьми, скитаться вдали от родины, и просит заступничества и помощи у „святого“ Шах-Накшбанда.

Можно предположить, что автор сам восстанавливал против себя окружающих резкими сатирическими произведениями, в которых его нападки на некоторых лиц порой звучат грубо, и это особенно проявляется в персидском диване, где немало брани в адрес ненавистных автору людей. Однако скорее всего подобные сочинения были лишь следствием отношения к нему царедворцев, недовольных успехами этого талантливого оракзайского парвеню. Во времена Тимур-шаха, как можно заключить из стихов, при дворе правителя и наместников царила атмосфера интриг, погони за наживой, обмана и жестокости, чего не было в такой степени при Ахмад шахе.

В шестой касыде, например (лл. 51б—53а), Акбар рисует картину бедствий и смут, которые обрушились на мир: всюду тирания и притеснения, сердца ожесточились, исчезли справедливость и стыд, алчность возвысилась над всеми чувствами, дети не повинуются родителям, а те забыли о любви к детям, эгоизм разъединил их. Почему мир стал таким, словно наступает его последний день,— спрашивает поэт и тут же дает портрет деспота, „который принимает облик муллы с неправедными четками в руках, скрывает пороки за голубой чалмой, прячет за пазухой меч, сохраняя святость на челе“. Кто же покончит с этим морем крови?— задает вопрос Акбар и добавляет: „Я, Акбар, дал обет сторониться этих людей“. Он не называет имени этого деспота: им мог быть и Каримдад и его сын Азад-хан, сменивший отца на посту наместника и превосходивший его в жестокости и произволе.

(Любопытна короткая фраза на полях одного из листов персидского дивана (1746): *کرمیداد نام قوم افغانان درانی با احقر عناد ذاتی* (درشت) „Каримдад из афганского племени дуррани питал к „презренному“ личную антипатию“).

Большой интерес представляет четвертая касыда (лл. 31б—35б, 74 бейта), потому что в ней перечислены многие места, где бывал Акбар, и близкие ему люди: родные, друзья, суфийские шейхи. Это— монолог, обращенный автором к ветру с просьбой посетить различные места на знакомом ему пути. Мысленно поэт покидает Лакхнау, где находится в изгнании, и побывав в Бихаре, отправляется на родину. Мимо пуштунов Катхера достигает Сирхинда, где передает

привет некоему Му'иззаллаху, спешит в Пенджаб и посещает дома друзей, вместе с ними наслаждаясь стихами. Переправившись через Джелам, он идет к Рохтасу, охотится там на турачей, гуляет в садах Хасан-Абдала, совершает паломничество к гробнице Мийан-Йахйа в Аттоке, посещает Хайрабад и останавливается в Сарае, чтобы встретиться с сардаром Сарафраз-ханом, помолиться на могиле Хаджжи-Ахуна, узнать о Йусуфе и других, вдохнуть аромат Сада Святого и почтить его могилу. Затем—Наушехра и прогулка по Майре с муллой Са'йдом. Наконец, Тирах, родные поэту места: Шахбад, деревня Манал-Умар и очень дорогое Акбару Цамкани, где живут „миан-сахиб“, „младший миян“ Мухаммади-сахиб, видимо, суфийские шейхи. Оттуда домой, а если там никого нет, то в Котла, по дороге на Пешавар, чтобы встретиться со всей родней, отцом, рассказать о себе, обойти все селение, повидать Мир-Хасана, Шех-Ману, Ахмад-джана, Нураллаха. После Тираха—путь в горный Кохсар, через ущелье Гандааб—к Бара, в деревню Азим к Сахиб-Му'аззам-шаху, в селения Манзи, Шахкот, Манавар, на горы Кунда и Ландука, с вершин которых открывается вид на хребты и долины. И всем ветер передает привет от Акбара с просьбой пожелать ему счастья в молитвах.

Похоже, что родным селением Акбара, в котором жили его родители, было Котла, а его собственный дом и семья находились в Цамкани.

Седьмая касыда (57а—58б) рисует образ сардара Мурад-хана, которого Акбар хорошо знал. Это стихотворение о двуличии и подхалимстве приближенных сардара, пытавшихся обмануть и обокрасть этого простоватого доверчивого человека и интриговавших при этом против поэта.

Стихотворение на лл. 48а—49б—марсийа на смерть Хушхал-хана Хатака. Одни строки его позволяют думать, что имеется в виду величайший афганский поэт, живший на столетие с лишним ранее Акбара, но по некоторым другим бейтам можно предположить, что речь идет о Хушхал-хане Хатаке „Шахиде“, Ануке Афзал-хана, жившем в правление Ахмад-шаха, состоявшем некоторое время хакимом Пешавара и погибшем в битве с маратхами.

К первому предположению склоняет нас очень высокая оценка его творчества Акбаром, выраженная, в частности, в заключительных бейтах:

„Кто мог бы продолжить поэзию пуштунов после того,
Как ушел признанный поэт всех афганцев?
Не ищи более ни у кого понимания поэзии:

Умер поэт, знавший цену каждого слова.
 Акбар—в тоске по Хушхалю Хаттаку,
 Ибо покинул мир родник верности в любви!

С другой стороны, многие места стихотворения как будто говорят о том, что оно было написано вскоре после смерти поэта, о котором в нем говорится, и что Акбар знал его лично; из некоторых бейтов видно, что поэта постигла насильственная смерть. В таком случае вероятнее, что Акбар писал о Хушхал-хане „Шахиде“.

Немалая часть произведений Акбара носит отчетливый суфийский характер, особенно газели—и на пашто, и на персидском языке. А некоторые более крупные стихотворения содержат прямое указание на то, что автор принадлежал к суфийскому ордену накшбандийа: так, персидский сборник открывается большим таржибандом (лл. 82а—88а), посвященным основателю ордена шейху Баха ад-дину Шах-Накшбанду и озаглавленным „Шах-и шихан“, в связи с чем так назван и весь второй „диван“ вообще; эта же тема видна в касыда „Нушрих“ (92а—94а), а месневи „Насабиама-и... шах-и шахан“, (89б—91б) является генеалогией Накшбанда, возводимой к имаму ‘Али. Имеется газель (174б—175а), в которой Акбар обращается к богу и „святому“ с просьбой защитить его от врагов. Последние два стихотворения проиллюстрированы миниатюрами (лл. 201б и 202б). Целая страница второго предисловия перечисляет титулы и пышные эпитеты основоположника „цепи“ накшбандийцев.

Из этого же предисловия становится известно имя духовного наставника поэта: им был „совершенный пир с всеведающим сердцем, путеводитель знающих и заблудших, разрешитель дел правых и неправых хазрат хваджа Шах ‘Абд ар-Рахим, известный как Шах-Каман“ (л. 81а). Его печати был удостоен черновик стихов Акбара. Поэт и его вспоминает в своих стихотворениях, а газель на лл. 184б—185а представляет собой акростих, в котором из начальных букв бейтов складывается имя пира. Эта особенность му‘амма объяснена на предшествующей газели странице. ‘Абд ар-Рахим изображен на некоторых миниатюрах книги вместе с самим автором и обозначен на рисунках подписью „джинаб-и хазрат“ (например, 205б, 210б).

Можно предположить, что знакомство Акбара с пиром произошло во время первого пребывания поэта в Кашмире, т. е. в 60-е годы, когда ему посчастливилось узнать также многих афганских литераторов и начать серьезно заниматься поэзией.

Персидский куллият ‘Али-Акбара не лишен и других мест автобиографического свойства, но все, что там есть, либо второстепенно, либо повторяет и уточняет то, что стало уже известно из афганских стихов.

На лл. 1146—116а расположено месневи, озаглавленное „Рассказ о путешествии, которое хуже ада, о случившейся мучительной лихорадке, усталости, отсутствии лошадей в селении Наушери и о приобретении тощей кобылы, которая сто тысяч раз упрячилась, прежде чем сделать шаг“. Это длинное, как и у всех других месневи, название передает содержание стихотворения, и остается только добавить, что из Наушери автор направлялся в Кашмир, что после одного перехода ему удалось достать лошадей и он с войском и обозом „прибыл на место, ко двору шаха“, откуда выехал на следующий день и, миновав тяжелый перевал, достиг округа Панджкам (?) и, далее, места своего назначения в Кашмире. Это стихотворение о тяготах пути написано в юмористическом тоне.

Необходимо упомянуть стихотворение „Рассказ о кончине любимого сына Сулаймана и кончине Илйаса, написанный в состоянии безнадежного горя и отчаяния“ (л. 116аб). Поэт получает сообщение о том, что „ушел из цветника времени Сулайман и с ним вместе Илйас“, и сокрушается при этом: „стыдно мне, что после того письма моего пишущего кровью писца я не отдал сладкую жизнь... О боже, с чем сравнить это отчаяние: Сулайман ушел, а я живу с дивами“. Здесь—повторение прежнего мотива: поэт находится в окружении „дивов“, и новое для его биографии: одного из его сыновей звали Сулайманом. Попутно заметим, что есть миниатюры, на которых Акбар изображен с тремя своими сыновьями.

Сатирическое месневи с длинным названием, начало которого „Стихотворение о Хабйбе, жителе Дакхи...“ (лл. 125б—126б),— полное свирепой брани поношение врага Акбара, некоего Хабйба Моманда, родители которого происходили из племени моманд и хунди, считавшего себя ученым человеком, а на деле якобы дурака, вора и негодяя, единственной „колючки в цветнике дурбара наместника Кашмира Карймдада и в саду его деяний“. В еще более резком тоне и в непристойных выражениях написано прозаическое „Введение к письму, составленному для Рустам-Гуджара Баннучи“ (лл. 145б—147б). Этот человек был, несомненно, злейшим недругом автора. Сценой и здесь является Кашмир (округ Камрадж), а среди действующих лиц те, кому Акбар симпатизирует и чьи имена уже встречались в книге: Султан-Махмуд, Му'иззаллах, Нураллах.

Небольшое стихотворение посвящено приему у одной знатной дамы, ее красоте и уму и чувствам автора к ней. В очень длинном заглавии автор уведомляет читателя, что он послал поэму любимой (лл. 112а—113а).

Немало поэтических и прозаических произведений шуточного и иронического характера. В одном Акбар подсмеивается над своим другом 'Алам-ханом („О храбрости мужа, который любил хвастать

своим мужеством", л. 127а—128б), в другом—над человеком, давшим клятву и не сдержавшим ее. В заголовках таких стихов и рассказов Акбар обычно указывает, что они написаны „в шутку“, „как анекдот“. Особое место занимает пародия на историческую хронику („джанги́ма“, лл. 139б—145б), в которой имена действующих лиц: полководцев, правителей, летописцев—образозаны от названий разнообразных кушаний, овощей, фруктов и т. д. с добавлением титулов хан, мир, бек, мирза, султан, хатун и др.

Афганский сборник уже при простом перелистывании его производит впечатление автографа, и это отметил в своей статье А. Бахтанай. Многие газели не закончены, иногда после них, перед следующим стихотворением, оставлено место только для макта, иногда пропущены несколько строк или весь низ страницы. Порой оставлен пустым верх страницы либо на ней вписаны только один-два бейта, некоторые страницы совсем без текста. Часть листов перебита, что можно видеть на примере больших касыд. На полях имеются варианты бейтов и поправки такого характера, какие мог внести только сам автор стихов. Стихотворения не имеют, как уже было указано, принятого для диванов расположения в порядке алфавита рифм. Все это согласуется со сказанным в предисловии о том, что написанные в юности стихи были оставлены на „рассыпанных листах“, а позднее объединены в сборник, и позволяет утверждать, что рукопись действительно является автографом, но не черновым, а переписанным на бело (очень красивым насталиком, особенно в персидской части).

Впрочем, в качестве доказательств этого могут быть привлечены и более веские факты. В частности, Акбар, обычно называющий свой „Гулшан-и афганӣ“ сборником (маджмӯ'а) и реже диваном, в конце предисловия пишет о нем и как о рукописи: „Охрани, господь, эту рукопись от превратностей времени, а автора улади в обоих мирах“ и „О боже, охраняй покой того, кто будет читать эту рукопись и за меня молиться“ (л. 18а). Естественно, что переписчик заменил бы либо слово „рукопись“ на „книгу“ или „диван“, либо слово „автора“ на „переписчика“.

И судьба действительно хорошо сохранила рукопись, дошедшую до нас в более чем удовлетворительном состоянии, и притом оберегала столь ревностно, что никому не довелось ее скопировать, хотя бы частично. Неизвестно, где находилась рукопись после смерти автора и как она оказалась в Армении. В ней обнаруживаются две даты более позднего времени: 1261 г. х. (1845 г.) на обороте одной из миниатюр (л. 202а) после пробы пера почерком шикасте и 1277 г. х. (1860—61 г.) после вписанного другой рукой рассказа из „Гулистана“ (л. 193б), текст которого помещен в такую же рамку, как и находящиеся в нем стихи Акбара. Можно думать, что рукопись к 1261 г. х. еще не имела вида переплетенной книги, так как

часть текста на л. 202а, находящая по краям, срезана, очевидно при переплетении. То же наблюдается и на других листах, однако это могло произойти и при реставрации и повторном переплетении. Попутно отметим, что на внутренней стороне нижней крышки переплета имеется запись о владельце, плохо различимая на микрофильме:

بطریق امانت کتاب هذا از جناب فضایل آگاه آخند زاده صاحب می باشد
и, к сожалению, не содержащая конкретной информации: „Взятая во временное пользование, эта книга принадлежит его учнейшему степенству ахундзада-сахибу“. Остается лишь строить догадки, не были ли этот ахундзада—„потомок ахунда“—потомком 'Али-Акбара.

Чрезвычайно интересны девятнадцать миниатюр, расположенных после текста персидского куллията и позднее вписанного хикаята из „Гулистана“ (л. 193аб). Они добавляют еще некоторые штрихи к полученному словесному портрету автора и, к тому же, многократно повторяют его портрет в буквальном смысле слова. Многие из них иллюстрируют стихи Акбара, по меньшей мере на восьми рисунках изображен сам поэт—то со своим пиром, то во главе войска, с друзьями, сыновьями, танцовщицами.

Наиболее интересна миниатюра на л. 205б, где изображены несколько суфиев, в том числе, крупным планом, сидящие друг против друга поэт Акбар и его духовный наставник (несомненно, несколько раз упоминаемый им Хваджа Шах-'Абд ар-Рахим). О том, что изображены именно они, утверждают сделанные возле них надписи: جناب حضرت (именно так титулуется всюду своего пира 'Али-Акбар) احقر على اكبر. Эта последняя подпись могла быть сделана только Акбаром, потому что только сам пишущий или говорящий может назвать себя احقر, только к самому себе применим этот эпитет „презреннейший“, в противном случае он может быть употреблен лишь в бранном значении. К тому же, почерк тот же, что и в рукописи.

На другой миниатюре (л. 210б) те же лица изображены читающими Коран и также обозначены подписями احقر و جناب حضرت, а в нижней части того же рисунка—сцена, которая должна была предшествовать верхней: Акбар направляется к пиру или ждет его разрешения войти, а вместе с ним трое его сыновей, слуги и другие лица (каждая из трех этих групп обозначена подписью). Сюда же примыкает еще одна миниатюра с изображением пира, Акбара и трех его сыновей, сидящих напротив пира (здесь поэт обозначен именем). На обороте рисунка (л. 212б) пояснение: „Подлинность

радения в обители его святейшества пира и наставника—да продлится сень его—и того, как „презреннейший“ вместе с сыновьями удостоился принятия благословенным святейшеством“. Еще три рисунка посвящены ордену накшбандийа. На одном молящегося коленапреклоненного Акбара пытаются убить нападающие сзади враги, но в них стреляет из лука сам основатель ордена. Это иллюстрация к одному из стихотворений, и, чтобы все было ясно, персонажи подписаны: „‘Али-Акбар“, „саф-и душманан“, „Шах-Накшбанд . . . мушкилгуша“. Второй рисунок—иллюстрация к месневи „Насабнама“, о чем гласит подпись, с изображением 21 фигуры шейхов—„передатчиков благодати“. К третьему (л. 200б) Акбар дает пояснение на обороте, вкратце сводящееся к следующему: вечером, когда он сочинял газель, привиделась ему улица с застекленными лавками по обеим сторонам и возле каждой лавки хозяин; появляется конный отряд, и „презреннейший“ спрашивает: „что это за войско?“, и ему отвечают, что это войско хазрата Шах-Накшбанда; „я побежал к отряду, чтобы оказать почести в связи с прибытием,— заканчивает свое пояснение Акбар (на рисунке он прикладывает губами к стремяни Шах-Накшбанда),— и проснулся“.

Стоит отметить, что у пира Акбара на разных рисунках различная осанка, и, если эти различия не случайны, а передают возраст, можно установить по ним хронологическую последовательность изображаемых событий. Лицом ‘Али-Акбар одинаков на всех рисунках, и поэтому его легко найти и там, где нет никаких подписей: в сценах боя верхом на лошади, во время приема у уже упомянутой знатной дамы, у пира, и наконец, под сводом из семи небес, над которыми помещается рай. На остальных миниатюрах изображены: восседающий на троне правитель и окружающая его свита—судя по одежде и головному убору, Надир-шах (л. 208б); женщина с короной на голове и прислуживающие ей женщины и мужчины; панорама Мекки и Медины; имеются также незаконченные эскизы.

Миниатюры могли бы оказаться полезными для изучения некоторых реалий быта того времени: посуды, интерьера и особенно одежды— мужской, женской, головных уборов. У Акбара, к примеру, на всех рисунках разная чалма. Художник изобразил также ковры, конские чепраки, флаги. Все иллюстрации помещены в одном месте. Разумеется, сборники стихов и рисунки были переплетены не самим автором, а возможно, после его смерти или после того, как были увезены куда-то на запад. Поэтому стихи оказались не собранными в диван, а иллюстрации—не поставленными на свои места, хотя и сохранились пояснения автора на вложенных между ними листах.

Все эти пояснения и подписи к рисункам выполнены той же рукой, что и основной текст рукописи, но менее аккуратным почер-

ком (то же самое, в еще большей степени, относится к почерку всех „мута'ибат“). Встречающееся здесь применительно к автору слово „ахкар“ подкрепляет высказанное выше утверждение об автографе (переписчик, даже если бы он сохранил это слово в пояснении на отдельной странице, что маловероятно, ни в коем случае не обозначил бы им автора на рисунке).

Пометки такого рода на самих миниатюрах, а также несомненная принадлежность всего оформления рукописи тому же лицу, которое изготовило эти миниатюры, не обладающие, кажется, высокими художественными достоинствами,— все это заставляет нас предположить, что этим лицом был сам поэт Акбар. Из этого следует, что он был художником: не слишком одаренным живописцем, но превосходным каллиграфом, ибо его крупный насталик очень красив и четок. (Заметим кстати, что орфография и графика в основном соответствует той, которая присуща рукописям XVIII века. Весьма характерной особенностью является отсутствие знака چ, который всюду заменен на ح для передачи звуков /дз/ и /ц/, тогда как обычно в то время оба эти звука обозначались буквой چ. Иногда, согласно восточному произношению, буква بنى заменяется на خ, а بن на گ).

Теперь, когда выяснено многое об 'Али-Акбаре, можно сделать попытку отыскать это имя в сочинениях, повествующих о событиях того времени, в случае успеха определить, не скрывается ли за ним наш поэт, и тем самым пополнить сведения о нем. Некий 'Али-Акбар, пишхизмат, играл активную и немаловажную роль в политической жизни в период борьбы за власть между сыновьями Тимур-шаха в 1793 году и в этой связи неоднократно упомянут в „Украшении летописей“ Хусайна— 'Али⁴. Судя по характеру деятельности, его со значительной степенью вероятности можно отождествить с героем статьи, и в таком случае составить себе представление о его занятиях в последующие годы.

В работе современного афганского историка Фуфалзаи „Тимур-шах Дуррани“ приведен большой список „имен великих ханов, ученых, поэтов, писателей и духовных лиц Афганистана, которые в эпоху Тимур-шаха имели племенное, народное и литературное влияние“. В списке имеется имя 'Али-Акбар-хан Оракза'и⁵. Хотя, к сожалению, при этом имени нет никаких помет и пояснений, у нас нет сомнений в том, что упомянут автор нашей ереванской рукописи, который подходит под все определения, перечисленные в заголовке спи-

⁴ Хусайн Али, Украшение летописей. Перевод с персидского, введение и примечания Г. А. Волошиной. Ташкент, 1965, с. 104—112

⁵ عزیز الدین وکیللی فوفلزائی— تیمور شاه در آئی— جلد دوم— ص ۴۲۰

ска. Там же есть имя 'Али-Акбара Бамрудӣ, „мунши и поэта“, но наш 'Али-Акбар нигде никак не связывает себя с Бамрудом.

Об уникальности любой рукописи мы вправе говорить лишь с учетом изученности всего рукописного наследия к данному моменту. В изданных каталогах удалось найти два сочинения, представляющих собой сборники стихов поэта или поэтов с тахаллусом Акбар. Любопытно, что это именно сборники, а не диваны. Один из них хранится в Британском музее⁶, и микрофильм этой рукописи был получен нами благодаря любезности английских востоковедов Д. Н. Маккензи и П. Уэйли. Уже первое знакомство с ним убеждает в том, что стихи принадлежат другому поэту: рукопись, являющаяся, несомненно, автографом, писана совершенно другим почерком, иная тематика, автор славословит шейха 'Абд ал-Қадыра и принадлежит к ордену Кадирийя, имеется панегирик некоему „кисра Хусайн-х̄ану Му'изз ад-дину Гази Бадшаху“, встречаются совсем другие, чем у 'Али-Акбара, имена—шейхов и правителей, и в частности, Шахджахана и Аурангзеба. Наконец, на последнем листе изображен прямоугольник, заменяющий печать, с надписью внутри него: „Мухаммад-Акбар—знамя веры“. Это не только имя пророка, но и, несомненно, автора стихов. Он жил, вероятно, в первой половине XVIII века.

Другой манускрипт со стихами некоего Акбара принадлежит Азиатскому обществу Бенгалии⁷. Автором калькуттской рукописи В. А. Ивановым назван „'Али-Акбар Вахби(?)“. Кроме последней части имени, все остальные содержащиеся в каталоге сведения о нем не отклоняют идентификации: он был „очевидно, последователем ордена чишти, писавшим близко к концу XVIII в., ибо в конце (л. 15б—16) имеется несколько хронограмм с датой 1198/1781. В диване немного газелей, не в алфавитном порядке, несколько кит'а, рубай и др.“ Приведенные начала газелей, рубай и кит'а не обнаруживаются в рукописи Матенадарана, но они ведь могут относиться к другим стихам ее автора. Только сама рукопись может позволить принять или отвергнуть отождествление.

Выделение основных для биографии Акбара фактов из изложенного выше составит следующее короткое резюме.

'Али-Акбар Оракзай, сын Қасим-х̄ана, родился между 1736 и 1747 гг. в Хайберском Тирахе, вероятнее всего, в селении Котла под Пешаваром. Позднее переехал в близлежащую деревню Цамкани. С юных лет любил поэзию и писал стихи на пашто. Уже в молодости

⁶ J. F. Blumhardt and D. N. Mackenzie, *Catalogue of Pashto Manuscripts in the libraries of the British Isles*, London, 1965, № 109.

⁷ V. A. Ivanow, *Concise descriptive catalogue of the Persian manuscripts in the Collection of the Asiatic Society of Bengal*. Calcutta, 1924, № 301. (в рукописи только 16 листов).

стал суфием, и среди его первых наставников был миан Мухаммад-ди-сахиб. После 1762 г. оказался на службе у наместника Ахмад-шаха Дуррани в Кашмире—Нур ад-дин-хана Попалзая. Там 'Али-Акбар находился в обществе образованных людей, адибов, поэтов. Он изучил персидский язык и поэзию, поэтическую науку и, помимо афганских стихов, стал писать персидские. Неизвестно, кем служил Акбар у Нур ад-дина, возможно, мунши, а может быть,— в войске. После нескольких лет службы в Кашмире ему пришлось возвратиться домой. Около 1774 г., уже в правление Тимур-шаха, Акбару удалось, по протекции принца Султан-Махмуда снова попасть в Кашмир во главе собранного им отряда для борьбы с мятежным наместником Амир-ханом Джаваншером. После двух походов, совместными с Каримдад-ханом усилиями в 1776 г. Амир-хан был разбит и пленен. Каримдад стал наместником в Кашмире, а Акбар остался у него на службе. Вследствие интриг и клеветы со стороны своих врагов он через некоторое время был вынужден покинуть Кашмир и долго скитаться. Вероятно, он провел какое-то время в Рохилканде, Бихаре, Ауде, в частности, жил в Лакхнау. После того он еще в течение восьми месяцев состоял на службе у Каримдада. Акбар постоянно совершенствовался в суфизме. Он был знаком с суфийскими шейхами всюду, где ездил. Его пиром был глава накшбандийского ордена в Кашмире(?) Шах-'Абд-ар-Рахим Шах-Каман. Акбар бывал у него вместе со своими тремя сыновьями. Известно, что одного из сыновей звали Сулайманом.

Судьба 'Али-Акбара после его службы в Кашмире не может быть прослежена по оставленным им различного жанра стихотворениям на пашто и дари, по персидской прозе и рисункам, но вполне вероятно, что в 1793 г. он участвовал в борьбе за власть между сыновьями Тимур-шаха, то на стороне Хумайуна, то на стороне Замана.

Рукопись его работ является его автографом и убеждает в том, что 'Али-Акбар был не только автором поэтических и прозаических произведений на пашто и дари, но также каллиграфом и художником, участником военных и политических событий.

Таковы некоторые сведения фактографического характера, извлеченные из произведений единственной афганской рукописи Матенадарана и, вероятно, единственной в мире рукописи сочинений поэта, который в течение почти двух столетий оставался не известным своему народу. Произведения 'Али-Акбара Оракзая, так же как и упомянутого в начале статьи его старшего современника 'Абд ар-Рахима Хотака, заслуживают того, чтобы увидеть свет и стать всеобщим достоянием.

В заключение хочу выразить глубокую признательность всем тем ученым, которые оказали содействие в получении микрофильма произведений 'Али-Акбара из Еревана и микрофильма рукописи [Мухамад=] Акбара из Лондона: доктору Д. Н. Маккензи и хранителю Британского Музея П. Уэйли, академику Л. С. Хачикяну и профессору А. Д. Папазяну, заведующему Рукописным отделом ЛО ИВ АН М. П. Волковой и научному содруднику Государственного Эрмитажа А. А. Иванову.

Тегеран, 22.7.75

Վ. ԿՈՒՇԵՎ

ՆՅՈՒԹԵՐ XVIII ԳԱՐԻ ԱՅՂԱՆ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾ ԱԼԻ-ԱՔԲԱՐ ՕՐԱՔՉԱՅԻ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

(Մատենադարանում պահվող նրա ինֆնագիր ձեռագրի բնօրինակով)

Մատենադարանի արարատառ ձեռագրերի հավաքածոյի 538 համարի տակ գրանցված ձեռագիրը Ալի-Աքբար Օրաքզայ անունով բանաստեղծի աֆղաներեն (փոշտու) և պարսկերեն շափածո ու արձակ ստեղծագործություններն ամփոփող ձեռակրի մի ժողովածու է: Նրա մեջ կան ուշագրավ տվյալներ հեղինակի կենսագրության և XVIII դարի 40-ական թթ. մինչև դարավերջը տեղի ունեցած պատմական անցուդարձերի, նշանավոր գործիչների, աշխարհագրական վայրերի և այլ հարցերի մասին:

Հոգվածագիրը բոլոր այդ նյութերի համադրությամբ վերականգնում է Աքբարի կենսագրության հիմնական դրվագները. ծնվել է 1736—47 թթ. միջոցին՝ Փեշավերի մոտ գտնվող Կոտլա գյուղում, երկար տարիներ ծառայել է Քաշմիրի փոխարքայի մոտ գրագրի (գուցե և զինվորականի) պաշտոնով, շփվել է արվեստասեր ու գիտուն մարդկանց հետ, հորինել է զեղարվեստական ու ճանաչողական արժանիքներ ունեցող բանաստեղծություններ փոշտու և պարսկերեն լեզուներով և այլն: Նրան են պատկանում նաև ձեռագրի մեջ առկա 19 մանրանկարները, որոնցից 8-ի մեջ հեղինակը պատկերել է նաև իրեն՝ իր փրի, զինվորական ջոկատի, ընկերների, որդիների և պարուհիների հետ միասին:

Հոգվածագիրը հանդում է այն եզրակացության, որ Ալի-Աքբար Օրաքզայի ստեղծագործությունների ինքնագիր այս ժողովածուն արժանի է ամբողջական հրատարակության՝ որպես աֆղանական գրականության արժեքավոր մի հուշարձան:

V. V. KOUCHEV

MATERIAUX CONCERNANT LA BIOGRAPHIE DU POÈTE AFGHAN
DU XVIII SIÈCLE ALI AKBAR ORAKZA(D'après les données de son manuscrit autographe conservé
au Maténadaran)

(R e s u m e)

Au nombre des manuscrits d'écriture arabe du Maténadaran sous le numéro 538 est conservé un recueil rare d'oeuvres poétiques et en prose du poète Ali Akbar Orakza en afghan et en persan. Il comporte des données intéressantes concernant la biographie de l'auteur, les événements historiques ayant eu lieu dès les années 40 jusqu'à la fin du XVIIIe siècle, les hommes célèbres, les localités géographiques, etc.

Après la comparaison de ces matériaux l'auteur de l'article a éclairci les dates principales de la biographie d'Akbar: il est né en 1736—47 au village Kotla près de Peshawar, a servi pendant de longues années le gouverneur du Cachemire comme scribe (et peut-être comme militaire), a connu des hommes savants et aimant les arts, a écrit des poésies d'une grande valeur artistique et instructive en pouchtou et en persan, etc.

Dix-neuf miniatures du manuscrit appartiennent à son pinceau. Dans huit de ces miniatures l'auteur s'est représenté lui-même avec son détachement militaire, ses amis et ses fils, des danseuses. L'auteur de l'article estime que le manuscrit autographe D'Ali Akbar Orakza, en tant que spécimen précieux de la littérature afghane, doit être publié intégralement.

ՀՐԱԶ ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ

ԱՐԱՏՈՍ ՍՈԼԱՑՈՒ ԵՎ ՊՈՂՈՍ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԱՑՈՒ
ԱՍՏՂԱԲԱՇԽԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐԻ
ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Դժվար է գերազնահատել հունական հին և միջնադարյան գրականության հուշարձանների հայերեն հին թարգմանությունների արժեքը, և այդ, ոչ միայն հայոց լեզվի ու գրականության, այլև հենց դրանց հունարեն բնագրերի ուսումնասիրության տեսակետից: Հարցն այն է, որ տվյալ թարգմանությունները, որպես կանոն, կատարված են վաղ միջնադարում, ավելի հին ժամանակներում արտագրված հունարեն բնագրերից. ուստի ավելի հին են, քան մեզ հասած հունարեն ձևագրերը: Այդ իսկ պատճառով հայերեն թարգմանությունները երբեմն հնարավորություն են բնօրինակ սրբագրելու, հասկանալու և իմաստավորելու հունարեն բնագրերի առանձին աղճատված ու մտթ տեղեր:

Միջնադարյան հայ թարգմանիչներն իրենց գլխավոր ուշադրությունը բեկում էին հունական միջնադարյան (բրիտանական) գրական երկերի վրա, առաջին հերթին այդ երկերն էին թարգմանում, ունենալով որոշակի նպատակ: «Թարգմանությունների մեծ մասը,— գրում է Ս. Տեր-Ներսեսյանը,— կատարվել է որոշակի նպատակով, այն է՝ պայքարի միջոցներ բնութել... կրոնական պրոպագանդայի համար»: «Հայերը,— շարունակում է անվանի գիտնականը,— հետամուտ են եղել այնպիսի աշխատությունների (թարգմանություններ), որոնք կարող էին հարստացնել կրոնական և մտավոր գանձարանը»¹:

Գ. Զարբհանալյանը իր «Հայերեն թարգմանությունը նախնեաց» երկում հիշում է շուրջ յոթանասուն հույն և բյուզանդացի հեղինակի անուն, որոնց երկերը միջնադարում թարգմանվել են հայերեն: Նրանց բացարձակ մեծամասնությունը վաղ միջնադարին է վերաբերում: Հին հունական (անտիկ) գրականությունն այդ ցանկում փոքր տեղ է գրավում (Վարք Աղեքսանդրի, Ասկլեպիադես, Արիստոտել, Գիոնիսիոս Թրակացի, Եվկլիդես, Նեմեսիոս, Ողիմպիանոս, Պղատոն, Պորփյուր և այլն): Գ. Զարբհանալյանի գրքի լույս բնծայումից հետո հայտնաբերվեցին անտիկ շրջանի հույն հեղինակների մի քանի այլ երկերի հին հայերեն թարգմանություններ²: Բայց որոշ տվյալներ կան հավաստելու, որ աշխարհի տարբեր երկրների գրագարաններում ու մա-

¹ Ս. Տեր-Ներսեսյան, Բյուզանդիա և Հայաստան, «Պատմա-բանասիրական Հանդես», № 1, 1970, էջ 160:

² Հ. Մանեղյան, Թեոփեայ Յազգոս ճարտասանական կրթությանց, Երևան, 1938: Նույնի՝ Հերմեայ Եռամեծի առ Ասկլեպիոս սահմանանք: «Բանբեր Մատենադարանի», հտ. 3, 1956: Լ. Խաչիկյան, Չենոնի «Յազգոս բնութեան» երկի հայկական թարգմանությունը: Գիտական նյութերի ժողովածու, № 2, 1950: «Անանուն մեկնություն «Մատրոպոլիտանցն» Արիստոտելի»: Հանճավար բնագիրը Ս. Պ. Լալաֆայանի և Վ. Կ. Զալոյանի, առաջարանը և խմբագրությունը Վ. Կ. Զալոյանի, թարգմանությունը գրաբարից սուսերեն Ս. Ս. Արեշտայանի, Երևան, 1961: Պ. Անանյան, Ետիքիոս Կ. Պոլսոյ պատրիարքին կորսուած և անտիպ մեկ գրութիւնը: „Armeniaca“. Mélanges d'Etudes Arméniennes, Venise, 1969, էջ 316—354:

սոննադարաններում պահվող հայերեն ձեռագրերի մեջ դեռևս հնարավոր է հայտնաբերել մինչ այժմ անհայտ կամ ուրիշ հեղինակների (հատկապես Անանիա Շիրակացուն) վերագրված հունարեն երկերի հայերեն թարգմանություններ:

Անանիա Շիրակացին փրավամբ համարվում է միջնադարյան Հայաստանի խոշորագույն մտածողներից մեկը՝ հատկապես ճշգրիտ գիտությունների առարկեղում: Նա այդ համարումն ունեցել է դեռևս միջնադարում և պատահական չէ, որ միջնադարի հայ որոշ մատենագիրներ ու գրիչներ հայերեն լեզվով առկա գիտական որևէ բնագիր առանց վարանելու վերագրել են նրան՝ քնդօրինակելով այն ժողովածուներում, որոնց մեջ գետեղված են Անանիա Շիրակացու գործերը: Այդ համարումն այնքան ուժեղ է եղել, որ սովորույթի աժով անցել է ժամանակակից հետազոտողներին:

Անանիա Շիրակացու գիտական ժառանգության հավաքման ու հրատարակման գծով զգալի աշխատանք արդեն կատարված է (մենք նկատի ունենք հատկապես Ա. Աբրահամյանի երկարամյա բանասիրական աշխատանքը և հրատարակած ձեռագրական նյութերը): Սակայն այդ մեծ ժառանգության գիտական ուսումնասիրության գործի հետագա հաջողության համար, առաջին հերթին, անհրաժեշտ է սահմանազատել փսկապես Անանիա Շիրակացուն պատկանող գործերը սխալմամբ նրան վերագրվածներից: Եթե այդ գործը պատշաճ գիտական մակարդակով շիրականացվի, ապա անհնարին կլինի բացահայտել միջնադարյան նշանավոր այդ գիտնականի ժառանգության իրական նշանակությունը հետ վապված կարևորագույն շատ փնդիրներ: Քերենք մեկ օրինակ: Ի՞նչ բնորոշում կարելի է տալ մի գիտնականի, որը քննության առնելով կենդանատեսակները (զոոֆակը) քաղղեացիների «Մենդարանություն» (ասել է՝ աստղահամայություն, «սուտ գուշակութեան յօրէ և ի հանգամանաց ծննդեան ուրուք»)՝ հետևողությամբ գրում է. «Առիժն, յորում են աստեղք տասն, եթէ տեսանիցես զնոսա միաժողով, գիտեա թէ թագաւորք ելանեն, և մի [ի]նոցանէն կորընչի: Եւ եթէ տեսանիցես զճանգն արիւնագոյն՝ գիտեա թէ ինքն կորնչի, զաւրքն ապրին. և արեգակն ի տարւոջն երեք անգամ խաւարի»³: Ամեն մեկս առանց վարանելու նրան աստղագուշակ կհամարեինք, այսինքն գիտության հետ առնչություն չունեցող անձնավորություն: Սակայն վերորերյալի կապակցությամբ նույն Անանիա Շիրակացին գրում է. «Բայց մեզ չէ ինչ դանդաղելի երկրորդել զանհամ պատմութիւնս նոցա»⁴, այսինքն քաղղեացիների և նրանց հետևողների:

Ընթերցողն ընկնում է տարակուսանքի մեջ: Այս երկու մտքերը նույն մարդուն են վերագրված և լույս ընծայված որպես Անանիա Շիրակացու գրչին պատկանող գործեր: Քանի որ միևնույն մարդը չէր կարող այս երկու հակոտնեյա մտքերը որդեգրել, ուստի մնում է բանասիրական մանրակրկիտ աշխատանք կատարելով պարզել, թե իրականում այդ երկու բնագրերից որն է պատկանում Անանիա Շիրակացուն և որն է սխալմամբ վերագրվել նրան միջնադարյան գրիչների կամ արդի ուսումնասիրողների կողմից:

Անանիա Շիրակացուն անհարազատ երկերի լույս աշխարհ հանելու գործն

³ Նոր բողոքիք Հայկազեան լեզուի, հտ. Ա, էջ 1021:

⁴ Ա. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944, էջ 331—332:

⁵ Անանիա Շիրակացի, Տիեզերագիտություն և տոմար, աշխատասիրությամբ Ա. Աբրահամյանի, Երևան, 1940, էջ 24: Հմմտ. նույն տեղում, էջ 27:

արդեն սկսված է⁶: Շարունակելով այդ աշխատանքը, սույն հոդվածում կանց կառնենք հին հույն հեղինակների երկու փոքրածավալ երկերի հին հայերեն թարգմանությունների վրա, որոնց հեղինակը (կամ թարգմանիչը) Անանիա Շիրակացին է համարվել:

1

ՅԱՂԱԳՍ ՄԻԱՒՈՐ ԳՆԴԻՆ, ԱՐԱՏՈՍԷ

Արատոս Սուլացին (315—240 թթ. մ. թ. ա.) հին Հունաստանի նշանավոր դիտնական-բանաստեղծներից է⁷: նրա բազմաթիվ երկերից բնագրով պահպանվել է միայն մեկը, 1154 հեքսամետր տողից բաղկացած Փաւնօքսա և Διօ-տարϋէξ պոեմը: Այն բաժանվում է երկու մասի: Առաջինում (1—732-րդ տող) քննության են առնվում երկնային երևույթները, երկրորդում՝ մանրամասն խոսվում է եղանակը կանխագուշակելու նշանների մասին:

Անտիկ շրջանում Արատոսը այնքան բարձր է գնահատվել, որ խնդրո առարկա պոեմը հոսմայեցիները մի քանի անգամ թարգմանել են լատիներեն, իսկ թարգմանիչներն են այնպիսի նշանավոր դեմքեր, ինչպիսիք են Կիկերոնը, կեսար Գերմանիկոսը և Ռուֆոս Ֆեստոս Ավիենոսը: Բայց պարզվում է, որ հոսմայեցիներից բացի, Արատոսին շատ բարձր են գնահատել նաև հայերը, դեռ վաղ միջնադարում թարգմանելով նրա մի քանի աշխատությունները, նկատի ունենալով, հարկավ, նրանց զործնական արժեքն ու նշանակությունը: Գրանցից է նրա վերոհիշյալ պոեմի երկրորդ մասը՝ եղանակը կանխագուշակող նշանների մասին բաժինը⁸, որ մեզ է հասել «Յաղագս ամպոց և նշանաց» խորագրով, որպես Անանիա Շիրակացու հեղինակություն:

Գեոևս Գ. Տեր-Մկրտչյանը, այդ երկի հեղինակին անձանոթ, իրավացիորեն ընդգծում էր, թե «բովանդակության կողմից այս փոքրիկ գրությունը զլխովին տարբերվում է մեր տոմարագիտական-աստղաբաշխական, աստղագիտական մատենագրության մեջ եղած բազմաթիվ նման գրվածքներից: Մա մի դուռ դիտնական գրվածք է, բոլորովին ազատ աստղագիտական-ախտարական տարրից: Միմիայն բնական-բնագիտական բացատրություններ և մեկնություններ են տրված նշաններին: Եվ այս մի շատ բացառիկ երևույթ է, գրեթե յուր տեսակի մեջ միակը, մեր հին մատենագիտության մեջ»⁹:

Բայց դա միակը չէր: Բացի այս աշխատությունից, միջնադարում հայերեն է թարգմանվել Արատոսի մի այլ երկ ևս, որ հայերեն ձևագրերում հանդես է գալիս գարձյալ Անանիա Շիրակացու աշխատությունների շարքում: Այն կրում է «Յաղագս միաուր գնդին, Արատոսէ» խորագիրը և ցարդ անտիպ է, թեև հայտնի էր դեռևս «Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի» աշխատության հեղինակներին¹⁰:

⁶ Տե՛ս, օրինակ, Հ. Մ. Բարթիկյան, Արատոս Սուլացու Διօտարϋէξ կամ Πρωτοστεικὸς աշխատության հին հայերեն թարգմանությունը («Բանբեր Մատենադարանի», գիրք 7, 1964, էջ 331—364, Շիրակացուն վերագրված «Յաղագս ամպոց և նշանաց» երկի մասին): Նույնի. Անանիա Շիրակացուն վերագրվող «Ժամանակագրության» և նրա բանաբաղի հարցի շուրջը («Բանբեր Մատենադարանի», գիրք 8, 1967, էջ 57—76):

⁷ Արատոսի կենսագրություն և նրա մատենագիտության մասին տես. J. Marin, Histoire du texte des Phénomènes d'Aratos, Paris, 1956. նաև՝ Հ. Բարթիկյան, Արատոս Սուլացու Διօտարϋէξ կամ Πρωτοστεικὸς աշխատության հին հայերեն թարգմանությունը:

⁸ Նույն տեղում:

⁹ Գ. Տեր-Մկրտչյան, Անանիա Շիրակացի, Ա. «Արարատ», 1896, փետրվար, էջ 99:

¹⁰ Տե՛ս «արդակեմ», «արտակետոս», «նապազեմ», «յուշախագաց», «բոցակերպ» բառերը:

Արատոսի հիշյալ գործի հայերեն թարգմանությունը (ամենայն հավանականությամբ՝ թերի) գտնվում է վենետիկի Մխիթարյանների մատենադարանի № 236 ձեռագրում: Այդ երկի մի այլ ընդօրինակություն հայտնաբերել է ակադ. Լ. Ս. Խաչիկյանը Ադրբեջանական ՄՍՀ ԳԱ ձեռագրական ֆոնդի № 5030 (3) ձեռագրում, որը, ինչպես և վենետիկի ընդօրինակություն լուսանկարները նա սիրով տրամադրել է մեզ հրատարակության: Մեր հաճելի պարտքն ենք համարում հայտնել նրան խորին շնորհակալություն:

Առաջինը Գ. Զարբհանալյանն էր, որ ելնելով ձեռագրերում տվյալ երկի կրած խորագրից այն համարից Արատոսի գործի թարգմանություն և իր աշխատության մեջ նրան նվիրից ընդամենը մեկ նախադասություն. «Արատոս. Յաղագս միաւորութեան¹¹ գնդին. (աստեղաբաշխական բանք առ Շիրակացւոյն)»²:

Հին հույները երկինքը պատկերացնում էին որպես գունդ, որի վրա էին տեղադրում երկնային լուսատուները, մոլորակներն ու համաստեղությունները: Հին աշխարհում կազմվել են բազմաթիվ այսպես կոչված «Արատոսյան գրնդեր», հայտնի չէ, թե ո՞ր ժամանակվանից սկսյալ¹³: Այդ մասին է վկայում VII դարի բյուզանդական դիոնիսիոսը («մեխանիկոս») Լեոնտիոսը իր «Արատոսյան գնդի պատրաստման մասին» երկում (Περὶ κατασκευῆς Ἀρατείας σφαιρας)¹⁴: Նրա ասելով այդ գնդերը հորինվեցին Արատոսին ավելի ճիշտ հասկանալու համար, դրա համար էլ նրա անունն են կրում (ἐπενομάθησαν μὲν αἱ τοιαῦται σφαῖραι πρὸς τὸ νοεῖν σαφῶς τὸν Ἄρατον (διὸ δὴ καὶ παρωνύμιος ἀπ' αὐτοῦ λέγονται)¹⁵: Լեոնտիոսի ասելով «պատրաստվող այդ գունդը թեև ճշմարտությունը կապարյալ իմանալու համար ամենեին էլ պիտանի չէ, բայց միանգամայն օգտակար է Արատոսի ասածները հասկանալու համար» (ὥστε καὶ ἡ κατασκευαζομένη σφαῖρα πρὸς μὲν ἀκρι[το]ν ἀλήθειαν οὐδαμῶς, πρὸς δὲ κατάληψιν τῶν Ἀρατείων καὶ πάνυ χρήσιμος)¹⁶: Ինչպես ընթերցողը կուհում է, խոսքը երկնային պարզ մի գլոբուսի մասին է (Կիկերոնի ասելով՝ sphaera solida): Նման գլոբուս ունի և Պտղոմեոսը, որն, ինչպես ցույց են տալիս անտիկ շրջանի մեկնիչները, ավելի ստույգ է, քան Արատոսյանը՝ կենդանատեսակների տեղադրման առումով¹⁷: Կիկերոնի վկայությամբ նման գունդ (գլոբուս) պատրաստել էր դեռևս Եվզոբոսս Կնիդացին (408—356 թթ. մ. թ. ա.), որի գլուսը սկիզբ է առնում Թալես Միլետացուց¹⁸: Արատոսյան գնդի մասին պատկերացում է տալիս վերոհիշյալ Լեոնտիոսը. «Արատոսյան գունդը,— գրում է նա,— պետք է պատրաստել այնպես, որպեսզի նրա վրա տեղադրված կենդանատեսակների դիրքը իրար նկատմամբ, գնդի վրա գծվող շրջանների, ինչպես և կենդանակերպի (զոոֆիակի) ծագող մասերի նկատմամբ լինի Արատոսի ասածների համաձայն»¹⁹:

Ինչպես վերևում ասացինք, հայերեն թարգմանությամբ պահպանված և

¹¹ Երկու գրագրերում էլ կարդացվում է՝ «միաւոր»: Բարձի գրագրում «միաւոր» բառից հետո կա մի հասկանալի, բայց չնշված բառ:

¹² Գ. Զարբհանալյան, հիշ. աշխ., էջ 318:

¹³ J. Martin, Histoire du texte des Phénomènes d'Aratos, p. 31.

¹⁴ S. E. Maas, Commentariorum in Aratum reliquiae, Berolini, 1898, p. 561—567.

¹⁵ E. Mass, հիշ. աշխ., էջ 561:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 562:

¹⁷ E. Maas, հիշ. աշխ., էջ 562; J. Martin, հիշ. աշխ., էջ 250—253:

¹⁸ J. Martin, հիշ. աշխ., էջ 32:

¹⁹ E. Maas, հիշ. աշխ., էջ 561:

Արատոսի անունը կրող այս աշխատության հունարեն բնագիրը կորած է²⁰։ Արատոսի շպահականված աշխատությունների շարքում անտիկ շրջանի հեղինակները հիշում են և Κωνών վերնագիրը կրող մի երկ²¹, որտեղ խոսվում է երկնային գնդի մասին²²։ Հնարավոր է, որ «Յաղագս միաւոր գնդին» խորագիրը կրող աշխատությունը Արատոս Սուլացու հունարեն բնագրով շպահականված երկի թարգմանությունը լինի, թեև բացառված չէ, որ մեզ հասած հայերեն փոքրիկ բնագիրը ոչ թե ուղղակի Արատոսի աշխատությունն է, այլ ավելի ուշ շրջանի մի այլ հույն հեղինակի վերաշարադրությունը։ Հայանի է, օրինակ, վերոհիշյալ Լեոնտիոսի «Արատոսյան գնդի սպարապետման մասին» երկը, ինչպես և նույն հեղինակի մասամբ սահականված աշխատությունը «Կենդանավերպի շրջանի մասին» (Περὶ ζωδαιωνώντων), որոնք փնջ-որ շափով նման են «Յաղագս միաւոր գնդին» աշխատությանը։ Հայերեն թարգմանության մեջ նկատելի է նաև քրիստոնյա հայ թարգմանչի աշխատանքը (այնտեղ հանդիպում ենք այսպիսի մի նախադասություն. «Իսկ այս գինջ որ հեքանոսական անուանքդ՝ զաստեղաց խուպս կոչեն»)։

Ստորև տալիս ենք Արատոսի «Յաղագս միաւոր գնդին» աշխատության հին հայերեն թարգմանությունը ըստ Բաբվի ձեռագրական ֆոնդի ձեռագրի։ Տողատակում տրվում են տվյալ երկի Վենետիկի Մխիթարյանների Մատենադարանում պահվող ձեռագրի տարբերակները։

ՅԱՂԱԳՍ ՄԻԱՒՈՐ ԳՆԴԻՆ, ԱՐԱՏՈՍԷ։

Կենդանագիր մշտակայիցն առեղ շրջագայի, ճշմարիտ զկերպն
 152բ ցուցանէ յուշախաղաց և փոթաթուող¹։ Եւ զ[ը]նթացողսն² գիւրն արդակեալ ըստ իւրում բնութեան³ որակադրէ իբր յանդս իմն ահաւորս։ Եթէ ի վերոյ դիտեսցես ըստ մասին Եռակարգեան⁴ բաղկանալ, եթէ ի կողմանէ՝ զհակարաշն, եթէ ի ներքոյ՝ ստոյգն բաղմակերպ յոգնապատիւ իշխանականին։ Ելանել համարեալ բնութիւն դիրք և ձանձիւք⁵ և առ այլսն ըստ շափոյ ստորիջի պակասումն ըստ մանեակ⁶, և անդր նուագեալ բերջի⁷ ասել։

Խոյ հպեալ Եռանգիւնոյ անջրպետ միջագէտին⁸ յարտակ (Կ)Ետոսի⁹ Յուլ հպեալ Պեռսեաի¹⁰ անջրպետ միջագիտի արդակ միջոյ ճապատողի։ Եկաւոր հպեալ Ենիոքայ¹¹, անջրպետ միջակի արդակ Բոտա¹²
 151ա և Նապասաակի։ Խեցգետինն¹³ անմիջակաւ անջրպետել¹⁴ միջակիտի արդակ գլխոյ Վիշապին երկրորդի¹⁵։ Առիւծն¹⁶ անմիջակաւ անջրպետեալ միջակիտի արդակ (Կ)ոնքին¹⁷ և միջոյ Վիշապին երկրորդի։ Կոյսն անմիջակաւ անջրպետեալ միջակիտի արդակ Ագաւուն և ստան Վիշապին։

20 Հայերեն թարգմանության մեջ շոշափված հարցերին Արատոսը անդրադարձել է նաև իր Փαινոմենա պոեմի 462—558 և 559—732 տողերում, որտեղ խոսվում է երկրագնդի շրջանների, ինչպես և աստղերի ծագման ու մայր մանկու մասին։

21 E. Maas, հիշ. աշխ., էջ 42—43, 46; J. Martin, հիշ. աշխ., էջ 281։

22 Δρονδακη, Μεγαλη Ἑλληνοικη Ἐγκυκλοπαιδεια, τόμ. Ε', σελ. 335։

1) Վ. փութաթուող։ 2) Վ. բնթացող։ 3) Վ. բնութեամբն, 4) Վ. եռակարգեան։ 5) Վ. ձանձիւք։ 6) Վ. մանեակ։ 7) բերջի։ 8) Վ. միջակիտին։ 9) Բ. յարդակետոսի, Վ. արտակետոսի։ 10) Ճիշտը՝ Պերսեաի։ Երկու գրչագրերում էլ՝ Պերսեաի։ 11) Վ. Ենի (բառը կիսատ է թողնելով)։ 12) Երկու գրչագրերում էլ սխալմամբ՝ Բոտա։ 13) Վ. խեցգետին։ 14) Վ. անջրպետեալ։ 15) Վ. ավելացնում է՝ «և Շանն»։ 16) Վ. Առիւծ։ 17) բնագրում՝ արտակոնքին, Վ. արդակ կոնքին։ 18) Վ. առգնէ (բառը կիսատ է թողնված)։

երկրորդի և Առզոնէոսի¹⁸: Բայց ոմանք ասեն զԱռզոնէոս¹⁹ հանդեպ Առջոյն Մեծի ընդ միջոց Խեցգեալին և Առիծոյ : Կշիւ²¹: Հպեալ Ռոխնի²² անջրպետ միջակիտի արդակ²³ Քերոնի²⁴: Կարին Հպեալ վիշապագօտոյն Եփիոփայ և նա Հպեալ Պսակին և Տարածելոյն և Առկառուայ, անջրպետեալ միջակիտին արտակ Բոցակերպին և Թիւանոնի: Ազեղնաւոր Հպե[ա]լ Արծիւոյն²⁵ և նա Հպեալ է Իւոնի²⁶, անջրպետ միջակիտի արդակ Կարդաձկան²⁸: Ջրնոսն Հպեալ Պիղատոսի²⁹ և նա Հպեալ Կեփուսի³⁰ անջրպետ միջակիտի արդակ միջոյ վիշապին Մեծի: Չկունֆ Հպեալ Անդրոմիդայ և նա Հպեալ Կասիպայ³¹ անջրպետ միջակիտի [արտակ տրտանն Կիւ...: Եւ հաղորդք միջակիտի]³² Արջֆն Մեծ և Փոֆր և վիշապն Մեծ, և հաղորդ սուղականին Ենզոնիաս³³ և Գաճար, և Չուկն Մեծ հանդերձ հնկիւք³⁴ երևելաւք³⁵ աստեղօքն հայեցելովք³⁶ ի յինքն: Եւ ոմանք ասեն զխուպս³⁷ սոցա ոչ առկայունս, այլ շարժունս³⁸ լինել, բայց ամա³⁹ ձիգս: Իսկ այս զինչ որ հեթանոսական⁴⁰ անուանք՝ զաստեղաց խուպս⁴¹ կոչեն: Եթէ ոչ հարկաւորութիւն անմարդ⁴² այլազգ⁴³ այտարարութեան⁴⁴ որպէս⁴⁵ առաջագոյն⁴⁶ հարի⁴⁷ ի նամակի: Եւ այս ինչ որ պծոցոյ զնդին արտաքոյ նշանակեմք օրինակ և այս ոչ ի գնդի, այլ ի միադէպ բոլորի և անմարթ է, զի ոչ պատշաճի: Վասն որոյ և երիս || առ անձն զատուցի բոլոր: Իսկ եթէ ՚ի գունդաւորի, մարթ է կերպարագործեալ միաւորում: Բայց ի պարագայիցն, զոր հարկաւորի յինքեան խորհրդով իբրև ի տեսութենէ միշտ առնթեր բերելով հպաւորութեամբ յիրաքանչիւր խմայից, ըստ գնդին շրջանակաց, ըստ արնակ(°) իւրաքանչիւր շարժմանց զթիւ համարել խառնելով զանց իւր զաստեղատանցն առանձնակութիւնսն, որպէս և ի բոլորիդ կա տպաւորեալ:

«Յաղագս միաւոր գնդին» երկում հանդիպող աստղերի, համաստեղությունների, կենդանատեսակների անունները և նրանց համապատասխան հունարեն անվանումները:

Ազոաւ — Κόραξ	Բոցակերպ — Σείριος (?)
Առզոնէոս (Արզոննիոս) — 'Αρζώ (?)	Դանոք ('Դանակ°) — Δανάη
Առկառուայ (սևո.) — 'Αρχαυόρος	Դլֆին — Δελφίς
Անդրոմեդայ — 'Ανδρόμεδα	Ենզոնիաս — 'Ενζονιάσι
Բոտաւ (սևո.) — Βώτης	Ենիոքայ (սևո.) — 'Ηνίοχος

19) Բ. զարդոննիոս, վ. զարդոնն (բառը կիսատ է թողնված): 20) վ. ընդ (բառը կիսատ է թողնված) Խեցգեալանոյ և Առիծի: 21) վ. Կշիւ: 22) Բ. ոսիոնի, վ. ոսիոնի: 23) Բ. արդակք: 24) վ. Քիրոնի: 26) վ. էիւոն: 27) վ. դլֆինի: 28) վ. կարդաձկանն: 29) վ. Պիղատոսի: 30) վ. Կեփուսի (շիշտը՝ Կեփուսի): 31) վ. Քասիոպեայ (ճիշտը՝ Կասիոպեայ): 32) Փակագծերի մեջ առնված բառերը բնագրում բացակայում են: Վերականգնված են Վենետիկի գրչազրի հիման վրա, ընդ որում «արտանն»-ից հետո եկող բառը (զուցն անունը) կիսատ է թողնված: 33) վ. Ենզոնի (անունը կիսատ է թողնված): 34) վ. հնկիւք: 35) վ. երևելաւք: 36) վ. հպեցելովք: 37) վ. զխուպս: 38) վ. շարժմունս: 39) վ. ամա: 40) վ. հեթանոսակ (բառը կիսատ է թողնված): 41) վ. բացակայում է «խուպս» բառը, որի տեղում թողնված է պարագ սարածութիւն, իսկ հաղորդ՝ «կոչեն» բառի փոխարեն գրված է «սակ ոչ են»: 42) վ. անմարթ: 43) վ. չիք «ազգ» բառը: 44) վ. այտարարութեան: 45) վ. չիք «որպէս» բառը, որի տեղ պարագ տեղ է թողնված: 46) վ. յառաջագոյն: 47) վ. չիք «հարի» բառը, որի տեղ պարագ տեղ է թողնված:

Եփեսոս (սևո.) — Ὀφεισῶς

Թիւսեաթոն — Θυστρύων

Իւսոն — ?

Կասիպայ (սևո.) — Κασσιέπεια

Կարդածուկն — Χείρας (?)

Կետոս — Κήτος

Կեփուս — Κηφούς

Ճապատող — Ὀφεί

Նապատակ — Λαγώς

Շուն — Κύων

Ոսթոն — Ὀρίων

Պերսես — Περσεύς

Պիգատոս — Πυγάλλων

Պսակ — Σπέφρονος

Սադ — Κόκκνος (?)

Վիշապ — Δράκων

Քիրոն — Χείρων

2

ՊԱՒՂՈՍԻ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԱՑԻՈՅ ԵՍԵՆՐԳԱՆ
Ի ԵՆՐՔՍԱՆՈՒԹԵՆԷ

Քերտվրե Պատկանյանն իր «Անանիա Շիրակունույ մնացորդը քանից»¹ գրքում հրատարակել է և մի երկ, որ կրում է հետևյալ խորագիրը. «Պաւղոսի Աղեքսանդրացույ նախերգան ի ներքսածութենէ յոյժ»: Բովանդակութիւնը աստղաբաշխական մի նյութ է, նվիրված կենդանատեսակներին (զոոփակին):

Ինչպես հայտնի է, Ք. Պատկանյանը խնդրո առարկա գրքին ոչ մի ուսումնասիրություն չի կցել, հետևաբար դժվար է կոահել, թե ձեռագրերում Պողոս Աղեքսանդրացու անունը կրող այս Երկասիրությունը նա ի՞նչ նկատառումներով է տեղադրել Անանիա Շիրակացուն պատկանող գործերի շարքում:

Պողոս Աղեքսանդրացին IV դ. երկրորդ կեսի նշանավոր աստղաբաշխ է, սովորել է Ալեքսանդրիայի հայտնի դպրոցում, որը V դ. վերջում գլխավորում էր Հելիոդորոսը, Պողոս Աղեքսանդրացու գործերի մեկնաբաններից մեկը: Պողոս Աղեքսանդրացու կյանքի ու գրական գործունեության մասին շատ քիչ բան գիտենք: Նա հեթանոս էր, իր ժամանակվա շատ զարգացած մարդկանցից մեկը: Կարդացել էր աստղաբաշխության և աստղագուշակության մասին մեծ թվով ուսումնասիրություններ, որոնցից մեջբերումներ կան մեզ հասած իր երկում: Այն գրված է 378 թ. և հավանաբար նախապես կրում էր *Επιστολογική* (Ներքսածականք) խորագիրը: Այս երկի երկրորդ հրատարակությունն է պահպանվել՝ ձեռնված հեղինակի որդի Կրոնամոնին (միջնադարում հենց այս են հայերեն թարգմանել), որի արժեքն այն է, որ հեղինակը, օգտագործած լինելով շատ հին աղբյուրներ, հնարավորություն է տալիս քրմական և ժողովրդական աստղագուշակության մասին պատկերացում կազմել: Միջնադարում Պողոս Աղեքսանդրացու երկը շատ էր տարածված: Ենթադրում են, որ հնդկական մեզ չհասած «Paulisa Siddhanta» խորագիրը կրող գիրքը Պողոս Աղեքսանդրացու «Ներքսածականք»-ի մեկնությունն է եղել: Ալ-Բիրունին ծանոթ է եղել այդ մեկնությանը, որն անվանում է Pulisa:

Պողոս Աղեքսանդրացու աշխատության հունարեն բնագիրը առաջին անգամ հրատարակվեց Շատոյի կողմից 1588 թ. Վիտտեմբերգում, որից հետո նա ունեցել է քաղմարթիվ հրատարակություններ²:

Ք. Պատկանյանը ձեռքի տակ չի ունեցել Պողոս Աղեքսանդրացու գործի

¹ Ս. Պետերբուրգ, 1877, էջ 67—73:

² Մանրամասն տե՛ս W. Gundel-ի Paulus von Alexandria հոդվածը. Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft, Erste Reihe, 36. Halbband, 3. Drittel, Stuttgart, 1949, S. 2376—2386.

հունարեն բնագիրը, որն անշափ օգտակար կարող էր լինել սրբագրելու համար հայ գրիչների թույլ տված սխալները, որոնք քիչ չեն: Գրիչներին, սակայն, չի կարելի մեղադրել, քանի որ կենդանատեսակների մասին այս աշխատությունը խիստ մասնագիտական երկ է, բացի այդ այնպիսի ստրկական, տառացի թարգմանություն է կատարված (հավանաբար հունարեն դպրոցին հետևող մի անձնավորության կողմից), որ առանց հունարենի իմացության, դժվար է այն հասկանալ: Բնագրի շատ մասեր անվերծանելի են մնացել հրատարակիչ Պատկանյանի կողմից, այլ կերպ չի կարելի բացատրել նրա կիրառած կամայական կետադրությունը: Նա հաճախ նախադասության մեջտեղում վերջակետ է դրել, Պողոտմեսի, Ապողինարի աշխատությունների վերնագրերը միաձուլել է շարագրանքի մեջ և այլն: Մեր խոսքը շոշափելի դարձնելու համար բավարարվենք մեջ բերելով «Ներքսածականքի» «Նախերգանի» հունարեն բնագիրը, նրա հիման վրա մեր սրբագրած ու ճշգրտած հայերեն թարգմանությունը, ապա և Ք. Պատկանյանի հրատարակած բնագիրը (տե՛ս էջ 145):

Պողոս Աղեքսանդրացու «Ներքսածականք»-ը վերահրատարակեց Ա. Արրահամյանը, լրացնելով Ք. Պատկանյանի հրատարակած բնագրի մեջ անկաթերությունները՝ Մաշտոցյան Մատենադարանի ձեռագրերում պահպանված բնագրերի հիման վրա³: Նա հանգել է այն եզրակացության, որ խնդրո առարկա երկը գլոսիաների է բաժանել հրատարակիչ Ք. Պատկանյանը, և որ «նշված բոլոր գլոսիաներն էլ հաջորդական շարունակությունն են հանդիսանում իրար և մի ամբողջության մասեր են»: «Մեզ թվում է,— գրում է Ա. Արրահամյանը,— հենց այս էլ պիտի լինի Շիրակացու տիեզերագիտության վերջին մասը»⁴:

«Իր «Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը» աշխատության «Շիրակացու աղբյուրները» գլխում սակայն Ա. Արրահամյանը միանգամայն ճիշտ նշել է, որ այդ աշխատությունը Շիրակացու հեղինակությունը չէ, այլ թարգմանական մի գործ, որի թարգմանիչն է Անանիա Շիրակացին:

Պողոս Աղեքսանդրացու այս աշխատությունը, հավանաբար ոչ անմիջաբար, այլ թերևս Պողոս Աղեքսանդրացու դպրոցին հետևած մի այլ հեղինակի միջնորդությամբ, օգտագործվել է Շիրակացուն վերագրվող մի ուրիշ երկում ևս, որը՝ ձեռագրերում կրում է «Անանիայի համարողի վասն ընթացից արեգական՝ ըստ կենդանատեսակացն և է գոտեացն, զոր կատարէ ի տունջե[ա]յն յաուրս ՅԿԾ և ժամս Գ» խորագիրը⁵:

Ծագման տեսակետից վերոհիշյալ երկու երկերին է հարում Ա. Ք. Պատկանյանի, Ա. Արրահամյանի կողմից նույնպես Շիրակացուն վերագրված և ձեռագրերում՝ Պողոս Աղեքսանդրացու «Ներքսածականք»-ին անմիջապես հաջորդող այն փոքր երկասիրությունը, որ ունի հետևյալ վերնագիրը. «Յաղագս յատնարան աստեղաց»⁶: Այս աշխատությունը, որ ամենայն հավանականությամբ նույնպես թարգմանված է հունարենից, աստղագուշակական բովանդակություն ունի: Մեր ասածը հաստատելու համար վերցնենք պատահական մի նախադասություն. «Յուլն, յորում են աստեղք երկոտասան, եթէ հայիս և տեսանեսս զնոսա յեղջիւրս հարեալ, գիտես՝ թէ վաղվաղակի լինին

³ Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 327—330:

⁴ Նույն տեղում, էջ 134:

⁵ Հրատարակել է Ա. Արրահամյանը: Նույն տեղում, էջ 315—317:

⁶ Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 331—333: Ք. Պատկանյանի հրատարակած բնագիրը «Մնացորդ բանից...», էջ 73—75) թերի է:

Παύλου Ἀλεξανδρέως Εἰσαγωγικὰ Δευτέ-
ρας ἐκδόσεως. (α') Προοίμιον

Πάνω καλῶς, ὦ φίλε παῖ Κρονάμων,
ἐψευδογραφηκῶτας ἡμᾶς ἀνευρών ἐν τῇ πρό-
ταύτης ἐκδόσει τῶν εἰσαγωγικῶν προετρή-
σῶν συντάξαι, λειπομένην ἐν οὐδενί τῶν
εἰς τὴν αὐτῆς πρόθεσιν συντεινόντων
θεωρημάτων, μετὰ τοῦ καταναγκάσαι καὶ
τάς κατὰ Πτολεμαῖον ἀναφορὰς ἐπιλογισ-
μένους πρὸς τοῖς ἀποτελέσμασιν ἐκδέσθαι.
ὡς ταύτας ἐνχρηστοτέρας κατεπιηφόντων
ἡμῶν αὐτοῦ τε τοῦ Πτολεμαίου ἐν τῷ
„Περὶ Χρόνων Ζωῆς“ αὐτοῦ τὴν
πραγματείαν ποιούμενου καὶ Ἀπολλωνίου
ρίου παρακελευομένου ἐν τῷ „Περὶ
, Ἀφέρτου καὶ Οἰκοδεσπότου καὶ
, Ἀναίρέτου“ ταύταις κέχρησθαι. προ-
σεπὶ τούτοις καὶ Ἀπολλωνίου τοῦ Λαοδι-
κέως ἐν τοῖς ἰδίοις πέντε βιβλίοις διαβα-
λόντος τοῦς Δίγυπτίους, ὡς πολλὰ ἀπάτη
αὐτοῖς γεγένηται ἐν ταῖς τῶν Ζωδίων ἀνα-
φοραῖς.

Քարգմանության
բնագիրը

Պաուլոսի Աղեքսանդրացու նախերգան
ի ներբանձութենէ յոյժ

Յոյժ գեղեցկաբար, ով որդի սիրելի
կրանաման, ստադրալու գմեղ գտեալ
յոմանց յառաջ քան զայս արտադրու-
թեան ներբանձականացն, յորդրեցեր
միւ շարադասել, նուազել ոչ իւր յայն-
ցանէ, որք ի նոյն նախադրութիւն պատ-
շաճ(ն) տեսութեան(ց), համանդամայն
հարկեցուցանելով զՊտղոմեան վերա-
բերութիւնն համեմատելով առ յանդոն
արտադրել, իրրն զայնոսիկ պիտանե-
ղին հասանելով մեր, նաև նորին իսկ
Պտղոմեայ «Յարագս ամանակաց կե-
նաց» նորք գրագործութիւն անելով
և Ապոլինարի հրաման տալով առ ի
«Յարձակչին և Տանտեառն և Քացրա-
ծուրեան» այսորիք վարիւ: Ի վերայ
այսոցիկ և Ապոլոնի Լատղիկեցու լին-
թեան Ե (5) մատեանն գորովելով գն-
գիպտացիան, որպէս թէ բազում մոլո-
րութիւն լեալ է նոցա ի կենդանատեսա-
կացն վերաբերութիւն(ս):

Քարգմանության
հրատարակված բնագիրը

Պաուլոսի Աղեքսանդրացու նախերգան
ի ներբանձութենէ յոյժ

Գեղեցկաբար ով որդի սիրելի կրա-
նամոյն, ստադրալու գմեղ գրեալ յո-
մանց յառաջ քան զայս արտադրութիւն
ներբանձականացն, յորդրեցեր միւ
շարադասել, նուազել ոչ իւր յայնցա-
նէ, որք ի նոյն նախադրութեան պատ-
շաճ ի տեսութեան համանդամայն և
հարկեցուցանելով զՊտղոմեան վերա-
բերութիւնս, համեմատելով առն
յանդոն՝ արտադրել իրրն զայնոսիկ
պիտանեղոյնն հասանելով մեր: Նա և
նորին փակ Պտղոմեայ յաղագս ամա-
նակաց կենաց՝ նորաք գրագործու-
թիւնն անելով. և Ապոլինարի հրա-
ման տալով առ ի յարձակչին և տա-
նտեառն, և բացբարձրութեան: Այսո-
րիք վառն ի վերայ այսոցիկ. և Ա-
պոլոնի Լատղիկեցու ինքեան յառա-
ջին իւր հինգ մատեանն, գորովելով
գեղեցկապիւն, որպէս թէ բազում մո-
լորութիւն լեալ իցէ նոցա ի կենդանա-
տեսակացն վերաբերութիւն:

պատերազմունք և կոխք»⁷: Կամ. «Աղեղնաւորն, յորում են աստեղք վեց, եթէ տեսանիցես նոսա ի Թրթումանց, գիտասշիր թէ առաքին փ նոցանէ աստեղք հանգոցնք, ծովք խոռվին, և ամսք զուարճանան և թագաւորք զուարճանան»⁸:

Այս և նմանօրինակ տասնյակ այլ գուշակողական հատվածների առկայությունը հուշում է, որ տվյալ աշխատության հեղինակը չի կարող լինել Անանիա Շիրակացին, մի գիտնական, որ բաղմիցս ծաղրուծանակի է ենթարկել նման հակագիտական հայացքները:

Պողոս Աղեքսանդրացու աշխատությունը և ձեռագրերում նրա հայերեն թարգմանությունը հաջորդող «Յաղագս խառնարան աստեղաց» գործը, ինչպես և «Վասն ընթացից արեգակնան՝ ըստ կենդանատեսակացն...» աշխատությունը պատկանում են աստղաբաշխական միեւնույն դպրոցին: Հին հույն հեղինակները այդ գործերում արտահայտված գաղափարները վերագրում էին Բաղդեացիներին: Հետաքրքրականն այն է, որ խնդրո առարկա աշխատություններում արծարծված մտքերը հին հույները անվանում էին *γενεθλιαλογία*, այն է՝ «*Ծննդաբանություն*», ցույց տալով, որ քաղղեացիները, զբաղվելով հանդերձ այդ «ծննդաբանությամբ», իրենց վերամբարձորին հորջորջում էին մաթեմատիկոս և աստղագետ (*γενεθλιαλογία, ἢν σεμνοτέροις κοσμοῦντες ὀνόμασιον οἱ Χαλδαῖοι μαθηματικῶς καὶ ἀστρολόγους σφᾶς αὐτοῦς ἀναγορεύουσιν*)⁹: Քաղղեացիներին վերագրվող աստղագուշակական հայացքները, թեև տարածում գտան անտիկ աշխարհում, բայց և սուր քննադատության ենթարկվեցին հենց անտիկ մտածողների կողմից: Այդ տեսակետից յուրահատուկ տեղ է զբաղում Սեքստոս էմպիրիկոսը (230—180 թթ. մ. թ. ա.)՝ անվանի հույն փիլիսոփա և բժիշկ, որ Պյուրրոնի և էնեսիդեմոսի հետ համարվում է սկեպտիցիզմի ամենանշանավոր ներկայացուցիչը: Սեքստոս էմպիրիկոսի աշխատությունը, որ վերնագրված է «*Ընդդեմ աստղագուշակների*» (*Πρὸς ἀστρολόγους*), ամբողջությամբ նվիրված է քաղղեացիների աստղագիտական հայացքների քննադատությանը: Հեղինակը սկսում է իր գործը շարադրելով նախ և առաջ «*կենդանատեսակ բուրրակության*» (*ζωδιακὸς κύκλος*) մասին քաղղեացիների սկզբունքները, հայտնում է, որ նրանք «*կենդանատեսակ բուրրակությունը*» բաժանում են 12 կենդանատեսակների, յուրաքանչյուր կենդանատեսակը՝ 30 մասի, յուրաքանչյուր մասն էլ 60 երմասի: Կենդանատեսակների մի մասը արական են համարում, մյուսը՝ իգական, մի մասը եղանական, մյուսը՝ ոչ, մի մասը երկտարրական, մյուսը հաստատուն և այլն: Այսպես, հաջորդաբար, նա շարադրում է այն ամենն, ինչ որգեղբել է հետագայում Պողոս Աղեքսանդրացին, որից հետո ցույց է տալիս, թե ինչպես քաղղեացիները աստղերի և կենդանատեսակների դիրքից որոշում էին, թե ինչ ճակատագիր կամ բախտ կունենա այս կամ այն աստղի տակ ծնված անձնավորությունը: էմպիրիկոսը մեկ առ մեկ ջրում է նրանց «*փաստարկումները*»:

Այս բուրրից հետո անհրաժեշտ է խորամուխ լինել Անանիա Շիրակացու «*Տիեզերագիտության*» ստորև բերվող հատվածի բովանդակության մեջ. «*Բայց*

⁷ Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 331:

⁸ Նույն տեղում, էջ 332:

⁹ *Sexti Empirici Opera*, rec. Hermannus Mutschmann, vol. III, *Adversus mathematicos*, Lipsiae, 1954, p. 141; *Sextus Empiricus with an English Translation* by the Rev. R. G. Bury, vol. IV, Cambridge—London, 1961, p. 322.

ևս կշտամբեցից զփաղեացոցն ճննդարանութիւնսն՝ որում բազումք հաւանեցան. և յունաց և այլոց ազգաց՝ վարժիլ¹⁰ սնտաիւք, և կշտամբեցից ո՛չ իմբանիս՝ այլ սրբոյն Բարսղի, որ ասէ այսպէս. Բայց մեզ չէ ինչ դանդաղելի երկրորդել զանհամ պատմութիւնս նոցա. քանզի ի հաւաստարան ճշմարտութենէս մերմէ կշտամբեալ գտանին: Եւ արդ դարձցուք անդրէն զնորիմքք վերբատին: Եւ ահա սկսանիմ ասել իբր ո՛չ եթէ զիմ բանս ինչ խառնեմ ի ներքս, այլ ի նոցուն բանից երկրորդեմ ընդդէմ նոցա կշտամբել զնոսա անդատին յիրեանց բանիցն. զի թերևս որք կանխաւ անկան յամբարշտութիւնս նոցա՝ բժշկութիւն գտցին: Եւ որ ո՛չ իցին գայթակղեալ անկեալ ի պատուանս նոցա՝ զգուշութիւն սաասցին: Զի յայսպիսի բանս և որ նման սոցին իցեն մի՛ յօժարեացին անկանել¹¹:

Այնուհետև Շիրակացին, Սեբաստոս էմպիրիկոսի նման, հաճախ օգտագործելով նույն բառերը չրում է քաղղեացիների «ճննդարանութիւնը» հենվելով Բարսեղ Կեսարացու վրա և կրկնելով վերջինիս խոսքերը «Եւ արդ զին՝ շարից, զի իբրև հարկ իմն համարիմ երկրորդել զանհամ պատմութիւնս նոցա»¹²:

Թվում է, թե միտք շունի այլևս շարունակել: Շիրակացին քննադատում է քաղղեացիների «ճննդարանութիւնը», ինչպես իր ժամանակին քննադատել է Սեբաստոս էմպիրիկոսը և շատ ուրիշներ: Իսկ Սեբաստոս էմպիրիկոսը քննադատել է այն մտքերը, որոնք հետագայում որդեգրեց Պողոս Աղեքսանդրացին, ինչպես և անհիմն կերպով Շիրակացուն վերագրված «Յաղագս խառնարանաստեղաց» և «Վասն ընթացից արեգական՝ ըստ կենդանատեսակացն...» աշխատությունների հեղինակները: Ըստ այդմ պարզ է դառնում, որ վերոհիշյալ աշխատություններից և ո՛չ մեկը չենք կարող մեծանուն Անանիա Շիրակացու գրչի արգասիք համարել: Պարզ է ուրեմն, որ Շիրակացին աստղաբաշխությամբ գրադվող միակ հայ հեղինակը չի եղել: Հայաստանում եղել են աստղաբաշխներ, որոնք հետևել են Պողոս Աղեքսանդրացուն ու նրա համախոհներին. և այդ երկու՝ գիտական ու գուշակողական դպրոցների միջև պայքար է բորբոքվել նաև մեզանում: Այլ կերպ չի կարելի բացատրել քաղղեացիների «ճննդարանությանը» Շիրակացու տված կրքոտ քննադատությունը: Ուստի կարելի է վստահ ասել, որ Շիրակացին չէր էլ կարող վերոհիշյալ երկերի թարգմանիչը լինել, քանզի նրա համար տաղտկալի է եղել նույնիսկ նրանց անհամ պատմութիւններն երկրորդելը:

Պողոս Աղեքսանդրացու «Ներքսածականք»-ը քաղկացած է Նախերզանքից և 37 գլուխներից: Ք. Պատկանյանի և Ա. Աբրահամյանի հրատարակած բնագիրը բովանդակում է այդ երկի «Նախերզանքը» և կենդանատեսակների մասին գլուխը ոչ ամբողջությամբ (վերջից պակասում է երկու պարբերություն):

Ստորև տրվում է Պողոս Աղեքսանդրացու երկի հայերեն թարգմանու-

¹⁰ Հավանաբար՝ վարիլ:

¹¹ Անանիա Շիրակացի, Տիեզերագիտություն և տոմար, աշխատասիրություններ Աշ. Աբրահամյանի, Երևան, 1940, էջ 23—24:

¹² Նույն տեղում, էջ 27: Անանիա Շիրակացու՝ Բարսեղ Կեսարացու գործերից կատարած հղումների մասին տե՛ս Կ. Մ. Մուրադյան, Ընդհանուր հատվածներ ու սրբագրություններ Կեսարացու և Շիրակացու գործերում, «Լրաբեր», № 1, 1975, էջ 55—216:

ΠΑΥΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΩΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

ΔΕΥΤΕΡΑΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ

⟨α'⟩ Προοίμιον

Πάνυ καλῶς, ὦ φίλε παῖ Κρονάμων, ἐψευδογραφηκότας ἡμᾶς ἀνευρῶν ἐν τῇ πρὸ ταύτης ἐκδόσει τῶν εἰσιγωγικῶν προετρέψω ἑτέραν συντάξαι, λειπομένην ἐν οὐδενὶ τῶν εἰς τὴν αὐτῆς πρόθεσιν συντεινόντων θεωρημάτων, μετὰ τοῦ καταναγκάσαι καὶ τὰς κατὰ Πτολεμαῖον ἀναφορὰς ἐπιλογισαμένους πρὸς τοῖς ἀποτελέσμασιν ἐκθέσθαι· ὡς ταύτας εὐχρηστοτέρας κατειληφόντων ἡμῶν αὐτοῦ τε τοῦ Πτολεμαίου ἐν τῷ 'Περὶ Χρόνων Ζωῆς' αὐτοῦ τὴν πραγματείαν ποιουμένου καὶ Ἀπολλωναρίου παρακελευομένου ἐν τῷ 'Περὶ Ἀφέτου καὶ Οἰκοδεσπότου καὶ Ἀναιρέτου' ταύταις κεχρηῆσθαι· προσεπιτούτοις καὶ Ἀπολλωνίου τοῦ Λαοδικέως ἐν τοῖς ἰδίοις πέντε βιβλίοις διαβάλλοντος τοὺς Αἰγυπτίους, ὡς πολλὴ ἀπάτη αὐτοῖς γεγένηται ἐν ταῖς τῶν ζῳδίων ἀναφοραῖς.

⟨β'⟩ Περὶ τῶν δώδεκα ζῳδίων

Ὁ ζῳδιακὸς κύκλος κινεῖται λοξῶς, διηρημένος εἰς τμήματα δώδεκα, ἅτινα καλεῖται ζῳδία. ἔχει δὲ τὸ ζῳδιον δεκανοὺς μὲν τρεῖς, μοῖρας δὲ λ̄, ἢ δὲ μοῖρα ἔχει λεπτὰ ξ. ἔστι δὲ ἡ ἀρχὴ τοῦ ζῳδιακοῦ κύκλου ὁ Κριός, ἀρσενικόν, ἰσημερινόν, τροπικόν, ἑαρινόν, οἶκος Ἄρεως, ὕψωμα Ἡλίου περὶ μοῖρας ιθ', ταπείνωμα Κρόνου περὶ μοῖρας κ', τρίγωνον ἡμέρας μὲν Ἡλίου, νυκτὸς δὲ Διός. κεῖται δὲ (ἐν τῷ) κλίματι τῷ τῆς Περσίδος, ἀπομεμερισμένον ἀνέμῳ Ἀπηλιώτῃ. κυριεύει δὲ κεφαλῆς καὶ ὄλου προσώπου. ἀνατέλλει δὲ τὸ ζῳδιον κατ' Αἰγυπτίους ἐν τῷ δι' Ἀλεξανδρείας κλίματι τρίτῳ ὄντι ἐκ τοῦ ἀφανοῦς τοῦ

Յյամբ մեզ հասած մասի հունարեն բնագիրը¹³ և նրա հին հայերեն թարգմանությունը¹⁴:

ՊԱՒՂՈՍԻ ԱՂԵՔՍԱՆԳՐԱՑԻՈՅ ՆԱԽԵՐԳԱՆ Ի ՆԵՐՔՍԱԾՈՒԹԵՆԷ՛

Յոյժ գեղեցկարար, ով որդի սիրելի Կրանամոն, ստազրաւդս զմեզ գտեալ² յոմանց յառաջ քան զայս արտագրութեան ներքսածականացն, յորդորեցիր միւս շարադասել, նուազել ոչ իւր յայնցանէ, որք ի նոյն նախագրութիւն պատշաճի[ն] տեսութեան[ց]³, համանգամայն հարկեցուցանելով զՊտղոմեան վերաբերութիւնսն համեմատելով առ յանգսն արտագրել⁴, իբրև զայնուսիկ պիտանեզոյնն հասանելով մեր, նաև նորին իսկ Պտղոմեայ «Յաղագս ամանակաց կենաց» նոքօք⁵ զիրագործութիւն առնելով, և Ապողինարի հրաման տալով առ ի «Յարձակչին և Տանուտեան և Բացբարձութեան»⁶ այսոքիւք վարիլ⁷: Ի վերայ այսոցիկ և Ապողոնի Լաւոդիկեցւոյ յինքեան Ե (5) մատեանսն դարովելով զԵգիպտացիսն, որպէս թէ բազում մոլորութիւն լեալ է նոցա ի կենդանատեսակացն վերաբերութիւն[ս]:

Յաղագս կենդանատեսակ բուրբատեսութեան⁸

Կենդանատեսակ բուրբութիւն շարժի առշեղապէս, բաժանեալ ի հատածս ԲԺ-ն (12) որ կոչին կենդանատեսակք: Եւ ունի կենդանատեսակն պարունակս Գ (3), մատունս Լ (30), և մասն ունի <մատունս Կ (60) և> մանրերորդակս Կ (60):

Յաղագս Խոյին: Արդ է սկիզբն կենդանատեսակ բուրբութիւն Խոյն, արական, հասարակօրեայ, յեղանակ[ան]⁹, զարնանային, տուն Հրատի, բարձրութիւն Արեգականն [մասանց]¹⁰ ԺԺ (19), նուաստութիւն Երեակի՝ մասանց Ի (20), եռանգիւնի՝ ի տուրնչեան Արեգականն, իսկ ի գիշերի՝ Լուսնթագի: Չանեալ է նահանգին Պարսից, բաժանաւ¹¹ հողմոյն Արեւելականի: Եւ տիրել զլիսոյ և բուրբ երեսացն: Եւ ելանէ կենդանատեսակ ըստ Եգիպտացոցն և Ազեբսանդրացոցն նահանգին, որ է երկրորդ¹², յաներևութէն յերևելի աշ-

13 Պոզոս Ազեբսանդրացու երկի հունարեն բնագրի նորագույն հրատարակությունը լույս է տեսել Լայպցիգում, 1958 թ. Paulus Alexandrinus. Eicaxoyixá. Edidit A e. Boer Lipsiae, 1958.

14 Որպես հիմք ընդունված է Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 1973 ձեռագիրը:

[] Անկյունավոր փակագծերի մեջ առնված տառերն ու բառերը ավելացրել ենք մենք՝ հիմնը վելով հունարեն բնագրի վրա: Սուրանկյուն փակագծերի մեջ (<>) առնված են այն տառերն ու բառերը, որոնք կան հայերեն բնագրում, բայց որոնք համարում ենք ավելորդ:

κόσμου (μέρους) εἰς τὸν ἐμφανῆ κόσμον ἐν ὥρᾳ ἰσημεριῆ $\bar{\alpha} \gamma' \theta'$ χρόνοις δὲ $\bar{\kappa}\bar{\alpha} \beta''$. ἔστι δὲ ἐν τούτῳ τῷ ζῳδίῳ τὸ μεσουρανοῦν κέντρον τοῦ κοσμικοῦ διαθέματος.

Δεύτερον ζῳδιον Ταῦρος, θηλυκόν, στερεόν, ἔαρινόν, οἶκος Ἀφροδίτης, ὕψωμα Σελήνης περὶ μοίρας γ' , ταπεινωμα οὐδενός, τρίγωνον ἡμέρας μὲν Ἀφροδίτης, νυκτὸς δὲ Σελήνης. κεῖται δὲ ἐν τῷ κλίματι τῷ τῆς Βαβυλῶνος, ἀπομεμερισμένον ἀνέμῳ Νότῳ. κυριεύει δὲ τραχήλου καὶ τένοντος. ἀναβαίνει δὲ τὸ ζῳδιον ἀπὸ τοῦ ἀφανοῦς εἰς τὸ ἐμφανὲς τοῦ κόσμου ἐν ὥρᾳ $\bar{\alpha} \beta''$, χρόνοις δὲ $\bar{\kappa}\bar{\epsilon}$ κατὰ τὸ προκείμενον κλίμα.

Τρίτον ζῳδιον Δίδυμοι, ἀρσενικόν, δίσωμον, ἔαρινόν, ἀνθρωποειδές, οἶκος Ἑρμοῦ, ὕψωμα οὐδενός, κοίλωμα οὐδενός, τρίγωνον ἡμέρας μὲν Κρόνου, νυκτὸς δὲ Ἑρμοῦ. κεῖται δὲ (ἐν τῷ) κλίματι τῷ τῆς Καππαδοκίας, ἀπομεμερισμένον ἀνέμῳ Λιβί. κυριεύει δὲ ὤμων καὶ χειρῶν καὶ δακτύλων. ἀναβαίνει δὲ τὸ ζῳδιον ἀπὸ τοῦ ἀφανοῦς εἰς τὸ ἐμφανὲς τοῦ κόσμου ἐν ὥρᾳ $\bar{\alpha} \beta'' \epsilon' \mu\epsilon'$, χρόνοις δὲ κατὰ τὸ προκείμενον κλίμα $\bar{\kappa}\bar{\eta} \gamma'$. ἐν ταύτῃ δὲ τῇ τριζωδία ἀπαρτίζεται ἡ τῆς ἔαρινῆς ὥρας τροπή, ἣτις καλεῖται ἀήρ.

Τέταρτον ζῳδιον Καρκίνος, θηλυκόν, τροπικόν, θερινόν, οἶκος Σελήνης, ὕψωμα Διὸς περὶ μοίρας $\iota\epsilon'$, ταπεινωμα Ἄρεως περὶ μοίρας $\kappa\eta'$, τρίγωνον ἡμέρας μὲν Ἀφροδίτης, νυκτὸς δὲ Ἄρεως. κεῖται δὲ (ἐν τῷ) κλίματι τῷ τῆς Ἀρμενίας, ἀπομεμερισμένον ἀνέμῳ Βορρῶ. κυριεύει δὲ στήθους καὶ στομάχου. ἀναβαίνει δὲ τὸ ζῳδιον ἀπὸ τοῦ ἀφανοῦς εἰς τὸ ἐμφανὲς τοῦ κόσμου ἐν ὥραις $\bar{\beta} \theta'$, χρόνοις $\bar{\lambda}\bar{\alpha} \beta''$ κατὰ τὸ μνημονευθὲν κλίμα. ἔστι δὲ ἐν τούτῳ τῷ ζῳδίῳ ὁ τοῦ κόσμου ὠροσκόπος.

Πέμπτον ζῳδιον Λέων, ἀρσενικόν, στερεόν, θερινόν, οἶκος Ἥλιου, ὕψωμα οὐδενός, κοίλωμα οὐδενός, τρίγωνον ἡμέρας μὲν Ἥλιου, νυκτὸς δὲ Διός. κεῖται δὲ (ἐν τῷ) κλίματι τῷ τῆς Ἀσίας, ἀπομεμερισμένον ἀνέμῳ Ἀπηλιώτῃ. κυριεύει δὲ πλευρῶν. ἀναβαίνει δὲ τὸ ζῳδιον ἀπὸ τοῦ ἀφανοῦς εἰς τὸ ἐμφανὲς τοῦ κόσμου ἐν ὥραις $\bar{\beta} \gamma'$, χρόνοις δὲ $\bar{\lambda}\bar{\epsilon}$ κατὰ τὸ μνημονευθὲν κλίμα.

խարհն¹³ ի ժամու միում հասարակարոյ, յեռանդինի¹⁴ և ինն երմասին¹⁵, և ամանակաց ԻԱ (21) և Բ (2) մասանց: Եւ է յայսմիկ կենդանատեսակի երկնամիջոցակէտն աշխարհական տրամադրութեանց:

Յաղագս Յլուն: Երկրորդ կենդանատեսակ է Յուն, իգական, հաստատուն, գարնանային, տուն Լուսաբերի, բարձրութիւն Լուսնոյ, ունի մասունս Գ (3), նուաստութիւն ոչ ուրեք, եռանդինի՝ ի տուրնչեան Լուսաբերի, իսկ ի գիշերի՝ Լուսնոյ: Չաւնեալ է նահանգին Բաբելացոց, բաժանաւ¹⁶ հողմոյն Հարաւոյ: Եւ տիրեալ է ուլանն և պարանոցին: Եւ ելանէ կենդանատեսակ յաներևութէն յերևոյթն [աշխարհի] ի ժամու միոջ և Բ (2) մասանց, և ամանակաց ԻԵ (25)-ից առաջիկա նահանգին:

Յաղագս Ե[ր]կաւորին: Երբ կենդանատեսակ է Ե[ր]կաւորն, արական, երկտարրական, [գարնանային], մարդակերպ, տուն Փայլածուին Երմու, բարձրութիւն ոչ ուրուք, նուազութիւն ոչ ուրուք, եռանդինի՝ ի տուրնչեան Թրեակի Կրանոս, իսկ ի գիշերի՝ Փայլածուի: Եւ ձաւնեալ է նահանգին Գամբաց, բաժանեալ հողմոյն Կիբէացոց¹⁷: Եւ տիրել է ուսոց և ձեռաց և մատանց: Ելանէ կենդանատեսակն յաներևութէն յերևոյթն ի ժամու միում և Բ (2) մասանց և է (7) մասին և ԽԵ (45) [եր]մասին, և ամանակաց ԻԱ (21) և երբ մասին յիշեցելում նահանգին¹⁸: Եւ յայսմ կենդանատեսակի¹⁹ աւարտի գարնանային ժամուն յեղանակ, որ վոշի Աւդ:

Յաղագս Խեցգետնին: Չորրորդ կենդանատեսակ է Խեցգետին. իգական, յեղանակ[ան], ամառնային, տուն Լուսնոյ, բարձրութիւն Լուսնթագի՝ ի մասունս ժէ (17), նուաստութիւն Հրատի Արէս առ ի մասունս ԻԸ (28), [եռանդինի]՝ ի տուրնչեան Լուսաբերի Ափրոզիտէս, իսկ ի [գիշերի]՝ Հրատի: Եւ ձաւնեալ է նահանգին Հայոց, բաժանեալ հողմոյն Հիախուսոյ: Եւ տիրել է լանջաց: Եւ ելանէ կենդանատեսակն յաներևութէն յերևելի աշխարհս ի ժամու Բ (2) և ինն երմասին և ամանակաց ԼԱ (31): Եւ յայսմ կենդանատեսակի աշխարհին²⁰ ժամադէտն:

Յաղագս Առիւծուն: Հինգերորդ կենդանատեսակ է Առիւծն, արական, հաստատուն, ամառնային, տուն Արեգական, բարձրութիւն ոչ ուրուք, եռանդինի՝ ի տուրնչեան Արեգական, իսկ ի գիշերի՝ Լուսնթագի: Եւ ձաւնեալ է նահանգին Ասիացոց, բաժանեալ հողմոյն Արեւելից: Եւ տիրեալ է կողից: Եւ ելանէ յաներևութէն յերևոյթն ի ժամս Բ (2) և Գ (3) մասունս և ամանակս ԼԵ (35):

Ἑκτον ζώδιον Παρθένος, θηλυκόν, δίσωμον, θερινόν, οἶκος καὶ ὕψωμα Ἐρμοῦ περὶ μοίρας ιε', ταπεινώμα Ἀφροδίτης περὶ μοίρας κζ'· τρίγωνον ἡμέρας μὲν Ἀφροδίτης, νυκτὸς δὲ Σελήνης. κεῖται δὲ <ἐν τῷ> κλίματι τῷ τῆς Ἑλλάδος καὶ Ἰωνίας, ἀπομεμερισμένον ἀνέμῳ Νότῳ. κυριεύει δὲ λαγόνων καὶ τῆς ἄνω κοιλίας καὶ τῶν ἐντὸς πάντων. ἀναβαίνει δὲ τὸ ζώδιον ἀπὸ τοῦ ἀφανοῦς εἰς τὸ ἐμφανὲς τοῦ κόσμου ἐν ὥραις β' γ' ε' με', χρόνοις δὲ λη γ'. ἐν ταύτῃ δὲ τῇ τριζωδία ἀπαρτίζεται ἡ τῆς θερινῆς ὥρας τροπή, ἣτις καλεῖται πῦρ.

Ἑβδομον ζώδιον Ζυγός, ἀρσενικόν, ἰσημερινόν, τροπικόν, μετοπωρινόν, οἶκος Ἀφροδίτης, ὕψωμα Κρόνου περὶ μοίρας κ', ταπεινώμα Ἡλίου περὶ μοίρας ιθ', τρίγωνον ἡμέρας μὲν Κρόνου, νυκτὸς δὲ Ἐρμοῦ. κεῖται δὲ <ἐν τῷ> κλίματι τῆς Λιβύης καὶ Κυρήνης, ἀπομεμερισμένον ἀνέμῳ Λιβί. κυριεύει δὲ ἰσχύων καὶ γλουτῶν. ἀναβαίνει δὲ τὸ ζώδιον ἀπὸ τοῦ ἀφανοῦς εἰς τὸ ἐμφανὲς τοῦ κόσμου ἐν ὥραις β' γ' ε' μέ, χρόνοις λη γ'. ἔστι δὲ ἐν τούτῳ τῷ ζωδίῳ τὸ τοῦ κόσμου κέντρον ὑπόγειον.

Ὀγδοον ζώδιον Σκορπίος, θηλυκόν, στερεόν, μετοπωρινόν, οἶκος Ἄρεως, ὕψωμα οὐδενός, κοίλωμα Σελήνης περὶ μοίρας γ'. τρίγωνον ἡμέρας μὲν Ἀφροδίτης, νυκτὸς δὲ Ἄρεως. κεῖται δὲ <ἐν τῷ> κλίματι τῷ τῆς Ἰταλίας, ἀπομεμερισμένον ἀνέμῳ Βορρᾶ. κυριεύει δὲ αἰδοίων καὶ κύστεως καὶ βουβώνων. ἀναβαίνει δὲ τὸ ζώδιον ἀπὸ τοῦ ἀφανοῦς εἰς τὸ ἐμφανὲς τοῦ κόσμου ἐν ὥραις β' γ', χρόνοις δὲ λε.

Ἐννατον ζώδιον Τοξότης, ἀρσενικόν, δίσωμον, μετοπωρινόν, οἶκος Διός, ὕψωμα οὐδενός, κοίλωμα οὐδενός, τρίγωνον ἡμέρας μὲν Ἡλίου, νυκτὸς δὲ Διός. κεῖται δὲ <ἐν τῷ> κλίματι τῷ τῆς Κιλικίας καὶ Κρήτης, ἀπομεμερισμένον ἀνέμῳ Ἀπηλιώτῃ. κυριεύει δὲ μηρῶν. ἀναβαίνει δὲ τὸ ζώδιον ἀπὸ τοῦ ἀφανοῦς εἰς τὸ ἐμφανὲς τοῦ κόσμου ἐν ὥραις β' θ', χρόνοις δὲ λα β' κατὰ τὸ μνημονευθὲν

Յաղագս Կուսանակին: Վեցերորդ կենդանատեսակ է Կուսանակն, իգական, ամառնային, երկտարրական, տունն և բարձրութիւն Փայլածուին՝ ի մասունս ժԾ (15), նուաստութիւն Լուսաբերի՝ առ ի մասունս Իէ (27)։ Եռանգիւնի՝ ի տուրնչեան Լուսաբերի և ի գիշերի՝ Լուսնոյ։ Եւ ձանեալ է նահանգին Քաղղէացոց²¹, բաժանեալ հողմոյն Հարաւոյ։ Եւ տիրեալ է Կշտից և ատորին²² որովայնին և ամենայն փորոտոյն։ Եւ ելանէ յաներևութէն յերևոյթ աշխարհիս ի ժամս Բ (2) և երիր մասին և է (7) երմասին²³ Խէ (47) երմասին, և ամանակաց է (7)²⁴ և Գ (3) մասին։ Եւ յայսմ կենդանատեսակի²⁵ աւարտի ամառնային ժամուն յեղանակն, որ կոչի Հուր։

Յաղագս Կշիին: Եւթներորդ կենդանատեսակ է Կշիուն, արական, հասարակարեալ, յեղանակ[ան], աշնանային, տուն Լուսաբերի, բարձրութիւն Երեվակի՝ առ ի մասունս Ի (20)²⁶, նուաստութիւն Արեգական՝ առ ի մասունս ժԹ (19) Եռանգիւնի՝ ի տուրնչեան Երևակի, ի գիշերի՝ Փայլածուի։ Եւ ձանեալ է նահանգին Լիբէացոց և Կիւրենացոցն, բաժանեալ հողմոյն Լիբէացոց։ Եւ տիրեալ է Կոթանցն²⁷։ Եւ ելանէ կենդանատեսակն յաներևութէն յերևոյթն ի ժամս Բ (2) և Գ (3) մասին և Ե (5) [եր]մասին և Խ [Ե (5) եր]մասին և ամանակաց ԼԹ (39) և է (7) մասանց²⁸։ Եւ է աշխարհական տրամադրութեան կէտ եթերական²⁹։

Յաղագս Կորին: Ութերորդ կենդանատեսակ է Կորն, [իգական], հաստատուն, աշնանային, տուն Հրատի, բարձրութիւն ոչ ուրեք, նուաստութիւն³⁰ Լուսնի՝ առ ի մասունս Գ (3), Եռանգիւնի՝ ի տուրնչեան Լուսաբերին, ի գիշերի՝ Հրատին։ Եւ ձանեալ է նահանգին Իտալացոց, բաժանեալ հողմոյն Հիւտիսոյ։ Եւ տիրեալ է առնացի անդամոցն և դանձակի և ցալիցն։ Եւ ելանէ կենդանատեսակն յաներևութէն յերևոյթն ի ժամս Բ (2) և Գ (3) մասունս, և ամանակս ԼԵ (35)։

Յաղագս Աղեղնաւորին: Իններորդ կենդանատեսակ է Աղեղնաւորն, [արական], երկտարրական, աշնանային, տուն Լուսնթագի, [բարձրութիւն ոչ ուրուք, նուազութիւն ոչ ուրուք, Եռանգիւնի՝ ի տուրնչեան Արեգական, իսկ ի գիշերի՝ Լուսնթագի]³¹։ Եւ ձանեալ է նահանգին Կիլիկեցոց և Կրետացոց, բաժանեալ հողմոյն Հարաւոյ³²։ Եւ տիրեալ է երանացն։ Եւ ելանէ յաներևութէն յերևոյթն ի ժամս Բ (2) և Թ (9) երմասին, և յամանակս ԼԱ (31) և Գ (3)

κλίμα. ἐν ταύτῃ τῇ τριζωδία ἀπαρτίζεται ἡ τῆς μετοπωρινῆς ὥρας τροπή, ἣτις καλεῖται γῆ.

Δέκατον ζώδιον Αἰγόκερως, θηλυκόν, τροπικόν, χειμερινόν· οἶκος Κρόνου, ὕψωμα Ἄρεως περὶ μοίρας κή, ταπεινώμα Διὸς περὶ μοίρας ιε'· τρίγωνον ἡμέρας μὲν Ἀφροδίτης, νυκτὸς δὲ Σελήνης. κεῖται δὲ <ἐν τῷ> κλίματι τῷ τῆς Συρίας· ἀπομεμερισμένον ἀνέμῳ Νότῳ. κυριεύει δὲ γονάτων. ἀναβαίνει δὲ τὸ ζώδιον ἀπὸ τοῦ ἀφανοῦς εἰς τὸ ἐμφανὲς τοῦ κόσμου ἐν ὥρᾳ ᾱ β" ε' μέ', χρόνοις δὲ κῆ γ'. ἔστι δὲ τοῦ κόσμου κέντρον δυτικόν.

Ἐνδέκατον ζώδιον Ὑδροχόος, ἀρσενικόν, στερεόν, χειμερινόν· οἶκος Κρόνου, ὕψωμα οὐδενός, κοίλωμα οὐδενός. τρίγωνον ἡμέρας μὲν Κρόνου, νυκτὸς δὲ Ἑρμοῦ. κεῖται δὲ <ἐν τῷ> κλίματι τῷ τῆς Αἰγύπτου ἀπομεμερισμένον ἀνέμῳ Λιβί. κυριεύει δὲ κνημῶν. ἀναβαίνει δὲ τὸ ζώδιον ἀπὸ τοῦ ἀφανοῦς εἰς τὸ ἐμφανὲς τοῦ κόσμου ἐν ὥρᾳ ᾱ β", χρόνοις δὲ κ̄ε.

Δωδέκατον ζώδιον Ἰχθύες, θηλυκόν, δίσωμον, χειμερινόν· οἶκος Διὸς, ὕψωμα Ἀφροδίτης περὶ μοίρας κζ', ταπεινώμα Ἑρμοῦ περὶ μοίρας ιε'. τρίγωνον ἡμέρας μὲν Ἀφροδίτης, νυκτὸς δὲ Ἄρεως. κεῖται δὲ <ἐν τῷ> κλίματι τῷ τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης καὶ Ἰνδικῆς χώρας· ἀπομεμερισμένον ἀνέμῳ Βορρᾶ. κυριεύει δὲ πελμάτων καὶ τῶν λεγομένων ἀκροποδίων. ἀναβαίνει δὲ τὸ ζώδιον ἀπὸ τοῦ ἀφανοῦς εἰς τὸ ἐμφανὲς τοῦ κόσμου μέρος ἐν ὥρᾳ ᾱ γ' θ', χρόνοις δὲ κ̄α β". ἐν ταύτῃ δὲ τῇ τριζωδία ἀπαρτίζεται ἡ τῆς χειμερινῆς ὥρας τροπή, ἣτις καλεῖται ὕδωρ.

Καὶ πρὸς μὲν τὴν κατὰ μέρος ἔκθεσιν τὰ δυοκαίδεκα ζώδια ὧδέ πως εἰρήσθω, πρὸς δὲ τὸ συλλήβδην αὐτὰ νοεῖν οὕτως ἐκτεθείσθω.

Ἀρσενικὰ μὲν ζώδιά εἰσι τάδε· Κριός, Δίδυμοι, Λέων, Ζυγός, Τοξότης, Ὑδροχόος, θηλυκὰ δὲ τὰ τούτων ὑπόλοιπα Ταῦρος, Καρκίνος, Παρθένος, Σκορπίος, Αἰγόκερως, Ἰχθύες καὶ καθόλου εἰπεῖν, ὅσα περιττὸν ἀριθμὸν ἐκδέχεται ἀπὸ πρώτου Κριοῦ ἀρχόμενα, ταῦτα ἄρσενικὰ νοεῖσθω, ὅσα δὲ ἄρτιον θηλυκὰ.

մասին³³: Եւ յայսմ կենդանատեսակի³⁴ աւարտի աշնանային ժամուն յեղանակ, որ կոչի Երկիր:

Յաղագս Այծեղջերն: Տասներորդ կենդանատեսակ է Այծեղջիրն, իգական, յեղանակ[ան], ձմեռնային, տուն Երևակի, բարձրութիւն Հրատի՝ առ ի մասունս [ԻԸ (28), նուաստութիւն Լուսնթագի՝ առ ի մասունս]³⁵ ԺԵ (35). Խոանդիւնի՝ ի տուրնչեան Լուսարերի ի դիշերի՝ Լուսնոյ: Եւ ձանեալ է նահանգին Ասորոց, բաժանեալ հողմոյն Հարաւոյ: Եւ տիրէ ծնդաց: Եւ ելանէ յաներևութէն յերևոյթն ի ժամու միում և Բ (2) մասին և է (7) մասին և Խէ (47) երմասին, և ժամանակաց ԻԸ (28) և Գ (3) մասանց: Եւ աշխարհական տրամադրութեան կէտ սուզական:

Յաղագս Զրահեղն: Մետասաներորդ կենդանատեսակ է Զրահեղն, արական, հաստատուն, ձմեռային, տուն Երևակի, բարձրութիւն ոչ ուրուք, նուաստութիւն ոչ ուրեք, Խոանդիւնի՝ ի տուրնչեան Երևակի, ի դիշերի Փայլածուի, բաժանեալ հողմոյն Լիրէացոց: Եւ ձանեալ է նահանգին Եգիպտացոց: Եւ տիրեալ է սրանցն: Եւ ելանէ յաներևութէն յերևոյթն ի ժամու միում և Բ (2) մասանց և ամանակաց ԻԵ (25):

Յաղագս Զկանն: Երկոտասան կենդանատեսակ է Զկունք, իգական, երկտարրական, ձմեռնային, տուն Լուսնթագի, բարձրութիւն Լուսարերի՝ առ մասունս ԻԵ (25), նուաստութիւն Փայլածուի՝ առ մասունս Ժէ (17). Խոանդիւնի՝ ի տուրնչեան Լուսարերի, ի դիշերի Հրատի: Զանեալ է նահանգին Կարմիր ծովուն և Հնդկաց աշխարհին, բաժանեալ հողմոյն Հիւսիսոյ: Եւ տիրեալ է թաթից ոտիցն և վոշեցելում ծայրից մատանցն: Եւ ելանէ յաներևութէն յերևոյթն ի ժամ Ա (1) և Գ (3) մասն և Թ (9) երմասին³⁶ և ամանակաց ԻԵ (25)³⁷ և Բ (2) մասանց: Եւ յայսմ կենդանատեսակի աւարտի ձմեռնային յեղանակ, որ է³⁸ Զուր:

Վ եր ա գ լ ի ս ու թ իւ ն

Երկոտասան կենդանատեսակացն³⁹

Ըստ իւրաքանչիւր տարբերութեանց ԲԺ (12)-ան կենդանատեսակացն այսպէս ինչ ասաց, բայց առ միահամուռ զնոսա իմանալ այսպէս արտադրեսցի:

Արականք են այսոքիկ. Խոյ Ե[ր]կաւոր, Առիւծ, Կշիռ, Աղեղնաւոր, Զրահեղն, իսկ իգականք սոցա մնացուածն. Յուլն, Խեցզեաին, Կուսանակն, Կորն, Այծեղջիրն, Զկունքն. Եւ համանգամայն իսկ ասել որքան աւելորդութիւն ունելով սոցա յառաջմէն հաւելով ի Խոյէն, այսոքիկ քեզ արականք իմացեալ լիցին, իսկ որքան հաւասարք՝ իգականք:

Τροπικά δὲ Κριός, Καρκίνος, Ζυγός, Αἰγόκερως· ἰσημερινὰ δὲ Κριός καὶ Ζυγός· ἰσάρτημα δὲ τούτοις τὰ στερεὰ Ταῦρος, Λέων, Σκορπίος, Ὑδροχόος, τῶν δὲ δισώμων ἰσαρίθμων τυγχανόντων αὐτοῖς, ἃ ἔστι Δίδυμοι, Παρθένος, Τοξότης, Ἰχθύες. καὶ συναιρετικῶς εἶπειν, ὅσα διὰ τεσσάρων διέστηκε, ταῦτα τὴν αὐτὴν τῶν ζῳδίων ἐκδέχεται φύσιν.

Οἰκητήρια· Κριός καὶ Σκορπίος Ἄρεως, Ταῦρος καὶ Ζυγός Ἀφροδίτης, Δίδυμοι καὶ Παρθένος Ἑρμοῦ, Καρκίνος Σελήνης, Λέων Ἡλίου, Τοξότης καὶ Ἰχθύες Διός, Αἰγόκερως καὶ Ὑδροχόος Κρόνου.

Ὑψώματα δὲ Κριός μὲν Ἡλίου, Ταῦρος δὲ Σελήνης, Καρκίνος Διός, Παρθένος Ἑρμοῦ, Ζυγός Κρόνου, Αἰγόκερως Ἄρεως, Ἰχθύες Ἀφροδίτης· ὅσα δὲ τούτων ἀπὸ ζῳδίων διέστηκε, τούτων αὐτῶν τὰ ταπεινώματα τυγχάνει.

Τρίγωνα δὲ Κριός, Λέων, Τοξότης, ἡμέρας μὲν Ἡλίου, νυκτὸς δὲ Διός. Ταῦρος, Παρθένος, Αἰγόκερως, ἡμέρας μὲν Ἀφροδίτης, νυκτὸς δὲ Σελήνης. Δίδυμοι, Ζυγός, Ὑδροχόος, ἡμέρας μὲν Κρόνου, νυκτὸς δὲ Ἑρμοῦ. Καρκίνος, Σκορπίος, Ἰχθύες, ἡμέρας μὲν Ἀφροδίτης, νυκτὸς δὲ Ἄρεως.

Προσωκείωται δὲ τὸ μὲν πρῶτον τρίγωνον τῷ Ἀηλιώτῃ, τὸ δὲ δεύτερον Νότῳ, τὸ δὲ τρίτον Λιβί, τὸ δὲ τέταρτον τῷ Βορρᾷ.

Προσπαθεῖ δὲ ταῖς χώραις τὰ ζῳδία· ὁ μὲν Κριός τῇ Περσίδι, ὁ δὲ Ταῦρος τῇ Βαβυλῶνι, οἱ δὲ Δίδυμοι τῇ Καππαδοκίᾳ, ὁ δὲ Καρκίνος τῇ Ἀρμενίᾳ, ὁ δὲ Λέων τῇ Ἀσίᾳ, ἡ δὲ Παρθένος τῇ Ἑλλάδι, ὁ δὲ Ζυγός τῇ Λιβύῃ, ὁ δὲ Σκορπίος τῇ Ἰταλίᾳ, ὁ δὲ Τοξότης τῇ Κρήτῃ, τοῦ Αἰγοκέρωτος τῇ Συρίᾳ ἀπονενεμημένου, τοῦ Ὑδροχόου τὴν Αἴγυπτον λαχόντος, τῶν Ἰχθύων τὴν Ἰνδικὴν χώραν προσωκειωμένων.

Իսկ յեղանականք Խոյ, Խեցգետին, Կշիռ, Այծեղջիւր. իսկ հասարակաւորքն՝ Խոյ, Կշիռն. իսկ զուգաթիւք նոցա են հաստատունքն՝ Յուլն և Առիւծն, Կարիճն, Զրահեղն: Երկտարրական սոցա զուգաթիւք⁴⁰ գոլով են այսոքիկ. Երկաւորեակն և Կուսանակն, Աղեղնաւորն, [Զկունքն]: Եւ շարառոցելով աւել⁴¹, որքան քառիւքն բաղկացեալ այսոքիկ, զնոյն զկենդանատեսակաց բնութիւն:

Եւ բնակարանք են. Խոյի և Կարճի՝ Հրատ-Արէս, Յուլն [և Կշիռն]՝ Լուսաբերի-Ափրողիտեայ, Երկաւորեակն և Կուսանակն՝ Փայլածուի-Երմու, Խեցգետին՝ Լուսնոյ, Առիւծն՝ Արեգականն, Աղեղնաւորն և Զկունքն՝ Լուսնթագի-Գիոս, Այծեղջիւրն և Զրահեղն՝ Երեակի-Կրանոս:

Եւ բարձրութիւն[ք] են Խոյն՝ Արեգական, Յուլն՝ Լուսնոյ, Խեցգետինն՝ Լուսնթագի, Կուսանակն՝ Փայլածուի, Կշիռն՝ Երեակի, Այծեղջիւրն՝ Հրատի, Զկունքն՝ Լուսաբերի: Եւ որքան զայս հեռի տեսակով⁴² տրոհեալք են, այսոքիկ նուաստութիւնք են:

Իսկ եռանգիւնիքն՝ Խոյն, Առիւծն և Աղեղնաւորն ի տուրնչեան՝ Արեգական, իսկ ի գիշերի՝ Լուսնթագի: Յուլն և Կուսանակն և Այծեղջիւրն ի տուրնչեան՝ Լուսաբերի, իսկ ի գիշերի՝ Լուսնոյ: Իսկ Երկաւորեակն և Կշիռն և Զրահեղն ի տուրնչեան՝ Երեակի, իսկ ի գիշերի՝ Փայլածուի: Խեցգետին և Կորն և Զկունքն ի տուրնչեան՝ Լուսաբերի, իսկ ի գիշերի՝ Հրատի:

Եւ բնտանացեալ է առաջին եռանգիւնիւն Արեւից, երկրորդն՝ Հարաւոյ երրորդն՝ Լիբէացւոց, չորրորդն՝ Հիւսիսոյ:

Նաև ցաւակից լինին զաւառացն կենդանատեսակ[ք]ն. Խոյն՝ Պարսից, Յուլն՝ Բարեւացւոց, Երկաւորն՝ Գամրաց, Խեցգետին՝ Հայոց, Առիւծն՝ Ասիացւոց, Կուսանակն՝ Ելլադացւոց և Յունաց, Կշիռն՝ Լիբէացւոց, Կարիճն՝ Իտալացւոց, Աղեղնաւորն՝ Կիլիկեցւոց⁴³, Այծեղջիւրն՝ Ասորոց, Զրհոսն՝ Եգիպտացւոց, Զուկն՝ Հնդկաց աշխարհին⁴⁴:

Մ Ա Ն Ո Ք Ա Գ Ր Ո Ւ Ք Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

1. Մվ Ք. Պատկանյանի և Աշ. Աբրահամյանի հրատարակությունների խորագիրն է. «Պապականության հանդեպ հայկազգային հասարակական ի ներքսածությունը յոյժ»: «Յոյժ» բառի առկայությունը վերնագրում անիմաստ է: Հասկանալի է, որ այն պատկանում է բնագրին, նրանով է սկսվում բուն բնագիրը, և ոչ թե ավարտվում վերնագիրը: Նույն սխալը գտնում ենք նաև Հ. Տաշյանի (տե՛ս Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարյանց ի վիճակ, Վիճակ, 1895, էջ 1057) և այլ ուսումնասիրողների մոտ:
2. Ձեռագրերը տալիս են «գրեալ» ընթերցվածը, որ գրչական սխալ է: Պիտի լինի «գտեալ», այն համապատասխանում է հունարեն բնագրի ἀνευρόν-ին:
3. Աշ. Աբրահամյանը ուղղում է՝ «ի նոյն նախադրութեան պատշաճ ի տեսութեան»: Սակայն հունարեն բնագիրն ունի. εἰς τῆν αὐτῆς πρόθεσιν συντελούντων θεοφραστῶν, ըստ որի պետք է սրբագրել այսպես. «ի նոյն նախադրութիւն պատշաճի[ն] տեսութեան[ց]»:
4. Ձեռագրերում գրված է. «Համեմատելով առ յանգս արտագրել»: Հստ հունարենի սրբագրում ենք. «Համեմատելով առ յանգսն արտագրել»:
5. Բնագրում «նորօք»: Հունարեն բնագրի բնական հրատարակության մեջ՝ αὐτῶν— նորա: Բայց մի շարք ձեռագրեր, օրինակ Parisinus gr. 2506 ունի δι'αὐτῶν «նորօք»: Սա ապացույց է այն բանի, որ հայ թարգմանչի ձեռքի տակ եղած հունարեն բնագիրը հարում է վերոհիշյալ № 2506 ձեռագրի խմբին:
6. № 1267 ձեռագիրը տալիս է «բացբարձրութեան» ընթերցվածը, որ սխալ է:
7. Բոլոր գրչագրերը տալիս են «վառին» որ անիմաստ է: Մենք ուղղեցինք «վարիլ» հունարեն բնագրի γαργύριμα-ի հիման վրա:
8. Հունարեն բնագրում վերնագիրն է. Περὶ τῶν ὁῶδευα ζῴδιων— Յաղագս երկոտասան կենդանատեսակաց:
9. Ամենուրեք հայերեն թարգմանությունը տալիս է «չեղանակ», որ սխալ է: Միայն «Վերագլխութեան» մեջ միանգամայն ճիշտ հանդես է գալիս սկզբնական ձևը՝ «չեղանական» որ համապատասխանում է τριπλάσι-ին: Հայերենում սխալի պատճառը ենթադրյալ «չեղանակ»-ից հետո հանդես եկող ժամանակն է (ամառնային, աշնանային և այլն), որ գրիչներին ենթադրել է տվել, թե խոսքը տարվա եղանակների մասին է: Մեր ուղղումը արդարացիվում է այն իրողությամբ, որ թեև բոլոր տասներկու կենդանատեսակները պատկանում են շորս եղանակներից որևէ մեկին, բայց եղանական են միայն շորսը, և «չեղանակ[ան]» բառը հանդես է գալիս միայն շորսի կապակցությամբ:
10. Հայերեն բնագիրն ունի «Բարձրութիւն արեգական ժԹ (19)»: Հունարեն բնագրում «արեգական» բառից հետո կա περὶ γαίρας, «մասանց», որ հայ գրիչը բաց է թողել: Բայց մի քանի քառ հետո այդ դարձվածքը կրկին է հանդիպում περὶ γαίρας '., որը այս անգամ գտնում ենք հայերեն բնագրում. «ի մասանց Ի (20)», որի հիման վրա էլ նախորդ դեպքում անկյունավոր փակագծերի մեջ ավելացրեցինք «մասանց» բառը:
11. Հայերեն բնագրի այս հատվածում, ինչպես մեկ անգամ ևս, գրված է «բաժանալ». մնացած բոլոր դեպքերում հանդիպում է ճիշտ ձևը՝ «բաժանեալ» (հունարենում ἀπορῶ-γερῶν):
12. Հունարեն բնագրում «երրորդ» (τριτῶ):
13. Ձեռագրում «աշխարհ» բառի փոխարեն հանդես է գալիս գաղափարագիր, որ Ք. Պատկանյանը և Աշ. Աբրահամյանը կարդում են «երկիր»: Հունարեն բնագիրը տալիս է γῶργος, որ «աշխարհ» է նշանակում: Մեր ուղղումը արդարացիվում է հետևյալ հանգամանքով: Միայն մեկ անգամ «Կշիռ» կենդանատեսակի շարադրվածքի վերջում համապատասխան տեղում գրիչը գաղափարագիր չի գործածել և տառերով գրել է. «աշխարհական»: Բացի այդ «Վերագլխութեան» վերջում գրված է բառերով. «Հնդկաց աշխարհ» իսկ իր տեղում, «Չկունք» կենդանատեսակի առնչությամբ ասված է. «Հնդկաց», որի կողքին գրված է խնդրո առարկա գաղափարագիրը: Ք. Պատկանյանն ու Աշ. Աբրահամյանը ընթերցել են «Հնդկաց երկրին», բայց Վերագլխության մեջ բացված գաղափարա-

- գիրը տալիս է «աշխարհ»: Այս հանգամանքները նկատի ունենալով, այս գաղափարագիրը մենք վերձանում ենք «աշխարհ»:
14. Հայերեն թարգմանության մեջ այստեղ կա աղճատում, գրված է «եռանգիւնի»: Հունարենն ունի γ' այն է «Գ (3) մասին»:
15. Բնագրում «իննեակս», որ աղճատում է: Հունարեն բաղիբը տալիս է θ'' — «Թ (9) երմասին»:
16. Տե՛ս ծանոթ. 11:
17. Հունարենում տվյալ հոդմն անվանված է $\Lambda\iota\psi$ (սեռականը՝ $\Lambda\iota\psi\iota$) և կիրիայի հետ որևէ առնչություն չունի: Լիպսը հարավ-արևմտյան հոդմն է:
18. Հայերեն թարգմանության մեջ կա բառերի հերթականության շփոթություն: Հայերենում այսպես է. «Եւ ետ ե[ր]մասին յիշեցելում նահանգին և ամանակաց ԻԱ և երիբ մասին»: Մենք վերականգնեցինք բառերի ճիշտ հերթականությունը. «Եւ ետ ե[ր]մասին և ամանակաց ԻԱ և երիբ մասին յիշեցելում նահանգին»:
19. Հայերեն թարգմանության մեջ «կենդանատեսակի»: Բայց հունարենն ունի $\tau\rho\iota\zeta\omega\delta\iota\alpha$ — «եռակենդանատեսակի»: Հունարենում այդ բանը կրկնվում է չորս անգամ, յուրաքանչյուր եռյակից հետո՝ երրորդ՝ վեցերորդ, իններորդ և տասներկուերորդ կենդանատեսակի առնչությամբ, որտեղ ընդհանրացում է կատարվում: Հայերեն թարգմանության մեջ ամենայն հավանականությամբ, «եռակենդանատեսակի» փոխարեն գրված էր «Գ. կենդանատեսակի» և հայ գրիչը շփոխանալով, ջնջել է առաջին Գ-ն:
20. Ձևագրում՝ «աշխարհոյ ինն ժամադէան»:
21. Հունարեն բնագիրը «Քաղզեացոց»-ի փոխարեն ունի $\text{Ἐλλάδος καὶ Ἰωνίας}$ («Հելլադացոց և Յոնիացոց»): «Վերագլխութեան» մեջ հայերենը միանգամայն ճիշտ փոխանակ Քաղզեացոց, տալիս է «Ելլադացոց և Յունաց»: Վերջին դեպքում էլ հունարեն բնագիրը չունի Ἰωνίας -ը:
22. Հունարեն բնական բնագիրն ունի $\alpha\iota\omega$ — վերին: Բայց մի շարք ձեռագրերում, այն է Parisinus gr. № 2506 և Parisinus gr. № 2425 $\alpha\iota\omega$ -ի փոխարեն ունեն $\alpha\iota\tau\omega$ — ստորին, ինչպես հայերեն թարգմանության մեջ: Հմմտ. ծանոթ. 5, 30:
23. Հունարեն բնագրում ϵ' — «Ե (5)»:
24. Հունարեն բնագրում $\lambda\eta'$ — «Լ (38)»:
25. Հմմտ. ծանոթ. 19:
26. Հայերենում կա բառերի հերթականության շփոթություն. «բարձրութիւն առ ի մասունս՝ Երևակի Ի (20)»: Մենք ուղղեցինք. «Բարձրութիւն Երևակի՝ առ ի մասունս Ի (20)»:
27. Հունարենը «տիրեալ է կոթանցն» բառերից հետո ունի $\kappa\alpha\iota \gamma\lambda\omega\tau\omega\nu$ (և յետոյքին), որ հայ գրիչը բաց է թողել:
28. Հունարեն բնագրում $\chi\rho\acute{o}\nu\omega\iota\varsigma \lambda\eta \gamma'$ այսինքն «ամանակաց Լ (38) և Գ (3) մասանց»:
29. Հունարենը «եթերական»-ի փոխարեն ունի $\delta\pi\acute{o}\chi\epsilon\iota\omega\varsigma$ — սուղական:
30. Հունարեն բնական բնագիրն ունի $\kappa\alpha\iota\lambda\omega\gamma\alpha$ — նուազութիւն, բայց մի շարք ձեռագրեր, որինակ Parisinus gr. № 2506, ունի $\tau\alpha\pi\epsilon\acute{\iota}\nu\omega\gamma\alpha$ — նուաստութիւն, ինչպես հայ թարգմանության մեջ: Այս փաստը մի անգամ ևս հաստատում է, որ հայ թարգմանչի ձեռքում եղած հունարեն բնագիրը պատկանում էր Parisinus gr. № 2506 ձեռագրի խմբին:
31. Անկյունավոր փակագծերի մեջ անված նախադասությունը հայ գրիչը բաց է թողել: Դրա պատճառը մեր փակագծերից առաջ եղած «Լուսնթագի» բառն է: Բաց թողնված նախադասությունն էլ վերջանում է «Լուսնթագի» բառով:
32. Հունարեն բնագրում $\alpha\nu\acute{\epsilon}\lambda\omega \text{ Ἀπρηλιώτῃ}$ «հոգմոյն արևելականի»:
33. Հունարեն բնագրում β'' — «Բ (2) երմասին»:
34. Տե՛ս ծանոթ. 19:
35. Անկյունավոր փակագծերի մեջ եղած բառերը հայ գրիչը բաց է թողել: Պատճառը եռյունն է, ինչ ցույց ենք տվել 31-րդ ծանոթագրության մեջ: Բաց թողնված նախադասությունը վերջանում է «առ ի մասունս» բառերով: «Առ ի մասունս» բառերով է վերջանում բաց թողնվածին անմիջապես նախորդող նախադասությունը:

36. Հայերեն թարգմանության մեջ կա բառերի հերթականության շփոթություն: Այնտեղ գրված է. «և տիրեալ է թափից ոտիցն և կոշեցելումն ծայրից մատանց, և Թ (9) երմասին: Եւ ելանէ յաներևութէն յերևոյթն ի ժամ Ա (1) և Գ (3) մասն»:
37. Հունարեն բնագրում $\overline{\chi\chi}$ — ԻԱ (21): Մատենադարանի 1267 և 1973 ձեռագրերում բացակայում են «և ամանակաց ԻԵ (25) և Բ (2) մասանց» բառերը: Գրանք գտնում ենք Ք. Պատկանյանի հրատարակության մեջ (էջ 71—72):
38. Բնագրում $\chi\alpha\lambda\epsilon\iota\tau\alpha$ — «որ կոշի»:
39. Հունարեն բնագիրը վերնագիր չունի: Այն հանդիպում է Պողոս Աղեքսանդրացու խնդրատարկա աշխատության սկզբում (*Ανακεφαλαίωσις τῆς Παύλου Επιστολῆς*): Հայ հրատարակիչները այս բաժինը վերնագրել են պարզապես «Վերագլխութիւն» որով հաջորդող նախադասութիւնը սխալ է ստացվել: Նրանց մոտ նախադասութիւնն այսպես է հանդես գալիս. «Երկուստան կենդանատեսակացն ըստ իւրաքանչիւր տարբերութեանց երկոտասան կենդանատեսակացն այսպէս ինչ ասաց», երբ իրականում մեր կողմից ընդգծված բառերը պատկանում են վերնագրին՝ «Վերագլխութիւն երկոտասան կենդանատեսակացն», որով և վերնագիրն է հասկանալի դառնում և հաջորդող նախադասութիւնը տրամաբանական դառնում:
40. Հայերեն թարգմանության մեջ «զարութիւն», որ աղճատում է: Հունարեն բնագրում հանդիպում է *ἰσαριθμων*, այն է զուգաթիւր:
41. Հայերեն բնագրում՝ «ասեն»: Ճիշտն է՝ «ասել»:
42. Բնագրում «հեռի տեսակով»: Հունարեն բնագիրն ունի $\alpha\pi\theta$ $\overline{\zeta}$ *ζοδίων* — «ի է (7) կենդանատեսակաց»:
43. Ճիշտը պիտի լինի «Կիլիկեցոց և Կրետացոց», ինչպես ասված է բուն տեքստում (հմմտ. «Աղեղնաւոր» կենդանատեսակի մասին գրվածի հետ): Հայերենը վերագլխութեան մեջ պահպանել է միայն «Կիլիկեցոց»-ը, իսկ հունարենը միայն «Կրետացոց»-ը:
44. Հայերեն թարգմանութիւնը պակասավոր է: Բաց է թողնված ընդամենը երկու պարբերութիւն:

Պողոս Աղեքսանդրացու «Ներբաժականք-ում հանդիպող տերմինների հին հայերեն թարգմանությունը և նրանց համապատասխանող հունարեն անվանումները

Աղեղնաւոր — <i>Υδρότης</i>	Գլուխ — <i>κεφαλή</i>
Ամանակ, ժամանակ — <i>χρόνος</i>	Ետանդիւնի — <i>τρίγωνον</i>
Ամանալին — <i>θερινός</i>	Երկաւոր, երկաւորեակ — <i>Δίδυμοι</i>
Այծեղջիւր — <i>Λιγόκερωσ</i>	Երկիր — <i>γῆ</i>
Աներևոյթ — <i>ἀφανής</i>	Երկնամիջոցակէտ — <i>μεσογχανοῦν κέντρον</i>
Աշխարհ, աշխարհական, աշխարհալին — <i>κόσμος, κοσμικός, τοῦ κόσμου</i>	Երկտարրական — <i>δίσωρος</i>
Ասիւծ — <i>Λέων</i>	Երևակ — <i>Κρόνος</i>
Արական — <i>ἀρσενικός</i>	Չուգաթիւ — <i>ἰσάριθμος</i>
Արեգակն — <i>ἥλιος</i>	Ժամ — <i>ῥα</i>
Արևելական (հողմ) — <i>Ἀπτελώτης</i>	Ժամադէտ — <i>ῥοσκόπος</i>
Աւղ — <i>ἄϊρ</i>	Իգական — <i>θηλυκόν</i>
Բարձրութիւն — <i>ὑψωμα</i>	Իրապրծութիւն — <i>πραγματεία</i>
Բացբարձութիւն — <i>ἀναίρετος</i>	Լիբեացոց (հողմ) — <i>ἀνεμος</i>
Բոլորատեսութիւն, բոլորութիւն — <i>κύκλος</i>	Լուսարեւ — <i>Ἀφροδίτη</i>
Գանձակ — <i>χόστις</i>	Լուսին — <i>Σελήνη</i>
Գարնանալին — <i>ἔαρινός</i>	Լուսնթաղ — <i>Ζεὺς (սևա. Διός)</i>
Գիշեր — <i>νύξ</i>	Սեցղեալին — <i>Καρκίνος</i>

Յոյ—Κριός	Յեղանակ—τροπή
Կենդանատեսակ—ζώδιον	Յեղանական—τροπικός
Կէտ—κέντρον	Նահանգ—λίμα
Կշիռ—Ζυγός	Ներքստականք, ներքստաթիւնք— είσαγωγή
Կոր—Σχορπίος	Նուաղաթիւն—κολώνα
Կուսանակ—Παρθένος	Նուստաթիւն—ταπεινώμα
Հասարակարեակ—ισχυρισμός	Պարանակ—δεξαλός
Հաստատուն—στερεός	Ձար—ծώρ
Հատած—τμήμα	Ձրահեղ—Υδροχόος
Հողմ—άνεμος	Սողական—δουκός
Հողմ Հարակեղ—άνεμος Νότος	Տանտէր—Οίκουδеспότης
Հողմ Հիւրիսեղ—άνεμος Βορρᾶς	Տիւ—ήμέρα
Հրատ—'Αρης	Տուն—οἶκος
Հար—πῦρ	Տրամադրաթիւն—διάθεμα
Չիւնք—'Ιχθύες	Յալք—βουβών
Մանրերկրորդակք—ισπία	Յալ—Ταῦρος
Ման—μοῖρα	Վերարերաթիւն—ἀναφορά
Մարդակերպ—άνθρωποειδής	Փալստա—'Ερμῆς
Յարձակիչ—ἀφεται	

P. M. БАРТИКЯН

ДРЕВНЕАРМЯНСКИЙ ПЕРЕВОД АСТРОНОМИЧЕСКИХ ТРУДОВ АРАТА ИЗ СОЛ И ПАВЛА АЛЕКСАНДРИЙСКОГО

(Резюме)

В конце XIX в. было известно около семидесяти имен греческих авторов, сочинения которых в средние века были переведены на армянский язык. Подавляющее большинство этих авторов относится к раннему средневековью. Древнегреческая (античная) литература занимает скромное место. Последние изыскания показывают, что в армянских рукописях можно обнаружить совершенно новые, неизвестные ранее (или же известные под другим авторством) переводы сочинений древнегреческих авторов. Из многочисленных сочинений Арата из Сол до нас дошел только труд под названием „Φαινόμενα“, вторая часть которого в раннем средневековье была переведена на армянский.

Большой интерес представляет фрагмент космографического сочинения, встречающийся в других армянских рукописях и носящий заглавие: „О единой сфере, из Арата“. Данный фрагмент, по всей вероятности, является частью утерянного труда Арата из Сол „Καὶνόν“, где говорилось о небесной сфере.

В средневековой Армении имели популярность и чисто астрологические представления „халдеев“, известные по трудам Павла Алек-

сандрийского. Написанный им в 378 г. труд „Εἰσαγωγικά“ в раннем средневековье был переведен и армянами, по всей вероятности до VII в., приверженцем грекофильской школы. „Εἰσαγωγικά“ состоят из „Оглавления“, „Введения“ и 37 глав. До нас дошел перевод „Введения“ и почти полностью главы, посвященной зодиаку.

Армянские переводы трудов Арата и Павла Александрийского свидетельствуют о том, что в средневековой Армении существовали обе—научная и астрологическая—противоборствующие школы.

H. M. BARTIKIAN

LA TRADUCTION ARMÉNIENNE ANCIENNE DES OUVRAGES

ASTROLOGIQUES D'ARATUS DE SOLI ET DE PAUL D'ALEXANDRIE

(Résumé)

A la fin du XIXe siècle on connaissait environ soixante-dix noms d'auteurs grecs dont les oeuvres avaient été traduites en arménien au Moyen Age. La plus grande partie de ces auteurs remonte au haut Moyen Age. La littérature grecque antique occupe une place modeste. Les recherches récentes montrent que l'on peut encore découvrir dans les manuscrits arméniens de nouvelles traductions d'auteurs grecs inconnues jusqu'à présent (ou connues sous un autre nom). Des nombreuses oeuvres d'Aratus de Soli nous possédons seulement l'ouvrage intitulé „Φαινόμενα“, dont la seconde partie a été traduite en arménien au haut Moyen Age.

Le fragment d'une oeuvre cosmographique contenu dans deux manuscrits arméniens et intitulé: „Sur la sphère unique, extrait d'Aratus“ présente un grand intérêt. Ce fragment est probablement une partie de l'oeuvre disparue d'Aratus de Soli „Καθών“, où il parlait de la sphère céleste.

En Arménie médiévale les notions proprement astrologiques des „chaldéens“, connues d'après les oeuvres de Paul d'Alexandrie étaient également populaires. L'ouvrage écrit en 378 et intitulé „Εἰσαγωγικά“ fut traduit par les Arméniens au haut Moyen Age, selon toute probabilité avant le VIIe siècle, par un adhérent de l'école grecophile. „Εἰσαγωγικά“ se composent d'une Table de Matières, d'une Introduction et de 37 chapitres. La traduction de l'Introduction et de presque tout le chapitre consacré au Zodiaque est arrivée jusqu'à nous.

Les traductions arméniennes des oeuvres d'Aratus de Soli et de Paul d'Alexandrie témoignent du fait qu'en Arménie médiévale existaient également deux écoles—scientifique et astrologique—complètement opposées.

Բ. ՈՒՏԻՆ
(Սուլեմ—Ֆրանսիա)

ԱՊՈՂԻՆԱՐԻ ՄԻ ԲՆԱԳՐԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՓՐԵՄԻ ԱՆՎԱՆ ՏԱԿ

Ապողինար Լավողիկեցի եպիսկոպոսը, որը հակարիտսականության հռանդուն ախոյան էր, ինքն էլ վերջում որպես հերետիկոս դատապարտվեց Կոստանդնուպոլսի ժողովում, 381 թվականին: Նրա քրիստոսաբանական գրվածքները, որոնք արտահայտություններ միաբնյա էին¹, հասել են, այնուամենայնիվ, մինչև մեր օրերը շնորհիվ հեղինակային կեղծանունների (Աթանաս, Գրիգոր Սքանչելագործ, Հուլիոս և Փելիկոս Հռոմայեցիներ): Այդ մասին նշելով իր թանկարժեք «Հայկական մատենագիտության» մեջ, բանասեր Հ. Ս. Անասյանը շատ իրավացիորեն գրում է. «Շատ հավանական է, որ հայ մատենագրության մեջ ևս հայտնաբերվի նման փաստ՝ եթե հետազոտության կատարվի այդ ուղղությամբ» (էջ 1042): Առանց ձեռնամուխ լինելու այդ ուղղությամբ հատուկ պրպտումների՝ մենք պատահեցինք մի բնագրի, որն արդարացնում է այդ հավաստումը և միաժամանակ ի հայտ է բերում Ապողինարի մի նոր կեղծանունը, որ է՝ Եփրեմ Ասորի: Խոսքը վերաբերում է «Յազատքս հաւատոյ և մարմնաւորութեան» թղթին, որը հունարենում, լատիներենում և ասորերենում ավանդվել է Հուլիոս Հռոմայեցու անվամբ²:

Գրվածքի հայերեն թարգմանությունը, որն ուղղակի հունարենից է կատարվել, կարող է լինել հունաբան դպրոցի դարաշրջանից: «Կնիք հաւատոյ»-ն, որը նրան չի վկայակոչում, ապահովաբար նրանից առաջ է:

Մենք այդ հրատարակում ենք՝ հիմնվելով մեզ հայտնի երեք ձեռագիր օրինակների վրա, որոնք բնագիրը տալիս են լրիվ:

A — Կ. Պոլիս, Ղալաթիայի Հայոց Ազգային մատենադարանի ձեռ. № 54, քրիստոսաբանական ժողովածու, ԺԳ դ., էջ 324—325: Սկզբից և վերջից թերի այս ձեռագիրն արդյոք չի՞ պարունակում Հովհան Մայրազոմեցու և կամ Անանիա Նարեկացու կորած «Հաւատարմատ»-ներից մեկը:

B — Երևան, Պետական Մատենադարանի ձեռ. № 5115, Եփրեմի ճառերի ժողովածու, ԺԳ դ., էջ 254բ—256ա: Կտուց անասպատից եկած այս ձեռագրի հիշատակարանից մի քանի տողեր են մնացել³:

¹ Տես H. de Riedmatten, La Christologie d'Apollinaire de Laodicée, in *Studia Patristica II* (Texte und Untersuchungen, 64), Բեռլին, 1957, էջ 208—234:

² H. Lietzmann, Apollinaris von Laodicea und seine Schule, I, *Տյուրինգեն*, 1904, էջ 135—137 և 194—203:

³ Մեր խորին շնորհակալությունն ենք հայտնում Մատենադարանի տնօրեն ակադ. Լ. Խաչիկյանին, որը մեզ տրամադրեց այս ձեռագրի մանրաժայգիները:

C — էսկուրիալ, ձեռ. Escorial Մ II. 9, որը B-ի մի անուղղակի պատճենն է՝ կատարված կլոնում, 1565 թ., էջ 186—187:

Հետևողական մի քննություն հավանաբար ի հայտ կբերի ուրիշ օրինակներ ևս՝ չինի լրիվ բնագրի, թե բեկորների: Այդ ժամանակ հնարավոր կլինի վերականգնել տարբերակները՝ միաբնակների և երկաբնակների միջև եղած հակաճառությունների առիթով հրապարակ եկած տերմինաբանության աատիճանական զարգացման պատմական համապատկերի մեջ և այս թղթի ունեցած ազդեցության ծավալը հայկական ավանդության մեջ⁴: Հրատարակությունում մենք ընդգծում ենք այն մասերը, որոնք բացակայում են հունարեն սկզբնագրում⁵:

ԵՓՐԵՄԻ Ի ՍՈՒՐԲ ԵՐՐՈՐԳՈՒԹԻՒՆՆԵՆՆԵՐ

Մի որ անգոսնեսցէ զփրկական³ մարմինն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, ի պատճառա⁴ համագոյությունն⁵. զի եւ⁶ ոչ մեր ժողովս եւ ոչ որ զմարդկային⁷ խորհուրդսն⁸ ունիցին⁹, զմարմինն¹⁰ ըստ ինքեան համագոյական Աստուծոյ ասէ եւ կամ խորհի. բայց եւ¹¹ ոչ յերկնից զմարմինն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ասեմք¹², այլ ի սրբոյ¹³ կուսէն Մարիամայ¹⁴ խոստովանիմք մարմնացեալ զԱստուած Բանն¹⁵ եւ ոչ բաժանեմք¹⁶ զնա յիւրմէ մարմնոյն¹⁷ յերկուս դէմս, եւ ոչ յերկուս բնութիւնս, Բանզի եւ ոչ միտք մարդոյն¹⁸ յիւրմէ¹⁹ մարմնոյն բաժանին. այլ մի դէմք²⁰, եւ²¹ մի բնութիւն²², բովանդակ մարդ:

Արդ թէ²³ ըստ նմանութեան մարդոյն²⁴ հաւատամք եկեալ զՏէրն²⁵ մեր Յիսուս Քրիստոս, ի նմին իսկ ի²⁶ կուսական յղութենէ²⁷, ըստ որում եւ²⁸ աստուածածին ցուցաւ կոյսն²⁹—այս է³⁰ խորհուրդ փրկութեան մերոյ մարմնանայն³¹ Աստուծոյ Բանին—եւ անորոշելի եւ անմեկնելի յիւրմէ մարմնոյն, առ Աստուած Բանն միաւորութեամբ ըստ բնական համագոյությունն Բանին³² առ

⁴ Գիտելի է, որ A ձեռագրի լուսանցքներում ընթերցողները կարիք են զգացել անճիշտ համարված որոշ բառեր կամ մասեր բացատրելու կամ ուղղելու:

⁵ Այդ մասերը տպագրվում են շղագրով: Հայերեն բնագրում կարիք կա լրացնելու մի քանի բառեր, որոնք դուրս են ընկել թարգմանության ընթացքում: Այսպես՝ ձեռն. 6-ից հետո. «աչ մեկ եւ ոչ մեր ժողովս», 22-ից հետո. «բովանդակ մարդ եւ բովանդակ Աստուած», 58-ից առաջ «և Աստուած հզարն», 59-ից հետո, երկուսի միջև, անհետացել է մի ամբողջ հատված. «զի և ոչ...», 64-ից հետո. «աստուածային խորհի այլ մարդկային», և վերջապես 81-ից հետո, հունարենն ունի մի հատված, որը պակասում է ինչպես հայերենում, այնպես էլ ասորերեն և լատիներեն թարգմանություններում:

1 AB նորին եփրեմի: 2 B Երրորդութիւն: C նորին երանելոյն արբա եփրեմի ասացեալ յազազս ի սուրբ Երրորդութիւնն: 3 B զփրկական և զփրկան: 4 A պատճառք: 5 A համագոյութեան: 6 BC չի: 7 BC եւ մարդկային: 8 BC խորհուրդս: 9 BC ունիցի: 10 BC զմարմին: 11 BC չի: 12 A ասեմք զՏեառն. BC զմարմին. A զմարմինն: 13 A սուրբ: 14 A ի Մարիամայ. C կուսէ Մարիամայ: 15 BC զմարմնացեալ Բանն: 16 A բաժանեմ: 17 B զնայ յիւրմէ մարմնոյն. C զնա յիւրմէ մարմնոյն: 18 A մարմնոյ: 19 B յիւրմէ: 20 A դէմ: 21 BC չի: 22 BC մարմին: 23 BC եթէ: 24 A մարդոյ: 25 A զՏէր: 26 BC չի՝ իսկ ի: 27 B յղութենէն: 28 BC չի: 29 A սուրբ կոյսն: 30 A չի: B եւ այս է: 31 BC մարմնանայ: 32 A համագ-Բանին. BC Բանին միաւորութեամբ:

Հայր, վասն զի հաւասար է անուանն, եւ³³ մարմինն³⁴ նորա, եւ մարմին է ճշմարտապէս: Զմարմնաւորութիւնն³⁵ խոստովանիմք լեալ³⁶ Բանին Աստուծոյ. եւ եթէ ոչ հաւասար է ամենայնիւ³⁷, ապա³⁸ ի բաց կայ³⁹ յաստուածութենէն, եւ ոչ Բանն երկրպագեցի, եւ⁴⁰ ոչ փրկութիւն առանց Բանին. ամենայն իրաւք⁴¹ հաւատացելոցն⁴² զհետ երթայ առանց էութեան⁴³ աստուածային Երրորդութեանն:

Քանզի ոչ երկրպագելի⁴⁴ որ և ոչ⁴⁵ փրկութիւն է⁴⁶ առանց աստուածային Երրորդութեանն, այլ աւելորդ և տարածամ նոյն ինքն⁴⁷ ցուցցի⁴⁸ մարմնաւորութիւնն⁴⁹ սուտ⁵⁰ գոցի և անսուտն⁵¹ եւ⁵² աստուածային⁵³ գիրք⁵⁴ եթէ Բանն մարմին եղև եւ⁵⁵ եթէ ծնաւ մեզ⁵⁶ Յիսուս Քրիստոս Տէր⁵⁷ ի բաղաքի Դաւթի. սուտ գոցի և Յիսուս մանուկն⁵⁸ և ամենայն նորին նմանք⁵⁹. զի եւ⁶⁰ ոչ մեծ ինչ և պատուական քրիստոնէից⁶¹ պարզեւք, քան թէ ի մահ նորա մկրտութիւնն⁶² բան ունիցի⁶³, եւ եթէ⁶⁴ ոչ թուելի է⁶⁵ յաստուածային⁶⁶ Երրորդութեանն մարմնաւորութիւնն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, ապա և ոչ մկրտութիւնն փրկութիւն եղև: Քանզի ի մահն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի մկրտին ամենայն հաւատալ (էջ 325) ցեալ⁶⁷:

Բայց մեզ խոստովանելի է զՈրդին Աստուծոյ Աստուած ճշմարիտ՝ նախ քան զյաւիտեանս, համազոյական⁶⁸ Հայր⁶⁹, զՅիսուս Քրիստոս զՏէրն⁷⁰ մեր զոր կոչան ծնաւ փրկիչ և կեցուցիչ. և նմա զերկրպագութիւնն⁷¹ հարկաւորապէս⁷² մատուցանեմք. և ոչ որոշի⁷³ յերկրպագութենէ մարմինն նորա, քանզի անհնար⁷⁴ է որոշիլ⁷⁵ յաստուածային⁷⁶ կենացն, որոշիլ⁷⁷ երկրպագութեանն. զի չորժամ մարմնոյն որ⁷⁸ ոչ պագանիցէ⁷⁹ երկիր⁸⁰, նմա ոչ⁸¹ երկրպագէ, որպէս աւետարանիչն մի զկեանս⁸² Բանին և մարմնոյն աւետարանելով, ասէ՛ Բանն մարմին եղև. ապա⁸³ ուրեմն եթէ⁸⁴ Բանն մարմին եղև⁸⁵ Բանին երկիր պագանելով⁸⁶, մարմնոյն երկիր պագանէ⁸⁷. և երկիր պագանելով⁸⁸ Յիսուսի Քրիստոսի առաքեալքն⁸⁹ մարմնոյն երկիր պագանէին և Բանին Աստուծոյ⁹⁰ ընդ նմին. և հրեշտակք⁹¹ նմա սպասաւորէին⁹² որպէս իւրեանց Տեառն, մարմնոյն երկիր պագանելով⁹³. նոյնպէս և կոչան ի սկզբանն մարմին ծնանելով, զԲանն⁹⁴ և է Աստուածածին. և⁹⁵ հրեայքն⁹⁶ զմարմինն խաշելով⁹⁷ զԱստուած խաշեցին. և զի ոչ մի ինչ իսկ է բաժանումն Բանին և մարմնոյն նորա⁹⁸ յաստուածային գիրսն⁹⁹. այլ է մի բնութիւն, մի զարութիւն, մի զէմք¹⁰⁰, բոլորն Աստուած և բոլորն մարդ նոյն¹⁰¹ ինքն:

33 BC շի: 34 BC բնութիւն: 35 BC զմարմնաւորութիւն: 36 A լեալ: 37 BC ամենայն: 38 BC բանի: 39 A եկաց. C կա: 40 A շի: 41 B իրօք: 42 BC հաւատացելոց: 43 BC էութեանն: 44 A երկրպագի: 45 BC շի: 46 BC շի: 47 BC ասար ի ժամուն ինքն: 48 BC ցուցանի: 49 BC ի մարմնաւորութեան: 50 A տար: 51 A և անս. B գոցի անսուտ: C անսուտ: 52 A շի: 53 C աստուածային: 54 BC գիրք: 55 BC շի՛ եթէ... և: 56 BC ձեզ: 57 AC շի: 58 BC Քրիստոս փի. և... մանուկն: 59 B նորին նմանքն. C նման նորին: 60 BC շի: 61 A քրիստովնէից: 62 BC շի: 63 BC ունի: 64 BC շի: 65 BC շի: 66 BC աստուածային: 67 BC շի՛ մարմնաւորութիւն ... հաւատացեալք: 68 C համազոյական: 69 B Հօր: 70 BC զՏէր: 71 BC զերկրպագութիւն: 72 C հաւասարապէս: 73 BC ոչ որ իշխէ: 74 A անհնարին: 75 A որոշելո: 76 B յաստուածային: 77 BC շի: 78 BC շի: 79 BC պագիցէ: 80 C յերկիր: 81 BC ոչ որ: 82 BC կեանս: 83 A ապա. B ապ: 84 BC շի: 85 C շի՛ ապա... եղև: 86 C երկրպագանելով: 87 BC երկրպագէ. A երկիր պագանէ զի: 88 BC երկիր պագելով: 89 A առաքեալքն երկիր պագանելով Յիսուսի Քրիստոսի: 90 BC շի: 91 A հրեշտակք: 92 B սպասաւորէին նմա. C նմայ սպաս.: 93 BC երկիր պագելով: 94 B զԲանն ծնաւ: 95 A նոյն արինակ և: 96 C հրեայքն: 97 A խաշելով զմարմինն: 98 BC որ: 99 AB. գիրս: 100 B զօրութիւն. C մի զէմք մի զարութիւն: 101 A և նոյն:

էութիւն նորա¹⁰² ըստ տեսանելոյ¹⁰³ աստուածութիւնն¹⁰⁴, եւ ըստ տեսանելոյ մարմինն¹⁰⁵: Ոչ աստարացաւ¹⁰⁶ եւ ոչ բաժանեցաւ յաստուածային ներքորդութիւնէն մարմնաւորութիւնն¹⁰⁷ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Քանզի յերքորդութեանն¹⁰⁸ թուեալ ասէ¹⁰⁹ ի մկրտութեանն զՈրդի¹¹⁰: Եւ զայս ասելով ոչ բաժանեմք զմարմինն. վասն զի ի¹¹¹ մահ¹¹² նորա մկրտութիւնն¹¹³ ի թողութիւն մեղաց եւ ի¹¹⁴ մարմնոյ յարութիւն տուեալ լինի. որ է աստուածութեանն գործ եւ ոչ արարածոյ բնութեան¹¹⁵: Քանզի մի եւ նոյն մարմինն եւ Աստուած որոյ մարմինն է¹¹⁶ եւ ոչ փոփոխելով մարմինն յանմարմնութիւն, այլ ունի զինքեան¹¹⁷ զմարմինն որպէս¹¹⁸ ծնաւ ի կուսէն¹¹⁹ եւ առաւել քան¹²⁰ զմեզ ըստ որում ի¹²¹ յԱստուած Բանն միաւորեցաւ:

B. УТИЕ

(Содем—Франция)

ОБ АРМЯНСКОМ ПЕРЕВОДЕ ОДНОГО ТРАКТАТА АПОЛЛИНАРИЯ ПОД АВТОРСТВОМ ЕФРЕМА

(Резюме)

Из истории христианских литератур известно, что часть христологических произведений известного еретика Аполлинария Лаодикийского (IV в.) дошла до нас под мнимым авторством считаемых православными Афанасия Александрийского, Григория Чудотворца, Юлия Римского и Феликса Римского. В данной статье автор доказывает, что маленькое произведение „О святой Троице“, известное в армянской словесности под авторством Ефрема Сирина, также является трудом Аполлинария, сохранившимся на греческом, латинском и сирийском языках под авторством Юлия Римского. Армянский текст, переведенный с греческого, издается на основании трех рукописных списков (Константинополя, Еревана, Эскуриала).

B. OUTTIER

(Solesmes—France)

LA TRADUCTION ARMÉNIENNE D'UN TEXTE D'APOLLINAIRE SOUS LE NOM D'EPHREM

(Résumé)

On sait que dans l'histoire des littératures chrétiennes une partie des oeuvres christologiques du célèbre hérétique Apollinaire de Laodicée

102 բնութիւն նորա. BC էութիւն եւ նոյն ինքն մարդ: 103 BC տեսանելոյ: 104 BC աստուածութիւն: 105 BC տեսանելոյ մարդն: 106 B աստարացաւ: 107 BC մարմնաւորութիւն: 108 BC վասն զի բնդ ներքորդութիւն: 109 BC ասէ: 110 BC զմարդկութիւն Որդոյ: 111 BC ի: 112 A մահն: 113 BC նորայ մկրտութիւն: 114 BC ի: 115 BC բնութիւն: 116 BC եւ ոչ Աստուած որոյ մարմին է. A ի: 117 BC ինքեան: 118 BC որ: 119 C կուսէ: 120 A եւ քան: 121 A եւ

(IVes.) est conservée et connue sous les noms d'Athanase d'Alexandrie, de Grégoire le Thaumaturge, de Jules de Rome et de Félix de Rome, auteurs considérés comme orthodoxes. Dans cet article l'auteur démontre que le petit ouvrage „Sur la Sainte Trinité“, connu dans la littérature arménienne comme appartenant à Ephrem le Syrien, est également l'oeuvre d'Apollinaire, mais portant en grec en latin et en syriaque le nom de Jules de Rome. L'édition du texte arménien, qui est traduit du grec, est basée sur trois manuscrits (de Constantinople, d'Erévan, d'Escorial).

ՊԱՐՈՒՅՐ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

ՀԱՅԵՐԵՆ ԲՆԱԳՐՈՎ ԶՊԱՀՊԱՆՎԱԾ ՎԱՐՔԱԳՐԱԿԱՆ
ԵՐԿՈՒ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆ

1897 թվականի ամռանը ակադ. Ն. Մառը գործուղվել էր Աթոս՝ Իվերոն մայրավանքի ձեռագրական հավաքածուն ուսումնասիրելու: Անդրադառնալով իր հիմնական անելիքներին, գիտնականը գրում է. «Աթոս ուղևորվելու իմ նախանշած գլխավոր աշխատանքը հին վրացական եկեղեցական մատենագրության, վարժում եմ, հիմնական հարցի շուրջ՝ հայ մատենագրության ազդեցության հարցը վրացականի վրա, նյութեր հավաքելն էր: Այն նշանակություն ունի ոչ միայն վրաց մատենագրության համար, այլև հայկական, իսկ մասամբ էլ ասորականի համար: Ինչպես երևում է, առանց այս մասնավոր հարցի լուծման, առանց վրաց մատենագրության վրա հայոց ազդեցության շափերի ու որակի լուսաբանության ոչ մի հնարավորություն չկա պատկերացնելու գրական ու առհասարակ Ասորիքի, Հայաստանի ու Վրաստանի բրիտանական-մշակութային հաղորդակցման բնույթը»¹:

Հիշյալ առումով առանձնապես նշանակալի եղավ Իվերոնի հավաքածուի № 57 գրչագրի ուսումնասիրությունը: Այն վարքագրական հուշարձանների ժողովածու է՝ Վարք սրբոց, գերազանցապես թարգմանված հայերենից: Ձեռագիրը X դարի է, մազադաթյա, նուսխուրի գրչության, ընդօրինակված աստվածաբույլի (երկաթագիր) գաղափար օրինակից²: Այս ձեռագրում են պահպանվել մեր ներկա ուսումնասիրության առարկա հուշարձանները՝ «Ընթերցումն երկու սուրբ եղբայր տղաների՝ Դավթի և Տիրիճանի» (էջ 302բ—308ա, այսուհետև կոչելու ենք՝ «Դավթի և Տիրիճանի վկայաբանություն») և «Վկայաբանություն թվով ինը սուրբ տղաների, որոնք սուրբ ավագանի մկրտությամբ հոգևոր եղբայրներ էին, իսկ ծնված՝ յուրաքանչյուրն իր մորից» (էջ 173ա—175ա, այսուհետև՝ «Կողացիների վկայաբանություն»):

Ն. Մառը մտադիր էր Աթոսի № 57 ձեռագրի և նրա բովանդակած նյութերի ուսումնասիրությանն անդրադառնալ հատուկ աշխատությամբ՝ «նվիրված վրաց հին մատենագրության վրա հայոց ազդեցության բնույթները»³: Այդ իսկ գրքում էլ պետք է հրապարակվեին տպագրության պատրաստված բնագրերը: Ցավոք, բազմազբազ գիտնականը չհասցրեց գրել ծրագրվող աշխա-

¹ H. Mapp, Из поездки на Афон, СПб., 1899, стр. 10.

² Ձեռագրի նկարագրությունը տես H. Mapp, Агиографические материалы по грузинским рукописям Иверы, ч. 1, СПб., 1900, стр. 47—72, տես՝ R. Blake, Catalogue des manuscrits géorgiens de la Laure d'Iviron au mont Athos (Extrait de la «Revue de l'Orient Chrétien», 1931—1934, p. 30—41). Հարկ է նշել, որ Բլեյկի մաս ձեռագիրը նկարագրված է № 8-ի տակ:

³ H. Mapp, Агиографические материалы..., стр. 47.

տությունը, իսկ իր կուսուսումներն ու եզրակացությունները մասամբ միայն հրապարակ բերեց: Այսպես, մեզ հետաքրքրող «Դավթի և Տիրիճանի վկայաբանությունը» նա համարում էր «անկասկած հայկական ծագման», որը «հայ գրականությունից անհետ շրացել է», իսկ «վրաց մատենագրությունը թարգմանաբար պահել է հայոց հին վարքագրության կորած հուշարձանը»⁴:

«Կողացիների վկայաբանության» կապակցությամբ գիտնականը այլ կարծիք է հայտնել, այն համարելով «թերևս ինքնուրույն վրացական ստեղծագործություն»⁵: 1903 թվականին նա հրատարակեց վկայաբանության բնագիրը, այն օժտելով ուսերեն թարգմանությամբ ու կարճառոտ ներածականով⁶: Այստեղ ի մասնավորի նշվում է, որ հուշարձանը առանձնակի կարևորություն է ներկայացնում քրիստոնեության մուտքի հետ կապված հանգամանքներ բննելիս, քանի որ նրանում նկարագրված է քրիստոնեության և տեղական հեթանոսության պայքարը, սրբազրելով «քրիստոնեության՝ կայծակնային արագությամբ տարածվելու» մասին եղած ավանդական պատկերացումները: Ընդ որում՝ «Ակներև է, հուշարձանը (իմա՝ Կողացիների վկայաբանությունը — Պ. Մ.) շատ հին է, ինչ վկայվում է և լեզվի հնավանդությամբ ու գրչագրով (X դ.)»⁷:

Այսպիսով, բնա աղագ. ն. Մառի «Դավթի և Տիրիճանի վկայաբանությունը» թարգմանություն է հայերենից, իսկ «Կողացիների վկայաբանությունը»՝ թերևս ինքնուրույն վրացական ստեղծագործություն է:

1902 թ. Աթոսի վրաց մայրավանքում պրպտումներ էր կատարում պրոֆ. Ա. Խախանաշվիլին: Նրա հանձնարարությամբ ընդօրինակվում են № 57 ձեռագրի բովանդակած վարքերից շատերը, այդ թվում նաև «Դավթի և Տիրիճանի վկայաբանությունը» (տպագրվեց 1910 թվականին)⁸: Ա. Խախանաշվիլին ևս կարծում է, որ սույն երկը թարգմանություն է հայերենից, «շավանդված հայերեն բնագրով»⁹: Նոր և ուշագրավ է Ա. Խախանաշվիլու այն դիտողությունը, թե հայերեն բառերի առատությունը, ոչ հարթ ոճն ու խառնիխառն ուղղագրությունը վկայում են, որ «այդ վարքերը (խոսքը հիշյալ ձեռագրում եղածների մասին է — Պ. Մ.) հայերենից վրացերեն են թարգմանել վրացերենին ոչ կատարելապես հմտացած հայերը»¹⁰: Այս բնորոշումը, հարկավ, վերաբերում է նաև մեզ հետաքրքրող «Դավթի ու Տիրիճանի վկայաբանությանը»:

Ինչպես արդեն նկատեցինք, ոչ ն. Մառը և ոչ էլ Ա. Խախանաշվիլին արժարժիղ բնագրերի հետ կապված հարցերը հատուկ քննության նյութ չեն դարձրել: Ն. Մառը իր նախնական դիտարկումներն է հրապարակել, մասնա-

⁴ «Որ վրացերեն տեքստը ներկա զեպրում սովորական թարգմանություն է հայերենից, — գրում է Մառը, — զրանում համոզում են ինչպես բառազանձային ու ոճական հայկաբանությունները, այնպես էլ հուշարձանի իսկ բովանդակությունն ու շարագրանքի եղանակը, ի միջի այլոց՝ գեղերի թվագրումը բնա Հայաստանին տիրապետած օտարերկրացի թագավորների ու Հայոց կաթողիկոսների» (Н. Марр, Из поездки... стр. 21).

⁵ Նշվ. աշխ., էջ 16:

⁶ Н. Марр. Мученичество девяти отроков козайцев. ТР АГФ, т. V, стр. 53—61.

⁷ Նշվ. աշխ., էջ 54:

⁸ Материалы по грузинской агнологии (по рукописям X века), с предисловием, издан А. Хаханов, М., 1910, стр. 72—77.

⁹ Նշվ. աշխ., էջ XXIII.

¹⁰ Նշվ. աշխ., էջ XXIV.

վոր ուսումնասիրությունը թողնելով իր ծրագրվող գրքին, իսկ Ա. Խախանի-
շվիլին՝ մեկ պարբերությամբ պարզապես ծանոթագրել:

«Դավթի ու Տիրիճանի վկայաբանության» համեմատարար հանգամանա-
լից բնագրագիտական ֆննությունը կատարել է ակադ. Իվ. Զավախիշվիլին¹¹:
Նրա կարծիքով հուշարձանը թարգմանական է, գրված VIII դարից ոչ շուտ
և վրացերենի թարգմանված IX դարին մոտիկ շրջանում¹², ընդ որում «այս
հուշարձանը գրեթե ոչ մի պատմական արժեք չունի»¹³: Իվ. Զավախիշվիլին
գտնում է նաև, որ Դավթի ու Տիրիճանի և Կողացի մանկանց վկայաբանու-
թյունների միջև որևէ առնչություն-ընդհանրություն չկա և որ «Կողացիների
վկայաբանությունը» թարգմանական լինելու նշաններ չունի»¹⁴: Արձանագրելի
է, սակայն, որ գիտնականը նման եզրակացություն է հանգում առանց բնագ-
րագիտական անհրաժեշտ վկայակոչումների, մի քան, որ բնորոշ է նրա հիշյալ
աշխատության մյուս հատվածներին:

«Կողացիների վկայաբանության» հետ կապված լինողներ արժարժված
են Իվ. Զավախիշվիլու մեկ այլ աշխատության մեջ ևս¹⁵, ուր այն համարվում
է «չափ փոքր ուղղակի ուղղագրով» հուշարձան, գրված IX դարից ոչ վաղ, սակայն
մեկ-երկու անգամ խմբագրված-վերանայված: Գիտնականի եզրակացու-
թյամբ, վկայաբանությունը կարևոր աղբյուր է Վրաստանի պատմության,
իրավունքի պատմության և եկեղեցական արարողության հին շրջանի պատ-
կերի հետ կապված հարցեր լուսաբանելու համար: Վկայաբանությունը դիտ-
վում է իբրև ինքնուրույն վրացական ստեղծագործություն:

Վարքագրական այս երկու հուշարձանների մասին այլ կարծիք է ակադ.
Կ. Կեկելիձեն¹⁶: Նա գտնում է, որ «Կողացիների վկայաբանության» մեջ ներ-
կայացված պատկերը քրիստոնեության հնագույն շրջանի է, վեցերորդ դարից
ոչ ուշ», որի վկայությունն են՝ ժամասացության խիստ պարզունակությունը,
արարողության խմաստով ժամորա (շամոծա) տերմինի գործածությունը, գե-
տում մկրտությունն առնելը և այլն¹⁷: Կ. Կեկելիձեն արձանագրում է նաև, որ
այդ երկու վկայաբանությունները խիստ աղերսվում են միմյանց, «ինչպես
արտաքուստ, այնպես էլ բովանդակությամբ»¹⁸: Նույնական է նրանց ոճը,
ընդհանուր է տերմինոլոգիան (օրինակ՝ ხევი-խსი, სოფელი-სოქსი, მთავარი-
მრավარხ), գործողությունը երկու հուշարձանում էլ նույն՝ Տայբի միջավայրում
է տեղի ունենում, գրեթե ընդհանուր է և սյուժեն (մի դեպքում հարագատ եղ-
բայրներ են, մյուսում՝ հոգևոր, երկուսում էլ մանկահասակ, երկուսում էլ հա-
նուն քրիստոնեության նահատակվող, սպանողները՝ մերձավոր ազգականներ):
Հետևաբար, «կամ երկուսն էլ ինքնուրույն վրացական ստեղծագործություն

¹¹ օգ 5 1935 Ջ 33 օգ 5 1935 Ջ 33 օգ 5 1935 Ջ 33 օգ 5 1935 Ջ 33
32—38.

¹² Նշվ. աշխ., էջ 38:

¹³ Անդ:

¹⁴ Նշվ. աշխ., էջ 37:

¹⁵ օգ 5 1935 Ջ 33 օգ 5 1935 Ջ 33 օգ 5 1935 Ջ 33 օգ 5 1935 Ջ 33
61—66.

¹⁶ 1960 Ջ 33 օգ 5 1960 Ջ 33 օգ 5 1960 Ջ 33 օգ 5 1960 Ջ 33
516—520

¹⁷ Նշվ. աշխ., էջ 517:

¹⁸ Նշվ. աշխ., էջ 518:

են, իններորդ դարից ոչ վաղ գրված... կամ թե՛ երկուսն էլ փնթնուրույն հայկական ստեղծագործություններ են, վրացերեն թարգմանված իններորդ դարից ոչ շուտ...»¹⁹: Գիտնականը հակված է դեպի երկրորդ եզրակացությունը, ուստի կարծում է, որ «Դավթի և Տիրիճանի վկայաբանության» մեջ Հերակլ վայսեր անունը կարող է ընդմիջարկված լինել և վրացի թարգմանչի կողմից, իսկ մեկ այլ առիթով սույն երկը հիշատակում է վրաց թարգմանական վարքերի շարքում²⁰: Կ. Կեկելիձեն նույնիսկ անհրաժեշտ է համարում նկատել, որ «առհասարակ Իվ. Ջավախիշվիլու գրույթները, թե այս երկու հուշարձանները շեն մերձենում միմյանց ոճականորեն ու բովանդակությամբ՝ թյուրիմացություն արդյունք են»²¹:

Արժարժող վկայաբանությունների կապակցությամբ բավականաչափ ինքնատիպ գրույթ առաջադրեց պրոֆ. Ի. Աբուլաձեն, ըստ որի Տայքի աստիճանաբար վրացականացող հայ բնակչությունը «շահագրգռված էր հայոց վարքագրական հուշարձանների թարգմանության կողքին, գոյություն ունեցող ավանդությունների հիմքի վրա, ստեղծել տեղական, Տայքի հետ կապված նահատակների վկայաբանության երկեր (գրքեր), փնշպես և հիշատակ սահմանել (կարգել) այդպիսիներին իրենց եկեղեցում: Այսպիսի գործունեության արդյունք պետք է լինեն, մեր եզրակացությամբ, Դավթի և Տիրիճանի ու Կողացիների վկայաբանության երկերը»²²: Նա բերում է մի շարք բառ-տերմիններ, որոնք ընդհանուր գործածություն ունեն այս վարքերում և բնորոշ շեն նույն միջավայրում հայերենից կատարվող թարգմանություններին, իսկ որ այդ երկու հուշարձանն էլ Բաղկեղոնական հայերի ստեղծագործություն են՝ ապացուցում է «Դավթի և Տիրիճանի վկայաբանության» մեջ պահպանված ակնարկումներով. եղելությունը թվագրվում է ըստ հայոց թագավորի ու կաթողիկոսի, ներսեսը՝ կոչված է «սուրբ հայր մեր» և այլն²³: Բայց միաժամանակ՝ «եթե Դավթի և Տիրիճանի վկայաբանությունը հայերենի թարգմանություն ներկայացնեն, այն ժամանակ, անկասկած, բնագրի ազդեցությամբ այստեղ էլ ինչ որ մի տեղ ի հայտ կգար առանց թարգմանության թողած որևէ հայերեն տերմին»²⁴: Նույն միջավայրում ու շրջանում է ստեղծվել նաև «Կողացիների վկայաբանությունը». «նրանց գոյացումը IX դարի կեսերից է հնարավոր, Տայքի այն հայ բնակչության ծոցում, որը վրացիների հետ դավանական կապի մեջ էր գտնվում և, ինչպես երևում է, վրաց մշակույթի այնպիսի մեծ ազդեցություն է եղել, որ հայերենի մատենագրության հուշարձանների տարածման համար դրանք (խոսքը թարգմանական մյուս երկերի մասին է—Պ. Մ.) վրացերենի են թարգմանել և միաժամանակ՝ սեփական ստեղծագործությունն էլ (նկատի ունի մեզ հետաքրքրող երկու վկայաբանությունները—Պ. Մ.) այդ նույն լեզվով շարագրել»²⁵:

Այսպիսով, Ի. Աբուլաձեն մերժում է Ն. Մառի, Իվ. Ջավախիշվիլու և

¹⁹ Անդ:

²⁰ Գ. ԿԵԿԵԼԻՉԷՆ, ԳԻՏՆԱԿԱՆ... Ե. V, ԶՅ. 123. Հմտ. «ԳԻՏՆԱԿԱՆ...», Ե. X, ԶՅ. 130.

²¹ Գ. ԿԵԿԵԼԻՉԷՆ, ԺՅ. ԳՅՐՈՒ. ԼՈՒ. ԻՍԵՒ. 1, 518, ՁԵՆ. 2.

²² ՕԼՈՅ ԵՃՄԼԱԺՅ. ԳՅՐՈՒԵԼԻ ԵՎ ՆՈՄՆԵՐԻ ԼԻՇՆԱԾՄՈՒԼԻ ՄՐՏՈՅԵՐՏՈՒԹՅԱՆ IX—X ԵՍ-ՅԻ. ՏԵՆ., 1944, ԶՅ. 064.

²³ Անդ:

²⁴ Նշվ. աշխ., էջ 067:

²⁵ Նշվ. աշխ., էջ 070:

Կ. Կեկելիձեի գրույթը՝ «Դավթի և Տիրիճանի վկայաբանության» թարգմանական լինելու վերաբերյալ, բայց ընդունում է Կ. Կեկելիձեի եզրակացությունը, որ այս և «Կողացիների վկայաբանություն» երկերը նույն միջավայրի ծնունդ են, միմյանց խիստ աղերսված, դրանք համարելով հայ քաղկեդոնականների միջավայրում ստեղծված՝ ակզրնապես իսկ վրացալեզու, ինքնուրույն երկեր²⁵:

Պրոֆ. Ի. Աբուլաձեն, ինչպես երևում է, հետազայում որևէ չափով չի վերանայել իր առաջադրած հիմնական գրույթը, ուստի այդ վկայաբանությունների բնագրերը դետեղված ենք գտնում 1964 թվականին նույն գիտնականի դեկավարությանը ու խմբագրությանը լույս տեսած «Հին վրացական վարքագրական մատենագրության հուշարձանների» առաջին հատորում, ուր ամփոփված են բացառապես ինքնուրույն-վրացական երկերը²⁷:

Այսպիսին է վարքագրական այս երկու ուշագրավ հուշարձանների ուսումնասիրության և հրատարակության պատմությունը²⁸: Ինչպես տեսնում ենք, նրանց գնահատության խնդրում տարակարծությունները բավական շատ են, մանավանդ՝ թարգմանական թե ինքնուրույն լինելու հարցում: Պատճառն այն է, որ բնագրերն ուսումնասիրող կամ հրատարակող գիտնականներին չի հաջողվել մատնացույց անել բնագրագիտական այնպիսի կովաններ, որոնք վճռական նշանակություն ունենալին հիշյալ խնդիրը պարզաբանելիս: Ստորև կհամոզվենք, որ այդպիսի շնկատված կովաններ փրոք կան: Բայց մինչև այդ անհրաժեշտ է հիշեցնել, որ այդ երկու վարքագրությունների միջև ակադ. Կ. Կեկելիձեի նկատած ընդհանրությունները անհերքելի փաստեր են, իսկ պրոֆ. Ի. Աբուլաձեի վկայակոչած նույնական տերմինների գործածությունը խոսում է դարձյալ ի նպաստ Կ. Կեկելիձեի եզրակացության: Կարելի էր լրացուցիչ փաստեր վկայակոչել (օրինակ՝ նույն Պեժղեձե — կաբել, կարողանալ բայի խոնարհման հետ կապված վրիպումը երկու տեքստերում²⁹, մլցրձ — խաղ, խաղալ տերմինի գործածությունը³⁰ և այլն), սակայն ընդհանրությունն այնքան ակնհերև է և ախպես հիմնավոր ապացուցված, որ դրա անհրաժեշտությունը չկա: Կ. Կեկելիձեի խոսքերով ասած՝ կամ երկու հուշարձաններն էլ բարգմանական են, կամ երկուսն էլ՝ ինֆնուույն վրացական: Որ այս վկայաբանությունների հեղինակը հայագրի է և «նկատի ունի անկասկած հայերից բաղկացած ընթերցող կամ ունկնդրող շրջան» նույնպես ապացուցված է³¹, ուստի մեզ մնում է ճշգրտել՝ այդ գործերը ակզրնապես հայերեն են գրվել, թե՞ վրացերեն:

Պրոֆ. Ի. Աբուլաձեն, ինչպես ասվեց, երկուսն էլ համարում էր վրացերեն գրված, վկայակոչելով հետևյալ կովանները.

²⁵ Գրքի հավելվածում Ի. Աբուլաձեն հրատարակել է հիշյալ երկու վկայաբանությունների բնագրերը, ինչպես նաև Դավթին և Տիրիճանին ձուլված միջնագրայան ներքոդյանը (նշվ. աշխ., էջ 173—183, 184—186, 199—201):

²⁷ „ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები“, I, დასაბეჭდად მოამზადეს ილ. აბულაძემ, ნ. ათანელიშვილმა, ნ. გოგუაძემ, ლ. ჭაჯიამ, ც. ქურციკ-ძემ, ც. კანკიევმა და ც. ჯღამიამ, ილია აბულაძის ბელმძღვანელობითა და რედაქციით, თბ., 1964, გვ. 183—185, 186—191. Աქოლ. ნოს. „ძეგლები“.

²⁸ «Кողացиների վկայաբանությունը» պրոֆ. Գ. Լեհգի կողմից թարգմանվել է անգլերեն (տես նրա՝ Livres and Legends of the Georgian Saints, London (1956), էջ 40—43):

²⁹ „ძეგლები“, I, 185₁₁, 186₄₃.

³⁰ նշվ. աշխ., էջ 184₃—187₃₅:

³¹ ი. აბულაძე, նշվ. աշխ., էջ 064:

ա) «Գավթի և Տիրիճանի վկայաբանության» հեղինակը ապրել է 860 թվականից ոչ շուտ, տայեցի է եղել, հետևաբար և՛ երկաբնակ: Եթե միաբնակի ստեղծագործություն լիներ, ապա վկայաբանությունը բնդունելի կլիներ հայոց եկեղեցու համար, իսկ նրա հետքը միջնադարյան ժողովածուներում ինչ-որ կերպ կպահպանվեր: Մինչդեռ վրաց եկեղեցին հիշատակի օր է սահմանել, շարականներ ձոնել:

Նախ դիտենք, որ այս երկու վկայաբանությունների հեղինակի երկաբնակ լինելու մասին ոչ մի դրվագ կամ ակնարկ չկա, ուստի Ի. Աբուլաձեն իր վարկածն առաջադրել է խիստ թեական ձևով, քիչ հետո ավելացնելով՝ «դավանական ինչ շրջանից էլ եղած լինի»³²: Այնուհետև՝ հեղինակի տայեցի լինելը, ինչպես այժմ պարզված է, երկաբնակ համարելու բավարար հիմք չէ, քանի որ Տայքում միաբնակ հայեր կային ոչ միայն IX, այլև X—XI դարերում, որի լավագույն ասպացույցը Բոյիլասի կտակում եղած հիշատակություններն են³³: Սակայն եթե անգամ ենթադրենք, թե այս վկայաբանությունների հեղինակը իրոք հայ-քաղկեդոնական է, հիշյալ պարագան դարձյալ վրացերենով ստեղծագործելու երաշխիք չէ, քանի որ մատենագրության պատմությունից բավականաչափ փաստեր են հայտնի՝ երկաբնակ հայոց շրջանում հայալեզու գրականության գոյության մասին³⁴:

Ինչ վերաբերում է սրբերի հիշատակը եկեղեցում կարգված շինելուն, ապա, կարծում ենք, այլ բացատրություն պետք է փնտրել. VIII—IX դարերից արդեն Տայքը մշակութային ու դավանական, նույնիսկ մասամբ քաղաքական առումով զգալիորեն օտարվել էր հայ իրականությունից, ուստի այս միջավայրում ստեղծված մատենագրական երկերը տեղական շրջանակներից դժվար էին դուրս գալիս և կամ՝ ավելի շուտ վրաց ու վրացախոս հոգևոր գործիչների ուշադրություն էին գրավում, քան հայոց: Թերևս այս է պատճառը, որ տեղական-սայքյան ծագում ունեցող IX—X դարերի հուշարձանները (ինքնուրույն թե թարգմանական) պահպանված ենք գտնում վրաց մատենագրության մեջ և վրացերենով:

բ) Թարգմանական հուշարձաններում հայկական սոցիալական ու աշխարհագրական տերմինները փոխանցված են նույնությամբ (նախաբար, զոբավար, ավան...), մինչդեռ «Գավթի և Տիրիճանի վկայաբանության» մեջ այդ տերմինները վրացերեն համարժեքներով են տրված (նախաբարի դիմաց՝ ծօժօճօ—մրավարի կամ Խճօճօճօճօճօ — ծարչիներուլի, զորավարի փոխարեն՝ ծօժօճօ—մրավարի կամ ցճօճօճօճօ — Էրիսրավի, իսկ ավանի դիմաց՝ Եօճօճօ — սոփելի կամ լոճճօ — դարա):

Այդ ամենը, իհարկե, ճիշտ է, բայց դրանք իբրև կովան կարող էին օգտագործվել միայն այն դեպքում, եթե նշյալ գործածություն-համապատասխանու-

³² Նշվ. աշխ., էջ 065:

³³ Տե՛ս Հ. Բաբրիկյան, նվարաթիոս Բոյիլասի կտակը (1059 թ.) որպես Հայաստանի և Վրաստանի պատմության սկզբնաղբյուր, «Բանբեր Մատենադարանի», № 5, Երևան, 1960, էջ 393—429:

³⁴ Տե՛ս Ն. Ալիևան, Միմէոն Պղնձահանեցի և իր թարգմանությունները վրացերեն, Վիեննա, 1951, էջ 224—266: Հմմտ. Հ. Բաբրիկյան, „Narratio de rebus Armeniae“, հունարեն թարգմանությամբ մեզ հասած մի հայ-քաղկեդոնական սկզբնաղբյուր, «Բանբեր Մատենադարանի», № 6, էջ 457—470: Հմմտ. Պ. Մուրադյան, Վրացերեն արձանագրությունները Հայաստանում (Պղնձահանք): «Լրաբեր», 1973, № 1, էջ 39—58:

ման պետք է ունենար (սուրբ նահատակ չէ, որպեսզի նշխարները տեղից-տեղ տանեին) մինչդեռ վրացերենում սօցլօզնօ — գերեզմաններ է գրված: Կարծում ենք, հոգնակի այս կիրառությունը ևս անիմաստ ու անտեղի է և բացատրելի հայերենի հիմքի վրա: Ենթադրյալ բնագրում, ինչպես երևում է, եղել է «գերեզման»-ի հումանիչ և բավական հաճախ գործածվող «դիր-դիրք» բառը⁴³: Հայկական աղբյուրներում «դիրքը» երբեմն ընկալվել է իբրև անեզական և գործածվել մեկ գերեզման ցույց տալու համար⁴⁴: Անիի Առաքելոց եկեղեցու վիճագրերից մեկում ավանդված է. «Եւ դիրք սուրբ ոսկերաց նորա բժըշկութիւն առնէ ամենայն ախտածեատաց»⁴⁵, ուր դիրք-ը թե՛ եզակի նշանակությամբ է կիրառված և թե՛ համանման կոնտեքստում:

«Պավթի և Տիրիճանի վկայաբանության» թարգմանիչը «դիրքը» կարող էր ընկալել իր բուն զրոց նշանակությամբ, ծանոթ չլինելով (կամ մոռանալով) նրա ունեցած կենդանի-խոսակցական գործածությունը, և թարգմանել սօցլօզնօ (սափլավնի) — «գերեզմաններ»: Այսպիսի իրողություն, կրկնում ենք, հնարավոր է թարգմանության միջոցին և այն էլ հայերենից թարգմանելիս⁴⁶:

Վկայակոչված փաստերից բխում է մեկ եզրակացություն՝ «Պավթի և Տիրիճանի վկայաբանությունը» թարգմանական է, որի հայերեն բնագիրը կամ մեզ չի հասել և կամ՝ դեռ երևան չի հանված: Սվ քանի որ այս երկը, ինչպես արդեն նշվեց, նույն բնույթի ու բառազանձային առումով նույնական է «Կողացիների վկայաբանության» հետ, ապա նրանք երկուսն էլ թարգմանական են: Ակադ. Կ. Կեկելիձեի կոահումները միանգամայն հիմնավոր ու արդարացի են:

Այս վկայաբանություններին անդրադարձած գիտնականները, հատկապես պրոֆ. Ի. Աբուլաձեն, ապացուցել են, որ վրացերեն առկա տեքստերը IX դարից վաղ գրված լինել չեն վարող (հատկանշական է սօցլօզնօ սոփելի տերմինի «գյուղ» նշանակությամբ գործածությունը), իսկ քանի որ դրանք պահպանվել են X դարի վերջերին գրված գրչագրում, ապա վրացերեն թարգմանությունը կատարված պիտի լինի IX—X դարերի միջոցին, իսկ և իսկ ժամանակակից ու բախտակից նույն ձևադրում պահպանված և հայերենից թարգմանված մյուս հուշարձաններին: Սակայն դիտելի է, որ այս երկու հուշարձանները մասամբ տարբերվում են համաբնույթ մյուս թարգմանություններից (մանավանդ որոշ տերմինների հետևողական գործածությամբ), իսկ սույն պարագան թերևս այլ թարգմանչի գոյություն է հուշում, այն էլ՝ ոչ անպայման հայ-բաղ-

⁴³ «Ճապան», «գերեզման» նշանակությամբ դիր-ը գործածված ենք գտնում Գվինում հայտնաբերված VI—VII դարերի երկու տապանագրերում (տե՛ս Կ. Ղաֆաղաբյան, Գվին բազալը և նրա պեղումները, Երևան, 1952, էջ 244, հմմ. Ս. Ավագյան, Բառարենություններ վիճակաւ արձանագրություններում, «Լրաբեր», 1971, № 4, էջ 52):

⁴⁴ ՏԼ՝ս նձԲ, 627, հմմ. աշխարհարարի դիր-ը-նե հոգնակին: Վրացերենում հանդիպող սօցլօզնօ-ն (Մարկ. Ե, 2) համապատասխանում է «գերեզմանք»-ին (սամարտանօ), որ է գերեզմանոց: սօցլօզնօ ունենք XI դարի մի նվիրագրում («Յանո, սամարտոլ. ժեցլ.», III, 27):

⁴⁵ Գրվան հայ վիճագրության, 1, 26:

⁴⁶ Հայկաբանության հեռքեր կան այլ հատվածներում ևս. յոլաճո Մըսժոնա քլօլաճ սոժլօզնօ ժոնա արտահայտությունը, կարծում ենք, արդյունք է հայերենի պատճենման, որ պիտի լինե՛ր՝ ոչ ևս խոսիլ ընդ նմա կամ՝ ոչ ևս յաւելոյր խոսիլ ընդ նմա: Հայերենի պատճենում էր ենթադրում և ճաֆլեց-ճոճալո արտահայտությունը (աղեպի՛նդ):

Երկու դեպքում էլ իրերի փաստական վիճակը մեզ կարող է առաջ տանել մինչև IX դարը: Բայց դա թարգմանության ժամանակին է վերաբերում և ոչ հայերեն բնագրի ստեղծմանը: Վերջինիս հետ կապված խնդիրներ արծարծելիս որոշ կովաններ է ընձեռում վկայաբանություններում նկարագրված առանձին գրվագների բնությունը: «Դավթի և Տիրիճանի վկայաբանության» սկզբում ասվում է, թե նահատակությունը տեղի է ունեցել «այն ժամանակներում, երբ աշխարհակալ թագավորներ էին Հունաստանում՝ Հերակլ արքան, Հայաստանում՝ Արշակը և Պարսկաստանում՝ Վոամշապուհը»: Հայտնի է, որ Արշակի գահակալության տարիներն են 345—367/8 թվականները, Վոամշապուհինը (եթե դա Շապուհ Բ-ն է)՝ 309—379, Հերակլինը՝ 610—641: Հաջորդ պարբերության մեջ հիշատակվում է և հայոց կաթողիկոսը՝ Ներսես Մեծ (353—373): Ներկա դեպքում Հերակլի հիշատակությունը պարզ անախրոնիզմ է: Արշակի, Ներսեսի ու Վոամշապուհի (իմա Շապուհ Բ) ժամանակակից բյուզանդական հինգ կայսր է եղել (Կոստանդ, Հուլիանոս Ուրացող, Հովթիանոս, Վաղենտիանոս, Վաղես), բայց ոչ Հերակլը: Քանի որ երկու վկայաբանություններում էլ խոսքը տեղական հեթանոսության ու նորամուտ քրիստոնեության պայքարի մասին է, ուրեմն սխալ կարող է լինել Հերակլի անվան հիշատակությունը և ոչ շորթորդ դարի վերոհիշյալ իրական անձնավորությունների: Բայց հենց այս անախրոնիզմն էլ վկայում է (Իհարկե, եթե այն հետագա կամ թարգմանության ժամանակ կատարված ընդմիջարկություն չէ), որ «Դավթի և Տիրիճանի վկայաբանությունը» (հետևաբար և «Կողացիների վկայաբանությունը») գրված պիտի լինի Հերակլի թագավորության տարիներից (610—641) հետո: Այդ, ինչպես նկատել է Իվ. Զավախիշվիլին, փաստվում է և մեկ այլ հիշատակությամբ. վկայաբանության վերջում Ներսես Մեծը դառնում է «մեր սուրբ հայր Ներսես Հայոց կաթողիկոս», որը «Իշխանից տեսնում էր հրաշքը», «փութով հասնում Դիվրի»: Իշխանից գնացողը արդեն Ներսես Տայեցին է (641—661): Ինչ խոսք, միայն VII դարի երկրորդ կեսից հետո կարող էին հիշատակվել այս երկու անձինք՝ Հերակլն ու Ներսեսը: Եթե վկայաբանությունների հեղինակը ժամանակակից լիներ այդ երկուսին, կամ թեկուզ միայն Ներսեսին, ապա նրան չէր շփոթի Ներսես Մեծի հետ և ոչ էլ Հերակլին՝ Արշակի ժամանակակից կայսր կհռչակեր: Այդպիսի անտեղյակություն կամ անախրոնիզմ թույլ տալու համար նա հիշյալ դեմքերից գեթ 50—100 տարի հետո ապրած պետք է լիներ, որի աղբյուրը ժամանակակից իրականությունը չէ, այլ սերնդից-սերունդ անցած ավանդությունը: Անտեղի կլինեն ենթադրել, թե այս անհարթություններն առաջացել են թարգմանության ժամանակ կամ հետագա ընդօրինակությունների ընթացքում, քանի որ նման պարագայում որոշակի միտում էր ակնկալելի, ինչպիսին իրականում չկա: Կարծում ենք՝ սխալված չենք լինի, եթե եզրակացնենք, թե արծարծվող վկայաբանությունների հայերեն բնագրերի երևան գալը սպասելի է VIII դարից ոչ շուտ և ոչ ուշ քան IX դարը, երբ նրանք արդեն վրացերենի են թարգմանվել⁴⁸:

⁴⁸ Իվ. Զավախիշվիլին և Ի. Աբուլաձեն վկայակոչում են ժամանակագրական ցուցում պարունակող մեկ ուրիշ փաստ ևս, որ, մեր համոզմամբ, կավան լինել չի կարող: Նահատակության տեղում Դավթի ձևերից գետին է ընկնում կաղնե հիպոտան ու «լեռան վրա մեծ ծառ դառնում: Եվ մնաց այդ ծառը մոտ երկու հարյուր տարի, ու ուխտավորները ի հիշատակ տարան»: Այս երկու հարյուր տարին հիշյալ դիանականներն ընդունել են իբրև ցուցում և, ավելացնելով Ներսես Տայեցու գահակալության տարիների վրա, ստացել 860-ական թվականներ: Նման հաշիվը ամե-

Որ սույն վկայաբանություններն արժեքավոր են տեղական հեթանոսության և նոր մուսուլման գործող քրիստոնեության բախումներն ուսումնասիրելու առումով՝ արդեն նկատված փաստ է: Պատմական Հայաստանի «Տայոց աշխարհի» սահմաններում այդ շրջանում կատարված իրադարձությունների մասին այլուստ որևէ ամփոփ տեղեկություն չունենք, ուստի քննարկվող վկայաբանությունների հաղորդումները առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում: Պակաս արժեքավոր չեն նաև Տայքի պատմական աշխարհագրությանը (տեղագրությանը) վերաբերող տվյալները: Բասեանի գավառի Օնկոմ (իմա՝ Օկոմի)⁴⁹ ավանում իշխող Վարդանի կինն ու զավակները, նրա մահվանից հետո ապաստանում են «հյուսիսային կողմ»—Տայոց աշխարհում, աղատվելով Բասեանի գավառի մեկ այլ իշխանավորից՝ Թևդոսից: Թագինեն հաստատվում է Տայքի Վաժգան ավանում⁵⁰, իրենց ազգական Վաղգեն (բնագրում՝ Վահգեն) իշխանի մոտ: Ուշագրավ է, որ այս երեք իշխանների միջև էլ ազգակցություն—արյունակցություն կա, իսկ Վարդանն ու նրա կին Թագինեն «թագավորական տոհմից էին»: Տայքի պատմության ապագա ուսումնասիրությունը պետք է պարզի՝ սրանք պատմական-իրական դեմքեր են, թե՞ վարքագրական հերոսներ (նույնը վերաբերում է և Դիվրի կոչվող գյուղում նստող իշխանին): Արդյո՞ք նրանք բոլորը իրոք իշխաններ են՝ իրենց զորքով, ինչպես վկայաբանություններում է ներկայացվում:

«Կողացիների վկայաբանությունը» այսքան լայն աշխարհագրական ընդգրկում չունի, նրանում խոսվում է միայն Կող գավառում (Տայքի գավառներից առաջինը), «Կուր կոչվող գետի ափունքի մոտ» գտնվող մի գյուղի մասին: Սակայն հենց այդ միակ բնակավայրի հիշատակությունն էլ հետաքրքրական է. «Աշխարհացոյց»-ում ասվում է, որ «...Տայք... ունի գաւառս ութ. զԿող յելից կուսէ, յորմէ բղխեն աղբիւրք գետոյն Կուրայ, ի գեղջէն, որ ասի Կրի ալունք»⁵¹: Վկայաբանության մեջ փաստորեն հենց այդ «Կրի անկունք—Կրակունք» գյուղն է հիշատակվում (Կուր կոչվող գետի ալունք), անվան կազմության թելադրանքով մի քիչ նկարագրական ձևով:

Մասնավոր քննության առարկա կարող են լինել և Դավթի ու Տիրիճանի վկայաբանության տեքստում հանվան հիշատակված որոշ գործիչներ: Հեղինակը, եղելության ժամանակը սահմանելիս, Հայոց կաթողիկոս Ներսես Մեծի հետ միաժամանակ վկայակոչում է Աղամ Արագածոտնեցուն: Վերջինս, դատելով հիշատակության հանգամանքներից, IV դարի Հայաստանի հոգևոր առավել նշանավոր գործիչներից մեկը պետք է լինի, որի մասին, ցավոք, տողե-

ներեն հիմնավոր չէ, որովհետև այն կարող է սոսկ երկար ժամանակի գաղափարը շեշտելու ժողովրդական-վարքագրական եղանակ լինել: Բայց անգամ եթե հիշատակված երկու հարյուր տարին իրողություն ընդունենք, ապա այն գումարելու ենք նահատակության տեղի ունեցած ժամանակի՝ IV դարի վրա, որից հետո ծառը երկու հարյուր տարի գոյատևել է և ոչ՝ Տայեցու գահակալության, քանի որ վերջինիս հիշատակությունը պարզորոշ անախրոնիզմ է:

⁴⁹ Արիստակես Լաստիվերտցին Օկոմի-ն կոչում է «մեծ աւան», «մարգաշատ և բնչաւէտ» (Կ. Յուզբաշյանի հրատ., էջ 29, 102), հմմ. Ղուկաս Խնկիճեան, Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց (Մեծ Հայք), Վենետիկ, 1822, էջ 385—386:

⁵⁰ Վաժգան տեղանունը ստուգաբանելի է իբրև վիժ-ական—վժական—վաժգան (վիժել—վիժան—разлив բառից, հմմ. Н. Адоку, Армения в эпоху Юстиниана, Ереван, 1971, стр. 144—145):

⁵¹ Տե՛ս Ա. Տ. Երևմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 110:

րիս հեղինակին ուրիշ որևէ տեղեկություն հայտնի չէ: Անցուդարձի վայր շտապած ներսես Տաչեցին (sic!) իր հետ բերում է քահանաներ՝ Հովհաննես, Սահակ, Գրիգոր: Ովքե՞ր են այս անձինք, իրո՞ք Իշխանում գործող քահանաներ: Եթե ելակետ ընդունենք Հ. Աճառյանի կազմած «Անձնանունների բառարանը», ապա Թազինե անունը պիտի համարենք հայ մատենագրության մեջ չավանդված և սույն բնագրով միայն ներկայացող: Մասնավոր ուշադրության է արժանի Տիրիման անունը: Բնագրում ստուգաբանորեն վկայվում է, թե այդպես են կոչել հայերեն լեզվով (ցծօտօ և օծցեցծօտօ), իսկ «Արուեստ Գիտնիսեայ Քերականի» երկի հայերեն թարգմանիչը հունարեն Θέων «անուն ինչ քերդոցեալի» դիմաց դնում է Տիրիման, ակնհայտորեն ելակետ ունենալով նրա տե՛ր բաղադրիչը⁵² և «ցանկանալով հայկականացնել հունարեն անունը»⁵³:

Թրակացու աշխատության հայերեն թարգմանության և Տաչրում գրված վկայաբանության մեջ Տիրիման սակավ գործածական անվան հիշատակությունը կարող է օժանդակ աղբյուր ծառայել թե՛ քերականության թարգմանության միջավայրը որոշելիս և թե՛ վկայաբանության հետ կապված հարցեր արծարծելիս: Կարելի է նույնիսկ վարկած առաջադրել, թե վարթի հեղինակը կամ վրացերենի թարգմանողը անձնանունն ստուգաբանելիս ծանոթ է եղել Թրակացու հայերեն թարգմանության կամ նրա մեկնիչների մոտ եղած հիշյալ բացատրությանը⁵⁴:

Վարբազրական այս երկու հուշարձաններում կան և այլ բնույթի նկատառելի վկայություններ. նրանցից մեկում, օրինակ, նյութեր կան ժառանգության իրավունքի, բնույթ խնամակալության (avunculus), ապաստանության և այլ խնդիրների վերաբերյալ: Աղագրության համար հետաքրքրական են խաշնարածությունը, մանկական խաղերին վերաբերող տեղեկությունները: Ի վերջո, երկու վարքերն էլ մանուկների մասին գրված կարճառոտ ու անպաճույճ պատմվածքներ են. նրանցից կարելի է գրականագիտական մակարբույծներ կատարել գործողությունների զարգացման, հոգեբանական պատճառարանվածության, կերպարավորման և նման այլ հասկացողությունների իմաստով: Թերևս կարելի է նյութեր հայթայթել և արարողության պատմության համար, բայց ներկա դեպքում այդ ամենի քննությունը մեր նպատակից դուրս է:

Ստորև թարգմանաբար հրատարակում ենք հիշյալ վկայաբանությունները, աշխատելով, ուր հնարավոր է, հարազատ մնալ բնագրին: Տերմինները փոխանցվում են հայերենի՝ ըստ ժամանակակից ու գրավոր վկայված համապատասխանությունների: Հատուկ անունները, բնական է, հայերենին ընտանի ձևով են արվում, ինչպես եղել է նրանց սկզբնագրում: Որևէ նկատառում կամ տարակուսանք ունենալիս փակագծում տալիս ենք վրացերենի տառադարձությունը: Թարգմանությունը կատարված է վրացերեն տեքստերի վերջին հրատարակությունից («ժցճճցծօ...», Թ. I, 1964):

⁵² Տե՛ս Н. Адоиц, Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Пгд, 1915, стр. 16.

⁵³ Н. Адоиц, նշվ. աշխ., էջ CLXXII. Անանուն մեկնիչը ընդունում է այդ ստուգաբանությունը (... ի փրօսինն՝ Տիրիման), իսկ Ստեփանոս Մյունեցին այն վկայակոչում է իրրե երկու անկատար գոյականներից կազմված բարդություն (Անդ, էջ 142):

⁵⁴ Հմմ. Н. Марр, [Рец. на кн.] Дионисий Фракийский и армянские толкователи, издал и исследовал Н. Адоиц, «X. В.», т. V, вып. I, Петроград, 1916, стр. 60. Անհատականալի է միայն, որ այստեղ ն. Մարր Տիրիմանին համարում է «армянский святой VII века». Թերևս դա վրիպա՞կ է:

I

ԸՆԹԵՐՅՈՒՄՆ ԵՐԿՈՒ ՍՈՒՐԲ ՏՂԱՆԵՐ ԴԱՎԹԻ ԵՎ ՏԻՐԻՃԱՆԻ

Այն ժամանակներում, երբ աշխարհակալ թագավորներ էին՝ Հունաստանում Հերակլի արքան, Հայաստանում՝ Արշակը և Պարսկաստանում՝ Վասաճապուհը, եղավ այս սրբերի մարմինների նվիրումն՝ ի զոհ տիրոջ:

Երանելի Մեծն Ներսես կաթողիկոսի և Աղամ Արագածոտնեցու ժամանակներում Հայոց աշխարհի կողմերում՝ Բասեանի գավառի Օնկոմ կոչվող ավանում, ոմն ավագանի և իշխան մարդ կար՝ Վարդան անունով, իսկ նրա կնոջ անունը Քազինե էր: Նրանք երկուսն էլ թագավորական տոհմից էին և սուրբ երրորդության ճշմարիտ ու ուղիղ հավատ ունեին: Ապրում էին նրանք աստվածապաշտության, ամենայն արժանավորություններ և աստվածավախություններ: Եվ աերը նրանց երկու գավակ տվեց՝ որպես ծաղիկներ գեղեցիկ, եղեմական գրախտի տունկ: Ուրախացան ծնողները, որովհետև աստված լսելի արեց նրանց աղոթքները ու երկու տղա տվեց. առաջնեկին կոչեցին Դավթի՝ հանուն մեծն թագակիր և մարգարե Դավթի*: Այս երկրորդին նույնպես անվանակոչեցին մարգարեություններ, քանի որ նա ևս երկնային տիրոջ կողմից վկայության թագի արժանի եղավ. թեև այս եղծելի անցավոր [աշխարհ]ը պակասավոր եղավ, սակայն այն հավերժականով լրացվեց: Իսկ նրա հաջորդին՝ եղբորը, հայեցի լիզվով Տիրիճան կոչեցին:

Մեծացան սրանք ուղիղ հավատով: Նրանց մոր եղբայրը Քեղոսն էր, որ հեթանոս էր ու հեթանոսների անօրեն հավատ ուներ: Եվ տակավին Դավթի ու Տիրիճանի մանկության շրջանում մահացավ իշխան Վարդան զորապետը, իսկ Քեղոս անաստվածը բռնի խլեց Վարդանի իշխանությունն իր քրոջորդուց, ինչպես նաև գրավեց նրանց ժառանգությունը: Եվ երբ այդ շար գազանը տեսավ այս սուրբ տղաների վայելչությունը, մտածում էր, թե «Մի գուցե կատարելահասակ [դառնալուց] հետո նրանք հզորանան և իր հանդեպ շարություն անելու ելնեն»: Չկարողացավ սրտապնդվել, այլ առավել նենգություններ խորամանկություն մտածեց, չզոհանալով նրանց ժառանգությունն ստանալով, ուզում էր բոլորովին ջնջել նրանց:

Իսկ արժանավորն աստծո երանելի Քազինեն լսում էր իր հանդեպ դյուրած այս ողջ շարությունը: [Եղբայրն] ասում էր. «Թողեք այդ խաչեցյալի գեներ և դու ու քո որդիք ընդունեք իմ հավատը, և թող այդ տղաներն իմ որդիները դառնան, ու ես մեծացնեմ նրանց մեծ խնդություններ և ուրախություններ»: Իսկ երանելի կինը ամենևին չընդունեց այդ հոգիներ խաթարող գազանի անմիտ թովչությունը, այլ ասաց նրան. «Որդիներին այս ժառանգությունն ու նրանց հոր ողջ ստացվածքը բավ է քեզ, իսկ երկնային հոր կողմից ու աստծուց տրված այն անզոզանալի գանձն ու անկալելի ժառանգությունը՝ անկարող եմ»:

Երբ կնոջը Քրիստոսի հավատի հանդեպ այսպես հաստատուն տեսավ, այլևս չչարունակեց վերստին խոսել նրա հետ, այլ առանց իրենց մոր՝ կանչեց երանելի այդ տղաներին և որպես թե՛ քաղցր խոսքով ուզում էր նրանց զստություն փոխել: Իր անմտություններ նույնիսկ խորհում էր, թե «Կփորձեմ

* Բառացի՝ հանուն մեծն թագակիր Դավթի և մարգարե Դավթի:

ստուգությամբ այս կերպով, թե ընդունեն իմ հավատը՝ իմ հանդեպ իրենց սրտում ոխ չեն պահի»:

Բերեց նրանց, հավաքեց ու համբուրում էր՝ իբրև թե սիրով, [նա], որ նախ նրանց հոգու մահն էր տենչում: Իսկ երբ սրանով շկարողացավ հաղթել, որոշեց ոչնչացնել նրանց և այսպես էր ասում. «Դուք, որդյակներ, այժմ իմ զավակներն եք ու ես այսօր՝ որպես ձեր հայրը, և այժմ իմն էլ ձերն է: Այս միայն կատարեք իմ հանդեպ և ինչ ձեզ ասեմ՝ լսեցեք ինձ, որպես սիրելի հնազանդ որդիք: Այդ հավատը, որ ձեր հայրն ունեք, թողեք, և ես ավելի լավ հավատ կտամ ձեզ»: Իսկ սուրբ տղաները լուսնյունից հետո պատասխանեցին իրենց մորեղբորը և ասացին. «Մեզ համար բավական է այն հավատը, որ մեր հայրն էր զավանում և կպահենք այն՝ քանի դեռ այս հոգին կլինի մեր մարմինների մեջ: Իսկ հանուն աստծո սիրո և համբերության՝ այլ կերպ, առանց հավատը թողնելու, պատրաստ ենք, իբրև մեր հորը»: Եվ երբ խուզարկու [հայացքով] նայեց այդ անգութ ու քարսիրտ՝ Թեղոսը, քրիստոնյա ժողովրդի [առկայության] պատճառով շահնդանեց սպանել նրանց, այլ որոշ ժամանակ թողեց, և մտադիր էր ոչնչացնել նրանց:

Այս բանն զգաց Թագինեն՝ նրանց մայրը, և մտածում էր, թե ո՞ր կողմ փախչի: Վերցրեց որոշ բան ամուսնու ինչքից և իր զավակներին ու փախավ եկավ հյուսիսային կողմ՝ դեպի Տայոց աշխարհ (Տավո երկիր): Եկավ մի ավան, որ կոչվում էր Վաթգան: Այնտեղ այդ սրբերին ազգական մի իշխան կար՝ Վազգեն՝* անունով: Եվ ապավինեցին այդ իշխանին ու, տեղի ամբուսթյան պատճառով, հուսադրվեցին իրենց մորեղբոր հալածանքից: Այնտեղ բնակվեցին ու ապրում էին աստվածապաշտությամբ, իսկ իրենց ժառանգության ու օտարության [մեջ գտնվելու մասին] շէին էլ հանդգնում [մտածել], այլ այդ սակավով ու փոքր ինչքով էին գոհանում, քանի որ նրանց խնդրությունն ու հարատևությունը Քրիստոսի հավատն էր: Իրենց մայրը մի քանի ոչխար ուներ, որոնց հետ զնում էին այս երանելի եղբայրները՝ զվարճանալու կամ հովվութուն անելու: Ու աստծո այդ անարատ գառներն ու ճշմարիտ զոհերը ոչխարների գառների հետ էին խաղում, իսկ նրանց անարատությունը միմյանց էր փոխանցվում և արդարև վերեն աստծո մատուցման պատրաստվում:

Իսկ նրանց մորեղբայր Թեղոսը զինվում էր երփներանգ խաբեությամբ և գազանի պես շէր կարողանում թաքցնել իր գայրույթի բարկութունը: Նրա շար սրտում քենն էր՝ տղաներին իր ձեռքերից բաց թողնելու և նրանց փախուստի համար: Ուղարկեց իր սպասավորներին ու լրտեսեց տղաների կյանքը: Հայտնվեց նրանց անմեղ արյանը հետամուտ այդ գազանին, թե «Կա մի սար՝ բարձր գազաթով, այնտեղ են բարձրանում տղաները՝ ոչխարների հետ»: Ու երբ այս՝ այսպես իրազեկ արին, բազում զորք հավաքեց և զգուշությամբ ծպտյալ եկավ ու դարանակալեց լեռան վրա, որ*** անչրդի էր: Եվ խիտ անտառ էր՝ անչրդի ու ժանտրնկուզավոր:

Կանչեց մայրը երեխաներին և ուղարկեց Վաթգանից ձորք (եւնի Վաթգանիսանի), ինչպես Հակոբը Հովսեփին՝ Քերթոնի հովիտներ, և ասաց նրանց. «Գնացեք, իմ որդիներ, և նայեցեք մեր սակավ[աթիվ] ոչխարներին»: Գնացին ուրախությամբ և սարք բարձրացան. իրար զվարճացնելու համար թուղկոտում

* Բառացի՝ պղնձե աղի [ունեցող], իմա՝ աղեպինդ:

** Ձեռագրում՝ Վահգեն:

*** Բառացի՝ քանդի:

էին և այսպես ելան-հասան այդ լեռան կատարը: Իսկ բռնակալները զարանակալել էին առյուծի պես: Եվ երբ արդեն կենտրոն եկան, ծախյալները ձայն տվեցին, և շրջվեցին տղաները: Վեր թռավ նրանց մորեղբայր Թևդոսն ու սուրաց նրանց հանգեպ՝ կոտորելու: Իսկ անմեղ երեխաները հաց էին ուտում՝ կաթի հետ, քանի որ իրենց ոչխարները փարախ էին արել: Սարակցին երեխաները, ահաբեկվեցին և սկսեցին այս ու այն կողմ նայել՝ շհաականալով պատճառը: Եվ [երբ] երանելի Դավիթը ճանաչեց իր մորեղբորը, սրտապնդվեց ու ուրախ դեմքով, մարուր սրտով բնդառաջ վազեց և բնկավ իր մորեղբոր ձեռքերին: Իսկ նա ձգեց ձեռներն ու նրան առավ բազուկներին և համբուրելու փոխարեն՝ սուրը քաշեց, տվեց ու սպանեց նրան: Ու վկայություն կատարվեց, իսկ նա (Դավիթը) անմիջապես գտավ երկնքի ճանապարհը և նահատակություն պսակ առավ: Մինչ նրա ձեռքերից թռած ճիպոտը կաղնի էր, որ բնկավ գետին ու լեռան վրա մեծ ծառ դարձավ: Մնաց այդ ծառը մոտ երկու հարյուր տարի, և ուխտավորները իբրև օրհնություն տարան:

Տիրիճանը երբ տեսավ իր եղբոր անողորմ մահը, վախեցավ ու շտապեց փախչել, գիմեց գեպի հովիտ, Դիվրի կոչվող գյուղից արևմուտք*, որին մարդիկ շարությամբ** են հորջորջում. Ու երբ [Դիվրի] իշխանը զգաց այդ իրարանցումը և տեսավ զինավառ առաջացող ու սրերը պարզած մարդկանց, սկսեց բարբառել ու շտապ զորք հավաքել, որովհետև կարծեց, թե իրեն սպանելու են գնում: Անմիջապես նրանց քեմ կռվելու պատրաստվեց: Իսկ հետապնդողները հասան սուրբ Տիրիճանին և սպանեցին նրան: Թողեցին նրան ու իրենք ետ դարձան: Նրանց շտապ դարձը զարմացրեց իշխանին. առաջ շարժվեցին տեղացի մարդիկ և տեսան տղային՝ գետնին ընկած, ծանր վերքով վիրավոր և հոգին թե առած՝ իր արարչի մոտ գնալու: Նրանք ափսոսացին մանկահասակին և շգիտեին նրա մահվան պատճառը: Այն ժամանակ եկավ հասավ նաև Դիվրի իշխանն ու տեսավ անմեղ թափված արյունը, զարմացավ ու խիստ սարսափեց: Անմիջապես հասան և տեղացի կանայք, ու տղայի վրա մեծ լացուկոժ եղավ:

Երբ Տիրիճանին սպանողները առաջացան ու բարձրացան լեռը, իրենց զորավար Թևդոսին գտան տխուր և ամենեին անկարող տեսնելու: Սրանք ևս սարսափեցին ու շվարած մնացին: Զորականների բազմությունը ևս շփոթմունքի մատնվեց և սկսեց տրտմել ու շշմել տեսած հրաշքից: Սարսափեցին ու շկարողացան խոսել, ոչ էլ փախչել, քանի որ առնվեց նրանց առաջնորդը և գանահարվեց կուրությունը, ինչպես երանելի այն Պողոսը, երբ դուրս եկավ նա աստվածային պատգամից:

Եվ անմիջապես ողորմածության երասանակ դրվեց նրա բերանը, որպեսզի գոնե ետ դառնա նրա վալրենացած բանականությունը և գեթ կարող լինի իր անձն զգալու՝ [թե] այդ ինչ են արել, որովհետև կարծում էր, թե «Անպատշաճ բան շարի, որ կոտորեցի իմ քրոջ որդիներին»: Ուստի այս վերպով էլ նմանվեց Պողոսին. նա ևս սպանեց իր քրոջ որդի Ստեփանոս նախավկային:

Եվ Դիվրի իշխանն անմիջապես ձին թամբեց ու իր զորքերի հետ բարձրացավ այդ հույժ բարձր լեռը, որպեսզի գոնե տեսնի [այնտեղի] զորքն ու

* Բնագրում Թևեցօլոժ, որ կարելի էր թարգմանել նաև՝ «գեպի վար տանող»:

** Բառացի՝ դեուրյամբ:

հասկանա իրարանցման պատճառը: Ու երբ զորքը տեսավ սարսափահար, իսկ նրանց զորապետը տրտում՝ [հասկացավ նրանց կատարածը]: Եվ ահա, այն է՝ [Վաթգան] հասավ երանելի Թագինեի որդիների հանդեպ կատարված խառնակության բռթը: Վեր կացավ կինն այդ Թագինե և փութաց սարն ի վեր: Եկավ-հասավ նա երեսը ծեծելով, և իր որդիների [կորստյան] ցավից՝ զառիվերի այդպիսի դժվարությունն [իսկ] շնորհեցրեց նրան. ձայն էր տալիս նա լացով ու դառնացած հոգով: Պատուեց հագի հանդերձն ու ասաց իր եղբայր Թեղոսին. «Ինչո՞ւ հանեցիր իմ աչքերի լույսը, ինձ բավ չէ՞ր ողբալ այրիությունս, քեզ բավ չէ՞ր իմ որդիների ժառանգությունն ու իմ՝ այս աշխարհի անդնդում լինելս: Բավ չէ՞ր քեզ ամուսնուս ժառանգությունը, և անապատ եկար ու ոչխարների հեռեկեց գառներին կոտորեցիր, տապալեցիր այս երկու անմեղ հովիվներին, և անապատի վրա նրանց հոտը անհովիվ մնաց: Թեղո՞ս, ո՞վ անգութ գազան, քեզ ի՞նչ շարություն էին արել իմ այս որդիները, ինչո՞ւ խավարեցրիր արևս՝ օրվա առաջին իսկ ժամին, մինչև ո՞ր շահարեցիր ինձ հալածելուց: Բավ չէ՞ր քեզ այս մեկը որսալ, ո՞վ շար գազան, գոնե մեկը ինձ թողնեիր, գեթ այրիությանս խղճայիր: Հիմա էլ ինչպե՞ս, ո՞վ է լինելու իմ ապավենը կամ իմ հույսը: Սպանիր և ինձ, ո՞վ անաստված, և հագեցիր արյամբ, ով ինձդ արյունառուշտ: Թող այլևս չգնամ այստեղից, այլ, ինչպես որդիներիս կենդանության ժամանակ էի ուրախանում՝ նրանց տեսնելով, այժմ էլ թող մահս նրանց մահվան հետ լինի: Թող մեռնի հոգին՝ արդարների հոգու հետ, և մեր մարմինները թող մեկ գերեզմանում լինեն, ինչպես իմ այրիության տարիներին մեր մահիճն էր մեկը: Թեղոս, շփշեցի՞ր գոնե քո և իմ ծնողի արգանդը և ստինքները, որոնցով սնվեցինք դու և ես: Ո՞վ լիովին զազրելիդ, ինչո՞ւ համար այսքան զորքով դուրս եկար անդոր կնոջ ու նրա մանուկ տղաների [գեմ] կովելու: Ինչո՞ւ մարեցիր մոմերս, ո՞վ անհավատ»:

Այս ու այսպիսի և այլ՝ սրանց նման խոսքեր էր ասում երանելի Թագինեն: Իսկ հավաքված ողջ բազմությունը լուել ու ողբում էր և ինչպես վտակներ՝ արցունքներ թափում: Թեղոսն անգամ նրանց հետ լաց էր լինում:

Իսկ երանելի Թագինեն երբ տեսավ իր սիրելի Դավիթ որդուն սպանված-ընկած, աչքերը այս ու այն կողմ ընկան՝ որոնում էր իր Տիրիճան որդուն, որ թեկուզ մահացած՝ նրան էլ տեսնի: Իսկ նա այնտեղ չէր: Եվ վշտից ու նեղությունից կտրտվում էր նրա սիրտը:

Իսկ Թեղոսը չէր կարողանում հասկանալ այդ կուրությունը: Այն ժամանակ սկսեց խոսել Թեղոսն ու ասաց իր քույր Թագինեին. «Ո՞վ քույրդ իմ Թագինե, ինձ մոտ արի և տես, որ այսպես՝ լեռան կատարին խավարը պատել է ինձ, ինչպես խոր ձորերում կամ անձավում, անդունդներում: Ինձ վրա է գալիս խավար մեկը, իսկ քեզ՝ անհաս լույս պայծառափայլից՝ այն անանցողիկ լույսից ու ճշմարիտ այն հավիտենական լույսից: Իսկ այժմ իմ հանդեպ, անգութիս ու անարժանիս ողորմածություն... Եվ մի՛ հատուցիր արարքներիս համեմատ, այլ աղերսիր դու սուրբ նահատակներին, որպեսզի ողորմածություն անեն ինձ, որպեսզի այս անարժանս արժանի գառնամ ողորմած աստված Քրիստոսի կնիքին, որ հանուն մեղավորների եկավ: Հավատում եմ ևս ճշմարիտ աստծուն»:

Ու երբ [Թագինեն] ուշքի եկավ և տեսավ, թե աստծուն զո՞հ մատուցվեցին այդ գեղեցիկ մատաղները՝ իր որդիները, տեղնուտեղը ուրախությամբ լցվեց ու անմիջապես թոթափվեց իր որդիների ցավի վշտից: Նույն ժամին ողբին ու-

րախուժյունն փոխարինեց, համբուրեց իր եղբորն ու ասաց նրան. «Թող աստված թողությունն տա քեզ և ողորմած տերը թող իմ որդիներին ու քո քեռորդիներին մահը քեզ վրա չհաշվի, ինչպես ժամանակին Պողոսին՝ իր քրոջորդի Ստեփանոս Նախասարկավազի և Նախավկայի հանդեպ»:

Աղերսում էր աստծուն, [աշքերը] երկինք հասում, օրհնում տիրոջը և վարանում արցունքից, որպեսզի առ ոչինչ համարի նրա մտքի բորբոքումը, և իր բուրավետությամբ ցիրուցան շինի նրա խունկը: Կինն այդ Թագինեի ասում էր. «Դու, տե՛ր, բոլոր կողմերով ողորմած ու բոլորին զթացող, հայրդ որբերի ու դատավոր այրիների, որ այս փոքրիկներին՝ այս խոնարհ աղաներին, շանտեսցիր և նրանց հաղորդ արիր սուրբ նահատակների վիճակին՝ իմ այս որդիներին, որոնք հանուն քեզ բազում շարշարանք կրեցին ու երկնային անթառամ պսակ և հավիտենական կյանք ստացան՝ նրանց մանկա՞ր այս վկայությունը, արժանի արա սրանց՝ նրանց հետ (սուրբ նահատակների) ուրախության և փնջության, նրանց հետ հանգչելու, նրանց հետ՝ պսակի, նրանց հետ՝ շարշարանքների բժշկության, փնջպես նրանք՝ այնպես էլ սրանք: Եվ որ իմացվի, թե հաճո էր քեզ, տո՛ւր և իմ եղբորը բժշկություն, որ տեսնի»: Ու վերջրեց Դավթի արյամբ շաղված հողն ու ցխեց նրա աշքերին: Եվ նրա աշքերն անմիջապես բացվեցին: Այս երկու սքանչելիքները կատարվեցին սուրբ Դավթի հանդեպ:

Մարդասերն աստված պարտ համարեց նաև, որ բոլոր մարդկանց հայտ առնի նրանց խիզախությունը և տեղեկացնի, թե աստվածահաճ էր նրանց նահատակության այդ զոհը. այդ գիշեր փառատակեցին լույսերը՝ ինչպես լուսաստղեր, լուսե սյան տեսքով, որոնց կատարը երկինք էր հասնում, ինչ տեսնում էին աշխարհի բոլոր մարդիկ, և ովքեր գիտեին՝ փառաբանում էին աստծուն, իսկ հեռու գանվողները տեսնում էին այդ լույսը, զարմանում և միմյանց հարցուփորձում:

Այն ժամանակ, երբ մեր սուրբ հայր Ներսես հայոց կաթողիկոսը իմացավ այս եղելությունը, քանի որ ինքն էլ Իշխանից տեսնում էր հրաշքն ու անհաս լույսի [այն] փառատակումը, որ[ով] տերը փառավորեց իր արժանավորներին, սուրբ հոգու շնորհիվ կոահեց կատարվածն ու փութով հասավ Դիվրի և հետը քերեց Հովհան, Սահակ և Գրիգոր քահանաներին: Իսկ Թեղոսն ընկավ Ներսես կաթողիկոսի ոտքերն ու խոստովանեց նրան այն բոլոր հանցանքները, որ կատարեց, և Քրիստոսի վնիք առավ, իր ողջ սրտով հավատաց մեր տեր Հիսուս Քրիստոսին և նրա բոլոր վկաներին ու սրբերին: Ապա սուրբ Ներսեսը նրանց մոր՝ Թագինեի ու Թեղոսի ներկայությամբ իր ձեռքով պատեց այդ սրբերի մարմինները: Նրանցից մեկին հողին հանձնեց լեռան վրա, մյուսին Դիվրի՝ ներքևի կողմում՝ Հեղեղատի ձորից (Խեի Նաղուարեխա) արևմուտք:

Եվ Թեղոսը ծախսեց ունեցվածքը և Դավթի [զերեզմանի] վրա եկեղեցի կառուցեց, պահեց ու կարգեց նրանց հիշատակը, իսկ Դիվրի իշխանը առավ Տիրիճանի սուրբ ոսկորների նշխարներն ու նա ևս եկեղեցի կառուցեց ի վկայություն այն բանի, որ կատարվեց նրա սահմաններում՝ այգիների մեջ:

Իսկ երանելի Թագինեն գնաց Մամրավանից ձորք՝ Տաճարանի կոշվող գյուղը, և այնտեղ հանգավ: Նրա զերեզմանն էլ բժշկության [տեղի] դարձավ:

* Բնագրում՝ Գերի:

Մինչ Դիվրի իշխանը այգեստանների* մեջ եկեղեցի կառուցեց՝ ի փառս Հոր և Որդու և սուրբ հոգու՝ այժմ և միշտ և հավիտյանս հավիտենից, ամեն:

II

ՎԿԱՅԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԹՎՈՎ ԻՆՔ ՍՈՒՐԲ ՄԱՆԿԱՆՑ, ՈՐՈՆՔ ՍՈՒՐԲ ԱՎԱԶԱՆԻ
ՄԿՐՏՈՒԹՅԱՄԲ ՀՈԳԵՎՈՐ ԵՂԲԱՅՐԵՆԵՐ ԷԻՆ, ԻՍԿ ԾՆՎԱԾ՝ ՅՈՒՐԱՔԱՆԶՅՈՒՐՆ,
ԻՐ ՄՈՐԻՑ

Կուր կոշվող մեծ գետի ակունքի մոտ, Կողա կոշվող գավառում մի մեծ գյուղ կար: Այդ գյուղի քնակչության մեծամասնությունը հեթանոսական կոտորերի պաշտող էր, ժողովրդի փոքր մասը՝ քրիստոնյա, աստվածապաշտ: Եվ ինչպես երեխաների սովորությունն է, հավաքվում էին քրիստոնյաների ու հեթանոսների տղաները խաղալու ու խաղում օրն ի բուն: Իրիկնաժամին երեցը կոշնակում էր, և քրիստոնյաների երեխաները եկեղեցի էին գնում աղոթելու, ինչպես քրիստոնյաների ծեսն է, մինչդեռ հեթանոսների թվով ինչ երեխաները հետևում էին նրանց, որովհետև ընտելացել էին քրիստոնյաների երեխաներին և սիրում էին քրիստոնեական կրոնը: Ու երբ մոտենում էին եկեղեցու դռներին, քրիստոնյաները եկեղեցի չէին թողնում, այլ այսպես էին ասում նրանց, թե՛ «Դուք կոապաշտների որդիներ եք, և պատշաճ չէ ձեզ մտնել տունն աստծո»: Եվ նրանք գնում էին սրտաբեկ ու ամոթվոր: Մանուկները բազմիցս էին այսպես անում:

Այնուհետև հեթանոսների երեխաները գնացին քրիստոնյաների եկեղեցի և ցանկացան նրանց հետ, հարկադրելով, ներս մտնել: Այն ժամանակ քրիստոնյաներն ասացին. «Եթե ուզում եք մեզ հետ եկեղեցի մտնել, հավատացե՛ք մեր տեր Հիսուս Քրիստոսին և մկրտվեցե՛ք հանուն նրա, հաղորդվեցե՛ք նրա խորհուրդներին և միացե՛ք քրիստոնյաներիս»:

Նրանք տեղնուտեղը ուրախությամբ ընդունեցին քրիստոնյաների խրատն ու խոստացան այդպես անել: Շտապ գնացին քահանայի մոտ, որն այդ գյուղի երեցն էր, ազնիվ արժանավոր ու հարգարժան մարդ, և հայտնեցին նրան երեխաների արարքը: Իսկ նա հիշեց Ավետարանի այն խոսքը, որ ասաց տերն մեր Հիսուս Քրիստոսը. «Որ ոչ թողու զհայր իւր և զմայր իւր, զքեռս և զեղբայրս, զկին և զորդիս և ոչ առնու զիսաշ իւր և զայ զկնի իմ՝ չէ ինձ արժանի»**:

Այն ժամանակ քահանան գնաց այդ մեծ գետի ակունք և նրա հետ՝ քրիստոնյաների բազմություն: Հեթանոսների երեխաները ևս նրանց հետ էին: Չմեռ ժամանակ էր և ցուրտ գիշեր, քանի որ հեթանոսների ահից ցերեկը չէր կարող հանդգնել մկրտել նրանց և [ապա]՝ տերն մեր Հիսուս Քրիստոսը ևս Հորդանան գետում Հովհաննեսի կողմից գիշերը մկրտվեց: Զուրբ բարկ սառնություն էր տալիս: Եվ երբ այդ երեխաները գետը մտան, երեցը մկրտեց՝ հանուն Հոր և Որդու և սուրբ հոգու, այս աղոթքն (ժամոքա) ասելով «Մուրբ հոգին իբրև աղավնի իջավ Հորդանանի վրա, երբ Քրիստոսն էր մկրտությունն անում, հրեշտակները մոտն էին կանգնած [ու] այս շարականն էին ասում. ալիլույա, ալիլույա» ջուրն այն ժամանակ շատ տաքացավ, ինչպես բաղանիք, և

* Բառացի՝ խաղողների (որթատունկերի) մեջ:

** Հմմ. Մատթ., Ժ, 37—38:

աստծու հրամանով հրեշտակները երկնից սպիտակ զգեստներ պարզեցին և մարդկանցից աննկատ հազցրին այդ նոր մկրտյալ մանուկներին: Իսկ այն քրիստոնյա երեխաները նրանց վնասհայր եղան: Եվ մկրտված տղաներն այլևս չդարձան իրենց ծնողների մոտ, այլ մնացին քրիստոնյաների մոտ և նրանց հետ եղան:

Որոշ ժամանակ անց, նրանց ծնողներն զգացին այս եղելությունը, և մեծ արհամարհանքով ու բարկությունով, զայրույթով ու պարսավանքով բռնի փախցրին տղաներին քրիստոնյաների տներից և տարան իրենց տուն: Ընդ-քեցին նրանց զլուսները, սաստիկ ծեծով կաստացրին նրանց մարմինները: Մինչդեռ նրանք միայն այսբանը պատասխանեցին ու ասին իրենց ծնողներին. «Մենք քրիստոնյաներ ենք և պատշաճ չէ, որ անգամ ուտենք կամ խմենք կոոց մատուցվածից»: Ու տղաները յոթ օր առանց ուտելու և խմելու մնացին, ոչինչ չճաշակեցին, այլ սնվեցին սուրբ հոգու կողմից, որ զգեցան մկրտության ժամանակ: Այն ժամանակ նրանց ծնողները խոստանում էին ամենայն բարիք ու գույնզգույն խայտարղեա հագուստ, իսկ նրանք նույն խոսքն էին ասում, թե «Մենք քրիստոնյաներ ենք և ձեզնից ոչինչ չենք ուզում, այլ թողեք մեզ, որ գնանք քրիստոնյաների մոտ»:

Եվ երբ անկարող եղան [կոտրել] նրանց ամուր հավատը, գնացին այն ժամանակվա իշխանի մոտ, որովհետև նա ևս հեթանոս էր, և հաղորդեցին ողջ եղելությունն ու մանուկների արարքը: Իսկ իշխանն ասաց նրանց. «Ձեր որդիներն են, ձեռնհաս եք, արեք՝ ինչ կկամենաք»: Նրանք ասացին. «Հրամանքդ արի մեզ հետ, քարկոծ կանենք նրանց, որպեսզի ուրիշները չընդօրինակեն նրանց և քրիստոնյա դառնան»: Ոչ պակաս նեղություն հասցրին և երեցին. ավար վերցրին նրա ողջ ինչքը և [իրար մեջ] բաժանեցին նրա ունեցվածքը: Ծանր վերք հասցրին նրա գլխին, քիչ մնաց անգամ սպանեին, և վտարեցին նրան իր բնակությունից:

Այն ժամանակ այդ սուրբ վկաների շարշարանքի օր նշանակեցին: Դուրս եկավ իշխանը և նրա հետ՝ ժողովրդի անթիվ բազմություն: Եվ եկան աղբերակունք, ուր մկրտություն առան այդ սուրբ մանուկները, հույժ խոր գուր փորեցին, իսկ նրանց ծնողները բերին այդ սուրբ մանուկներին ու զցեցին գբի մեջ: Նրանցից ոմանք ինք տարեկան էին և ոմանք՝ յոթ կամ՝ ավելի կամ պակաս: Ուրիշ ոչինչ չգիտեին, որ գոնե ասեին, միայն այս էին ասում. «Մենք քրիստոնյաներ ենք և հանուն նրա էլ կոտորվում ու մեռնում ենք, հանուն որի մկրտություն առանք»:

Այն ժամանակ անասոված ծնողները շարդեցին նրանց զլուսներն ու քարկոծ արին: Օձերն ու իծերը, գազանները գութ գիտեն ձագերի հանդեպ, իսկ այս անհավատները չգթացին իրենց երեխաներին: Ու հավաքված բազմությունը քար շարտեց, մինչև լցվեց գուրը, և քարով ծածկվեցին նրանց սուրբ մարմինները, իսկ փորված հողը լցրին վրան: Եվ այդ տեղը դարձավ նրանց սուրբ նշխարների գերեզման ու վկայարան: Այնժամ կատարվեց ավետարանի խոսքը. «Մատնեսցէ կղբայր զկղբայր ի մահ, և հայր՝ զորդի. և հառնիցեն հայր ու մայրք ի վերայ որդոց և սպանանիցեն զնոսա»^{*}:

Եվ կատարվեց նրանց նահատակությունը, ու նրանք անցան նախավկանների թիվը և նրանց հետ պսակ առած հրձվում են երկնային արքայությունում՝

* Հմմ. Մատթ. Ժ, 21, Մարկ., ԺԳ, 12:

մեր տեր Հիսուս Քրիստոսի անաչ, որին վայել է փառք ու պատիվ և երկրպագութիւն՝ ընդ Հոր և սուրբ Հոգու, այժմ և միշտ և հավիտյանս հավիտենից, ամեն:

П. М. МУРАДЯН

ДВА НЕСОХРАНИВШИХСЯ В АРМЯНСКОМ ОРИГИНАЛЕ АГИОГРАФИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКА

(Резюме)

Выявленные Н. Я. Марром в афонской рукописи № 57 (по Р. Блейку—№ 8) агиографические памятники „Мученичество Давида и Тиричана“ и „Мученичество девяти отроков колайцев“ не раз подвергались историко-филологическому исследованию. По мнению Н. Я. Марра, первый из них „несомненно армянского происхождения“, а второй, возможно, представляет собой оригинальное грузинское сочинение. К аналогичному же заключению пришел и И. А. Джавахишвили, в то же время отрицая их сюжетно-стилистическую общность. И. В. Абуладзе, в отличие от Джавахишвили, доказал общность встречающейся в данных памятниках терминологии, признавая их агиографическими сочинениями, возникшими в армянской халкедонитской среде. К. С. Кекелидзе доказывал несомненную общность сюжета и слога этих памятников, считая, что либо оба они оригинальные грузинские сочинения, либо переведенные с армянского. Сам он был склонен ко второму заключению.

Проведенный нами текстологический анализ выявил ряд новых доказательств, подтверждающих их перевод с армянского: дважды встречающееся в тексте *ՅոՅ* (*ՅոՅ* *ՅոՅ* и *ՅոՅ* *ՅոՅ*) представляет неточный перевод арм. *ի*, а мн. число слова *ՅոՅ* вызвано буквальным переводом арм. термина *գիրք*. Эти и другие арменизмы позволили установить, что рассматриваемые памятники, оригиналы которых не дошли до нас, переведены с армянского. Установлены также некоторые лакуны в тексте „Мученичества Давида и Тиричана“ и предложены коррективы. В работе определенное место уделено вопросам хронологических рамок составления армянских текстов и их перевода на грузинский язык (VIII—IX вв.).

Оба эти памятника содержат интересные материалы по истории распространения христианства в Армении, в частности, в области Тайк (груз. Тао). Они одинаково важны для изучения наследственного права в древней Армении, культа дяди (авункулат), некоторых этнографических вопросов и т. д. К тому же в них содержатся сведения по исторической географии и административному делению края, по ономастике (Тагинэ, Тиричан), вместе с тем названы лица (Адам из Арагацотна, князя Вардан и Вазген), не известные по другим источ-

никам. Весьма любопытен факт упоминания имени „Тиричан“ в мученичестве и в армянском переводе сочинения Дионисия Фракийского.

В заключение ставится ряд вопросов, требующих дальнейшего специального исследования, и прилагается армянский перевод текстов.

P. M. MOURADIAN

DEUX OUVRAGES HAGIOGRAPHIQUES DONT L'ORIGINAL ARMENIEN A DISPARU

(R e s u m e)

Les ouvrages hagiographiques „Le Martyre de David et de Tiritchan“ et „Le Martyre des Neufs Adolescents de Kola“ découverts par N. Marr dans le manuscrit № 57 d'Atos (d'après R. Blake № 8) ont fait plus d'une fois l'objet de recherches historico-philologiques. D'après N. Marr le premier est „incontestablement d'origine arménienne“, tandis que le deuxième présente, peut-être, une oeuvre originale géorgienne. I. A. Djavakhichvili en est venu à une conclusion semblable, tout en niant leur communauté de sujet et de style. I. V. Abouladzé, au contraire, a démontré la communauté de la terminologie de ces ouvrages, les reconnaissant pour des oeuvres hagiographiques parues dans le milieu des Arméniens Chalcédoniens. K. S. Kékélidzé démontrait la communauté incontestable du sujet et du style de ces ouvrages les tenant soit pour des oeuvres originellement géorgiennes, soit pour des traductions faites de l'arménien. Lui-même penchait à la seconde conclusion.

L'analyse textologique partiquée par l'auteur a fait paraître un certain nombre de preuves nouvelles confirmant le fait de la traduction de l'arménien: les mots Մոնա („სიხანულსა Մոնա“ et „Մոասա Մոնա“) se rencontrant deux fois dans le texte sont la traduction inexacte de l'arménien „սաօլաօնի“ et le pluriel du mot est le résultat de la traduction à la lettre du terme arménien «գիրք». Ces arménismes et d'autres encore ont permis d'établir que les ouvrages en question ont été traduits de l'arménien et leurs originaux ne sont pas arrivés jusqu'à nous. L'auteur a découvert également certaines lacunes dans le texte du „Martyre de David et de Tiritchan“ et propose des correctifs. Les questions de limites chronologiques de la composition des textes arméniens et de leur traduction en géorgien (VIIIe—IXe ss.) ont trouvé une place déterminée dans ce travail.

Tous les deux ouvrages comportent des matériaux intéressants concernant la propagation du christianisme en Arménie, en particulier dans la région de Taïk (Tao en géorgien). Ils sont également importants pour l'étude du droit d'héritage en Arménie ancienne, du culte de l'oncle (avunculus), de quelques questions ethnographiques, etc. En outre ils

renferment des renseignements sur la géographie historique et les divisions administratives de la région, l'onomastique (Taghiné, Tiritchan) et l'on y trouve des noms de personnes (Adam d'Aratzotn, les princes Vardan et Vazguen) non mentionnés dans d'autres sources. La mention du nom Tiritchan dans le Martyre et dans la traduction arménienne de Denys de Thrace est assez curieuse.

En conclusion l'auteur pose un certain nombre de questions exigeant une étude spéciale et donne les traductions arméniennes des textes.

ՀԱԿՈՐ ՓԱՓԱԶՅԱՆ

ԱԿՈՌՈՒ Ս. ՀԱԿՈՐԱ ՎԱՆՔԻ ՔՅՈԹՈՒԿԸ

1973 թ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան մուտք գործած ձեռագրերի մեջ իր ինքնատիպ բնույթով առանձնանում է 10573 համարի տակ գրանցված Ակոռու Ս. Հակոբա վանքի նվիրատվությունների փոքրիկ մատյանը: Գրչագիրը բաղկացած է 204 թերթից, նյութը թուղթ է, մեծությունը 13×10 սմ., ունի կաշեպատ տախտակե կազմ, աստառը՝ կապույտ կտավից, վիճակը բավարար, տեղ-տեղ կան խոնավության հետքեր, մասամբ՝ ցեցակեր¹:

Ձեռագրի սկզբի 1ա—9ա էջերի մանր նոտր գրով գրված «չիշատակագրութիւն»-ից իմանում ենք, որ 1663—1671 թթ. Ս. Հակոբա վանքի հին եկեղեցու կաթուղիկների վերանորոգումից, ստորերկրյա ջրանցքի ու ջրամբարի կառուցումից, ինչպես նաև այլ շինարարական աշխատանքներից հետո, պատրաստվել է այս փոքրիկ մատյանը, որտեղ համառոտակի նկարագրված են շինարարական աշխատանքներն ու թվարկված նյութական միջոցների տրամադրող նվիրատուների ու մեկենասների անունները: Այնուհետև ձեռագրի յուրաքանչյուր թերթի առաջին էջի վերին մասում խոշոր բոլորգրով գրվել է Ակոռու բնակիչների, ավելի ճիշտ համայնքի անդամ յուրաքանչյուր տան կամ ծխի անունը, նրանց կողմից, նույն այդ թվականին և հետագա տարիներին վանքին կատարված և կատարվելիք նվիրատվությունների գրանցման համար:

Վանքերին ու եկեղեցիներին կատարվող նվիրատվությունների հատուկ մատյաններ ցարդ մեղ շեն հանդիպել: Ձեռագրաց ցուցակներում և ձեռագրագիտական ուսումնասիրություններում ևս այս կարգի գրչագրերի մասին հիշատակություններ չկան: Սովորաբար այդպիսի արձանագրությունները փորագրվում էին եկեղեցիների որմերին և կամ գրի էին առնվում տվյալ եկեղեցական հաստատությունում գտնվող Ավետարանների, Հայսմավուրքների և ծիսական բնույթի այլ ձեռագիր մատյանների դատարկ էջերում²: Ձեռագրագիտ-աղբյուրագետներին հայտնի է, սակայն, այս կարգի արձանագրությունների և տնտեսական գործարքների մասին գրառումների Սանահնի վանքում պահպանված հարուստ մատյանը, որն ուսումնասիրողների կողմից վկայակոչվում է «Քեօթուկ Սանահնի վանուց» վերնագրով³:

1 Ձեռագիրը նախապես պատկանել է իրանահայ բանասեր Հայկ Աճեմյանին, և վերոհիշյալ թվականին, այլ ձեռագրերի հետ Մատենադարանին է նվիրել հանգուցյալի այրին՝ տիկ. Հասմիկ Աճեմյանը:

2 Այս նյութերի աղբյուրագիտական գնահատականը տրված է Լ. Խաչիկյանի «Տնտեսական գործարքների մասին գրառումները հայերեն ձեռագրերի մեջ և նրանց աղբյուրագիտական նշանակությունը» հոդվածում, տե՛ս «Բանբեր Մատենադարանի» № 5, Երևան, 1960, էջ 21—42:

3 Մատենադարան, ձեռ. № 3031: Ուսումնասիրողներից ոմանք «Տաթևի վանքի քյոթուկ» են անվանում, Մատենադարանի 6271 թվահամարը կրող և Ստեփանոս Օրբելյանի «Պատմութիւն

Ս. Հակոբա վանքի նվիրատվությունների մատյանը թեև անհամեմատ ավելի համեստ բովանդակություն ունի, սակայն ձեռագրագիտական տեսակետից և աղբյուրագիտական արժանիքներով այն կարող է դասվել այս կարգի հուշարձանների շարքը: Ուստի կարծում ենք իրավացի են ձեռագրի առաջին նկարագրողները, երբ մայր քարտում այն վերնագրել են «Քեթուկ Ս. Յակոբայ վանից Ակոուոյ»:

Պատմական Հայաստանի Այրարատ նահանգի Մասյացոտն գավառի Ակոուի գյուղավանք Հայաստանի հնագույն բնակավայրերից է: Նրա մասին առաջին անգամ հիշատակում է V դարի պատմիչ Ղազար Փարպեցին⁴: Հետագա մատենագիրների երկերում, ձեռագրաց հիշատակարաններում և այլ աղբյուրներում եղած տեղեկությունները գալիս են վկայելու, որ Մասսի լանջին թառած այս հին ավանը, կուրծք տալով ժամանակի արհավիրքներին ու աղետներին, շարունակել է գոյատևել մինչև 1840 թ. հուլիսի 2-ը, երբ հիմնովին կործանվեց ու բնակիչներով հանդերձ թաղվեց, մնալով լավայախառն տիղմի ու Մասսի հրաբխային ցնցումներից պոկված լեռնաբեկորների փլվածքի տակ:

«Ակոուի» տեղանվան ժողովրդական ստուգաբանությունը՝ «արկուոի», ըստ որի իբր նույր իջնելով Արարատից առաջին անգամ այնտեղ է տնկել խաղողի որթը, ավելի լայն տարածում ստացավ ուշ միջնադարում: Այդ շրջանի աղբյուրներում և ձեռագրաց հիշատակարաններում մեծ մասամբ գյուղն անվանվում է «Արկուոի»:

Մատենագրական աղբյուրների և XVII—XIX դդ. ճանապարհորդների տվյալներով Ղ. Ալիշանն ու Ս. Էփրեկյանը տալիս են գյուղի աշխարհագրական և տեղագրական նկարագիրը, ինչպես նաև Ս. Հակոբա վանքի լեզենդախառն, կցկտուր պատմությունը, ավարտելով այն երկրաշարժի և գյուղի կործանման նկարագրությամբ⁵:

Կործանմանը անմիջապես նախորդող տասնամյակին վերաբերող ամենահավաստի տեղեկությունները պահպանված են Ֆ. Պարրոտի «Ուղեորություն դեպի Արարատ» ուղեգրական գեկուցագրի⁶ և Ի. Շոպենի 1852 թ. լույս տեսած Հայկական մարզի վիճակագրական ուսումնասիրության մեջ⁷:

Ս. Հակոբա վանքի քյոթուկի տվյալները, ինչպես ասվեց, հիմնականում վերաբերում են XVII դ. 60—70-ական թվականներին: Թեև նվիրատվությունների մի մասին վերաբերող, տարբեր անձնավորությունների ձեռքով կատարված արձանագրությունները, XVIII դարից են (23ր էջի արձանագրությունը ունի հայոց ՌՃՄԳ (1704), իսկ 8ր էջինը ՌՃՄԶ (1707) թվականները):

նահանգին Սիսական»-ի XIV դ. ընդօրինակությունը բովանդակող ձեռագիրը, որի վերջին 337բ—383բ էջերում կան Տաթևի վանքապատկան գյուղերից ստացվող եկամուտների և այլ կալվածների ու անտեսական հարցերի մասին կատարված արժեքավոր հիշատակագրություններ ու արձանագրություններ:

⁴ Ղազարայ Փարպեցույ Պատմութիւն հայոց, աշխ. Գ. Տեր-Մկրտչյան և Ստ. Մալխասյան, Տփղիս, 1904, էջ 123, 125:

⁵ Ղ. Ալիշան, Այրարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 459, 470—474, Ս. Էփրեկյան, Բնաշխարհիկ բարարան, Վենետիկ, 1902, հ. 1, էջ 81—87:

⁶ Խ. Արովյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, Երևան, 1956, հ. 7, էջ 221—299:

⁷ И. Шопен, Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, СПб, 1852, стр. 490, 563—566, 1803—1806 (այսուհետև՝ Шопен).

Ձեռագրի գրչության ժամանակը համընկնում է Արևելյան Հայաստանի խաղաղ և համեմատաբար բարգաւաճ տարիներին, երբ առկա էին տնտեսական կյանքի զարգացման քիչ թե շատ տանելի պայմաններ: Այս շրջանում մեծ թվով վանքեր ու եկեղեցիներ վերանորոգվեցին: Հատկանշական է, որ շատ եկեղեցիների՝ էջմիածնի մայր տաճարի, Հռիփսիմեի, Մուղնու, Դարաշամբի, Թագեի, և ինչպես վերը նշվեց, նաև Ակոռու Ս. Հակոբա վանքի կաթողիկէները (զանգակատներ) այս տարիներին են կառուցվել կամ վերանորոգվել: Դարասկզբի մեծ արհավիրքներից բավական ժամանակ էր անցել, գյուղերն ու ավանները մասամբ վերաշինվել էին: Նվիրատվական արձանագրությունների տվյալներով, XVII դարի 60-ական թվականներին Ակոռու բնակչությունը շուրջ 250 ծովս է եղել, այսինքն միջին հաշվով 1250—1500 շունչ⁸: Ամենայն հավանականությամբ մեկուսի և մասամբ անմատչելի վայրում գտնվելով Շահ-Աբրասի մեծ գաղթի ժամանակ տեղահանման շի ենթարկվել: Առաքել Դավրիժեցին տեղահանման ենթարկված վայրերի մեջ Սուրմաչին ու Մասյացոտնը չի հիշում:

Անհավանական չէ, որ Արաքսի ձախափնյա շրջանի գյուղերից և այլ վայրերից, ովքեր որ կարողացել են դուրս պրծնել գաղթի հոսանքից, ապաստան են գտել Ակոռուում: Այսպես օրինակ նվիրատուների մեջ բազմիցս հիշվող փառակեցիները պետք է որ եկած լինեն Նախիջևանի Գողթան գավառի Փառակա գյուղից: Հիշված են նաև այլ դրսեցիներ, ինչպես օրինակ «չուղայեցի Եզնարախչը», «գաստակցի Վելիճանը», «ղափանցի մահդասի Ասլանը», «Ընդմեցունց Պետրոսը» և այլն: Քյոթուկի տվյալները թույլ են տալիս ասելու, որ XVII դդ. վերջերին Ակոռու բնակչությունը անհամեմատ ավելի շատ է եղել քան XI-X դդ. 30-ական թվականներին, երբ Ի. Շոպենի վկայությամբ, գյուղավանի բնակչության ընդհանուր թիվը 1358 շունչ էր, որից 342-ը նորաբնակներ էին, գաղթած Արևմտյան Հայաստանի մերձակա շրջաններից⁹:

Զաքարիա Ազուլեցու վկայությամբ երթևեկությունը դեպի Ակոռու կատարվում էր Խոր-Վիրապի վրայով: Այդ հաստատում են նաև Ֆ. Պարրոտն ու մյուս ճանապարհորդները: Այս դժվարին վերելքը Զաքարիա Ազուլեցին կատարել է դեպի Ս. Հակոբա վանքը ուխտագնացության նպատակով, 1672 թ. «Ամայ գնալ գալն ԺԳ (13) աղաջ կայ, դժվար ճանապարհ է», — գրում է նա¹⁰: Այդ նշանակում է, որ Խոր-Վիրապից մինչև Ակոռու ձգվող ճանապարհի երկարությունը մոտ 36 կիլոմետր էր:

Զաքարիա Սարկավազը, պատմելով 1679 թ. Երևանի երկրաշարժի մասին, ավելացնում է, որ Ազերբայջանի վեզիր Միրզա-Իբրահիմը գալով Երևան, իր մոտ է կանչում շրջակա խաներին և սուլթաններին, հանձնարարելով նրանց վերականգնել բերդը, Հրազդանի կամուրջը և այլ շինություններ և կարգի բերել քաղաքի շրամատակարարումն ու ոռոգման ցանցը: Հրավիրվածների մեջ եղել է նաև Ակոռուի սուլթանը¹¹: Այս փաստը խոսում է հիշյալ թվականներին Ակոռու վարչական նշանակության մասին: Ըստ Շոպենի 1828 թ. գրավումից

⁸ Եթե հաշվի առնենք, որ ձեռագրից բավական թերթեր կան պահված, որոնց վրա նույնպես կարող էր այլ բնակիչների անուններ գրանցված լինել, ապա թվում է, թե բնակչության թիվը 1500 շնչից ավելին պետք է եղած լինի:

⁹ Шопен, էջ 563—566:

¹⁰ Զաքարիա Ազուլեցի, Օրագրություն, Երևան, 1938, էջ 109:

¹¹ Զաքարիա Սարկավազ, Պատմագրություն, Վաղարշապատ, 1870, հ. 2, էջ 105:

առաջ Ակոսին պետական (դիվանի) սեփականություն է եղել: Նա տալիս է նաև գյուղական համայնքի կողմից պետությանը հատուցվող հացահատիկի քանակը¹²: Պետք է ենթադրել, որ XVII դ. 70-ական թվականներին գյուղից ստացվող մալոջհաթր և այլ հարկեր տրված է եղել այնտեղ նստող սուլթանին որպես թիուլ: XVII դարում առանձին շրջանների հաքիմ նշանակված սուլթանների ոռճիկները մեծ մասամբ վճարվում էին ի հաշիվ նրանց պաշտոնավայրի բնակչությունից գանձվող հարկերի: Այդպես էր օրինակ Կաղզվանի հաքիմ Նաֆաս-սուլթան Սաղուն, որ համարվում էր տեղի թիուլզարը¹³:

Քյոթուկը ուշադրավ տեղեկություններ է պարունակում գյուղի ջրամատակարարման և ոռոգման սիստեմի մասին: Պարզվում է, որ ոռոգումը հիմնականում կատարվել է մեծ ամբարտակի (բանդ) շնորհիվ ստեղծված ջրամջարի (գօլ) միջոցով, որտեղ կուտակվել են ձնհալից հոսող ջրերը: Այդ ջրերով ոռոգվել են արտերն (ջրբին) ու պարտեզները (բաղչա): Խմելու և առանձին գործածության համար ստորերկրյա ջրանցքներ (գահրիզ) են փորվել, որոնք որոշակի մուտքեր (ղըրխայաղ) են ունեցել: Խստորեն պահպանվել է օգտագործման կարգը, արգելելով նոր անցքեր փորելն ու ջրի հոսանքը փոխելը:

Նվիրաբերվող անշարժ ստացվածքների մեջ կան հողագործության տարրեր աշխատանքների հետ առնչվող օբյեկտներ՝ արտեր, մանր հողակտորներ (պատառ), ոռոգելի հողեր (ջրբին), հացահատիկը կալսելու առանձին հարմարություններով օժտված վայրեր՝ կալեր, այգիներ և պարտեզներ (բաղչա) և այլն: Նվիրվող կամ «վախույ» տրվող օբյեկտների տեղն ու դիրքը ճշտող համառոտ քաղաքությունները տեղագրական արժեք ունեն: Գրանց մեջ պահպանված են գյուղավանի ճանապարհների, մոտակա վայրերի, հանդերի, ազարակների և այլ տեղանուններ. «Սիղուաու ճանապարհին Կեկչարաու պատաններն», «Գրեբումն մեկ արտ», «Կեբեզմանուտի ճրակենց գլխի կալին կենն», «...մէկ լաւ ջրբին ետ, Մազրումն էր», «Շինին ձոր մեկ բաղչայ, Գլուաումն մեկ պատառ ճրաբին» և այլն:

Նվիրատվությունների բնույթից և որոշ նվիրատուների անուններին նախորդող և նրանց զբաղմունքը հուշող «ավել անուններից» կարելի է գաղափար կազմել բնակչության սոցիալական դրության, տնտեսության և նյութական բարեկեցության մակարդակի մասին: Գյուղավանում եղել են մեծահարուստ խոջաներ, ինչպես օրինակ Փշրկենց գերդաստանից խոջա Հայրապետը, նրա որդին խոջա Մարգարեն և վերջինիս որդիներ խոջա Սահակը և խոջա Զաքարիան, որոնց միջոցներով են կառուցվել ջրամբարի ամբարտակն ու փորվել քահրիզն իր երեք աչքով: Խոջա Մարգարեն կառուցել է նաև մի կարավանատուն (քարվանսարա) իր օթևաններով (օղա) և հիմնովին նորոգել Ս. Հակոբա վանքի կաթուղիկեն: Մեծատուն խոջաների բազմանգամ գերդաստան է եղել նաև Փառակեցոնց ընտանիքը, որոնցից նույնպես երեք սերունդի նվիրատուներ են հիշված:

Նվիրատուների մեջ հիշված են նաև տարբեր զբաղմունքի տեր արհեստավորներ. ջուլհակ, որմնադիր (բանահ), փայտահատ (բալթահի), գինեգործ (ճմլօղ), կոշկակար (բաշմաղչի), դերձակ (դերզիկ), մաղագործ (ալաքչի), հնակարկատ (փինայչի) և այլն:

¹² Illonen, էջ 1083—1086:

¹³ Իսրանդար-բեկ Թուրքեման (Մունչի), Քարիխ-և ալամարա-յե Աբրասի, (պարսկ. բնագիր), Թեհրան, 1957, էջ 656, 743:

Բնակչության սոցիալական խորը շերտավորման և տնտեսական անհավասարության մասին է վկայում այն փաստը, որ մեծածախք կառուցումներով և թանկարժեք նվերներով հանդես եկող խոջաներից և ունևոր գյուղացիներից, ինչպես նաև ավելի համեստ նվիրատվություններով հիշվող արհեստավորներից ու միջակ գյուղացիներից զատ, գյուղավանում զգալի թիվ են կազմել նյութական սուղ պայմաններում գտնվող ընտանիքները, որոնց հատկացված «Քյոթուկի» էջերում, տասնամյակների ընթացքում նրանց կողմից կատարված որևէ նվիրատվության մասին գրառումներ չկան: Այդպիսի տընտեսությունների թիվը 70-ի է հասնում, որը կազմում է գյուղի բնակչության մոտ 30%-ը:

Մեծահարուստ խոջաների առկայությունը ավանում, ինչպես նաև նվիրվող իրերի ու առարկաների տեսականին, թույլ են տալիս ասելու, որ թեև Ակոսին անմիջապես առևտրական մայրուղու վրա չէր գտնվում, սակայն ապրանքաշրջանառության ոլորտից դուրս չէր մնացել: Հիշատակված են ամենատարբեր վայրերից բերված ապրանքներ. «Բուրսու բան կարպետ», «Բուրսոյ բարձ ծածկոց», «Դիզաղայ կարպետ», «Թարիզայ բան հաղուխ», «Հնդրստանու բան դալամբար վարաբուր», «Ֆուանդի քիմխայ», «Ֆուանկի պասմայ բեմի ծածկոց» և այլն: Կարավանատան կառուցման անհրաժեշտության փաստն ինքնին խոսում է առևտրականների հաճախակի երթևեկության մասին: Առևտրականներ, որոնք հիշված են նաև նվիրատվական արձանագրություններում. «Աստուած արհնէ բազըրկաններն, Ա (1) Սարգիս գիրք բերին Ս. Յակոբին»:

Ակոսու բնակիչները, նույնպես, եկեղեցական սպասքից և հանդերձանքից զատ, մեծ թվով ձեռագիր Ավետարաններ և ծիսական բնույթի այլ գրչագրեր են նվիրել Ս. Հակոբա վանքին, որոնց թիվը հասնում է 50-ի: Այդ թվում 1 Աստվածաշունչ, 13 Ավետարան, 4-ական Հայսմավուրք և Մաշտոց, 3-ական Սաղմոսարան և Քարոզգիրք, 2-ական Շարակնոց, Հիսուս Որդի, Ճաշու գիրք (Ճաշոց), Խորհրդատևոր, Գանձարան և Տոնացույց և մեկական Ճառնախիբ, Հարանց վարք, Աղոթամատույց, Ավետարանի մեկնիչ, Ժամի մեկնիչ, Հարցմունք (Գր. Տաթևացու «Հարցմանց գիրք»-ը), Սարգիս գիրք (Սարգիս Շնորհալու «Մեկնութիւն կաթողիկեայց»-ը), Չայնավոր գիրք (Մանրուսմունք), Չայնաքաղ (Շարակնոց) և Ֆուանկի գիրք (Ունիթոռական գրակ.): Նվիրված է նաև մեկական տպագիր (պասմայ) Աստվածաշունչ, Սաղմոս և Քաղուածո շարական:

Սրանք Քյոթուկի գրչության ժամանակին հաջորդող տասնամյակների ընթացքում կատարված նվիրատվություններն են: Անշուշտ դրանից առաջ ևս վանքում եղել են ձեռագիր մատյաններ, և մինչև վանքի ավերումը այլ գրքեր էլ են մուտք գործել վանքի մատենադարանը: Ուստի անհավանական չէ, որ կործանման ժամանակ վանքում մեծ թվով գրչագրեր են եղել և թերևս մնացել են փլվածքի տակ: Հայտնի չէ, հետագայում ձեռագրեր գտնելու նպատակով որոնումներ կատարվել են այնտեղ, թե ոչ: Քյոթուկի առկայությունը, սակայն, թույլ է տալիս մտածելու նաև, որ որոշ ձեռագրեր զանազան առիթներով դուրս են բերվել վանքից, նախքան վանքի կործանումը, կամ էլ հետո պեղվել և հանվել են հողի տակից: Պետք է հուսալ, որ մեր ձեռագրական ֆոնդերի պատմությունը ուսումնասիրող մասնագետներին երբևէ կհաջողվի պարզել փրկությունը:

Նվիրված են նաև տարբեր շափսի ու որակի սրբապատկերներ. «մէկ Աս-

տուածածնի պատկեր», «բեմի խաչկալի պատկեր», «մէկ մեծ պատկեր», «մէկ տախտակէ Աստուածածնի պատկեր», «մէկ փոքրիկ արծաթէ Աստուածածնի պատկեր» և այլն (շուրջ 12 հատ), որոնց մեջ հավանաբար եղել են նաև արծեքավոր գործեր և որոնց հետագա ճակատագրի մասին ևս ստույգ տեղեկություններ չունենք:

Ժամանակի կենցաղի և ազգագրության պատմության ուսումնասիրության համար որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև նվիրվող առտնին օգտագործման կահկարասին, ամանեղենն ու այլ առարկաները: Կան փռվածքի զանազան տեսակներ՝ «խալի», «խալիշայ», «կարպետ», «չաջիմ», «թաքնամազ», տարբեր նյութի և որակի գործվածքներ. «չիթ», «պասմայ» կամ «ղալամբար» վարագույր, «զառքաշ» կամ «քաթան, պասմայ» ծածկոց, «զառ», «սուրմաքաշ» կամ այլ տեսակի «մահրամաներ», «զառ» կամ «ապրիշումէ եայլուխ», «մախմուռ», «քիմխա» կամ «թաթայ» շապիկներ, «մետաքսյա» կամ ոսկեթել «մանդիլներ» և այլն:

Հետաքրքիր են նաև եկեղեցական ինվենտարի մասին տվյալները, որոնց մեջ զգալի թիվ են կազմում ծանրաքաշ արծաթե փրերն ու ոսկեքանվածք հանդերձները. «զառպապ շուրջառ», «զառ փեշկիր», «քանդաքար խաչկալ» և այլն:

Ազգագրական հատուկ հետաքրքրություն են ներկայացնում ամանեղենն ու խոհարարական առարկաները, ինչպիսիք են օրինակ կլայեկից կամ արծաթյա «իրրուղները», պղնձե «սիլիփշաները», մեծ մասամբ պղնձից կամ այլ մետաղներից պատրաստված ջրի, ճաշի և այլ սննդամթերքների և տնտեսական նշանակություն ունեցող ամանները. «զուկում», «բաղիայ», «լական», «լանգարի», «զազղան», «թանճարայ», «թափշի», «նալրաքի», «սաջաղի» և այլն:

Ձեռագրի սկզբի «յիշատակագրութեան» հեղինակը, ինչպես նաև հետագա նվիրատվությունների մասին գրառումներ կատարողները նշումներ են արել նաև համայնքի ընդհանուր նախաձեռնությունամբ և հավաքական ջանքերով կատարված մեծ կամ փոքր կառուցումների, ծախսերի և նվիրատվությունների մասին: Դրանք փաստեր են, որոնք այլ աղբյուրների զուգահեռ տվյալների հետ օգնում են ավելի որոշակի գաղափար կազմելու XVII դարի գյուղական համայնքի ներքին կազմակերպության, իրավունքների, հավաքական ուժի և նյութական հնարավորությունների մասին: Մեծ մասամբ, ինչպես նույն դարաշրջանի այլ աղբյուրներում, Քյոթուկում ևս համայնքն անվանվում է «ժողովուրդ». «Աստուած ժողովուրդն օրհնէ, մէկ պասմայ Քաղուածոյ Շարական առին», կամ «Աստուած որհնէ ժողովրդեան, մեծամեծաց և փոքունց, մէկ լաանօթի հմար ամբար շինիլ տվին»: Սակայն հաճախ «էլ» և «ըոհաթ» բառերը ևս նույն իմաստով են գործածված. «Նոր եկեղեցին էլով շինէցին, թվին ՌժՄ (1701)-ումն աւարտեցաւ: ...[կէս] թումանէ մինչի ճ (100) դիան ըոհաթն բոմակ արին, Աստուած մեր քանդխուղէքն, էլն, կանայքն, մեծ և փոքրն անփորձ և անասան պահեսցէ» և այլն:

Քյոթուկում գրի առնված արձանագրությունների մեջ հայոց լեզվի պատմությամբ և բարբառագիտությամբ զբաղվողները ևս հետաքրքիր տվյալներ կարող են գտնել: Այնտեղ զգալի նյութ կա նաև արական և իգական անձնանունների, տոհմանունների, ավել անունների կամ մականունների և ազգագրությանը հետաքրքրող տարբեր հարցերի վերաբերյալ:

Համառոտակի ուրվագծելով Ակոսու Ս. Հակոբա վանքի «Քյոթուկի» աղբյուրագիտական նշանակությունը, կարծում ենք, որ ծավալով ոչ մեծ, սակայն բովանդակությամբ ինքնատիպ և որպես սկզբնաղբյուր որոշակի գիտական արժեք ներկայացնող այս բնագրի հրատարակումը, կարող է օգտակար հանդիսանալ ուշ միջնադարի պատմության, վերքը ընդգծված և այլ հարցերի լուսաբանման համար:

Բնագրից զեղչված են միայն 1բ—5ա էջերի փառաբանական հատվածներն ու յուրաքանչյուր նվիրատուի անվանը նախորդող «Աստուած օրհնէ» արտահայտությունը: Ինչպես սկզբի «յիշատակագրութեան», այնպես նաև հետագա տասնամյակներում, տարբեր գրիչների ձեռքով կատարված գրառումների ուղղագրությունը պահպանել ենք նույնությամբ: Տողատակում տրված են միայն օտար բառերի և տերմինների ծագումն ու իմաստը լուսաբանող խիստ համառոտ բացատրություններ:

* * *

Կա Յաղագս հոգևորական անշնչելի յիշատակագրութիւն ի սուրբ եկեղեցիս Սբ. Յակոբայ սքանչելագործ հայրապետի, զոր բովանդակեալ զամենայն զգեստի մի ըստ միօրէ, ըստ շափու հաւատոց և ըստ կարողութեան ընչից, շարակարգեցաք զամենայն և բացայայտեմք ի սուրբ տեղիս՝ առաջի ահաւոր և փրկագործ անմահ պատարագիս յականջս ձեր: Զի և դուք ով աստուածասէր և ուղղադաւան միահամուռ ժողովուրդք՝ մեծամեծք և փոքունք, արք և կանայք, ծերք և տղայք, պարտիք մտադրութեամբ ունկն զնել և ամենայն ընծայարեւոյց ի սուրբ եկեղեցիս՝ օրհնել և Աստուած-ողորմի ասել միաբանութեամբ, զի և դուք ընկալչիք մասն և բաժին ի սրբոցն Աստուծոյ || (1բ) առատածիր ողորմութիւն ի բարեբարէն Աստուծոյ աստ հազարապատիկ և բիրապատիկ և ի միւսանգամ զալստեան նորայ՝ զերկնից արքայութիւնն ժառանգեսչիք ընդ ամենայն ննչեցելովք ձերովք. ամէն:

Բայց յառաջ քան զյիշատակարանսն կարդալոյ, պարտիմք ամենեքեան օրհնութիւն, զոհութիւն և փառս մատուցանել ամենասուրբ Երրորդութեան...¹

Տբ Աստուած ողորմի ասացէք միաբանութեամբ Փշրկէնց Մահաասի Հայրապետին և իւր որդի մահաասի խօծայ Մարգարէին, որ ետուն ընծայ սուրբ եկեղեցոյս Ա. (1) զառ՝ շուրջառ, Բ. (2) մեծ խաչ, Ա. (1) մարգարտաշար վակաս, Բ. (2) ջուխտ² ծնծղայք, Ա. (1) բեմի խաչկալի պատկեր, || (6ա) Ա. (1) Աստուածաշունչ, Ա. (1) Յայսմաւոր, Ա. (1) [Ճա]շու գիրք, Ա. (1) մագաղաթեայ Շարակնոց, Ա. (1) խալիշայ³, Ա. (1) Ֆոանգի քիմխայ⁴ շուրջառ, Ա. (1) արծաթէ կանթեղ, քաշն ՃԸ. (108) մսխալ⁵, Գ. (3) զառ եաղլուխ⁶,

¹ Ձեռագրի 1բ—5ա էջերը ունեն գոհաբանական բովանդակություն:

¹ պրսկ. زر — ոսկեզույն, ոսկեբանված:

² պրսկ. جفت — զույգ

³ պրսկ. قالچه — փոքրիկ գորգ:

⁴ պրսկ. کوما — մետաքսյա գունավոր զարդարուն գործվածք:

⁵ արար. مثقال — թանկարժեք մետաղների քաշի միավոր, որ հավասար էր 4,72 գրամի:

⁶ թրք. یاغلیخ — թաշկինակ:

Գ. (3) դարբաֆ⁷ սաղաւարտ, մէկ մարմար աւազան, Ա. (1) աթոռ, Սիդուտու Ճանապարհին Կրկըշարտու պատառներն: Այլև մահդասի խօճայ Մարգարէն Ա. (1) քարվանսարայ⁸ շինեաց իւր օտայներովն⁹. ինչ որ օտաներուն գալուր¹⁰ լինի, ի վերայ քարվանսարին պակասութեանն փարձեն¹¹, որ հանապազ շէն մնայ:

Աստուած ողորմի ասացէք մահդասի խօճայ Սահակին և իւր եղբայր խօճայ Զաքարիային, և իւրեանց կողակցացն՝ Մարիամանց, և իւրեանց ծնօղացն՝ մահդասի խօճայ || (6բ) Մարգարէին և Նազլուխանին, պապուն իւրեանց՝ մահդասի Հայրապետին, և մամուն՝ Յուստիանին, հօրաքեղացն Խօնձուն և |||ին, և ||կամին, և Մարգարտին, և այլ ամենայն առուարեան մերձաւորացն՝ կենդանեացն և առ Քրիստոս ննչեցեցեացն, որ գօլին¹² հիմանէն մինչև ի Խաչի յիշատակարանն Ը. (8) գազ¹³ սկիզբն արարին հաստահիմն և կոփուածու վիմօք, գեղեցիկ բրջերօք¹⁴ և ամբախիճ կրօք շինեցին, և դահրիզի¹⁵ առաջի ձորի բանտն¹⁶, որ դահրիզի ջուրն անց են կացուցել, անտի մինչև ի դուռն սբ. եկեղեցւոյս Գ. (3) տեղի դրբխայազ¹⁷ է շինած, մէկն՝ Աստուածածնի դռանն, մէկն՝ քարանսարի մօտն և մէկն՝ եկեղեցւոյ դռանն: Այսչափ վարձք և աշխատանք յիւրեանց հալալ և արդար վաստակոցն կատարեցին՝ մե|| (7ա) ծաւ ծախիւք և բազում նեղութեամբ վասն սիրոյն Քրիստոսի և յուսոյ արքայութեանն: Այսուհետև ի մերոց ազգականաց կամ յօտարաց, ով որ յայտնի կամ ի ծածոկ ջուր բաժանէ և տանի յայլ տեղիս հանցէ, նա յանմահական ջրոյն ծարաւ մնացէ, յերեք հարիւր ժ և Ը (318) հայրապետացն նզովեալ և անիծեալ եղիցի, մասն և բաժին ի Կայենէ և ի Յուզայէ ընկալցին մեր մեղացն պարտական լիցին և սեւրեսա առ մեզ գայցեն: Այլ միայն յայս Գ. (3) տեղիս հաստատուն և անշարժ մնացէ մինչև յաւիտեան: Խնդրեմք ի ձէնջ, որ մեր հոգւոցն Աստուած ողորմի ասէք ամենեքչան. ողորմածն Աստուած ձեզ և մեզ ողորմեսցի աստ և ի միւսանգամ գալստեան իւրում, և ինքն օրհնեալ եղիցի այժմ և անդրաւ յաւիտենիս յաւիտեանս. ամէն:

7բ. Դարձեալ սկիզբն գօլին, որ հիմն եղաք՝ թիւն ՌՃԺԲ (1663) էր, և յորժամ կատարումն եղև, թէ գօլին և թէ աղբիւրին, թւականն էր ՌՃԻ (1671)-ումն. Ը. (8) տարումն աւարտեցաւ մեծաւ աշխատութեամբ:

7 պրսկ. زر بافی — սակերանվածք:

8 պրսկ. کاروانسرا — կարավանատուն, իջևան:

9 թրք. اوطاف — սենյակ:

10 թրք. گلور — եկամուտ:

11 արաբ. خرج-ից — ծախսեն:

12 թրք. گول — ջրավազան

13 պրսկ. گز — երկարության շափ, 0,90—1,10 մետր:

14 պրսկ. برج — աշտարակ:

15 պրսկ. کتوريز — ստորերկրյա ջրերը օգտագործելու նպատակով փորված ջրանցք:

16 պրսկ. بند — ամբարտակ, պատնեշ:

17 թրք. قرق آياقی — գեղի ստորերկրյա ջրանցքը տանող սանդուղքներ, որ բառացի

նշանակում է «քառասուն սոր» կամ «քառասուն սանդուղք»:

Չայս ևս ծանուցումն լիցի մեծամեծաց և փոքունց, թէ գօլին և թէ աղբերն
 ԵՃ և Մ (550) թուման խարճ է գնացել. ԳՃՄ (350) թումանն գօլին է գնացել
 և ԲՃ (200) թումանն աղբիւրին խարճն է: Որոց փոխարէնն հաստատուն արաս-
 ցէ Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս ըստ առատ ողորմութեան իւրում՝ ի հանդեր-
 ձեալ դատաստանին իւրոյ. ամէն: Հայր մեր, որ յէրկինսդ ես:

Դարձեալ եկեղեցւոյն հին կաթուղիկէն, որ խիստ քաշ և խամ էր շինած
 Գ. (4) սիւնքն, այլ Գ. (3) գօշէ¹⁸ և խախուտ, մահգասի խօճայ Մարգարէն
 սիւներն նոր լցնել հտուր քա|| (Տա) բով և կրով, Գ. (4) անկյունք շինեաց և
 զկաթուղիկեն նորոգեաց և բարձրացոյց զեղեցիկ յօրինուածովք և մեծամեծ
 լուսամտերօք. սոցա խարճն ԻԳ. (23) թուման գնաց: Յիշեցէք և Աստուած ո-
 ղորմի ասացէք սոցա հոգւոյն. ամէն:

Աստուած արհնէ¹⁹ Փշիկէնց խօշայ Մարգարի որդի նազարէթն—մէկ շա-
 րիք:

Տր Եւ դարձեալ նոր եկեղեցին էլով²⁰ շինեցին, թվին ՌՃՄ (1701)-ումն
 աւարանցաւ, մնաց կաթուղիկէն: ՌՃՄՁ (1707) կաթուղիկէն շինեցինք: Կա-
 թուղիկին շինութիւնն... Օվանէսի որդի Մկրտիչն հտուր ԺԴ. (14) թուման,
 ...Մկրտչի որդի Այվազն հտուր Թ. (9) թուման կէս, ... Փիրսօթանէնց վարդա-
 նի որդի Գրիգորն և Մարտիկի որդի Սարգիսն հտուն Թ. (9) թուման կէս, մահ-
 գասի Յովսէփի որդի նազարէթն Գ. (4) թուման հտուր՝ կաթուղիկին խաշն Ե-
 աիր զխին, խարջն էլ քաշեց: Դարձեալ այս կաթուղիկիս մնացեալ խարջն
 Ե. (5) թուման, շառն²¹, հացն, խորակն²² էլ հտուր: || (Ձա) [կէս] թուման է
 մինչև Ճ. (100) դիան ըսիաթն²³ քօմակ²⁴ արին: Աստուած մեր քանդխուղէքն²⁵,
 էլն, կանայքն, մեծ և փոքրն անփորձ և անսասան պահեսցէ. ամէն:

10ա ... ներքի Ոսկանն — Ա. (1) խաշ վախմ հտուր Սր. Յակոբին:

10բ ... Խօշխարարէնց պառան — Ա. (1) փոքրիկ խաշ, Գրէրումն մէկ
 արտ հտ:

... Քաշալ Ճանոնց:

11ա ... Թարղուլու որդի Դաւիթն — Ա. (1) լաւ վարագուր, Ա. (1) լաւ սկու
 հավլուխ, մէկ խաշ փոքր:

11բ ... Բժունկէնց մահգասի էվազ — Ա. (1) փոքրիկ Մաշտոց:

12ա ... Մալա Մկրտչէնց Գրիգորն:

12բ ... Կարապետէնց Աւետիքն, Մարտիրոսն և Մատուրն և դատերքն՝
 Սապահն և Շնհատրն և Մարթէն — Ա. (1) լավ մագաղաթ Շարակնոց:

13ա ... Ամիրճանն, որդի Մինասն — Գ. (4) թօփ շարիթ²⁶:

¹⁸ պրսկ. گوشه — անկյուն:

¹⁹ Յուրաքանչյուր նվիրատուի անվանք նախորդում է «Աստուած արհնէ» խոսքը, որն ստորև
 անունուրեք փոխարինվելու է երեք կետով:

²⁰ Բրբ. آیل — ժողովուրդ, համայնք:

²¹ արար. چار — աշխատանքին օգնող:

²² պրսկ. خوراك — ուտելիք, բանվորների սնունդ:

²³ արար. رعیت — ժողովուրդ, ռայաթ:

²⁴ պրսկ. کماک — օգնություն:

²⁵ պրսկ. کدخدایا — զեղջավազ, տանուակեր:

²⁶ Բրբ. شریذ — պարան, թուկ:

13բ ... մահդասի Սօլթանբէկն — Ա. (1) պղնձէ բուրվառ, Ա. (1) Դիզաղա կարպետ, Ա. (1) շահ, Ա. (1) մեծ խաշ:

14ա ... Փառակեցոնց Սարգիսն և Մուրատն և իւրեանց հայր Ղազարն — Ա. (1) սկի, Ա. (1) հաղորդատուի, Ա. (1) սուրմայի²⁷ սկու եաղլախ, Ա. (1) չիթ վարագուր, Ա. (1) ծնծղայք, Ա. (1) կաշէ բեմի ծածկոց, Ա. (1) արծաթէ իբրուղ²⁸, Ա. (1) պղնձէ սիլիփիշայ²⁹, Ա. (1) արծաթէ խաշ, Ա. (1) Բուրսու բան³⁰ կարպետ: Ա. (1) լաւ արծաթէ խաշ այլ Ղազար[ն] նոր ետուր, Ա. (1) զառբաֆ շուրջառ:

14բ ... Փառակեցոնց Սարգիս և իւր որդի Մարտիրոսն — մէկ լաւ զառբաֆ շուրջառ, Ա. (1) արծաթէ խաշ, Ա. (1) Բուրսայի կարպետ, Բ. (2) շապիֆ, մէկ Յայսմաուր, մէկ մեծ արծաթէ կանթեղ, առքն Զ. (6) թուսման, Բ. (2) շաքիֆ. Երեք լաւ մեծ շամաղան³¹, առքն ՃՆ. (105) ոսկի, Ա. (1) խալիշայ, Ա. (1) մեծ խաշ, առքն |||³²:

15ա ... Փառակեցոնց Մարտիրոսն:

... Փառակեցոնց մահդասի Սարգսի որդի Յարութիւնն և նազարն — մէկ լավ ոսկատուի Աւետարան իւր մահլամովն³³, Բ. (2) շապիֆ:

... նազարի կին Մանուշակն — մէկ զառբաշ³⁴ սաղաւարդ:

... Փառակեցոնց Սարումն և իւր եղբար Աւետիքն, մէկ զառբաշ փարանոց, մէկ վակազ:

16ա ... Փառակեցոնց Մկրտիչն, Պետրոսն, Մարտիրոսն, Փիլիպոսն և իւրեանց հայր մահդասի Մարգարէն — մէկ մեծ խաշ, Ա. (1) կարպետ, վարագուրին համար՝ մէկ մեծ երկաթի շամբուր:

16բ ... Մուրատէնց Ավետիկ — մէկ սկու տակի ծածկոց, մէկ Աստուածածնի պատկեր, մէկ սուրմայեխախալու³⁵ շապիկ:

17ա ... Ղարիպճանն:

17բ ... Անապատի մայրապետ Եղիսապետն — երեա Սբ. Յակոբայ մէկ ջուխտ պազպան³⁶, մէկ վակաս:

18ա ... Տերաէրէնց Անտոնն և իւր հայրն — Ա. (1) խաշ ետ, Ա. (1) լաւ շաշիմ³⁷:

19ա ... Փառակեցոնց Յովսէփն — Ա. (1) արծաթէ խաշ ետ Սբ. Յակոբին: Իւր որդի Մատուրն — Ա. (1) լաւ արծաթէ թագ:

²⁷ պրսկ. سر آهلی — սուրմայած, սուրմայով զարդարած, նաև՝ մուգ կապույտ:

²⁸ արաբ. ابريق — ջրի աման՝ լվացումների համար:

²⁹ պրսկ. دچاپی — ջրամանի՝ իբրուղի տակը դրվող մեծ պնակ:

³⁰ Բուրսա շաղարում պատրաստված:

³¹ պրսկ. شمعان — մոմակալ:

³² շարունակությունը շնչված է:

³³ արաբ. محراب — մեծ թաշկինակ, սրբիչ:

³⁴ պրսկ. زرکش — ոսկեջրած:

³⁵ թրք. سر آهلی — օձիբը սուրմայով նախշած:

³⁶ պրսկ. بازوبند — դաստակակապ:

³⁷ թրք. چاقم — փոքրիկ կարպետ:

... Մահգասի Ուսէփի որդի նազարէթն — նոր եկեղեցուն հտուր մէկ լաւ
զարբապ³⁸ շուրջառ, մէկ շամատան, Բ. (2) մումի, տեղ, մէկ Աստուածածնի
պատկեր: Մատուրի կին Մարինոսն — մեծ սեղանին խաշկալ պատկեր ետ:

19բ ... Մուրատէնց Ղազարի որդի Սամուէլ — մէկ մեծ խաշ, մեծ բեմի
բանդարար³⁹ խաշկալն, Բ. (2) պատկեր, մէկ մոռմնտանէր:

... Մուրատէնց Տէր Ոհան — մէկ Պաղարան, մէկ խորհուրդի ղեար մէկ
դաստառակ. Աստուած իւր մեղքն թողի:

20ա ... Խաշիկէնց Մուրատն:

20բ ... Մարտիրոսի կին Մարիամ — Ա. (1) լաւ շաքիկ:

21ա ... Մխիթարէնց Գրիգորն:

... Ճիհանբէկ և իւր որդիք՝ Աթանիայ և Յովակիմ — մէկ փոքր խաշ:

22ա ... Խաշիկէնց մահգասի Առաքէլն և Մուրատն — Ա. (1) պղնձէ բուր-
վառ, Ա. (1) ժամարարի արա⁴⁰, Ա. (1) շաքիկ, Ա. (1) փոքրիկ մոմտան հտուն,
Ա. (1) Բուրսու բան կարպետ, Ա. (1) լ՛հէֆ⁴¹, Ա. (1) բարձ, Ա. (1) Բուրսու
կարպետ մեռնելովն ետ:

... Խաշիկէնց Մուրատ — մէկ զառպապ շուրջառ:

23ա ... Շուրէնց Պետրոսն:

23բ ... Թորոսն — Ա. (1) արծաթէ խաշ, ՃԶ (106) մսխալ, Ա. (1)
սպրշմէ⁴² յեաղլախ, թվին ՌՃԺԳ (1664):

24ա ... Գուլճանն — Ա. (1) սկեհտուփ Աւետարան:

25ա ... Բաշմաղչոնց Յակոբն — Ա. (1) լաւ կարպետ:

26ա ... Նէպումի տղա Պարոն:

26բ ... Սօլթանշահ և իւր փեսայ Քօլուզ:

... Նէպումէնց մահգասի Հայրապետն և իւր եղբայր Երիջանն — հտուն
Սր. Յակոբայ մէկ պասմայ⁴³ վարագուր կաշէ, Դ. (4) կաշէ շամդանի սեղան:

27ա ... Ամիրճանէնց պառան — մին թանճարա⁴⁴:

28ա ... Սալոնց Թաթէոսն — Բ. (2) լաւ տտենի զանդակ:

29ա ... Քոսակ Յովանէս և իւր որդի մահգասի Խաշատուրն — Ա. (1) մեծ
խաշ, Բ. (2) արծաթէ թափշի⁴⁵, Ա. (1) արծաթէ բաժկի աման, Ա. (1) կարմիր
մախմուռ⁴⁶ շուրջառ հտուր Սր. Յա[կոբայ], Ա. (1) խաշվառ:

30ա ... Աթաբեկէնց մահգասի Պետրոսի որդիք Պօղոսն, Մատուրն, Խա-
շիկն — մէկ պասմայ Աստուածաշունչ հտուն Սր. Յակոբայ: Մատուրն — մէկ
լավ քիմիսայ շուրջառ հտուր, մէկ շաքիկ այլ:

38 պրսկ. زر بانی — սկեհ բանվածք:

39 պրսկ. کندو کار — փորագրած:

40 արաբ. عبا — թիկնոց:

41 արաբ. لحي — վերմակ:

42 պրսկ. آبريشم — մեռարա:

43 թրք. باصه — տպած, դաշած:

44 թրք. تنجور — կաթսա, մեծ աման:

45 թրք. تپسى — մեծ արտե կամ փոքրիկ մատուցարան:

46 արաբ. مخمل — թավիշ:

31ա ... Բէրամն — Ա. (1) մեծ խաչ ետուր Սբ. Յակոբայ, Բ. (2) լաւ ատենի մոմտան⁴⁷:

32ա ... Եղիայի որդի Մխիթարն — Ա. (1) լաւ զառ շուրջ[առ] ետ Սբ. Յակոբայ: Իւր որդի Գէորքն — երեք մէկ շոխտ⁴⁸ շամտան, Բ. (2) շարմակ ատենի մոմ:

33ա ... Խոսթլուրէկն:

... Զուղայեցի Եղնարաշխ — մէկ զառ փոքր ծածկոց, Ա. (1) լաւ խալի⁴⁹ տու Սբ. Յակոբայ:

..... Քամբէկէնց Պետրոսն — մէկ շապիք ետուր:

34ա ... Մկալոնց էհանէսն — մէկ արծաթէ խաչ, քաշն 2Գ. (74) մսխալ:

35ա ... Քամբեկէնց Յովանէսի տղա Մարգիսն — Ա. (1) սաղաւարդ ետուր:

... Գօզալին հոգուն — մէկ լական ետուր Սբ. [Յակոբայ]:

36ա ... Քամբէկէնց Պետրոսն:

36բ ... Ալիբարէնց Մարգարիտ — մին մահրամայ:

37ա ... Սալոնց Թասալին և իւր հայր Մարտիրոսն — Ա. (1) փոքրիկ պղնձէ իրրուղ ետուր Սբ. [Յակոբայ]: Եւ իւր որդի Մուքայէլն — ետուր մէկ փոքր ծածկոց:

38ա ... Պասպաճանէնց էվազն և իւր փեսայ Առաքէլն — Ա. (1) խաչվառ ետ, Ա. (1) յեաղլիս:

39ա ... Զօպանի տղա⁵⁰: Զինամիրէնց Միրզի փեսայ Մարտիրոսն — Ա. (1) շիլ⁵¹ տվօ Սբ. Ակորին, Ա. (1) առլաս⁵² պօղչայ⁵³:

39բ ... Փօթէնց Միքայէլի դուստր Հոռուճն — ետուր մէկ Խորհրդատետր Սբ. [Յակոբայ]:

40ա ... Բաղդասարի տղա:

41ա ... Աղամն — Ա. (1) փոքրիկ ճառընտիր, Ա. (1) դեղին փէշկիր⁵⁴, Ա. (1) շիթ փէշկիր ետուր Սբ. Յակոբին, Ա. (1) խաչ:

42ա ... Փուշկէնց Խաչատուրն և իւր որդի Ճանիեարն — Գ. (3) շամդան, Ա. (1) Քարոզգիրք ետուն Սբ. Յակոբայ:

43ա ... Խուրիեար — Ա. (1) շուխտ զառ բազպան:

44ա ... Խուրիեարէնց Մարտիրոսն — Ա. (1) Շարակնոց, Ա. (1) հին Սաղմոսարան, Ա. (1) բազիայ⁵⁵:

45ա ... Խուրիեարէնց Պետրոսն:

45բ ... Անդրէաս վարդապետն — մէկ խալիշայ ետուր Սբ. Յակոբայ:

47 պրսկ. مومدان — մոմակալ:

48 պրսկ. جفت — զույգ:

49 պրսկ. قالی — գորգ:

50 ջնջված:

51 արար. قفل — կողպեք, փականք:

52 արար. اطلس — մետաքսյա փայլուն կերպաս:

53 պրսկ. بچه — կապոց:

54 պրսկ. پيشگیر — գոգնոց:

55 պրսկ. بادیه — մեծ պղնձե կամ կավե ջրաման:

46ա ... Օղուլբեկէնց կիրակոսն — Ա. (1) լաւ փայրուզ, Բ. (2) նալբաքի⁵⁵, Ա. (1) քաշած հաղլուփս, Ա. (1) սպրիշումէ մեծ բան հաղլուփս, Ա. (1) մաղաս, Ա. (1) մեծ կարպետ, մէկ Մաշտոց՝ ժՆ. (15) մսխալ արծաթէ խաշ վերէն:

... Քամրազն — Բ. (2) շաքի՛հ հտուր:

.... Իւր որդիքն Ազիզբէկն և Գիրակոսն — Բերին մէկ լաւ փառաւոր խաշ տեղի պատմութանով⁵⁷, մէկ ջուխտ շամատան ջոխտակ մումատեղով, մէկ արծաթէ զանթեղ:

46բ ... Սարգսի որդի էվազն — հտուր մէկ լաւ շուրջառ, մէկ Աւետարան, մէկ զանկակ:

47ա ... Օղուլբէկն, իւր կինն — մէկ ջոխտ սուրմայ բազրան:

48ա ... Գալումն և իւր եղբայր Մարտիրոսն — Ա. (1) զառ շուրջառ հա, Ա. (1) փորրիկ խաշ Սբ. Յակոբին, Բ. (2) զանգակ, Ա. (1) շապիկ:

49ա ... Տէր Վարդանի տղայ Յովաննէս վարդապետն — մէկ խալիշայ:

50ա ... Զլբացէնց Վարդան:

50բ ... Եսողուպի որդի մահգասի Թեղանն և որդիքն — մէկ ջոխտ լավ արծաթէ բշոց, մէկ լավ սկու հաղլախ՝ զառ, մէկ էլ զառ կոսփուռայ⁵⁸: Եւ իւր դուստր Գարարն — հտուր մէկ զառքաշ փոքր ծածկոց:

51ա ... Խարմէնց:

52ա ... Զլբացէնց Խաշատուրն — Ա. (1) ֆռանկի դիրք, մէկ թօփ⁵⁹ շարիթ:

53ա ... Զլբացէնց Դաւիթ:

54ա ... Փութէնց:

55ա ... Քաշալին տղայ Աւետիքն:

56ա ... Ծլճակ Սիմոնի թոռն:

57ա ... Պուզտիկի տղա Յովաննէսն — Ա. (1) ջահ հտուն Սբ. Յակոբին:

58ա ... Սահակէնց Մէլիքսէթն և Պօղոսն — Ա. (1) ջահ, Ա. (1) պղքնձէ բուրվառ, Ա. (1) սպիտակ շարկուլ⁶⁰ հաղլախ հտու[ն], Գ. (3) պղնձի կանթեղ:

59ա ... Զլբացէնց Մարկոսն:

60ա ... Անիեաթէնց Յակոբն և իւր կին Անախաթունն — հտուր մէկ խալիշայ, մէկ շապիկ, եկեղեցուն էլ շորեղեն այ տվէլ:

61ա ... Քամրազէնց տղայքն — Ա. (1) շուրջառ հտուն Սբ. Յակոբին: Եւ կոստանդի կին Հուսումն — մէկ Աւետարան, մէկ փէշկիր հաղլ[լ]ուփս, գերեզմանումն Շատիբէկէնց կալի կէսն իւրան էր, հտուր գերեզմանի վախուպ:

62ա ... Մուհրիեարէնց:

63ա ... Աճիմանէնց մահգասի Մարգարայ և իւր որդի Սիմոնն — Ա. (1) մեծ սկիճ հտուն Սբ. Յակոբին, Ա. (1) խալիշայ:

56 պրսկ. نلبكي — փորրիկ ափսե:

57 Հավանաբար՝ պատվանդան:

58 լատ. corporalis — պատարագի ծամանակ օգտագործվող ճերմակ կտավ:

59 թրք. طوب — կծիկ, զունդ, փաթեթ:

60 պրսկ. چارگل — բառանկյունի, հավանաբար նաև շորս անկյունները ծաղկազարդ

65ա ... Ահլիմանէնց Պետրոսն, Մարտիկն և իւր որդի նիկողայոսն — Ֆ. (1) արծաթէ աջի աման, Ա. (1) լաւ սկիհ, Ա. (1) սպիտակ մուսաշառ⁶¹ շուրջառ, Ա. (1) փոքրիկ խաշ ետ:

66ա ... Մուշաղէնց Հայրապետն:

67ա ... Կարապետէնց Գրիգորի տղայ Հայրապետն — մէկ քաթան⁶² պասմայ բեմի ծածկոց:

... Մուքայելն և իւր դուստր Թանկսողն — Բ. (2) կարպետ, մէկ խալիչայ, մէկ ատենի Մաղմոս՝ բասմայ, մէկ Աստուածածնի պատկեր, մէկ խաշվառ: Մուքէլի դուստր Գուլին — իւր հոգոյ բաժինի փողէն՝ մէկ արծաթէ վակազ առաւ: Աստուած ողորմի իւրն. ամէն:

68ա ... Վարդաշահէնց Առաքէլն — Ա. (1) լաւ դառբաֆ շուրջառ:

69ա ... Վարդաշահէնց Յովանէսն և իւր որդի Յոհանն — Ա. (1) զառ ուսար, Ա. (1) լաւ խաշ, Ա. (1) զառ եաղլուխ՝ սկու, մէկ էլ իաշէ (°) սեղանի ծածկոց:

69բ ... Վարդաշահէնց Զաքարէն և որդիքն — տվին եկեղեցուն մէկ լաւ դառբապ շուրջառ: Եւ միոյս որդի Փօլաթ — մէկ լաւ շուրջառ:

... Խաշատուրի որդի Թամրազն — մէկ լաւ սուրմայ սկու մահրամայ:

70ա ... Արիշէնց Մատուր — Ա. (1) Ասետարան ետ Սբ. Յակոբին:

71ա ... Խուբիեարէնց Ղազար:

71բ ... Ծմլօղէնց Ղազարի որդի Աթանիէն — մէկ լաւ սկիհ մաղզմանով⁶³. Ֆ. (1) լաւ մասնատուփ, Գ. (4) հատ մանր շամտան, մէկ տախտակէ Աստուածածնի պատկեր, մէկ այլ մէկ երեսէ պատկեր, մէկ լաւ խաշվառ, մէկ սեղանի սպիտակ ուրար շարապով⁶⁴:

72ա ... Ծմլօղ Յոանէսն, իւր որդի Յակոբն — մէկ փոքրիկ արծաթէ Աստուածածնի պատկեր:

73ա ... Ղլիճէնց Յովսէփն:

74ա ... Ղլիճէնց Սահակ:

75ա ... Ղլիճէնց Գրիգոր:

76ա ... Ամիրխանն — (1) փոքրիկ խաշ, Ա. (1) մեծ զազղան⁶⁵, Ա. (1) լաւ կարպետ, Ա. (1) խալիչայ:

77ա ... Վերի Մկրտչին տղայքն՝ Ղօկասն, Գրիգորն:

78ա .. Ահլիմանէնց Մարտիկ:

78բ ... Զօրհապի որդիք՝ Սարումն և Մանուկն — մէկ լավ Հնդստանայ վաքարուր, մէկ արծաթէ աղանի⁶⁶:

79ա ... Թանեսն — մին շապիք, մին փոքր խաշ, մէկ շոխտ բեմի զառ փէշկիր, մէկ Մարայ մոմտան:

... Զանիկէնց [Հայրա]պետն — մէկ լաւ ֆո[անկի] պասմայ բեմի ծածկո[ց], Գ. (4) հատ ֆոանկի ծաղ[իկ], մէկ զառբաշ վակ[աս]:

61 արար. مسجر — ծոպավոր:

62 արար. كتان — վուշար դործվածք:

63 Հին պարսկ. կամ ասոր. ծագում ունեցող բառ—սինակ կամ սկավառակ:

64 արար. شرايط — ծոպ:

65 Բրբ. قزغان — կաթսա:

66 քնագրում՝ առամի

79բ ... Փիրսուլթանէնց Մանուկ — մէկ Յիսուս Որդի, մէկ մահրամայ:

80ա ... Շահանշահէնց Մարգարայ — մէկ խաչ հո:

80բ ... Զառկարտան Ղազարն:

... Մահդասի էվազն և իւր թոռն էվազն — հոուր մէկ լաւ Հնդստանու բան զալամքար⁶⁷ վարաբուր, եկեղեցուն քուլի⁶⁸ փանշարոց⁶⁹ մալթուլ⁷⁰ երեք, եկեղեցին էլ խասիրով իլից, փանշարէքն ամէն ճամակալէց⁷¹, մէկ զառ ծածկոց իւր փէշկիրովն:

81ա ... Տէր-Աւետիսէնց Առաքէլն, իւր հարսն Մարգարիտն — հոուր մէկ սիմ⁷² սեղանի ծածկոց:

81բ ... Տէր-Բագրատն և իւր թոռն Տէր-Արրահամն — հոուր մէկ լաւ ժամարարի զունար⁷³:

82ա ... Պուտաղն, մէկ իրրուղ:

... Օվանէսի որդի Մկրտիչն — մէծ լաւ սկիհ, մաղրզման սուրմայ մահրամովն:

82բ ... Տէր-Իսրայէլն և իւր որդի Յակոբն — տվին մէկ խալիշայ, մէկ լաւ փոքր ձեռաց խաչ, մէկ ժամի Մեկնիչ, Բ. (2) զառսպաղ շուրջառ, մէկ դեղին, մէկն կանանչ:

83ա ... սարկաւազ Ղազարն:

... Բալթաճու որդի Մինասն և որդի Օվանէս — մէկ զառ շուրջառ, մէկ էլ սուրմայի զառսպաղ շուրջառ, մէկ սկու տակի ձածկոց:

84ա ... Տէր-Յակոբն:

84բ ... Տէր-Ալիքսան, իւր որդիքն Օվանէս — Իրեր մէկ խաչ:

85ա ... Շնհատրն և իւր դուտր Մարիամն — Ա. (1) խաշուվառ:

86ա ... Ախոնց տղայքն՝ Մկրտիչն և Գրիգորն:

87ա ... Բալէն, իւր որդի Առաքէլն — հոուր մէկ ատլազ ծածկոց սեղանի, մէկ էլ քաթան բեմի ծածկոց:

88ա ... Տօղմիշ — Բ. (2) շաքիհ:

88բ ... Պալսպան Ավում — մէկ շուխտ մանդլէ⁷⁴ փէշքիր:

89ա ... Սուտարէնց Ամիրթօր և իւր որդի[ի] Սարգիս — Ա. (1) արծաթէ խաչ, Ա. (1) ապրիշումէ յեաղլուխ հոուր, Ա. (1) փոքր խաչ, մէկ լաւ զառբաֆ, շուրջառ, մէկ բեմի ծածկոց:

90ա ... Քասպարի տղա Արիստակէսն ու Ղարամէնց Մանուկն — Ա. (1) արծաթէ վակաս հո:

Բարաթ Արիստակէս — Ա. (1) հալաղատ⁷⁵ զառ հաղլուխ, Ա. (1) շապիր, Ա. (1) շամտան:

67 պրսկ. قلم کار — նկարագարդ տպածո:

68 արար. کلی — ամբողջ, բոլոր:

69 պրսկ. پنجر — լուսամուտ:

70 արար. مفتول — ոլորած մետաղալար

71 պրսկ. جام — սպակի բառից, լուսամուտները սպակեպատել:

72 պրսկ. سیم — արծաթ բառից, արծաթաթել բանվածք:

73 արար. زینار — զոտի, որ օգտագործում էին քահանաները:

74 արար. مندیل — մեծ թաշկինակ, «մանդլէ փէշկիր» — մեծ թաշկինակից կարած զոգնոց:

75 քրք. بالاقات — փայլուն ծալքերով:

91ա ... Մուրատխան — Ա. (1) հափա⁷⁵ բարձ, Բ. (2) լաւ կարպետ: Եւ իւր որդի Ազիզբէկն — մէկ քեմխայ բեմի ծածկոց, մէկ ժամի ուրար, մէկ ջուխաբազրան, մէկ լաւ արծաթէ կանթեղ:

92ա ... Մուրատխանէնց Առաքելն:

93ա ... Ղարիպճանի տղա Հայրապետն:

94ա ... Էվազիկն:

94բ ... Սաւանդուկն — իւր տան առաջէն տնատեղ կէր մինչև ճրակին Արամիին կալն, ետուր Սբ. Յակոբայ եկեղեցուն վախուպ, մէկ զառ հաղլուխ: Իւր հարսն խսապետն և ճանիեարի դուտըր Ազամաթն — ջոխտն առին մէկ լաւ զառլու պարանոց. Աստուած իւրանքն օրհնէ:

95ա ... Արզանոնց մահդասի Թաթէոսն — Ա. (1) փոքր թաթնամանդ⁷⁷:

95բ ... Հայրապետէնց Ազամիր — մէկ լաւ կոսղած Աւետարան.

... Ամիրղուունց Ովանէսի որդի Յուսէփն — բերաւ Սբ. Յակոբին մէկ փառաւոր բսկի իւր սուրմայ մահրամովն և մաղզմանովն, Բ. (2) ջարմակ մոմտան:

96ա ... Սաֆարէնց Մեսրոպն:

97ա ... Սաֆարէնց Մկրտիչն — մէկ լաւ քաշած փէշկիր:

97բ ... Տրդատէնց Պօղոս — Ա. (1) արծաթէ խաշ:

98ա ... Քսուրկէնց պառան և Միքայէլն — Բ. (2) շապիկ, մէկ զանգակ:

98բ ... Երիջանէնց Գուրիազն — մէկ լաւ խաշ իւր պատոնզանովն:

99ա ... Ղարամանէնց Գրիգոր — Ա. (1) Բուրսու կարպետ: Եւ Ղարամանի կին Մարինոսն — մէկ լավ խաշվառ: Գրիգորի կին Շահասանամն — մէկ ջոխտ սուրմայ փէշկիր, մէկ սուրմայխախայ շապիկ, մէկ էլ ջարմակ փէշկիր:

100ա ... Արամիէնց Թաթէոսն և իւր որդի Անանիայն — Ա. (1) մեծ խաշ ետ:

101ա ... Ղարամանէնց Մանուկն:

102ա ... Փօլաթէնց Գրիգոր

102բ ... Աթաբէկէնց Յովսէփն, հայր Հայրապետն — Ա. (1) քաշած ծածկոց ետուն:

... Մատուրն — ետուր մէկ լաւ կանթեղի ճառ, մէկ ջառ⁷⁸, մէկ ուրար:

103ա ... Մարտիկն:

104ա ... Բէհնամէնց Յովսէփն — Ա. (1) սուրմայքաշ զունար ետ եկեղեցւոյն, Ա. (1) խորհրդայտետր:

104բ ... Արղունէնց Յովսէփի որդի Մատուրն — մէկ լաւ արծաթէ կանթեղ, Ա. (1) լաւ պտպտոն հաղլուխ, Ա. (1) զառպապ ուրար, մէկ լաւ ճառ կանթեղով:

105ա ... Աթաբէկէնց Պետրոսն — Բ. (2) բատայի⁷⁹, Ա. (1) կարպետ, Ա. (1) պզտիկ շամդան, Բ. (2) մախազ, Ա. (1) թաթայ⁸⁰ շապիկ մէկ մեծ խաշկալ, Ա. (1) զառ սկու մահրամայ:

106ա ... Միրիջանի տղա Աւետիքն — մէկ լաւ ջահ, մէկ [թօ]փ շարիթ:

75 հավանաբար թրք. (غی)لایه—զգած բուրդ:

77 պրսկ. كنگه — թաղիթի փոքրիկ կապերա:

78 հավանաբար՝ ջահ:

79 թերեւ պրսկ. բադիա բառի ազավազված ձևն է, պղնձե կամ կավե ջրաման:

80 պրսկ. دایه — լավ զտված բամբակյա զործվածք:

107ա ... Վարդազարի տղա Գրիգոր և Սարքիսն և Բագարատն — մէկ սուրմաքաշ մահրամայ ևտ Սր. Յակոբայ:

... Բագարատն — մէկ ջուխտ ծնծղայք, մէկ զանկակ, ատենի Աւետարանի արծաթէ խաչն իւր հաշիւան⁸¹ կոստղել ևտուր:

108ա ... Շահիկէնց տղայքն — Գ. (3) արծաթէ կանթեղ ԲՃԿ (260) մսխալայ, Բիվն ՌՃԺԳ (1664):

109ա ... Փօլաթէնց էվազն:

110ա ... Վարդան, Վարդանէնց տղա Ղասուճ — Ա. (1) խաշ ևտ Սր. Յակոբայ:

111ա ... Ըորմեցունց Պետրոսն:

111բ ... Մուրադխանի տղա Ազիզբէկն — Ա. (1) քիմխա ծածկոց, Ա. (1) ժամի ուրար, Ա. (1) ջուխտ բազրան⁸²:

... Արզանունց Ոհանի որդի Աւետիքն — մէկ լաւ եկեղեցոյ դասն զափալղ⁸³ երեր:

112ա ... Արզանունց Աւետիքն, Մուրատխանն և իւրեանց եղբայր Թաթէոսն — Գ. (3) զառ եաղլուխ, Ա. (1) արծաթէ բուրվառ, Ա. (1) հաղորդատուփ, Ա. (1) շիթ վարագուր, Բ. (2) խաշվառի պատկեր, Բ. (2) զառ կարմիր սաղաւարդ, Ա. (1) զառ փէշկիր, Ա. (1) Աւետարան ևտ, մէկ սաշաղի⁸⁴:

112բ ... Տօղմիշէնց էվազն:

... Երանի — մէկ ժամի պարանոց, մէկ ջուխտ պազպան, մէկ ուրար:

113ա ... Փիրումն:

113բ ... Ավրամբէկն — Բ. (2) եաղլուխ, խաշկալի տախտակն վարաղով⁸⁵ շէնէց: Ավրանբէկի մայր Սօփիկն — Լուսաւորշի խաշկալն, իւր սեղանի վարաբուրն, Բ. (2) լաւ կոսղած Աւետարան, մէկ ժամարարի զոնար, մէկ լաւ սկուսուրմայ մահրամայ. Աստուած ինքն օրհնէ:

114ա ... Շատիրէկէնց Գրիգոր — Գերեզմանուտի ճրակէնց կալին զլիսի կալին վէսն իւրան էր, կէսն Քամրազէնց, իւր ըռասաթն⁸⁶ ևտուր գերեզմանի վախուղ:

... Քաշալ ճանոնց Անտոն — Ա. (1) զառ եաղլուխ:

114բ ... Շահիկեարէնց Մատուրն և Մկրտիշն:

115ա ... Թանխէնց Մատուրն, Ետգարն, Թանէսն — Ա. (1) խաշ, Ա. (1) ծնծղայք, Ա. (1) փէշկիր, Ա. (1) փոքրիկ խաշ, Թանխսն Ա. (1) Մաշտոց ևտուն Սր. Յակոբին:

115բ ... Օլբէնց Սարգիսն — մէկ պղինձէ քշոց:

116ա ... Ետգարն և իւր որդի Յակոբն — Ա. (1) Դիզաղա կարպետ ... Յակոբի որդիք Ոհան և Փռանկուլն — մէկ լաւ քիմխայ շուրջառ:

... սոցայ մայր Անիկն — Սր. Յակոբի սեղանի խաշկալ պատկերն:

⁸¹ արաբ. حاشية — լուսանցք, շուրջ, եզր:

⁸² Այս տողը փորձել են ջնշել:

⁸³ Թրք. قپاليق — փականք:

⁸⁴ Թրք. ساج ايانغی — կաթսայի (տապակ) եռտանի պատվանդան:

⁸⁵ արաբ. ورق — Թերթ՝ մետաղյա, հավանաբար արծաթի:

⁸⁶ պրսկ. — رسد — բաժին:

117ա ... Անտոն — Բ. (2) շամտան երեր, (2) շապիբ: Իւրեանց Առաքելն — մէկ խաշ, մէկ սկու մահրամայ, մէկ լու զունար, մէկ լու ճառ, Գ. (3) փռանկի ծաղիկ: Իւրան Գրիգորի կին — երես մէկ ջուխտ փէշկիբ, մին պլեխտուն⁸⁷ պարծ:

117բ ... Առաքելի դուտը Համազն — մէկ զառլու սկու տակի ձաձկոց, Բ. (2) ժամի փոքր խաշվառ, մէկ մասնատուպ:

118ա ... Մուղամէնց:

118բ ... Վարդաշահանց Զաքարի որդիք Սարգիսն և Փօլաթն — մէկ զառ-
բար շուրջառ⁸⁸:

119ա ... Շահվելունց Թաթոսն — մին լու կորփիւրայ, մին լու դուֆլ⁸⁹:

120ա ... Շահվելունց Յովանէսն և Թոռնունք՝ Եսան, Աւումն — տվին Բ. (2) սկու մահրամայ, մէկ Աւետարան խաշովն, մէկ սկու սուրմայ մահրամայ:

121ա ... Բէկիարէնց Սարգիսն — Ա. (1) պատկեր բերաւ յեկեղեցոյն:

122ա ... Տէր-Բարդուղիմէոսն և իւր Թոռն Խաշումն — ետուր մէկ արծաթէ
աղանի:

123ա ... Աթաճան, իւր տղա Երանի — Ա. (1) պատկեր ետուն Սր. [Յա-
կորայ]:

124ա ... Երիջանն:

125ա ... Թանխէնց Գրիգորն — մէկ մեծ պատկեր⁹⁰ ետուր, Ա. (1) Տօնա-
ցոյց ետուր:

... Թանխէնց Մինասն և իւր որդի Սարգիսն — ետուն մէկ լու կարմիր
բիմխայ շուրջառ:

126ա ... Տէր-Յոհան և իւր հայր Գրիգորն — մէկ Յիսուս Որդի, մէկ Զայ-
նաւոր գիրք, մէկ զիրքակալի շապիկ, Բ. (2) զանգակ:

127ա ... Փշրկէնց Աթանեայն — Ա. (1) փոքր կարպետ, Ա. (1) շաբիբ:

128ա ... Նասիպէնց Յոհանն — մէկ փոքրիկ արծաթէ խաշ ետուր:

... իւրանց որդիքն և Թոռունքն և Նասիպ և Շիրինն — մէկ զառպաս
շուրջառ:

129ա ... Ճարակ մահդասի Հայրապետն — Ա. (1) պատկեր, Ա. (1) զան-
կակ, Ա. (1) կանթեղի ջահ, (1) Բուրսու կարպետ:

... Ճարակ Սովանէսի որդիք՝ Հայրապետն և իւր եղբայր էվազն — ետուն
մէկ լու զառպար շուրջառ:

129բ ... Զանամիրէնց Ղազարն, Միրզէն — Ա. (1) Գիրք Գանձի ետ
Սր. Յակորայ:

130ա ... Միրզէն — մէկ լու ջրբին⁹¹ ետուր, Մազրումն⁹² է:

131ա ... Ղափանցի մահդասի Ասլանն:

132ա ... Իլանշի Կիրակոսն:

⁸⁷ հավանաբար պրակ. نودون — կապտուն կամ կապիտուն բառն է, որ նշանակում է
մետաքսե գույնզգույն թելերով բանվածք:

⁸⁸ շնչված:

⁸⁹ արաբ. قفل — կողպեք:

⁹⁰ շնչված:

⁹¹ ջրարբին, ոտոզվող հոգամաս:

⁹² արաբ. مزرعة — աղարակ բառից, այսինքն գլուղի հանդում:

133ա ... Գուշտոնց տղայքն՝ Մարգարէն, Կարապետն — մէկ գուկում⁹³, էՌ (7000) գիան ետուր, Ասլանէնց կալն իառ, վախմ ետուր Գերեզմաներին:

134ա ... Ասլանէնց Աւետիքն — մէկ զառ եաղլուխ, և տղայքն ետուն մէկ լավ խաշվառ:

... Հայրապետն — տվին մէկ լաւ ձեռաց խաշ, մէկ խորհրդանոցի ծածկոց:

135ա ... Պզտիկ իրիցէնց Անանիայն — Ա. (1) ժամարարի զունար տուա:

136ա ... Պտալէնց Յակոբն — Ա. (1) արծաթէ կանթեղ, Լ. (30) մսխալ:

136բ ... Նաւասարդ — մէկ արծաթէ խաշ, մէկ պղղընձէ ձագար, մէկ խաւիշայ:

137ա ... Շահիճանն և իւր որդիքն՝ Պետրոսն և Աթանիայն — Ա. (1) արծաթէ խաշ ետու[ն] Սբ. Յակոբ[այ]:

138ա ... Եհանէսն — Ա. (1) խաշ, և տղայքն ետուն մէկ շաբիք: Խաշատուրի կին Ղանումն — ետուր մէկ ջուխտ փէշկիր:

138բ ... Նրումէնց Պետրոսին — Ա. (1) պղնձէ իրրուղ, Ա. (1) շամդան ետուր Սբ. Յակ[ոբայ]:

139ա ... Գուշնադարէնց Հայրապետն և իւր որդի Սահակն, ոք մեռաւ, ասկականն ինչ որ ունէր. Շինին ձոր մէկ բաղշայ, Գլուտումն մէկ պատառ ճրպին⁹⁴, թէ պղինք, թէ շոր տուին եկեղեցուն վախուպ:

140ա ... Կոստանդն:

141ա ... Բուլութի տղա:

142ա ... Փառակեցոնց Փիլիպոսն:

143ա ... Բանահ⁹⁵ Աւետիքն, Պօղոս — Ա. (1) զառ շուրջառ ետ:

144ա ... Քոչքէկէնց Մատուր:

145ա ... Քոչքէկէնց Առաքէլն — մէկ լավ սուրմայ ժամարարի զունար երեր:

146ա ... Պօղոսն:

147ա ... Գալուստէնց տղա Պիտիկն:

147բ ... Փանաշուց Կարապետն — ետուր Սբ. Յակոբայ Դ. (4) տարայի⁹⁶ շապիր:

... Աւետիքն և իւր կին Խօստով — ետուն մէկ սուրմայ պարանոց՝ ժամարարի, մէկ քաթպի⁹⁷ ծախեցին, եկեղեցուն կտերն խարջեցին:

148ա ... Ճաքէնց Կիրակոսն, ղուսարն — Ա. (1) փէշկիր ետ:

... Ճակէնց Դաւիթ — իտուր Սբ. Յակոբին մէկ լաւ Աւետարան իւր խաշովն և մահրամովն:

149ա ... Ամիրեաթէնց Հայրապետն:

150ա ... Քօռ Տէրունէնց տղայքն:

151ա ... Միրումէնց Յոանկուլն — մէկ պղղընձէ փուրվառ երեր:

93 թրք. گيوگوم — պղնձե սափոր:

94 չրարբին, ոռօզվող հողամաս:

95 արար. بنا — շինարար վարպետ, որմնադիր:

96 պրսկ. دار آبی — բամբակախառն մետաքսյա գործվածք:

97 արար. کاتبی — կարճ թևերով հագուստի տեսակ:

- 152ա ... Փիրշապանի աղջիկ Աղատն — Ա. (1) սարաթ⁹⁸ երեր:
- 153ա ... Կէսատ Հայրապետն⁹⁹, Մի[ր]զէն:
- 154ա ... Փիրսօլթանէնց տղա Մովսէսն — Ա. (1) շուխտ կլէկէ մեծ ատենի շամտան, Ա. (1) շուխտ էլ փոքր շամտան, Ա. (1) կլէկէ փարուղ իւր սալիփշովն, Բ. (2) քահրիբարէ¹⁰⁰ խաշ՝ արծաթապատ, քաշն հն. (45) մսխալ, մէկն իւր հայր Ղուկասխին յիշատակ, մէկն՝ Խաթունջանին. Աստուած ողորմի:
- 154բ ... Վարդան — մին սկուհ մալհրմայ, Ա. (1) լաւ սկիհ, իւր մաղղմանովն, մէկ էլ շարիբ:
- 155ա ... Բաշմաղշոնց Սարգսի տղա¹⁰¹, Ա. (1) զառ ուրար հտուր Սբ. Յակոբին:
- ... Ք[ո]շիբէկէնց Մինասն — մէկ շուրջառ:
- 156ա ... Քամալ և որդիք՝ Աւաքն, Ոհանն, Կարապետն — տվին մէկ լաւ վարարուր, եկեղեցուն մեծ դուռն շինեցին, Ժ. (10) թուման խարջ: Ոհանի որդի Վալաթն — երեր մէկ լաւ շուրջառ:
- 157բ ... Տէրունէնց պառաւ Խսապետն — մէկ սաղաւարդ, մէկ շապիկ, վարարուրի շանպուր շինելին երկաթ էլ զվաւ:
- 158բ ... Աստուած ժողովուրդն շէն պահի, մէկ լաւ զառպապ՝ շուրջառ և մէկ արծաթէ թակ առին, Աստուած իւրանքն օրհնէ:
- 159ա ... Զինարէնց Մանուկն — Ա. (1) միլաթ¹⁰² շուրջառ ևտ Սբ. Յակոբին, Ա. (1) արծաթէ վակաս, Ա. (1) վարագուր, Բ. (2) շապիկ: Եւ իւր որդի Ատումն, — մին սիպտակ զառ շուրջառ:
- ... իւրանց Պունեաթն — մէկ դումաշ¹⁰³ շապիկ:
- 159բ ... Խօլու Կարապետի որդիք՝ Գրիգորն և Ովանէսն — մէկ պղնձի բուրվառ, մէկ ժամարարի փոքր իպրող և լական, մէկ զանգակ, մին արծաթէ կանթեղ:
- 160ա ... Զինարէնց Պաղտին — Ա. (1) զառ բեմի ծածկոց: Եւ Պաղտու որդի Ովանէս — մէկ լաւ արծաթէ բուրվառ:
- 161ա ... Շէրումն:
- 162ա ... Ղարամանէնց Հլղաթին տղա Ներսէսն, Հայրապետն:
- 163ա ... Դարամանէնց Սարգիսն:
- 164ա ... Թօփալ Յովանէսի տղա:
- 165ա ... Եարոնց Մարութայն:
- 166ա ... Ասպահան:
- 166բ ... Աստուած ժողովուրդն օրհնէ, մէկ պասմայ Քաղուածու Շարական առին: Աստուած իւրանքն օրհնէ:
- 167ա ... Վարոցկէնց Մինասն, Առաքէլն — Ա. (1) յեաղլուխ:
- 168ա ... Քաղարաթէնց Դաւիթ:

98 պրսկ. سيد — զամբլուղ:

99 ջնջված:

100 պրսկ. کچر با — սաթ

101 ջնջված:

102 արար. ملكى — իշխանական, այստեղ՝ պատվական:

103 արար. قوماش — ընտիր գործվածք:

- 169ա ... նաւասարդէնց Առաքելի տղա նաւասարդն:
- 170ա ... նաւասարդէնց Մարտիրոսն:
- 171ա ... Ամիրզաւի — Ա. (1) արծաթէ խաշ: Եւ իւր որդի Մարգարէն — մէկ ջուխտ ծնծղայք:
- 172ա ... Մուսէլէնց Մարտիրոսն — Ա. (1) արծաթէ մեռնաշուշ, Ա. (1) պղնձէ բուրվառ, Ա. (1) բեմի կաշէ ծածկոց ետ, Ա. (1) կարպետ:
- 173ա ... մահդասի Մէլիքշահ և մահդասի Սօլի — Ա. (1) զառ սպիտակ բեմի ծածկոց, Ա. (1) բաժկաման, Բ. (2) արծաթէ քշոց ետուն Սբ. Յակոբին: Ա. (1) զարբար շուրջառ Մէլիքշահ ջոկ եքեր հղբօրէն, Ա. (1) Հարանց վարք, Ա. (1) փոքրիկ արծաթէ խաշ էլ, Ա. (1) շաբիք:
- 173բ ... մահդասի Մէլիքշահայ որդիքն, մահդասի Աւետիքն և Գրիգորն — Ա. (1) քիմխայ շուրջառ, Ա. (1) շալէ շապիկ, Ա. (1) պղնձէ բուրվառ, Ա. (1) արծաթէ ձեռաց խաշ, Ա. (1) ասրիշումէ եաղլուխ, Ա. (1) Յայսմաուր, Ա. (1) պօղշայ, մէկ մեծ խխալի, մէկ շարմակ զառբար շուռշառ էլ ետով կարել տվին:
- 174ա ... Մէլիքշահի թոռն Յովանէս և Մարտիրոս — երեք շափիք տւին: Եւ Ովանէսի որդիք Աթիկն և Եսան — Գ. (3) փոքր շամատան, մէկ սուրմայ սկու մահրամայ:
- 175ա ... Մէլիքշահէնց Մատուր:
- 176ա ... Ալաքշոնց տղա Մարգարա:
- 177ա ... Մարթին տղա Հերապետն — Ա. (1) զառ ուրար ետուն Սբ. Յակոբին: Եւ իւր կողակից Մարիամն — մէկ մասնատուփ ետուր, մէկ զառ մահրամայ:
- 178ա ... Աղպեղէնց Զանու տղա Ատոմն, Մարտիրոսն:
- 179ա ... Յեաղմուրն:
- 180ա ... Թասաւին — Գ. (3) լաւ ֆռանկի բան մոմտան, Ա. (1) մախաս¹⁰⁴, Ա. (1) դասդա¹⁰⁵ շաբիթ, մէկ լաւ խաշ, Գ. (3) շիթ շապիք:
- 181ա ... պառաւ Սառիկ¹⁰⁶, Տէր Մկրտչէնց Սառիկ — Ա. (1) Աւետարանի Մեկնիչ ետուր Սբ. Յակոբին:
- 181բ ... Ալիքարէնց մահդասի Փիլիպոս և Մէլիքշահանց Մահդասու կին Հուռումն — եկեղեցուն կանանց մէկ դուռն շինեցին:
- 182ա ... դերզիկ Մկրտչէնց տղայքն՝ Պօղոսն և Պարսամն:
- 182բ ... Թաթումի որդիքն — բերին մէկ ձնծղայք, մէկ զանկակ:
... Դաշէնց Սիմոնին — բերաւ մին զար բեմի ծածկոց:
- 183ա ... մահդասի Մուլբումն — Ա. (1) շաբիք, Ա. (1) սկու տակի շոր:
- 183բ ... փինայշի Մուրատի որդի Աւետիք — մէկ շիթ շաբիք:
- 184ա ... Ալիքարէնց մահդասի Փիլիպոսն — մէկ շապիկ:
- 184բ ... Խօջումի որդիքն, Ղևոնդն — բերաւ Բ. (2) փոքր շամտան:
... Խօջամէնց զղէֆն Պուղտանն և Մաթէոսն — կենդանիքն և հանկուցեալքն — բերին Սբ. Յակոբայ մէկ լաւ ատլաս պասմայ շուրջառ, մէկ ձածկոց:
- 185ա ... փինայշի Մուրատի տղա Գրիգորն և որդիք Յակոբն և Մուրատն — բերին մէկ ծածկոց, մէկ ուրար, մէկ լաւ սուրմայ չեախալու շապիք:

104 արար. مقص — մկրատ, որով մոմի ծայրերն էին կտրում:

105 պրսկ. دسدا — կապ, փունջ, կծիկ:

106 շնջված:

- 186ա ... Սէվլար Հայրապետն:
- 186բ ... Բէրամէնց Պետրոսի որդի Պօղոսն և Յովնանն, ետուն Սբ. Յակոբայ մէկ սուրմայու սկու մահրամայ:
- ... Սէլունց Աւում և իւր որդիքն — մէկ լաւ բասմայ կաշէ ծածկոց սեղանին:
- 187ա ... Նաւասարդէնց Յակոբն:
- 188ա ... Քաղբաթէնց Բաթէոսն և Դաւիթն — Ա. (1) խաշ, Ա. (1) Գանձարան ետուն, Ա. (1) Բուրսու բան կարպետ:
- ... Ղէվան — մին լաւ սկիհ ետուն Սբ. Յակոբայ:
- 189ա ... Նաւասարդէնց Չաքարիայն:
- 189բ ... Տէր-Աբրահամն և իւր որդիքն Եսան և Աւումն ետուն Սբ. Յակոբայ մէկ լաւ սուրմայ սկու մահրամայ, մէկ Աստուածածնի պատկեր:
- 190ա ... Յակոբէնց Ղազարն — Բ. (2) լաւ մոմտան:
- 190բ ... Ղարաման դուստր Մարեամն — ետուր մէկ Մաշտոց Սբ. Յակոբայ:
- 191ա ... Մինասն:
- 191բ ... Արղունէնց Յովսէփի որդիք Յակոբն, Մատուրն և իւրանց եղբայր հանդուցեալ Ղազարին — տվին յիշատակ նոր եկեղեցուն մէկ տարայի շաբիր, մէկ ջոխա փեշկիր, մէկ Բուրսոյ բարց ծածկոց:
- 192ա ... Միրիբէկն:
- 192բ ... Պաղտու որդի Նիկողոսն — ետուր նոր եկեղեցուն մէկ լաւ խորհրդանոցի վարաբուր: Եւ իւր եղբօրակին Նօխուտն — ետուր Սբ. Յակոբայ մէկ սիօքր ծածկոց:
- 193ա ... Տէր-Աբրահամն և իւր եղբայր Մարութն — Ա. (1) սակէտուփ Աւետարան, Ա. (1) Աղօթմատոյց՝ Տօնացոյցն այլ հետն: Ա. (1) Յիսուս Որդի, Ա. (1) փոքրիկ Քարոզգիրք, Ա. (1) Տօնացոյց այլ շոկ ետուն Սբ. Յակոբին վախճ, Ա. (1) Չայնքաղ էլ հետն: Տէր-Աբրահամի կինն — Ա. (1) կարպետ, Ա. (1) լճէպ¹⁰⁷, Ա. (1) բարձ, Ա. (1) դօշակ¹⁰⁸ ետ:
- 193բ ... Թիրէն և իւր որդի Անդրէասն — երեք մէկ սուրմայբաշ սկու մահրամայ:
- 194ա ... Տէր Աբրահամի տղա Պօղոսն:
- 194բ ... Ներքի Բականդարէնց Պետրոս և Պօղոս — մէկ արձաթէ կանթեղ Գ. (3) ձակով:
- ... Իսկանդարի կին Մարգարիտն — Բ. (2) լաւ կարմիր փեշկիր:
- 195ա ... Իսկանդարն — Ա. (1) լաւ լական, Ա. (1) լաւ փայրուղ Ա. (1) լաւ խաշ, ՃժԸ. (118) մսխալ, Ա. (1) Թարվիզոյ բանն հաղլուխ:
- ... Ասկանդարէնց Թանէսին և իւր որդի Պօղոսին — երեւ Սբ. Յակոբին մէկ բսկի իւր մաղղմանովն և մէկ սուրմայ էլ բսկուն մահրամայ, շատ լան, թիվն ՌՃԺԳ (1664):
- 195բ ... Խուշուշէնց Միքայէլն — ետուր Բ (2) կարպետ: Եւ իւր դուստր Թանկսօղն — մէկ խալիչայ Սբ. Յակոբայ: Եւ իւր որդի Մկրտիչն — ետուր մէկ պատենի Սաղմոսարան¹⁰⁹:

¹⁰⁷ արար. الحافى — վերմակ:

¹⁰⁸ պրսկ. كشك — ներքնակ:

¹⁰⁹ շնջված:

196ա ... Ազարիայն — Ա. (1) Ճաշու գիրք, Ա. (1) փոքրիկ Հարցմունք վախճ հտ Սբ. Յակոբին:

197ա ... Աթաճանէնց Սահակն — Ա. (1) ատլաս բեմի ծածկոց հտ, Ա. (1) լու քաշած շապի՛ք:

... Տէր-Մարգարին կինն — մէկ շոխա բազրան հտ Սբ. Յակոբայ:

198ա ... Փառակացոնց Մուրատն և իւր կողակիցն Գալիանէն — Ա. (1) ձեռաց խաշ: Ա. (1) թագ հտ, Ա. (1) արծաթէ խաշ: Եւ իւր որդի Ղազարն — մէկ լու գառաֆ շուռչառ: Եւ իւր որդի Մուրատ և Աւուճն — Բ. (2) շաքի՛ք քնձայեցին Սբ. Յակոբայ:

199ա ... Գուլփաշէնց Զանի, Տափուճն — մէկ բաղշայ հտուր Աստուածածնին, Բ. (2) շապիկ հտուր Սբ. Յակոբայ:

199բ ... Առաքել վարդապետն — Բ. (2) փարտակ¹¹⁰, Ա. (1) լու գանձարան, Ա. (1) քաթան կորփիւր հտ, Ա. (1) սհաթ¹¹¹:

200բ ... Ժողովրդեան՝ մեծամեծաց և փոքունց — մէկ լու անօթի հմարամբար¹¹² շինել տվին:

201ա ... Շնհատորին — Ա. (1) Յայսմաուրբ, Ա. (1) գառ շուրչառ, Ա. (1) մարգարտէ վակաս, Ա. (1) շարիկ ուրարով և բազպանով, Ա. (1) մեծ խաշ վախճ հտուր Սբ. Յակոբին:

Գարձեալ Ասլանի կին Շնորհատորն և իւր դուստր Մարիան — մէկ լու տարալի շապիկ, մէկ փէշկիր:

201բ ... |||-ի որդիք ||| և Գրիգորն — մէկ լու ձեռնայխաշ:

202ա ... Գուշտ[ո]նց Մահտասին — Ա. (1) Աւետարան, Ա. (1) Ատենի Սաղմոսարան վախճ հտուր Սբ. Յակոբին:

203ա ... Աթաշանէնց Սահակն, Բաղտոնց Գրիգորն, Բարաճանէնց էվազն, Զիլէնց Ասլանն — Ա. (1) արծաթէ վակաս, Ա. (1) արծաթէ թագ վախճ հտուն Սբ. Յակոբին:

203բ ... Սողոմօն պարոն-տէրն — Ա. (1) պղնձէ թաս հտուր Սբ. Յակոբին:

... Շէկ Ղազարին — Ա. (1) խաշ հտ Սբ. Յակոբին վախճ:

204ա ... Տէր-Աւետիսին — Ա. (1) Մաշտոց հտ Սբ. Յակոբին:

... Գաստակցի վէլիճան — Ա. (1) լանգարի¹¹³ հտ Սբ. Յակոբին:

... Բազրբկաներն¹¹⁴ — Ա. (1) Սարգիս գիրք բերին Սբ. Յակոբին:

204բ ... Վանոնց Մարտիրոսին — Ա. (1) լու գառ շուրչառ, Ա. (1) փոքրիկ խաշ, Ա. (1) թաս վախճ հտուր Սբ. Յակոբին:

... Բարղամն — Ա. (1) Քարոզգիրք հտուր Սբ. Յակոբին:

110 պրսկ. سدره — վարազույր:

111 արաբ. ساعة — ժամացույց:

112 պրսկ. انبار — պահեստ:

113 թրք. لنگری — կերակուրի մեծ աման:

114 պրսկ. بازوگان — վաճառական:

А. Д. ПАПАЗЯН

«КЕТУК» МОНАСТЫРЯ СВ. ИАКОВА СЕЛЕНИЯ АКОРИ

(Резюме)

Поступившая в Матенадаран в 1973 г. и записанная под № 10 573 небольшая, содержащая список пожертвований Акорийскому монастырю св. Иакова рукопись (Кѣтук) имеет определенную историко-ведческую ценность. Список составлен после завершения строительных работ в монастыре и селении Акори в 1663—1671 гг. Рукопись состоит из 204 (формат 13×10 см), листов, каждый из которых относится к отдельному члену общины: в нем перечислены его пожертвования монастырю и специально оставлено место для записи его пожертвований в будущем.

Записи, сделанные в вышеупомянутые годы и в последующие десятилетия, содержат важные данные о специально-экономической жизни, численности, торговых связях населения этого целиком погибшего в 1840 г. во время землетрясения древнейшего селения, о его системах водоснабжения и мелиорации. Эти записи дают также представления об экономическом состоянии монастыря, рукописях его библиотеки и других культурных ценностях.

Издаваемый текст представляет интерес и для этнографов и специалистов армянского языка.

A. D. PAPA ZIAN

LA „KEUTOUK“¹ DU MONASTERE ST. JACQUES
DU VILLAGE AKORI

(Résumé)

Arrivé au Maténadaran en 1973 et inscrit sous le numéro 10 573 le petit manuscrit (Keutouk) contenant la liste des donations faites au monastère St. Jacques d'Akori présente un intérêt déterminé au point de vue de l'étude des sources. La liste a été dressée après la fin des travaux de construction au village d'Akori en 1663—1671. Le manuscrit se compose de 204 feuillets (format 13×10 cm), chacun desquels concerne un membre de la commune: ses donations au monastère y sont inscrites et on a laissé de la place libre pour inscrire ses donations futures.

Les inscriptions faites aux années mentionnées et durant les décennies suivantes contiennent des données importantes se rapportant à la vie sociale et économique, au nombre d'habitants et aux relations com-

¹ Livre des Donations.

merciales de cette localité fort ancienne ayant complètement disparu lors du tremblement de terre ee 1840, de ses systèmes de distribution d'eau et de bonification. Ces inscriptions donnent également une idée de la situation économique du monastère, des manuscrits de sa bibliothèque et des autres valeurs culturelles.

Le texte publié est également important pour les ethnographes et les spécialistes de la langue arménienne.

Բ Ա Ն Ա Ն Ա Ն Ա

ՄԱՍԻՆ Ա ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ
ԱՆՍԵՆ Ա ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Գ Ի Տ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

Այս փոքր գիրքը նվիրված է հայ հասարակությանը և նրանց ցուցաբերում է մեր հասարակության մասին իմ անհատական տեսակետները և իմ անհատական փորձը։ Այս գիրքը նվիրված է նաև մեր հասարակությանը և նրանց ցուցաբերում է մեր հասարակության մասին իմ անհատական տեսակետները և իմ անհատական փորձը։

Այս գիրքը նվիրված է հայ հասարակությանը և նրանց ցուցաբերում է մեր հասարակության մասին իմ անհատական տեսակետները և իմ անհատական փորձը։ Այս գիրքը նվիրված է նաև մեր հասարակությանը և նրանց ցուցաբերում է մեր հասարակության մասին իմ անհատական տեսակետները և իմ անհատական փորձը։

Այս գիրքը նվիրված է հայ հասարակությանը և նրանց ցուցաբերում է մեր հասարակության մասին իմ անհատական տեսակետները և իմ անհատական փորձը։

Այս գիրքը նվիրված է հայ հասարակությանը և նրանց ցուցաբերում է մեր հասարակության մասին իմ անհատական տեսակետները և իմ անհատական փորձը։

Այս գիրքը նվիրված է հայ հասարակությանը և նրանց ցուցաբերում է մեր հասարակության մասին իմ անհատական տեսակետները և իմ անհատական փորձը։

Բ. Լ. ԶՈՒԳԱՍՉՅԱՆ

ՀԱՅԵՐԵՆ ԶԵՌԱԳՐԵՐ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԻԱՑՅԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒՄ

1971—72 թթ. ձմռան ամիսներին մասնավոր այցով գտնվելով Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում, հնարավորություն ունեցանք ծանոթանալու տարբեր քաղաքների թանգարաններում ու գրադարաններում, ինչպես նաև առանձին անհատների մոտ պահվող հայկական ձեռագրերի: Որոշ անձինք, մեր խնդրանքով, իրենց պատկանող ձեռագրերը նվիրաբերեցին Մաշտոցի անվան Մատենադարանին, որտեղ հազարավոր այլ ձեռագրերի հետ դրանք հավերժ կպահվեն իրենց նվիրատուների անուններով: Եղան և այնպիսիք, որոնք սիրահոժար թույլատրեցին նկարագրել իրենց մատյանները և քննարկնակել դրանց հիշատակարանները:

Միացյալ Նահանգների գրադարանների հայկական ձեռագրերի փոքրիկ հավաքածուների մանրամասն նկարագրությունը պատրաստել է Կալիֆորնիայի համալսարանի Մերձավոր Արևելքի բաժնի վարիչ պրոֆ. Ավետիս Սանջյանը, որը բարյացակամորեն մեզ տրամադրեց իր նկարագրած 160 ձեռագրերի ցանկը: Սրանից դուրս Կոնգրեսի գրադարանում (Վաշինգտոն) և Ս. Երրորդություն հայկական եկեղեցում (Ֆրեզնո) ծանոթացանք մինչ այդ ոչ մի հայագետի կողմից չնկարագրված մի քանի հայերեն ձեռագրերի, որոնք անգամ գույքագրված ու համարակալված չէին, ուստի նպատակահարմար գտանք դրանք ևս նկարագրել և մյուս մատյանների նկարագրության հետ մեկտեղ հրատարակել: Ֆրեզնոյի ձեռագրերը մեզ հայտնի դարձան այդ քաղաքից մեկնելուց մի քանի ժամ առաջ, ուստի միայն կարողացանք դրանց հիշատակարանների լուսապատճենները վերցնել:

Նկատի ունենալով, որ այս ձեռագրերի նկարագրությունը, մեր տրամադրության տակ եղած ժամանակի սղություն պատճառով, կատարում էինք շափազանց շտապ, հնարավոր է, որ լինեն որոշ վրիպումներ, որոնց համար խնդրում ենք ներողամիտ լինել:

ԱՄՆ-ում կատարած մեր աշխատանքների մասին 1972—74 թթ. մի քանի հոդվածներ ենք տպագրել մեր հանրապետության թերթերում ու հանդեսներում, որտեղ զնահատանքի խոսք ենք ասել մեր միջոցով ձեռագրեր և թանգարանային այլ արժեքներ հայրենիքին նվիրաբերողների հասցեին. օգտվելով այս պատեհությունից մեկ անգամ ևս մեր խորին շնորհակալությունն ենք հայտնում բոլոր նրանց, ովքեր սիրահոժար մեզ օգնեցին հայտնաբերելու հայկական ձեռագրերի նոր հասցեներ, ինչպես նաև նրանց, ովքեր հայրենասիրաբար իրենց մատյանները նվիրաբերեցին Մատենադարանին:

ԱՄՆ կատարած մեր շրջագայությունը ցույց տվեց, որ դեռևս գիտությունն անծանոթ հայկական շատ ձեռագրեր կան՝ ցրված աշխարհով մեկ, ուս-

տի անհրաժեշտ է դրանք հայտնաբերելու նպատակով ծրագրված աշխատանք կատարել:

1

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

(Լոս Անջելոս, Արշակ Տիգրանյան, № 2)

Լիստնկա — Միժեռնոյն

ՁժԹ — 1270

Գրիչ՝ Բարսեղ: Ստացող՝ Հովհաննես: Թերք՝ 328: Նյութ՝ մազաղաթ: Մեծուքյուն՝ 12,8×17,8: Գրություն՝ երկսյուն: Գիր՝ բուրգիր: Տող՝ 19: Մանրանկարչություն՝ Խորան 8 (Եւսեբիոսի թղթով և համաբարբառ կանոններով): Մատթեոս՝ 10բ, Մարկոս 99բ, Ղուկաս՝ 159բ, Հովհաննես՝ 252բ: Կիսախորան՝ 11ա, 100ա, 160ա, 253ա: Լուսանցազարդ՝ բուսական: Զարդագիր՝ թռչնագիր: Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ դրոշմազարդ: Վիճակ՝ բավարար:

Հ ի շ ա տ ա կ ա Ր ա ն

Գրչի

251բ. Ով հրաշափառ և երջանիկ երկնաւոր հրեղէն դասուն... Հեղ յիս՝ յանարժան ծառայս քո ի Յովհաննէս և ի մեղուցեալ գծողս Բարսեղ, զգթութեան վտակս և մի՛ տար, Տէ՛ր, դատ ընդ ծառայիցս քո, որ ոչ արդարանամք, այլ մաղթանաւք մաւր քո, Քրիստոս, զմեղաց լուծն մեր խորտակեա՛ և քաւեա՛, և քեզ փառք յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն, ամէն:

Ո՛վ ամեներջանիկ և դասք սրբազան քահանայից, որք հանդիպիք աստուածային սուրբ Աւետարանիս, յիշեսցիք [ի] Տէր զարբայն Հայոց զլէսն և զբարեպաշտ թագուհին իւր զԿեռան և զորդին իւրեանց Կոստանդին՝ զբարի շառաւիղն ի բարի արմատոց, որոյ Տէր Աստուած տացէ ժամանակս երկայնս և խաղաղականս և զաւրացուցէ ի վերայ թշնամեաց խաշին Քրիստոսի և սարագայից ամաւք շնորհեսցէ մեզ ընդ երկայն աւուրս. ամէն, ամէն: Եւ որ զմեզ յիշէա աղաթիւք, և՛ նա եղիցի յիշեալ:

323բ. Ի յեթն հարիւրորդի տասներորդի իններորդի (1270) թուարեբութեան տումարի Հայոց, յառաջնորդութեան և դիտապետութեան անբիժ հեղինակին և յաջորդութիւն Աթոռոյ սրբոյն Գրիգորի՝ Տեառն Յակոբայ և ի թագաւորութեան Կիլիկեցոց նահանգիս Հեքմոյ բարեպաշտի, և ի պարոնութեանն Հայոց Առնի՝ որդոյ Հեքմոյ արքայի, զոր Տէր Աստուած տացէ սոցա ժամանակ խաղաղութեամբ երկայն տմաւք, և յետ յայսմ աշխարհ և ի հանդերձեալ կեանքն զանսպառ բարիսն սարգեկեսցէ: Նաև երջանիկ ամենաւրհնեալ ամուսնոյն Առնի՝ Կիր Աննայի և դեռարոյս մանկան նոցա Հեքմոյ տացէ Յիսուս Քրիստոս հոգի հեզութեան և իմաստութեան և երկիղ աստուածապաշտութեան և բողոժ ժամանակ խաղաղութեան և հանդիստ յաւիտենական ի յանվախճան կեանսն: || (324ա) Վասն որոյ աղաշեմ զամենեսեան առ հասարակ, ես նուաստքս Յոհաննէս, յետինս յորդիս եկեղեցւոյ, որ ցանկացող եղայ այսմ լուսանցիղձ և կենսակիր, քառաշահեան, մշտալոյս բանից Տեառն մերոյ Յի-

սուսի Քրիստոսի աւետեաց Աւետարանիս, և ստացա զսա քաղում աշխատութեամբ ի լուսատրութիւն մանգանց նորածնելոց՝ նոր Սիովնի և ի պայծառութիւն սրբոյ եկեղեցոյ, ի բժշկութիւն հիւանդաց և ի վանում այսոց շարաց, ի պարծանքս քրիստոնէից և փառքս Քրիստոսի Աստծոյ մերոյ, ի յիշատակ հոգւոց մերոց և ծնաւդաց և բնաւ դարմից և կենդանեաց և մեռելոց՝ սորա, որ ստա[ցաւ] ի յարդար վաստակոց իւրոց՝ ի վայելումն անձին իւրոյ և թորոսի հանգուցելոյն ի Քրիստոս և յիշատակ Գրիգորի քահանայի և կենակիցն իւրոյ Հովսէփի մէ*, և ամենայն հաւատացելոց ննջեցելոց:

Արդ, ս'վ սուրբ ճգնազգեայ կրաւ||(324բ)նաւորք և առաքելագումար դասք քահանայից, յորժամ վայելէք ի քաղցրաճաշակ, եղեմատունկ, աստուածառոյզ վտակաց աստուածային աւետարանական քանիցս, յիշեսջիք առաջի գնելոյն Քրիստոսի գտացող սորին զՅովհաննէս՝ ողորմութիւն գտանել յահեղ աւուրն ի մեծի ծագմանն յաներեկ ատենին, մանաւանդ զգծող սորին՝ զԲասիլ քահանայ, որ ի քաղում աղաշանաց յանձն էառ զգծել սորին քաղում աշխատութեամբ և տկար մարմնով յանխաղաղ նաւահանդիստ՝ այսր և անդր շրջելով յայրս և ի ծէրպս, զոր իմաստուն ընթերցողքդ և հմտական մտառութեք ճանաչէք զարուեստ և զիմաստութիւն, որ ի սմա գանձեալ կայ, վասն որոյ աղաշեմ զամենեանն՝ ընդ ստացողիս և զգրիչ յիշեսջիք ի Տէր, ողորմութիւն գտանել ի Քրիստոսէ: Եւ || (325ա) նայն ինքն հասարակաց պարգևատուն՝ ամենեցուն ողորմեսցի՝ ստացողիս և գրչին և այսմ յիշատակարանի գրողիս ի վայելողացդ. ամէն:

Արդ, գրեցաւ սա ի Լեառնս Կարմիր, մերձ յանառիկ դղեակն Բարձրբերդ, ի վանքս Լիսոնկա, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնին և Սուրբ Նշանին, և աւարտումն սորա՝ ի յանապատս Միծոնրոյն եղև... ||:

326բ. Յերեսս անկեալ աղաշեմ զամենեանն, որք պատահիք սմին, յիշեցէք ի սրբամարտր աղաթս ձեր զերիցս երանեալ ծերունի պատվական քահանայն Յովհաննէս Գոմնոզեցի, որ զարիւնակն շնորհեաց, նաև զգրող արիւնակին զՂարստակէս, և Տէրն փառաց ամենեցուն ձեզ և մեզ ողորմեսցի առ հասարակ ի յահեղ հրապարակին, որ գործք թագաւորեն և սատանայ ամաւթ լինի:

Հեաագայի

ա. 327ա. նաև զպատճառ եղեալ կազմութեան սորա զքեռ թագաւորին Հայոց Հեքմոյ և զորդի աստուածասիրի և բարէպաշտի Կոստանդեա թագաւորահարն զՀռեփսիմի կրանաւորն յիշման արժանի արասջիք, և զկազմող սորա զԳրիգոր փակակալ և զեղբայր նորին զՍտեփանոս վանական քահանայր:

բ. 327ա. Զվերքստին նորոգող սուրբ Աւետարանիս զպատուական քահանայն զՏէր Մարտիրոսն յիշեցէք ի Քրիստոս, ս'վ մանկունք սուրբ եկեղեցոյ և դասք լուսերամից, զի ետ նորոգել և կազմել զսուրբ Աւետարանս՝ յիշատակ հոգոյ իւրոյ և ծնաւդացն իւր՝ Չրախին և իւր որդոյն՝ Ֆառաշատին և իւր կողակցին, և մարն իւրոյ՝ Մարիամին, և եղբարն իւր՝ Պրահիմին, և ամենայն արեան մերձաւորա || (327բ)ցն իւր՝ հրնոցն և նորոցն, կենդանեաց և հանգու-

* Յրիվ հատվածը գրված է այլ ձեռագրով քերված տողի վրա:

ցելոցն, և որ յիշէ և յիշման արժան աննէ՝ յիշեալ լինի ք Քրիստոսէ Աստուծոյ մերոյ իւր միւսանգամ գալըստեանն. ամէն:

Դարձեալ կրկին անգամ յիշեցէք ի մաքրափայլ յաղաթս ձեր զՏէր Մարտիրոսն և զկողայկիցն իւր և ծնաւզսն իւր և լի բերանով Աստուածողորմի ասացէք, և Աստուած ձեզ ողորմեսցի. ամէն:

Եւ դարձեալ յիշեցէք ի յերկնայթռիչ աղաթս ձեր զկազմող սուրբ Աւետարանիս՝ զԿողոյ սուտանուն սարկաւազս, որ տառապեալ եմ և կորեալ և յուժ կոխան եղեալ փորձողին, բայց յուս զՔրիստոս ունիմ և զՏիրամայր սուրբ Աստուածածինն: Կազմեցօ սուրբ Աւետարանս ի թվին Ռժէ (1568). ամէն, ամէն:

գ. 1ա. Մտոայ Տեառն՝ մեղսալի Տէր Մովսէս քահանայս թ[ւ]ոյս ՌՄԶ (1821) ամի սեպտեմբերի ժն (15) եկի Մերաին, օթէվանս մեր եղև Ամբէցի Ղազաննի Վարա[.] Եան պարոն Մելիֆոնին, զոր և խնդրեմ ի Տեառն[ւ]տացէ կիեանս երկարս, շէն և պայծառ պահեսցէ. ամէն:

գ. 1ա. Թուին ՌՄԶԳ (1824) փետրվարին եկի Մերաին Ղազանչի պարոն Մելիֆոնին տուն, ես՝ Սուրբ Դանեալայ ըսպասաւոր Մելիֆսէք վարդապետս, և վասն իմ մեղացս քաղաքն մահսարայ եղաւ (շրջապատվեց), մնացի. Տէր Աստուած այց արասցէ. ամէն:

ե. 328ա. Պատճառ գրոյս այս է, որ ես մեղապարտ Տէր Կարապետ եկի ի սուրբ Երուսաղեմայ նւիրակութիւն ի թւին ՌՄԶԳ (1824), ես |||:

գ. 3ա. (Գրչափորձ) Հասցէ գիրս Տիարպափիւ Հասան փաշի խանն Չալապիզատա մահտեսի խօճայ պարոն Յակոբին ձեռն ի բարին. ամէն (նույնը՝ 9ա):

է. 189ա. 1867 հոկտեմբեր ամսոյ զնեցի զԱւետարանս ի Տիգրանակերտ, յորժամ յուղի էաք զնալ ի Սղերդ՝ ձեռնադրելոյ հովիւ նոցա զԱլիաս նիկոմեացին:

Ս. Դարեան Սիմէօն հովիւ աւետարանական հայոց ի Բաղէշ: Ես ծնընդեամբ Սասունցի Փրնկոյի տունէն, Չիբեճաց գիւղէն:

2

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

(Նյու-Յորք, Հ. Փ. Քրաուզ)

ԺԳ—XIII

Գրիչ Վարդերի ընդօրինակած երկաթագիր մեծադիր թղթյա այս մատյանը հնագետ ու պատմ. արան, Թուրքիայում Ֆրանսիայի նախկին դեսպան ժան Պոզիի մոտ տեսել և նկարագրել է Արտ. արք. Սյուրմեյանը (տե՛ս «Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Եվրոպայի մասնաւոր հաւաքումներու», Ա, 1950, էջ 5—8): Ժ. Պոզին մատյանս գնել է 1936 թ. Կ. Պոլսում Ալեանաք անունով մեկից:

1971 թ. ապրիլի 30-ին ժ. Պոզիի ձեռագրերն ու այլ հնություններ աճուրդի հանվեցին Փարիզում, որտեղ և այս ավետարանը ձեռք բերեց նյույորքաբնակ դրավաճառ Հ. Փ. Քրաուզը (16 East 45th st., New York):

Պրն. Հ. Քրաուզը հոժարակամ մեզ ծանոթացրեց ձեռագրին և մեր խնդրանքով արամադրեց մանրանկարների սլայդները:

3

ՄԱՍՆ ՂՈՒԿԱՍՈՒ ԱԻԵՏԱՐԱՆԻ

(Նյու-Յորք, Ժյուլյեն Հովսեփյան)

ԺԳ—ԺԴ—XIII—XIV

Թերթ՝ 1: Նյուք՝ թուղթ: Մեծուքյուն՝ 12×9,5: Գրուքյուն՝ միասյուն: Գիր՝ բուրգիր: Մանրանկարչություն — Մկրտություն (պահպանված են Հիսուսի և Հովհաննես Մկրտչի գլուխները): Վիճակ՝ եզրերը պատված, մանրանկարը դունաթափ:

Մնք. Այս պատանիկը 1972 թ. փետրվարի 11-ին Նյու-Յորքում տողերիս գրողի միջոցով Ժ. Հովսեփյանը նվիրել է Մաշտոցի անվան Մատենադարանին (Պատանիկ № 1913):

4

ԱԻԵՏԱՐԱՆ

(Սան Ֆրանցիսկո, Ն. Մարտիկյան, № 5)

Եղեգիս

ՉԾԵ—1306

Գրիչ և ծաղկող՝ Սարգիս կր.: Ստացող՝ Դանիել: Թերթ՝ 453: Նյուք՝ թուղթ: Մեծուքյուն՝ 24×31,5: Գրուքյուն՝ երկսյուն: Գիր՝ բուրգիր: Տող՝ 15: Մանրանկարչություն — Խորան (համարաբրատով՝ կանոն Բ, է-Ը)՝ 137բ, 140բ, Հարություն Ղազարու՝ 138ա, Հարություն Քրիստոսի՝ 351ա, քայքայված տարբեր մանրանկարների մասերից կազմված մի թերթ՝ 139բ, Իջեցումն խաչից և Հովհաննես ավետարանիչ (երկու նկարների տարբեր մասերը իրար են միացված)՝ 352բ, Ինքնատիպ լուսանցազարդեր, յուրաքանչյուր ավետարանի դարդազրերը արված են տվյալ ավետարանիչի խորհրդանշանով: Վիճակ՝ վատ, թանաքակեր:

Մնք. Ավետարանից պակասում են բազմաթիվ թերթեր, կազմ և պահպանակներ չունի, թերթահան է: Սքանչելի մանրանկարները վնասված են:

Ե. Լալայանը այս ձեռագրի մասին խոսում է իր «Նախիջևանի գավառ» ուսումնասիրության մեջ (տե՛ս «Ազգագրական հանդես», գիրք XII, 1905, էջ 171) և քերում է գրչի հիշատակարանի մի փոքրիկ հատվածը, որը և վերահրատարակված է պրոֆ. Լ. Խաչիկյանի «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններում», Երևան, 1950, էջ 42:

Այս Ավետարանը Ե. Լալայանը տեսել է վերին Ազուլիսի Ս. Հովհաննու Մկրտչի եկեղեցում, սակայն թյուրիմացաբար նշել է որպես մագաղաթյա ձեռագիր: Լալայանը գրում է, որ ձեռագիրը ավետարանիչների պատկերներ ունի, մինչդեռ ներկայումս միայն Հովհաննես ավետարանիչի պատկերի մի մասն է պահպանվել:

Ինչպես տեղեկանում ենք ձեռագրի վերջին կցված հիշատակագրություններից (453ա և 459բ), Ազուլիսի դեպքերից (1918 թ.) հետո այն տարվել է

Թավրիզ և վաճառվել: Հավանաբար հենց այդ ժամանակ էլ Ավետարանը կազմահան է արվել և մեծարվեստ մանրանկարները բարբարոսաբար պատանուովել են:

Չեռագրի մի քանի էջերի վրա դրված գրաքննչական պարսկերեն կնքադրոշմը (مر اجده و تفتيش شد. سنه ۱۳۱۰) (Թավրիզ), ստուգվեց և քննվեց, 1310=1931 թ.) ենթադրել է տալիս, որ 1931 թ. իրավունք է ձեռք բերվել Ավետարանը Իրանից դուրս տանելու համար:

40-ական թվականներին ձեռագիրը գտնվել է նյույորքաբնակ գորգավաճառ և հնահավաք Պարույրյանի մոտ, որից և ձեռք է բերել Ն. Մարտիրոսյանը:

1972 թ. հունվարին Սան-Ֆրանցիսկոյում տողերիս գրողը այս ձեռագիրը նվեր ստացավ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի համար (№ 10525):

Հ ի շ ա տ ա կ ա ր ա ն

Գրչի

450ա, Աստուածապետականին բոլոր ինքնութիւնքն ի վեր ... || ... (450բ) ...Արդ, այսմ աստուածունակ և բրիստոսազար սուրբ Աւետարանիս փափաՎելի տենչմամբ ցանկացեալ աստուածասէր և ցանկալի այրս Դանիէլ և ի Թուականութեան Հայոց ՉՄԾ (1306) ետ գրել զսա և ծաղկեալ ոսկեզարդ տնարինականաւք ի ձեռն իմոյ մեղսաներկ և անպիտան կրանաւորի՝ Սարգսի, ի մայրաքաղաքս Եղէգիս, ընդ հովանեաւ երից տաղաւարացս՝ Սուրբ Կարողիկէիս և Սուրբ Աստուածածնիս և Սուրբ Նախավկայիս, ի յաշխարհակալութեան զան Խաւպանտին, զոր ազգն Իսմաէլի սուլտան անուանեն, ի Թագաւորութեան Հա[յ]ոց Հերմո[յ], և յիշխանութեան այսմ նահանկի իշխանաց իշխանի բարեպաշտ և ամենաւրհնե[յ]ն Բուրթէլին և Բուղտաին՝ որդոց բրիստոսասէր և փառազարդ իշխանաց իշխանի էլիկումին՝ որդո[յ] մեծին Տաւաթին զոր Տէր Յիսուս յերկար ժամանակեա[յ] արացէ մեզ ընդ երկայն աւուրս, ի հայրապետութեան աստուածապատիւ Տեառն Գրիգորի Անաւարզեցո[յ] Հա[յ]ոց կաթողիկոսի, ի վերադիտողութեան տանս Սիսակա[յ] սուրբ և ընտրեալ քաջ հոռտորի և անյաղթ սոփեստի Տէր Յովանէսի Աւրպէլ արքեպիսկոպոսի, որդոյ իշխանաց իշխանի Լիպարտի, յաջորդող և ամոռակալ զկնի Տեառն Սաեփանոսի, զոր տացէ զսա մեզ Տէր ընդ երկայն աւուրս ուղեղ վերակացութեամբ:

Արդ, բարի և աստուածասէր այր Դանիէլ՝ որ || (451ա) դի Մանուէլի, հա[յ]եցեալ և իմացեալ, թէ այսմ կենցաղս դիրաւ սպառելոց է և վաղիւ կորընչելոց և նկատե[յ]լ զիմանալի աշխարհն և ցանկացեալ սիրոյն Քրիստոսի, ստացաւ զսա ազնական և բարեխաւս իւր և ծնաւղաց իւրոց, հար իւրոյ՝ Մանուիէլի և մար իւրո[յ] տիկնոջն բարի ամուսնո[յ] իւրոյ՝ արքատիկնա[յ] և ծնաւղաց իւրոց և բրիստոսատուր զաւակաց իւրոց՝ Մուսէսի, Մանուիէլի և այլոցն, և հոգևոր որդո[յ] ըստ աւազանին Դարի Թավրիթեցոյ, որ և զիս յորդորեաց յայս գործս բարի, և հարազատ եղբարց իմոց՝ Պարսամին և այլոցն:

Արդ, ես անարժան ծառայս Աստուծոյ Դանիէլս ի գուճ անկեալ աղաչեմ զձեզ՝ զկայծակնաճաշակ և զաստուածամարտր սուրբ քահանայսդ և զայլ ամենայն հաւատացեալսդ, որք ժողովիք առ դուրս Սուրբ Կարողիկէիս, որք ընթեռնուք և աւգտիք և որք լսէք և ի միտ առնուք, վասն սիրոյն Քրիստոսի, յիշեցէք զիս և զվերազրեալքս ի սմա, և Աստուած զձեզ յիշեսցէ յայսմ աշխարհի և ի

հանդերձեալն չիրում արքա[յ]ութեան, և դուք և մեր առ հասարակ ի միասին արհեստի եղիցուք ի շնորհաց Որդոյն Աստուածոյ, գամէնն և զեղիցին ասացին սուրբք և հրեշտակք, որպէս և նմա փառք յաւիտեանս:

137բ. Զամէնարհնեալ այրն Աստուածոյ գ՛Դանիէլն յիշեցէք ի Քրիստոս և աստուած զձեզ յիշէ:

224բ. Յիշեցէք ի Քրիստոս գ՛Դանիէլն և զժնաւոս նորա:

354ա. Քրիստոս, յիշեա գ՛Դանիէլն և զժնոզս նորա:

449բ. Մժշլբմ, լըբւ վբրժոհջ վժթժշղմ (= Սարգիս գրիշ յիշեցէք յաղաւթս):

Թէ կարդաս՝ դպիր ես և թէ ոչ՝ մի մեղադրել, պատճառ իմաստից է:

Որ յայս սուրբ Աւետարանէս թուխթ որոշէ վասն կտրելոյ, որ որոշել լիցի և նա ի շնորհաց Հոգոյն Աստուածոյ:

450ա. (Ներքի լուսանցեում այլ գրչով լուծված է առաջարկվող գաղտնագիրն և առաջարկված նորք):

Եզրայր սիրո, և խոհեամ բատ հանճարո, ծանիր փակեալ գիրդ այս թէ՛ զՍա[ր]գ[ի]ս գրիշ յաղ[աւթս] յիշեցէք:

Ապա թէ այլ գրես համանգամայն գորոյ որ կամիս կամ զառաջին գրերն գրէ՝ կամ զվ[երջին]: Այս մինն յառջնէն է և մինն ի յետնէն: Եւ գիմս կարդա. ք՛, ք՛, ք՛, լ՛, լ՛, է՛, պ՛, խ՛, տ՛, դ՛, ք՛, ք՛, է՛, |||:

Հետագայի

ա. 452ա. Զվերջին նորոգաւո այս լուսաւոր մաքրափայլ և մեծապայծառ սուրբ Աւետարանիս, բարեմիտ և զսրբասէր և մեծահաւատ առն Ղամբար, որ ետ կազմել զսուրբ Աւետարանս՝ յիշատակ իւրն և իւր ծնաւդացն, հարն՝ Իսպահանջին և մարն՝ Խոնդկարին և կենակիցն իւր՝ Ուլուղանին, պահապան իւրն և իւր զաւակացն, և ետ նորոգել զսայ ի հալալ ընչից իւրոց և բրժիշկ հոգոյ իւրոյ, կցորդ, լոյս և ապաւէն առ Քրիստոս և ճար՝ ճանապարհին վերջին և բանալի՝ դրան արքայութեան և գանձ՝ յերկինս անկողոպտելի և առ Քրիստոս միջնորդ և բարեխաւս իւրն և իւր ծնաւդացն և ամենայն արեան մերձեաւորացն, ամէն:

Կարձեալ աղաչեմ յիշեցէք ի մաքրափայլ յաղաւթս ձեր Զաւէնս քահանայ հանդերձ ծնաւդարն, ընդ նմին և զԱստուածատուս, որ աւգնական եղէ ի կազմելն սորայ. և որ շատ և որ սակաւ աշխատանք ունին ի յայս սուրբ Աւետարանս, Աստուած միոյն հարիւրապատիկ տացէ այժմ և ի հանդերձելումն. ամէն:

Աղաչեմ զձեզ, ով սուրբ ընթերձողք, յորժամ ընթեռնուք կամ արինակէք, խնամքով բռնէք, զի թուխտն խիստ բարակ է և բազում աշխատութեամբ կազմ եղաւ, զի յոյժ հնացեալ էր և ծերացեալ այս սուրբ Աւետարանս: Ի թվականիս ԶԽՔ (1494) կազմեցաւ:

բ. 452բ. Եւ դարձեալ յիշեցէք ի մաքրափայլ յաղոթս, ով հարք իմ և եզրայրք, զվերջին գրող սուրբ և կենսատու, ամենափրկիչ Աւետարանիս ընթերձողք,

ԶՍտեփաննոս մեղօք լցեալ
Եվ քահանայ անուամբ կոչեալ,
Բայց ի գործոց յոյժ հեռացեալ,
Զելով միայն կեղծաւորեալ,

Ի յաշխարհէ արեաց նմանեալ,
Բազում տեղիք շրջագայեալ,
Յետոյ եկեալ ի յայս բնակեալ,
Որ Ազուլեայ վանք կոչեցեալ,
Որ է Թօմաս սուրբ առաքեալ:

Արդ, ի Թվականութեանն Հայոց ՌՄԻ և Բ (1773) եղև նորոգումն սուրբ Աւետարանիս, որ անկեալ է ի ձեռս անօրինաց, որ և եղեն պատշառ սորայ նորոգելոյն Ազուլեցի Օվանէսի որդիք՝ Մկրտիչն, Կարապետն, Զափարիայն և Յարութիւն, Աստուած իւրեանց կար և կարողութիւն տացէ, գործոց նոցին քարիաշոգումն տացէ, և իւր ծնողացն և համայն ննչեցելոցն հանգիստ և արքայութիւն պարգևեացէ, և իւրանքն որքան կենդանի են, սուրբ Աւետար[ան]իս զօրութեամբ ամենայն շարեաց և փորձանաց փրկեալ ազատեացէ. և թէ հարցանէք սոցա՝ մականուամբն Շեխինց տղայքն: Եւ յետ նորոգելոյն Դ (4) Ե (5) դարի անցաւ, գրող շի գայր, որ սորա սակասն գրէր և լցուցանէր. յարկ եղև մեղաւորիս, սորա սակասն գրեցի խիտ նեղութեամբ, զրա (որովհետև) աչքս չէր տեսնիլ, ձեռքս կու դողայր. ծերութեան ժամանակիս կարողութեամբն Աստուծոյ աւարտ հասուցինք: Ով որ որ ընթեանուր, գրի խոշորութեան և սղալանացն ներումն շնորհէք, քանզի կար մեր այս էր:

Արդ, ազաշեմ, զձեզ, ով ընթերձողք սուրբ Աւետարանիս, միով Հայր մերիւ յիշեցէք զվերոյգրեալ նորոգողքն, և զգրողն յիշեցէք և Աստուած ողորմի ասացէք, և դուք յիշեալ լինիք առաջի Քրիստոսի, ամէն:

Եղև նորոգումն ի հայրապետութեան սուրբ էջմիածնի տեառն Սիմէոն կաթողիկոսի և սուրբ ուխտիս առաջնորդ Թօմաս վարդապետի. լիցի երկար կեանս. ամէն:

գ. 453ա. «Արտագրութիւն յիշատակարան»

Ի 1827 ամի Տեառն և ժամանակս խոովութեանց պատերազմի Ռուսաց և Պարսից, եկին յանկարծ հէնք բարբարոսք յաւանն մեր Ազուլիս, որ առ զեւտովն Եւասիսայ, և անողորմաբար զգրաւեցին զազգս մեր, և աւերեցին շէնս մեր, ընդ նոյն յափշտակելով և զեկեղեցին, և զսուրբ սքանչելագործ Աւետարանս զայս: Որ և երբեմն ի գիրառէ (՞) ազատեալ է ի տոհմէն Շիխեանց: Իսկ արդ մեք շորթիւ կորարքս Գեորգ, Թեան, Զափարեայ, և Յովհաննէս Մկրտչին Հ[ա]յիս[ա]յաբեանց Վերին Ազուլեցի. վառեալ ի սէր սուրբ հաւատոյ, և ազգի, և եկեղեցւոյ, գնայաք ի զանազան տեղիս դառն աշխատանք կրելով հարց և փորձ արարեալ և ի հրաշագործութենէ նորայ գտեալ՝ և բարբարոսաց տեալ բազում գանձս՝ յետս դարձուցաք. և մեծաւ հանգիսին հանգուցաք յեկեղեցւոյ Սուրբ Յովհաննէս Մկրտչին Խեցեայձորայ թաղին:

Եւ արդ յերեսս անկեալ պաղատիմք զմաքրումից ընթերցողաց և շերմեանդ հանդիսողաց սուրբ ամենափրկիչ ձեռագիր կարմրակազմ Աւետարանիս և նոր Կտակարանիս Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, յիշեսչիք ի Քրիստոսոյոյսս ամենից մաքուր ազօթիւք զծնողսն մեր, զազգս, և զընտանիս և զմեզ զկենդանի յիշատակս նոցա, որպէս զի արժան ազօթիւք ձերովք և բարի մաղթանօքն հաշտեացի ընդ նոսա և ընդ մեզ ամենագօր անաշառ դատաւորն ի միւս անգամ գալատեան իւրում, յիշեսչէ և զամենայն հաւատացեալս յարքայութեանն ե[ր]կնից պարգևելով մեզ զխոստացեալ պարգևս միսիթարական ձայնիւ և երանական և կենդանի մնացելոյս օրհնեացէ զերկրաւոր զկեանս՝

պահելով ի խաղաղութեան, և յիշողքը յիշեալ լիջիք առաջի Քրիստոսի Աստուածոյ մերոյ ի հանդերձեալ աշխարհի. ամէն: Ի 1848 ամի, ի 25 հոկտեմբերի ամսայ:

Իշնչանալու ենթակայ սոյն յիշատակարանը արտագրեց* ի 1931 թ. մայիս 2-ին ի Քարիզ (Պարսկաստան):

453թ. 1918 թի Ա. Բուլիսի կոտորածից թալանին Ա. Բուլիսն էր և բերում են ճախում Պարսկաստան՝ Քարիզում և Խոյում:

1921 թ. Քարիզ. Գարսէվան Սողոմոնեան, տարագիր Մաղկածոցի: (Նույն էջի վրա գրոշմաթուղթ). «Made in Persia, Աւետարան, № 21»:

5

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

(Վաշինգտոն, Կոնգրեսի գրադարան, Artn. MS № 4)

Երուսաղեմ

· 92—1321

Գրիչ՝ Ներսես արեղա: քերք՝ 562 էջ: Նյութ՝ թուղթ: Մեծուրյուն՝ 12,5 × 14: Գրոքյուն՝ երկսյուն: Տող՝ 21: Մանրանկարչություն—Կիսախորան՝ յուրաքանչյուր Ավետարանի սկզբում: Լուսանցազարդ՝ բուսական: Զարդագիր՝ հանդուցագիր: Գույներ՝ սև, երբեմն կարմրադեղով: Կազմ՝ գրոշմազարդ կաշեպատ տախտակ, աստաուր՝ մետաքսե գործվածք: Պահպանակ՝ վերջում երկու թերթ թղթե ձեռագրից (ԺԳ—ԺԴ դարեր): Վինակ՝ բավարար, միայն կազմի վերևի աջ անկյունը շարզված, կաշին պատուված:

Մնթ. Ձեռագիրը թերթակալված չէ. էջաքանակը՝ ըստ գրադարանի քարտի: Մատթեոսի Ավետարանի սկզբնաէջի վրա՝ կնքադրոշմ «7260»:

Ձեռագրին կցված անգլերեն շորս էջանոց մի նամակում, գրված 1891 թ. հուլիսի 22-ին Քլիֆոն Սփրինգսից (Նյու-Յորք), հասցեագրված դր. Հ. Ֆոսթերին, նամակագիր Մերի Փ. Ռայթը հայտնում է, որ ինքը քննել է միս Բուշի կողմից Հ. Ֆոսթերին նվիրված ձեռագիրը, և տեղեկություններ է տալիս գրչի, ժամանակի և բովանդակության մասին: Նամակագիրը ըստ երևույթին, ծանոթ չի եղել հայկական տոմարին, ուստի և ժամանակի համար նշում է ոչ ոչ քան 14-րդ դար, մինչդեռ հիշատակարանում պարզ գրված է հայոց 92 թվականը (1321):

Հ Ի Չ Ա Տ Ա Կ Բ Ե Ը

Գրչի

Փառք... Գրեցաւ յուսապայծառ և սուրբ Աւետարանս այս ձեռամբ մեղապարտ գծողի Ներսէսի սուտանուն արեղայի, ի սուրբ քաղաքս Երուսաղէմի. բնդ հովանեաւ սուրբ տնաւրինականաց Քրիստոսի աստուծոյ մերոյ փրկչի և

* Այս հիշատակարանը իրականում ոչ թե արտագրված է, այլ մեկ առանձին թերթի վրա տպագրված և կցված է ձեռագրին:

Սուրբ Հրեշտակապետացս Միքայելի և Գաբրիելի և Ռաֆայելի, ի թագաւորութեանն հայոց Առնի, որդոյ Աշին թագաւորի, և ի հայրապետութեան Տեառն Կոստանդի, որ կոչի Գրազ[ա]րկցի, ի յաթոռակալութեանս Երուաղէմի Տէր Վարդ[ա]յնի:

Արդ, աղաչեմ զամենեւեան, որ հանդիպիք ի սմա ընթերցման բանի և սղալի՝ նա դուք ուղղեցէք սիրով և մի եպերելի, զի ի վշտալից ժամս գրեցի, յորժամ անարէն ազգն Մահմեաի յարեան ի վերա երկրին Կիլիկէի և աւար արարին և բազումք գերի վարեցին և զսուրբ եկեղեցիսն վերուստ ի վայր տապալեցին, որ էջմիածին անուն կոչի, և զայսն:

Գարձեալ աղաչեմ անմեղադիր լինել խոշորութեան, զի կար մեր այս էր, այլ զի ցանկայի սուրբ Աւետարան և վասն շունկորութեան համարձակեցայ գրել զսուրբ Աւետարանս ի վայելումն ինձ և յիշատակ հոգւոյ իմոյ և ծնողաց իմոց՝ Աստաշահի և Շնոհֆորի և մեծ մայրկան իմոյ՝ Մէնտիկնայ և քեռեկանն իմոյ՝ Յովանիսի, որ Կրակցի կոչի և մաւրաքար որդոյն իմոյ՝ Կոստանդին արեղայի:

Գրեցաւ ի յնաիր արինակէ, որ Չուրկցի կոչի, ի թուարեբութեանս Հայոց 92 (1321), ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ...

Հետագայի

ա. (Մատթեոսի Ավետարանի սկզբնաթերթի վրա) Խաչատուր Հ. Մինասեան Հոդեցի:

բ. (Չուգասի Ավետարանի վերջում) Ես ||| ոս երէցս գնեցի զԱւետարանս ի Կիրակոս երիցոյն 4 (60) տայիրի՝ ինձ յիշատակ և ծնոխղացն իմոց:

6

Մ Ա Ն Ր Ո Ի Ս Մ Ո Ի Ն Ք

(Նյու-Յորք, Տիրան արքեպս. ներսոյան)

Ակներ

92Ը—1329

Գրիչ, ծաղկող, կազմող՝ Կարապետ: Թերթ՝ 210: Նյութ՝ մագաղաթ: Մեծուրյուն՝ 10×7,2: Գրուրյուն՝ միասյուն: Գիր՝ քոլորգիր: Տող՝ 16: Մանրանկարչուրյուն—ճակատազարդ՝ 1ա, 45ա, 61բ, 93ա, 158բ, 172ա, 191ա: Լուսանցազարդ՝ բուսական: Զարդագիր՝ թռչնագիր և հանգուցագիր: Կազմ՝ դրոշմազարդ կաշեպատ տախտակ, աստառ՝ խաչազարդ գործվածք. խաչերի թևերին՝ ՏՐ ԱՄ ՅՍ ՔՍ: Վիճակ՝ բավարար. վերջին թերթերը ջուր տեսած, մասամբ սևացած և որոշ տեղեր անընթեռնելի:

Մեք. Չեռագիրս 1972 թ. հունվարի 21-ին Նյու-Յորքում տողերիս գրողի միջոցով գեր. Տ. արքեպս. ներսոյանը նվիրեց Մաշտոցի անվան Մատենադարանին (N 10523):

Հ ի շ ա տ ա կ ա ր ա ն

Գրչի

209ա. Փառք... գրե|| (209բ)ցաւ ևղանակ[աւոր տառս, որ կոչի] Մանրուսումն [ի թվին 22Ը] ||| Յակոբայ, [ի թագաւորութեանս և]ոնի, ի հրեշտակարնակ վանաւրէից, որ կոչի Ակներ, [ձեռամբ] կրկնամեռ անձ[ի]ն Կարա[պետի]*:

Արդ, որք պատա[հիրք] ||| կամ արիւնակաւ, չի[շեց]էք ի [մեղսա]քաւիշ աղաւթս ձեր զեղկելի գրողին, այլ և զծաղկաւղ և զկազմաւղ սորա զԿ[արապետ] և ծնաւդսն մեր, զի խիստ ի կարիս ենք, և Տէրն հասարակաց ձեզ չիշ[ո]ղացղ և մեզ չիշելոցս ողորմեսցի չիւր կրկնակի գալստեան, և նմա փառք: Գրեցաւ տետրակս յարիւնակէ Գրիգորի, որ մական ||| || (210ա) [հոգոյ] իմոյ և ծն[ողացն իմոց] ||| Մանկտաւ[ագ] ||| Մամխարունին ||| եացն ի Քրիստոս և ամենայն ազգ[ականաց] իմոյ: [Աղա]շեմ զամենեսեան [որք հան]դիպիք [սմա]յ, չիշեսջիք ի մաքր[ափա]յլ յաղաւթս ձեր ի Քրիստոս զմեզ. ինքն, որ առատն է ի տուրս բարեաց, մեզ և ձեզ ողորմեսցի յաւուրն մեծ և ահեղ դատաստանին, և նմա փառք յափտեանս. ամեն:

171բ. Զգրողիկս չիշեա Տէր-ողորմեայիւ:

Հետագայի

ա. 210ա. Արդ զնեցի սայ յԵրուսաղէմ ի թվին Հայոց ՊԺ (1361) ամի ||| և այժմ է թվիս ՊԻԳ (1374) ամին, և Քրիստոսի մարդասիրին փառք յափտեանս. ամեն:

բ. 210բ. Նուստ ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի, որ զնեցի զգիրքս տետրակս ի վայելումն անձին իմոյ թվին ՊՃԶԶ (1427): Ո՛վ սուրբ դասք լոյս երամից սրբոյ եկեղեցոյ մանկունք, չիշեցէք ի սուրբ յաղաւթս ձեր զմուրքուր իմ զՄարգարիան, որ զգիրքս զնեց: Դարձեալ աղաշեմ թողութիւն խնդրէք ծնողաց իւրոց Մամխարունիւն և հար նորա Մկրտչին և զաւակի նորա Մաքեմբագին և զԽերխարունիւն. թողութիւն խն[դրեցէք] |||:

* Գեր. Տ. արքեպս. Ներսոյանը մեզ հայտնեց, որ ձեռագիրը համալսարհային երկրորդ պատերազմի տարիներին լսեղոնում իր մոտ է եղել և վնասվել է շրից, որի հետևանքով հիշատակարանի որոշ հատվածներ անընթեռնելի են դարձել, բայց բանի որ ինքը նախապես ծանոթ է եղել հիշատակարանին, 209ա էջի լուսանցքում սև թանաքով նշել է թվականը՝ «2ԾԸ (1309)», վայրը՝ «Ակներ» և գրչի անունը՝ «Կարապետ», ավելացնելով, որ «թրջուելէն առաջ յստակ կը կարդացուէր. Ն. Վ. Տ»:

Մատենադարանի աշխատակից, ձեռագրագետ Ծ. Եզանյանը կարողացավ հիշատակարանի վնասված որոշ հատվածներ վերականգնել, որով պարզվեց, որ ձեռագիրը ընդօրինակված է 22Ը (1329 թ.) և ոչ 2ԾԸ (1309) թվականին: Միաժամանակ պետք է ավելացնել, որ 1309 թ. ևս թագավոր չենք ունեցել: Հիշատակարանի մեջ վկայակոչվածը ևս Չ-ն է (1321—1342): Արա ժամանակ, նույն 1329 թ., Ակներում եղել է Կարապետ անունով մի գրիչ, որ այս հիշատակարանի ոճով այլ հիշատակարան է թողել իր ընդօրինակած մի Ավետարանում (տե՛ս «ԺԳ գարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», կազմեց Լ. Խաչիկյան, 1950, էջ 219):

Մ Ա Ն Բ Ո Ի Ս Մ Ո Ի Ն Ք

(Ֆրեզնո, Միքայել Փափազյան)

Գրագարկ

ՉՀԳ.—1327

Գրիչ՝ Ստեփանոս: Սաացող՝ Վասիլ սարկավազ: Թերթ՝ 243: Նյութ՝ մագաղաթ (թուղթ՝ 155, 157—161, 163, 243): Մեծություն՝ 9×12,5: Գրություն՝ միասյուն: Գիր՝ բուրդգիր: Տող՝ 16: Մանրանկարչություն—ճակատազարդ՝ 27բ, 55բ, 76բ, 116ա, 180ա, 196ա, 212բ: Լուսանցազարդ՝ բուսական: Զարգագիր՝ թռչնագիր և հանգուցագիր: Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ, դրոշմազարդ: Պահպանակ՝ սկզբում 2 թերթ թուղթ (Ժէ դ., բուրդգիր, միասյուն, մասն քարտզի): Վիճակ՝ բավարար, կազմի Բ փեղկի տախտակը կտտրված:

Մնթ. Զեռագիրս 1972 թ. հունվարին Ֆրեզնոյում տողերիս գրողի միջոցով պրն. Միքայել Փափազյանը նվիրեց Մաշտոցի անվան Մատենադարանին (№ 10524):

Հ ի շ ա տ ա կ ա ր ա ն

Գրչի

76ա. Զմեղաւք դատապարտեալ ծառայս Աստուծոյ զՍտեփանոս յերկ[այն] յիշեցէք աղաթիւք՝ ի մեղաց թողութիւն:

212ա. Զստացաւզ մատենիս՝ զպատուական սարկաւազ Վասիլ և զմեղաւոր հոգս՝ Ստեփանոս յերկ[այն] յիշեսջիք ի մեղաց թողութիւն:

236ա. Փառք... Ի թուականին Հայոց ի ՉՀԳ (1327) գրեցաւ եղանակ[աւ]որ տառս ի սուրբ և հոշակաւոր ուխտս Գրագարկ ձեռամբ մեղսաթաւալ || (236բ) և անարհեստ, սուտանուն գրչկայ Ստեփանոս յերկա[յն] ի թագաւորութեան Առնի դեռարոյս պատանեկին, զոր Տէր Աստուած ընդ երկայն աւուրս պահեսցէ, և ի հայրապետութեան Տէր Յակոբայ, ի խնդրոյ աստուածազարդ և սրբաւէր եպիսկոպոս Տէր Վարդանայ և քուէրորդոցն իւրոյ՝ պատուական սարկավազ Վասիլն:

Արդ, աղաշեմ զամենեսեան, որք հանդի[պի]ք սմա ուսմամբ կամ աւրինակ գնելով, յիշեսջիք աղա|| (237) թիւք մեղաց թողութիւն զյառաշասացեալ սրբաւէր եպիսկոպոս Տէր Վարդան և զՎասիլ սարկաւազ և զձնողս նոցին, նաև զմեղաւոր հոգս Ստեփանոս և ձնողան մեր, և որք յիշէրդ զմեղ սրտի մըտաւք՝ յիշեալ լիջիք և զուք ի նոյն ողորմած Տէրն, որ է արհնեալ յաւիտեանս. ամէն:

Աղաշեմ շինել մեղադիր խոշորութեան և սխալանաց, զի կար մեր այս էր: Բայց գրեցաւ ի ստոյգ և լինտիր արինակաց, որպէս ահա յայտնի է ստոյգ զհիտոզաց:

Հետագայի

ա. 243ա. [Ի թ]ուարեթութիւնս Հայոց ՉՀԱ (1532) վասն քարտղութեան և ողորմութեան աշխարհիս, դարձեալ նոյեմբերի ԺԳ (13) էլաք և ճանապարհ

արարաք բարի երթալու Երուսաղեմէ, և մեր բազկատարած և հառաջմամ[բ] սրտի հանապաղ տալով զաստուածային արհնութիւն իմ հոգևոր եղբարն՝ Տեր Յովանէս աւագ քահանային. ամէն:

բ. 161ա (ԺԹ դ., շեղագիր)

Չեռքս զըն[այ]՝ դառնայ ի հող,
Գիրքս մընայ՝ յիշատակող:
Կափիրացի Մ. Յովանէսի հընագէտն է զայս գրող,
Ոտից կոխան ձերց ի հող:
Հայ[բ] մեր որ:

Մեր. Կից՝ ձեռագրիս համառոտ նկարագրութիւնը (կատարված Գ. Հովսեփյանի կողմից) և ներսես Ակիւնյանի հետևյալ արժեքավոր նամակը՝ հասցեագրված վերջին ստացող Միքայիլ Փափազյանին.

Վիեննա, 19 յունիս 1934

Մեծապատիւ

պր. Մ. Փափազեան

Հաճութեամբ կարդացի Ձեր պատուական գրութիւնը, որ կը հաղորդէր ինձ նորութիւն ձեռագրական աշխարհէ:

Ձեռագրիդ բովանդակութիւնն է Մանրուսմունք, կոչուած նաև Խազտեաթ և Խազգիրք: Կը պարունակէ մեսեդիներ և կցուրդներ, որոնք կ'երգեցուին (նաև ալսօր) գիշերային, առաւօտեան, ճաշու և երեկոյեան ժամերգութեան ժամանակ: Պետք է նկատել «Մանրուսմունքն» տեսակ մը դասագիրք կամ առաջնորդ, որ նպատակ ունի երաժշտասէրներուն ուղղութիւն ցոյց տալ յիշեալ հաստուածներն—որոնք սովորաբար ՏՕԼՕ կ'երգեցուէին—ի բերան ուսանելու: Մանրուսմունքներ երևան կու գան ձեռագիրներու մեջ սկսեալ ԺԳ դարու վերջերէն: Ինձի ծանօթ են օրինակներ 1312-էն (գրուած ի Սիս Գրիգոր քահանայէն), 1325-էն (գրուած ի վանս Գալու Գրիգոր Չորրօկի օրինակէն), 1352-էն, 1353-էն, 1365-էն, 1373-էն ևն: Ձեր օրինակին գրիչն Ստեփանոս Երկայն ծանօթ է ուրիշ ձեռագիրներէ ալ: Զարմանքով նկատեցի, որ Ձեր օրինակի վրայէն ծագած է Գաղատիոյ Զարփսափան վանքի Բ. Տ Մանրուսմունքը, գրուած հաւանօրէն ԺԴ դարուն, ուր պահուած են նաև յիշատակարանները ամբողջութեամբ բառ առ բառ (ըստ Աղան վ. Համամճեանի ցուցակագրութեան. անտիպ): Գրադարկի մէջ գրուած ձեռագիրներու շարքին կը գրաւէ Ձեր օրինակը յետագոյն տեղին, զոնէ շատ ծանօթ շէն 1327-էն յետոյ այս վանքին մէջ գրուած ձեռագիրներ:

Կը յուսամ թէ տողերս պիտի գոհացնեն Ձեր հարցասիրութիւնը:

Կը շնորհաւորեմ զՁեզ, որ ունիք այսպիսի պատուական ձեռագիր մը և կը մաղթեմ, որ իբրև մնացորդ նախնեաց պահպանէք խնամով, մինչև որ հասնի մեծ Մատենադարան մը, ուր գտնէր պատուաւոր տեղ մը ի վայելչս պիտութեան, յատկապէս երաժշտագէտներու:

Ես չափազանց շնորհակալ եմ Ձեր ազնուութեան, որ բարի եղաք ծանոթացնել ինձ ձեռագիրս. իցի՛ւ հետևէին Ձեր բարի օրինակին ոչ միայն ուրիշ նման հնութեան սեպհականատէրներ, այլ և մեծ հաւաքածոյքներու տէրեր...

որոնք կը սիրեն միայն ամրածածուկ պահել նախնեաց մնացորդները, իրենք չեն օգտուիր և թույլ ալ չեն տար այլոց օգտուելու: Փորձառութիւնս յայսմ մեծ է դժբախտարար:

Երախտագէտ զգածումներով և յարզանքներով.

Հ. Ն. Ակիճեան

Տ

ՄԱՏԵԱՆ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹԵԱՆ

(Սան Ֆրանցիսկո, Ն. Մարտիկյան, N 2)

Քեմնակի վանք (Ղրիմ)

ՊԻԲ—1373

Գրիչ և ծաղկող՝ Քրիստոսատուր: Ստացող՝ Մաղաքիա: էջ՝ 301: Գրու-
րյուն՝ հրկսյուն: Գիր՝ բոլորգիր: Տող՝ 21: Մանրանկարչություն—լուսանցա-
զարդ՝ բուսական: Զարդագիր՝ թռչնագիր: Կազմ՝ դրոշմազարդ կաշի: Վիճակ՝
բավարար:

ՄՆՔ. Զեռագրի 1 և 300 էջերի վրա գրված է գրաքննչական պարսկերեն կնքագրոշմ (տե՛ս N 4 ձեռագրի ծանոթ.):

40-ական թվականներին ձեռագիրը գտնվել է նյույորքաբնակ գորգավա-
ճառ և հնահավաք Պարույրյանի մոտ, որից և ձեռք են բերել Մարտիկյանները:

Հավանաբար այս մատչանը պատկանում է 1918 թ. Ազուլիսից թալան-
ված և հետագայում Թավրիզում վաճառված ձեռագրերի խմբին (հմմտ. N 4):

Բ Ո Վ Ա Ն Գ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

էջ 1—277. Մատենան Ողբերգութեան Գրիգորի Նարեկացույ. բան Ա—ՂԶ:

էջ 277—278. Յիշատակ մատենիս գրութեան:

էջ 278—299. Վարք սրբոյ աննն Աստուծոյ Գրիգորի Նարեկացույ:

Հ ի շ ա տ ա կ ա ր ա ն

Գրչի

էջ 299. Փառք... || (էջ 300)... Արդ, եղև զբաւ գրչութեանս ըստ հոլովման շրջագայութեան ամաց թվակի ազգանագեան ազին արեթական տումարի երկնակ քառից հարիւրոց և տասանց վեցից և թուոց վեցից (1373), յաշխարհս եռնաց, որ կոչի Ղրիմ, ի հայրապետութեան Գրիգորի և մերոյ արքեպիսկոպոսին Տէր Կիւրեղին, ձեռամբ թարմատար և փցուն գրչի Քրիստոսատուր պիտակա-
նուն կրանաւորի, ընդ հովանեաւ հռչակաւոր երկնահանգէտ և սուրբ ուխտիս, որ կոչի Քեմնակի վանք, յանուն կենսակիս մարն լուսոյ Սուրբ Աստուածա-
նին և առ հանգստարան երջանիկ և սուրբ հարն մերոյ խաչաշարշար խոտա-
ճարակ մեծ ճգնաւորին Քրիստոսի և ի տիեզերալոյս Աւետիք վարդապետին՝ յոյժ վայելուչ զուարթատեսիլ և տրտմահալած լեաննային և դաշտային ծովա-
հայեաց:

Արդ, այսմ հոգեպատում սուրբ կտակիս և աստուածաբանեալ սուրբ մատ|| (էջ 301) ենի՝ հոգէնորոգ և արտաւարածին, այսահալած և բուծիչ ցաւոց լուսաւորիչ հոգւոց և փարատիչ խաւարային խորհրդոց, խորտակիչ ամբարտաւանութեանց և վարժիչ նուաստախոհութեանց, ցանկացաւ եղեալ սրբասնեալ և կուսակրան քահանայն Մաղափիա (քերված և գրված «Յոհան») և ստացնուզս արդեանց իւրոց՝ ի վայելումն անձին իւրոյ և հրահանգ և վարժիչ հոգւոյն և մտաց և ի յիշատակ ծնաւդաց իւրոց (բաց թողնված տողեր են եղել, որանց գրված է հետագայի հիշատակարան):

Որք հանդիպիք սմա կարգալով կամ արինակելով, յիշեսցիք ի մաքրափայլ յաղաթս ձեր Մաղափիա (քերված և գրված «Յոհան») արեղան՝ զստացաւ գրոցս և զծնաւդսն իւր և զամենայն արեան մերձաւորսն, և զիս զանպիտան զժողակս զՔրիստոսախոր արեղայն և զիմսն ամենայն: Յիշեսցիք և զշնորհաւ արինակիս զՍարգիս կրանաւոր՝ սպասաւոր Սուրբ նշանին (մեկ ու կես տող բաց) և զուր յիշեալ յիշիք ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մերոյ, որ է արհնեալ յախտեանս. ամէն:

էջ 3. Զնուաստ հոգս զՔրիստոսախոր կրանաւոր և ստացաւ զՄաղափիա (քերված) կրանաւոր յիշեսցիք աղաթիւր առ Քրիստոս:

էջ 71. (էջի ներքեի լուսանցքում) Զշեշտերն յաղագս եղանակի եզի, որ ոտնաշափն ուղորդ գայ և ի գոյնն, զի լալիք է:

էջ 122. Զանարժան զձողս աղաչեմ յիշել ի Տէր:

էջ 192. Ո՛վ սուրբք Աստուծոյ, որք աղաթէք լուսաիզձ մատենի, զողորմելիս և զանարժան[ս] Քրիստոսախոր կրանաւորս և ստացաւ սուրբ կտակիս Մաղափիա կրօնօտրն յիշե[սցիք] ի Քրիստոս:

Հետագայի

ա. էջ 299. Արդ, ես խօջայ Փիւրումս ստացայ զսուրբ գիրքս, որ կոչի նարեկ ի հալալ արդեանց իմոց առ ի վայելումն որդւոյն իմոյ Տէր Յոհանին և յիշատակ ի դուռն Թումայի սուրբ առեֆելոյն: Մի՛ որ իշխեսցէ հանել և կամ վաճառել զսա ի դրանէ սորին: Եւ որք յանդգնին՝ զբաժակն Յուդայի արքեան:

էջ 301. ... Խոջա Փիւրումին և Մարիամին և եղբարց իմոց՝ Հախնազարին, Հայրապետին, Թէոդորոսին, Անդրէասին, Ստեփաննոսին, Մկրտչին և ամենայն բնտանեաց իմոց:

Եւ յորժամ ստացայ զսա, էր թուական Հայոց ՌՃԻ (1671),

բ. էջ 146. (Վերի լուսանցքում) Յայոց թվին ՌՄԽԸ (1799). ԼԻԺՆՍ (ծածկագիր):

Թերք՝ 281: Նյուր՝ մագաղաթ (թուղթ՝ 83—90, հետագայի հավելում): Մեծուրյուն՝ 12,5×17,5: Գրուրյուն՝ երկայուն: Գիր՝ բոլորգիր: Մանրանկար:

շարքում—նորան՝ 7 (թուղթ Եվսերի՝ 2բ, 3ա, Համարարրառ կանոններ՝ 4բ, 5ա, 6բ, 7ա, 8ա, 9բ, 10ա): Մատթեոս՝ 14բ, Ղուկաս՝ 139բ, Հովհաննես՝ 219բ, երկգույն (կարմիր և կապույտ): Կիսախորան՝ 15ա, 140ա, 220ա: Լուսանցազարդ՝ բուսական: Զարդագիր՝ թռչնագիր: Կազմ՝ արծաթապատ տախտակ, վրան խաչելութուն, Բ փեղկի վրա մի բանի զունավոր քարեր, աստառը՝ շերտավոր գործվածք: Վիճակ՝ բավարար:

Հ ի շ ա տ ա կ ա ր ա ն

Հետագայի

ա. Կազմի վրա, խաչելության ներհեռում՝ Յիշ[ա]տ[ա]կ է ոսկերիչ Յաւուրին, ՌՄՄԳ (1804):

բ. 14ա. Աստուած լուսաւոր[ի] Հօռօմի հոգին մէ զօլաթեմ Ավետարանիս գին տվեց: Աստուած լուսաւորէ Ղիմաթի հո[գին]...

գ. 90 բ. 1918 թ. մարտի 7-ին մենք փախանք:

դ. 139ա. Յիշատակ է սուրբ Ավետարանս Յովհաննէս և իւր եղբայր Համարսնումին, և իր զաւակ Գէորգը յաշխարհ եկաւ 1892 թուին: Աստուած իւրայն յարեշատութիւն տացէ և խաղաղ կօնօք պահեսցէ. ամէն:

149ա. (նույն ձեռքով) իս Գէորգը Յովսէփեճց մնաց անկատար:

289բ. Վա՛յ բեզ, Մինաս, Ռ (1000) բերան:

10

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

(Նյու-Յորք, Արսեն և Արմանդ Փուշմաններ, N 2)

Պշ—1421

Գրիչ՝ Բարսեղ: Մաացող՝ նորշա: Թերթ՝ 237: Նյուր՝ թուղթ: Մեծութուն՝ 16,5×23,8: Գուրքումն՝ երկսյուն: Գիր՝ բոլորգիր: Տող՝ 18: Մանրանկարչություն—բոլորէջյան առյուծ՝ 69ա, Մարկոս՝ 69բ, Ղուկաս՝ 112բ: Կնոջ նկար՝ 236ա, Բարսեղ գրչի պատկերը՝ 236բ (մակագրված. «Սուրբ Ստեփաննոս, բարեխաւս առ Աստուած վասն անարժան Բարսեղի, զի տաց զմեղացն թողութիւն»): Լուսանցազարդ՝ բուսական: Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ, դրոշմազարդ: Պահպանակ՝ մագաղաթ, 1 թերթ սկզբում, 2 թերթ վերջում՝ Ժ—ԺԱ. դդ.: Վիճակ՝ բավարար. վերջին թերթերը մաշված: Նախկինում վերանորոգված և թերին լրացված:

Հ ի շ ա տ ա կ ա ր ա ն

Գրչի

235բ. Փառք... Շնորհիւն Աստուծոյ սկսայ և ողորմութեամբ նորին կատարեցի զսուրբ Աւետարանս Ժ (10) ամով և անսվաղ ձեռամբ իմով՝ Բարսեղի

տրուպ և անպիտան գրչի, մեղաւոր անձամբ: Արդ, աղաչեմ զամենեսեան՝ սխալանաց անմեղադիր լինել, վասն զի սառապանաբ և հեծութեամբ գրչի ի ստոյգ արինակէ՝ զցանն և զայլ խորհուրդն ի յայլուսա բերելով:

Արդ, աղաչեմ զամենեսեան զընթերցողոց, որ ընթեանոյք և լուսաւորիք կամ որք արինակէք գրչութեամբ, ինձ և ծնողաց իմոց՝ Կոստանդին և Մամա-
 ֆանին, ևս նոցա մարն՝ Մաղկոցայ, և Լոբարց իմ՝ Աբրիհամա և Կարապետին
 և Դեղին և քվեր՝ Մատրոսին, և Հայրապետին և Երենկին, և ծրողիս՝ Բարսե-
 ղիս և ամուսնոյ իմոյ: Ով հայ[ր]ք իմք, թողութիւն խնդրէք յԱստուծոյ, և նա
 կարող է սղորմութիւն շնորհել մինչև ձեզ. ամեն, ամէն, ամեն և ամենայն
 թամ||... (շար. էջերը թափված):

Սասնոցի

237ա. Փառք... որ հասոյց զմեզ ի վերջ տառիս և աստուածաբան սուրբ
 Աւետարանիս: Արդ, աղաչեմ զամենեսեանքդ, որք հանդիպիք այսմ բուրաս-
 տանիս կամ տեսնելով և կարդալով, կամ արինակելով, կամ ||| ով և ի սքան-
 ճելացն Քրիստոսի բժշկութիւն և ի հիւանդս և ախտաժեւտ ցուցանելով, յի-
 շեսցչիք ի մաքրափայլ յազաւթս ձեր զստացողս սորա զհայր՝ Նորշա և զանդ-
 րանիկ զորդին իւր՝ զԶվանն, զսիրեցեալ յԱստուծոյ և յամենայն միահամուտ
 եկեղեցոյ ուխտէս և հասարակ ժողովրդոցս՝ մեծամեծաց մինչև զփոքունս, և
 զմեծ Լոբարց իւր՝ զԱշխիբէկ, և զհոգևոր մայրն մեր՝ զԴուսիայ և զսրբասէր
 դուստրն քոյրն մեր զԴուլմէլիի և զթոռնե[րն]՝ Աստուծաւոր, Խաչատուր,
 Թամսեր ||| Վախախ, Արամէլիի, որ են կենդա[նի]՝ օրհնէ և զհանգուցելոցն՝
 ողորմի ||| Ամիրշայ, Սիրանշաւ, Ոսկի, Հոսիփ[սիմէ], քստացաւ և ետ կազմելի
 հալալ [ընչից] ի յիշատակ իւրեանց հոգոյն և նա ||| յիշող յիշեալ յիշիք ի միւս
 անգամ, ամէն: Թվին ՊԶ (1421):

Հետագայի

ա. 236ա. Աստուած վկա, ևս Յովհաննէս անպիտան արեղէս գրեցի:
 Փառք... ևս Մմեռնս, ևս Աղաջանս, ևս Վրդանեսս, ևս Մարիամս տվինք մեր
 հայրենիք վերի ամբարն շափարովն վախճ ի դուռն Սուրբ Յովհաննէս Մկրտչին
 յիշատակ ծնադաց մերոց, հարն մերոյ՝ Փանոսին, Աղաջանին մայրն մեր՝
 Թոսիկնարին, Հասուլին և Լոբարց մերոց՝ Մելիքին, հանգուցեալ առ Քրիստոս
 եղիլին, Երիանոսին, Միրզաջանին և քվերն մեր հանգուցեալ առ Քրիստոս՝
 Չինարին, և հարսն մեր հանգուցեալ առ Քրիստոս՝ Դուլքհանին, վկայութեամբ
 Գրիգոր վարդապետին Յաղնեցի: Ես Ամիրզոյի որդի տանուտէր Հայրապետս
 վկայ, ևս Ասլանի որդի Սարգիսս վկայ, ևս Ամիրի որդի Փիրդարամս վկայ:
 Ով հակառակ լինի այ[ս] վախճի... (անընթեանելի երկու տող):

բ. 237բ. Այլ մերձեալ աղաչեմք յիշատակել յաղօթս զհայր վանացն
 զմահատեսեայն Սուրբ Ստեփանոսին, զհայր Մարգարէն և զանդրանիկ զաւակ
 երիտասարդն իւր զՍտեփանոս, զղեռարուսիկ ծաղիկն և զեղկելի կազմող՝
 զՊօղոս Յաղնցի, զաւելածուս սուրբ Շուշանիս, և յիշողք՝ յիշեալ յիշիք ի միւս
 անգամ զայլուսան, ամէն:

գ. 237բ. ևս մահգասի Պօղոս իմ սրտիս յաւժարութեամբ ԻՌ (20.000) դա-

հեկան տվի գուռն սուրբ Յովանէս Մկրտչին վահմու, որ բանացրնի, դարենն
Բ (1000) դահեկան տայ եկեղեցուն լուսագին: Որ որ այլևս |||:

11

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

(Վաշինգտոն, Բարկեն եպս. Վարժապետյան)

Սանահին

ՊՂ.—1441

Գրիչ և ստացող՝ Տերունական: Մաղկող՝ Հովհաննես: Թերթ՝ 302 (604 էջ):
Նյութ՝ թուղթ: Մեծություն՝ 14×17: Գրություն՝ երկայուն: Գիր՝ բոլորգիր: Տող՝
19: Մանրանկարչություն—Համբարձում՝ էջ 465: Մատթեոս՝ էջ 4, Ղուկաս՝ էջ
286: Կիսախորան՝ էջ 5, 175, 287: Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ, դրոշմազարդ:
Վիճակ՝ բավարար. պակասում են Մարկոս և Հովհաննես ավետարանիչների
և տերունական նկարները:

Հ ի շ ա տ ա կ ա ր ա ն

Գրչի

էջ 599. Փառք... || (էջ 600)... Արդ, ևս Տերունական արեղայս, յետինս ի
կարգաւորաց, յիշեցի դրան մարգարէին, որ ասէ. Երանի որ ունիցի զաւակ ի
Միսն կամ բնդանի յԵրուսաղեմ: Ընդ որս և ևս մեծ յուսով և սուրբ սիրով գրե-
ցի զԱւետարանս. զի թէպէտ շէի լաւագոյն, հմուտ այսմ արհեստի, այլ սէր
կատարեալ ի բաց մերժէ զերկիրդն, ապաւինեցա յամենակարողն Աստուած,
Բանն Հար և շնորհաւր Սուրբ Հոգոյն կատարեցի և ետու ծաղկել Յոհանէս
վարդապետի տիրական պատկե|| (էջ 601) բար, բոլոր տնարինականօք, փառ-
օտր աւետարանչօք և գեղեցկատեսիլ խորանօք և դիրահանաց ծաղկաւր և
գոյներանկ գեղօք, ծերացեալ աշար յաշխատեալ և նեղացեալ յոլով և կատա-
րեալ կարողութեամբն Աստուծոյ: Նոյն և ևս՝ Տերունական, ծերացեալ և նե-
խեալ անձամ[բ], յետինս աշակերտաց նորա, որով վրստահացոյց զիս ի շուր
պատկերաց, կատարեցաւ շնորհաւր Սուրբ Հոգոյն դառն և դժնեա ծամանա-
կիս, որով էառ զՇամշուլտա Չահանշա ամիրզեն, գերեաց և կոտորեաց ի թվին
ՊՂ (1441) ի յերկնայանգեա և գերահռ[շակ] սուրբ ուխտս Սանահին, առ
դռան մար լուսոյ Աստուածամնիս, կամացկութեամբ եղբարցս Ներսէս փիլի-
սոփաի և այլ միարանիցս:

Արդ, ևս Տերունականս, հոգս և մոխիրս, ստացայ զսուրբ օետարանս յի-
շատակ ինձ՝ հոգոյ [ի]մոյ և ծնողաց իմոց, հօր իմոյ՝ Նախիլին և մօր իմոյ՝
|| (էջ 602) Թամրա խաթունին, եղբարց իմոց և քերց և ամենայն յարեան մեր-
ձօորաց, որք ի Քրիստոս ևն հանգուցեալ: Վասն որոյ յերեսանկեալ աղաչեմ
զհամայգումար դասրդ քահանայից, որք օգտիք ի սմանէ և լուսաւորիք սովօ,
յիշեցէք ի Քրիստոս՝ զիս զբազմամեղս զՏերունական, որ ստացա զսա յիշա-
տակ ինձ ի վայելութն, զի մեծ յուսով ստացա և սիրովն Քրիստոսի գրեցաւ և

ծաղկեցաւ [1] ոչ թ տաժանամբ, այլ և բարերարն Աստուած տացէ զիւր առաւ սղորմութիւնն մեզ և ձեզ:

Գարձեալ յերես անկեալ աղաչեմ զհա[ն] զիպողքդ աստուածախաւս բուրաստանիս, զի սահման է զգալի աշացս՝ նաեւ ի գեղեցիկ իր. լուսաւորի միտքն և իմաստանա, քաղցրանա կամքն և ուրախանայ, ապա ախորժի ամենայն զգալ ը (էջ 603) արանքն և տայ ի լեզուն զշահարար սերմն և լսելիս բազմաց և բերէ զպտուղ անուշ և արդիւնարար, այսինքն զբարի յիշումն և զԱստուած սղորմայն ի խորոց սրտէ:

Արդ, որք նախք ի ծաղկազարդ և հոգելից դրախտս, յիշեսչիք առ հասարակ զգրեալքս ի սմա ի սուրբ աղաթս ձեր, և ձեզ յիշողացդ և մեզ յիշելոցս սղորմի Քրիստոս Աստուած, և նմա փառք յաւիտեանս, ամէն:

Մաղկողի

էջ 287. ԶՅոհանէս մեղապարտ նկարիչ աղաչեմ յիշել ի մեղաց թողութիւն, վասն սիրոյն Քրիստոսի:

Հետագայի

ա. էջ 2. Ես Տէր Պետրոս թողի զԱւետարանս ի հալալ արդեանց իմոց՝ յիշատակ ինձ և ծնողաց իմոց, (նույն ձեռքով տողամեջ՝ «և կողակցին իմոյ Նիկարին») և որդոցն իմոյ՝ Ղուկասին, Հայկազին, Գրիգորին, Անտոնին, և դաստերացն իմոց՝ Սառային, Նդիսարեաթին, և հարսին իմոյ՝ Սիրայիսարունին, Մարիանին, և թոռանց իմոց՝ Պետրոսին, Մէլիֆունին, Քասպարին, Անտոնին, և միւս այլ Պետրոսին և դաստերաց նորին՝ Մարիանին, Խաթուննանին, Յարուխին, Սալվինազին, և այլ ամենայն յար[խան] մերձաւորաց իմոց՝ կենդանեաց և հանգուցելոցն, ամէն:

Այլ ոչ ով գաւի շիւնի ո՛չ իմոց և ո՛չ աւտարաց, և թէ քահանայ լինի ազգի իմոյ՝ պաշտելոյ զսուրբ Աւետարանս, և եթէ ոչ, յիշատակ տանն իմոյ մնացէ մինչև ի խորին ձերութիւնն: Աստուած սղորմի Տէր Տէրունականին, որ գրեաց զսուրբ Աւետարանս և ծախեաց մեզ, ամէն:

Եւ զիս՝ անարժան Մկրտիչս մի բերան յիշէք, գրող յիշատակարանիս:

բ. էջ 603. Արդ, աղաչեմք յիշել ի Տէր կրկին ստացող սուրբ Աւետարանիս զԱմիրն, որ ստացաւ զսա ի հալալ արդեան իւրոյ՝ յիշատակ հոգոյ և մարմնոյ ի ամենայն արեան մերձաւորաց, զի փափաճէի և առի, կարաւտ էի և տեսի, ծարաւ էի... (շար. էջ 604, անընթեռնի):

գ. էջ 1. Զայս գրքչայ Աւետարանս առի Տէր Մինասեան տապաղ Կարապետնց ը մենէ, որ փրթոթեսթանտ է. ի[նձ] ծախեցին, արժեքքն հինգ դուրուշով, Շեկոյ անպիտանիս: Վրկայ բանիս սրբազան Յակոբ վարդապետ և Տէր Կարապետ, Տէր Յակոբեան և Արուսեան Յօհաննէս. հազար ութ հարիւր վաթսուն և մէկ, մարտի 25ին. Տիւրանակերտ (ստորագր.) Յակոբ վարդապետ Տիգրանակերտցի (երկու կնքադրոշմ):

էջ 6. Ընծայի Աւետարանս Սուրբ Կիրակոս եկեղեցոյն Տիւրանակերտի ի Շեկոյ ձայնաոր վարժապետէ:

էջ 174. Ընծայի սուրբ Աւետարանս Սուրբ Սարգիս եկեղեցոյ ձայնաոր

վարժապետ Շեկոյ դպրէ ի դուռն Սուրբ Կիրակոս եկեղեցոյ. 1881 օգոստոս 15 Տիբրանակերտ (նման՝ էջ 283):

12

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

(Լոս Անջելոս, Արշակ Տիգրանյան, N 3)

Վասպուրական

ՁՃԱ.—1462

Գրիչ՝ Մկրտիչ քհ.։ Ստացող՝ Հովհաննես կր.։ Քերք՝ 344։ Նյութ՝ թուղթ։ Մեծություն՝ 17,5×25,5։ Գրություն՝ երկսյուն։ Գիր՝ բուրբգիր։ Տող՝ 21։ Մանրանկարչություն—Մենդաբանություն՝ 1ք, Ավետում և Աստվածահայր Հովսեփ՝ 2ա, Մոզերի երկրպագությունը՝ 2ք, Քառասունօրյա զալուստ՝ 3ա, Մկրտություն՝ 3ք, Պայծառակերպություն՝ 4ա, Հարսանիք Կանայում՝ 4ք, Անդամալուծի բժշկությունը և Ղազարոսի հարությունը՝ 5ա, Մուտք Երուսաղեմ՝ 5ք, Վերնատուն՝ 6ա, Մատնություն՝ 6ք, Խաչելություն և թաղում՝ 7ա, Դժոխքի ավերումը՝ 7ք, Հարություն՝ 8ա, Համբարձում՝ 8ք, Հոգեզալուստ՝ 9ա, Ղազարոսը Արրահամի դոզում և Մեծատունը տասպակի մեջ՝ 9ք, Քրիստոսը քառակերպյան աթոռի վրա և Ավետարանի պատվիրատու Հովհաննես կրոնավորը իր հոր՝ Տեր Մարտիրոսի հետ՝ 10ա։ Խորան՝ 10 (թուղթ նվաքի՝ 10ք, 11ա, Համարարբառ կանոններ՝ 11ք, 12ա, 12ք, 13ա, 13ք, 14ա, 14ք, 15ա)։ Մարկոս՝ 105ք, Ղուկաս՝ 166ք, Հովհաննես և Պրոխորոն՝ 267ք։ Կիսախորան՝ 16ա, 106ա, 167ա, 268ա։ Լուսանցազարդ՝ բուսական, կենդանական։ Զարդագիր՝ թռչնագիր, հանդուցագիր։ Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ, զրոշմազարդ։ Պահպանակ՝ մաշաղաթ, մեկական թերթ սկզբից և վերջից՝ «Պատմություն Յովասափի և Բարաղամու», Ժ—ԺԱ դդ.։ Վիճակ՝ բավարար։

Մեր. 1972 հունվարի 8-ին Լոս Անջելոսում տողերիս զրոզը այս ձեռագիրը նվեր ստացավ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի համար (N 10521)։

Հ ի շ ա տ ա կ ա ր ա ն

Գրչի

104ք. Քրիստոս Աստուած, քո սուրբ աւետարանչիս բարեխաւսութեամբ ողորմեա ստացողի սուրբ Աւետարանիս՝ Յովաննէս կրանաւորին, և ծնաւդացն՝ Մարտիրոս քահանային, և մօրն || (105ա), և ամենայն արեան մերձաւորացն իւրոց, և ինձ մեղապարտ գժողիս՝ Մկր[ա]չի, և ծնաւդացն իմոց, և թող զմեզս մեր ամենեցուն, և այնոցիկ, որ ասեն զամէն։

166ա. Զստացող սուրբ Աւետարանիս՝ զՅովհաննէս կրանաւորն, որ եռափափագ սիրով ստացաւ զսա՝ զԱւետարանս աստուածախաւս, ի յիշատակ հոգոյ իւրոյ և ծնաւդաց և ամենայն արեան մերձաւորաց իւրոց։

Արդ, որք հանդիպիք սմա կարդալով կամ արիւնակելով, յիշեցէք զսոսա անմոռաց յիշմամբ ի սուրբ աղաթս ձեր և մեղաց թողութիւն խնդրեցէք ի

Քրիստոսէ, և Աստուած, որ առատն է ի տուրս քարեաց, ձեզ և մեզ առ հասարակ ողորմեացի. ամէն:

341ա. Փառք... || (342ա)... [ե]ւ սա [տե]սեալ զսորայս անճառ փրկագործութեան խորհուրդ, ոմն Յովհաննէս կրանաւոր, զոր ի վաղուց հետէ ցանճացաւ եղեալ աստուածախաւս սուրբ մատենիս, և ետ գրել զսայ, յիշատակ հոգոյ իւրոյ և ծնաւդացն՝ Մարտիրոս քահանային և Աղուրիւն, և ամենայն արեան մերձաւորացն և երախտաւորացն:

Եւ արդ, ես յետինս ի քահանայս և անարժանիս ի մանկունս եկեղեցոյ՝ Մկրտիչ քահանայ, հրաման առեալ ի պատուիրանադիր առաքելական բանէն, որ ապէ. Յոր կոչումն կոչեցար՝ ի նմին կացջիր...

342բ. ...Արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս այս ձեռամբ սուտանուն զրչիս՝ Մկր[տ]չի, անիմաստ և անախմար: Եւ իմ անընդունակ զուով յարուեստ զրչութեան և բազում մեղաց ցնորիւք պաշարեալ, այլ ըստ կարի մերում, զոր պարգ[ւ]եաց մեզ մարդասէր հոգին, բազում աշխատասիրեալ իմ սմայ, գրեցի անարժան ձեռաւք իմովք չ[ը]նտիր և ի ստոյ[գ] արինակէ, կենաւք տառապանաւք և բազում պանդխտութեամբ, նեղեալ յերեւելի և յաներևոյթ թշնամեաց, ըստ նմանութեան կամ ծովու, որ յալեաց տատանեալ: Իսկ գրեցաւ սուրբ աւետարեք Աւետարանս ի մեծ թուականութեանս Հայոց ԶԺԱ (1462) ի կաթողիկոս... (շար. էջերը թափված):

Հետագայի

ա. 1բ. (Նկարի շրջանակի ստորին մասում կապույտ խորքի վրա սպիտակ երկաթագրով, մասամբ անընթեռնելի) ԶՂ ||| և զծնաւդսն իւր յիշեց[էք ի] Ք[րիստո]ս:

բ. 105ա. (Այլ ձեռագրով, բոլորգիր, ժե գար) Յիշեցէք ի Քրիստոս զՂումրի խարուն, զԹուրանդէն և զԱվրան և զԹարսէն և Աստուած ողորմի ասացէք սոցա. ամէն:

գ. 5ա. (Նկարի լուսանցքում) Ես Տէր Պ[ե]տրոս Բ[ա]ղէշեցի, ո[ր] կոչի որդի[ի] Տէր Սարգ[ս]ի, որ եկա[ւ] զընկան ժեղովք Մապրոկորու Սուրբ Կառապետին, որ հանդիպայ այս Աւետարանիս թուին ՌՄՄԴ (1805)-ին:

դ. 266բ. Չայս Կարմիր Աւետարանս գնեցի Առաղցի Յարութիւն վարդապետէն ի Բաղէշ Սիմէօն Սասունցի Դաւրեան: 1873 թիւ Փրկչի, հոկ. 10:

Գրիչ՝ Ղուկաս: Թերք՝ 474: Նյութ՝ թուղթ: Մեծուրյուն՝ 7,5×9,5: Գրուրյուն՝ միասյուն: Գիր՝ բոլորգիր: Տող՝ 17: Մանրանկարչուրյուն—Ճակատագարդ՝ 72ա, 138բ, 175ա, 371բ, 399բ, 433բ: Լուսանցադարդ՝ բուսական: Զար-

դապիր՝ թռչնապիր, հանդուցապիր: Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ, դրոշմադարդ: Վիճակ՝ քայքայված, ցեցակեր, սկզբից, միջից և վերջից պակասավոր:

Մնթ. Չեռապիրս 1972 թ. հունվարին Սան-Ֆրանցիսկոյում տողերիս գրողի միջոցով ն. Մարտիկյանը նվիրեց Մաշտոցի անվան Մատենադարանին (N 10526):

Հ ի շ ա տ ա կ ա Ր ա ն

Գրչի

300թ. Չմեղաւոր և զանարժան Ղուկասս յիշեցէք:

14

Շ Ա Ր Ա Կ Ն Ո Յ

(Ֆրեզնո, Սուրբ Երրորդություն Մայր Եկեղեցի, N 4)

ժե—XV

Հիշատակարան շունի:

15

ԳՐԻԳՈՐԻ ՏԱԹԵԻԱՅԻՈՅ ԼՈՒՄՄՈՒՆՔ ԳԺՈՒԱՐԻՄԱՅ ԲԱՆԻՑ
Ի ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ԳՐՈՅՆ ՅՈՐԱՅ

(Ֆրեզնո, Սուրբ Երրորդություն մայր Եկեղեցի, N 5)

ժե—XV

Գրիչ՝ Սարգիս:

Հ ի շ ա տ ա կ ա Ր ա ն

Գրիգոր Տաթևացու

[[[[Եւ] ժողովողն մեկնութեան[ս է] վաճական վարդապետն՝ աշակերտ Մխիթար վարդապետի, որ Գոշ անուանի, և է սա վարդապետն Վարդանայ, և Վարդանն՝ Ներսէսի, և նա՝ Նսայեայ վարդապետին, որոց յիշատակն արհնութեամբ եղիցի. ամէն:

[Ա.]րդ, ես վերջինս ի ծնունդս Եկեղեցոյ Գրիգոր մականուն խնդրող բանի, որ ի վաղուց հետէ փափաքէի բոլոր Մեկնութեան Յորայ: Եւ ի թուականութեանս Հայոց ՊՄԷ (1408) ամի Եկեալ մեր յիրկիրս Քաջբերունի և ձմերեալ ի հրեշտակարնակ վանքս Մեծովոյ, ի սպասու դամբարանաց վարժապետացն սրբոց: Եւ ընթերցմամբ հաւաքեցի զգծուարալոյժ բանս Յորայ և զմեկնչաց նորա, այլ և սակաւ ինչ լուծումն Առիստակիսի և Գէորգեա ի խրատս գրչու-

թեան, ընդ նմին և զՔաղուածոյ մեկնութեանն Յովհաննու աւետարանչի, և ընծայեցի ի պա[տիւ] սուրբ տեղոյս ուսում[նաս]էր անձանց՝ ուղղադաւան մտաց [և] ի գլուխս բաժանելով վասն մտաւոր տեսութեան և զարդ ուսման ի պէտս բեմասացութեան և ի խրատս զրուցատրութեան:

Արդ, եթէ գտցի ինչ ի սմա ըստ հաճոյից խնդրողաց՝ Տեառն շնորհ[ք և թէ] ոչ՝ այնպէս շնորհք և պակասն [փոքր] ընկալ անաւթոյս մերոյ ն[երես]ցի, որ և լուսաւոր վարդապետին մերոյ Յովհանն Ռոտմեցոյ ի սմա մասն բարեաց յիշեալ եղիցի: Որ և մ[եզ] յուսողաց և ձեզ յիշողաց ողորմութիւն Տեառն հասարակեսցի:

Այլ և աղաչեմ զմտերիմ գաղափարաւոս, գրել զսա[կ]աւ յիշատակ մեր, և դու[ք] գրեալ լիշիք ի գիրն կենացն յաւիտեանից. ամէն: Եղիցի, եղիցի:

Գրչի

Այլ և կրկին աղաչեմ յիշեցէք ընդ վերոյ ասացեալն զբազմամեզ գրիչս զՍարգիս և զձնողն իմ և խոշորութեան անմեղադիր լերուք, զի կար մեր այս էր:

16

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

(Նյու-Յորք, Ալիս Գալուբշյան)

ԺԵ—XV

Գրիչ՝ Զաքարիա: Մաղկող՝ Թումայ: Նյուք՝ Թուղթ: Մեծուքյուն՝ 21,5 × 31: Գրուքյուն՝ երկսյուն: Գիր՝ բոլորգիր: Տող՝ 21: Մանրանկարչություն—Քրիստոսը քառակերպյան աթոռի վրա՝ 2ք, Իսահակի զոհարերությունը՝ 3ա, Ավետում՝ 3ք, Մնունդ՝ 4ա, Մոզերի երկրպագությունը՝ 4ք, Քառասունօրյա գալուստ՝ 5ա, Կոտորումն մանկանց և Մկրտություն՝ 5ք, Հարսանիք Կանայում՝ 6ա, Նկանակների բաշխումը՝ 6ք, Անդամալույծների բուժումը՝ 7ա, Պայծառակերպություն և Ղազարոսի հարությունը՝ 7ք, Մուտքը Երուսաղեմ՝ 8ա, Ոտնլվա և Մատնություն՝ 8ք, Քրիստոսը Պիղատոսի ատյանում՝ 9ա, Խաչելություն՝ 9ք, Գժոխքի ավերումը և Հարություն՝ 10ա, Համբարձում՝ 10ք, Հոգեգալուստ՝ 11ա, Սարգիս և Թեոդորոս զորավարներ՝ 11ք: Խորան՝ 10 (Թուղթ Եվսերի առ Կարպիանոս՝ 12ք, 13ա, Համաքարբառ կանոններ՝ 13ք, 14ա, 14ք, 15ա, 15ք, 16ա, 16ք, 17ա): Մատթեոս՝ 18ք, Մարկոս՝ 95ք, Ղուկաս՝ 146ք, Հովհաննես և Պրոխորոն՝ 217ք: Կիսախորան՝ 19ա, 96ա, 147ա, 218ա: Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ զրոշմազարդ. Ա փեղկին մետաղյա 5 խաչեր, մեկը կապույտ ակով: Խաչերի վրա՝ «Աղայրէգի», «Ալիխան» «Յուխան», «Տոանդ[ուլ]», «Թրկէլդյ (°): Պահպանակ՝ մագաղաթյա, երկուական թերթ սկզբից և վերջից, մասն Ավետարանի, Ժ—ԺԱ. դդ.: Վիճակ՝ բավարար, միայն կողի կաշին պատուված:

Մնք. 1972 թ. հունվարի 23-ին Նյու-Յորքում տողերիս գրողը այս ձևագիրը նվեր ստացավ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի համար (N 10522):

Հ ի շ ա տ ա կ ա ր ա ն

Գրչի

285բ. Փառք... որ տրամառեաց զմատունս վերջացեալ տկար ոգոյ՝ Չա-
 քառոյ սուտանուն կրօնաւոր, զրեալ և կարգեալ ըզճառս երախտեաց աստուա-
 ծագործ սքանչելեացն, զոր ճշմարիտ և աստուածաբան միածին Որդին Աս-
 տուծոյ Յիսուս Քրիստոս ի վախճան աւուրցս այսոցիկ կատարեաց զնշանս և
 զարուեստս, որպէս զի որբ ընթերցին, ի միտ առցին, թէ նոյն Տէր է, որ Մով-
 աէսի հրամայեաց||... (շար. էջերը թափված):

Մաղկողի

16բ (Խորանի վերին հեծանի վրա) ԶԹումա ծաղկողս յիշեցէք ի Քրիստոս
 աղաչեմ:

Հետագայի

ա. 286ա. Ով լուսերամ դասք քահանայից և մանկունք սուրբ եկեղեցոյ,
 յորժամ հանդիպիք սուրբ Աւետարանիս, ասացէք Աստուած-ողորմի Վարդա-
 նին և ծընօղացն՝ Արեւիսամուն և Գօզալին, կողակցուն՝ Մարանին, որդոյն՝
 Յովանէսին, Յոհանիսին և Մկրտչին, դստերացն՝ Սինուբարին, Մարգարտին,
 Ալբունին, հարսնեբաց՝ Զամանին, Գաֆարին, Հոռոմսիմին, Արեւիսամուն,
 Մանուկին, Մավիսանին. ասացէք Աստուած ողորմի, որ ստացաւ զսուրբ Աւե-
 տարան ի հալալ վաստակոց իւրոց, ասացէք Աստուած-ողորմի, Աստուած ձեզ
 ողորմեցի. ամէն:

Արդ, ես՝ Վարդանի որդի Յովանէս և եղբարն իմ՝ Յոհան և Մկրտիչն զնե-
 ցինք զսուրբ Աւետարանս ի հալալ վաստակոց մերոց՝ յիշատակ հոգոց մերոց
 և ծընօղաց մերոց՝ Վարդանին և Մարանին, և ծընօղաց նորին՝ Փանոսին և
 Խոռոմին, և Տէր Յոհան սրբասէր քահանային, որ կամակից եղև այս բարի
 բանին, թվին ՌՃԿԲ (1713):

բ. 287ա. Փառք... Զվերջին զստացողս սուրբ Աւետարանիս՝ բարեմիտ և
 հաւատարիմ աղա Միւսայէլ և կողակիցն իւր Թուրանդէն առին զսուրբ և փրկա-
 գործ Աւետարանն հրաշալի և բժշկկարար իրեանց հոգոյն, յալալ վաստակոց
 իւրոց, անջինջ յիշատակ իրեանց հոգոյն և ծնօղացն իւրոց՝ աղա Բաղդասա-
 րին, կողակցուն՝ Եղիսաբեաին, եղբօրն՝ Յակոբին, բուրոշ՝ Թումարեաին և
 հանդուցելոց նոցին, ամէն:

Դարձեալ կրկին անգամ յիշեցէք ի Քրիստոս և Աստուած ողորմի ասացէք
 աղա Միւսայէլին, կողակցուն՝ Թուրվանդին, հօրն՝ Տէր Պեարոսին, մօրն՝ Զմրու-
 րին, եղբօրն՝ Յովասալայիին. ամէն. որդոցն՝ Բաղդասարին, կողակցուն՝ էր-
 րեմսիմին, Յարութենին, կողակցուն՝ Եղիսին, Մուրաղիսանին, կողակցուն՝ Գա-
 րիանին, Գուլամիրին, կողակցուն՝ Զարիֆին || (287բ) Աւետին, կողակցուն...
 (անվան տեղը բաց), Ասլիսանին և հանդուցեալ որդոց՝ Թումաշանին, Ասլի-
 յանին. ամէն:

Գարձեալ կրկին անգամ աղաչեմք զսրբութիւնդ ձեր, ով լույսերամ դասք բահանայից և մանգո՞ւք սուրբ եկեղեցոյ և առ հասարակ ժողովուրդք, յիշեցէք ի մարբափայլ յաղօթս ձեր, լի արիւ և բոլոր հաւատով Աստուած-ողորմի ասացէք աղա Բաղդասարին, կողակցուն՝ Եղիսաբեաին, որդոյն՝ աղա Միքայէլին, կողա[կ]ցուն՝ Թուրվանդին, Տէր Պետրոսին, կող[ակ]ցուն՝ Զմբուրին, որդոյն՝ Յովասափին, Բաղդասարին, Մուրադխանին, Եղիսին, Զարիֆին, Աւետին, Ասիխանին, Աստ[ու]յածատուրին, Թումին, Աղուրին, մեծին և փոք[ր]ին, առ հասարակ ամենեցուն. ամէն:

Գարձեալ Աստուած ողորմի ասացէք չիշատակ գրողաց հոգոյն, Աստուած ողորմեսցի փւր միւսանգամ գալստեանն և ի յահեղ դատաստանին. ամէն:

Քովին ՌՃԶԳ (1734)-ին. ամէն:

Գրչափորձ (հայերեն և հայատառ թուրքերեն). 1ա, 2ա, 286բ:

17

Մ Ա Շ Տ Ո Յ

(Զիկագո, Օսկան և Լուսին Իսպիրյաններ)

ՋՄԳ—1504

Գրիչ՝ Յակոբ Էպս., Մկրտիչ: Սաացող՝ Պօիանի Ասլան: Թերթ՝ 131: Նյուր՝ թուղթ: Մեծուրյուն՝ 18×13,5: Գրուրյուն՝ միասյուն: Տող՝ 15—18: Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ, գրոշմազարդ: Պահպանակ՝ մազաղաթ, երկուական թերթ սկզբից և վերջից, Ժ—ԺԱ դդ., մասն Մատթեոսի Ավետարանի: Վիճակ՝ բավարար. պահպանակները վնասված:

Մնք. Ձեռագիրս 1971 թ. դեկտեմբերին տողերիս գրողի միջոցով Իսպիրյանները նվիրեցին Մաշտոցի անվան Մատենադարանին (№ 10519):

Հ ի շ ա տ ա կ ա ր ա ն

Գրչի

115ա. Որ ողորմի մեղաւոր Մկրաչիս և ամենայն երախտաւորաց մեր և ծնողացն. ամէն:

130բ. Ով ամենաբարի Տէր Յիսուս, քո կամաւոր խոնարհութեամբդ ողորմեա մեղաւոր և անարժան գրչիս և ամենայն երախտաւորաց մեր և արեան մերձաւորաց մերոց, և թղախ կոկողի՝ մահգասի Տէր Ղազարի և արեան մերձաւորացն:

Գրեցաւ ի թվականիս ՋՄԳ (1504), և խոշորութեանս անմեղադիր լերուք, զի աւուրք ձմեռնային էր, բայց վասն թախանձանաց եղբար գրեցաւ յայս դժնդակ աւուրքս, որ է յունվար ի ԺԸ (18), և Քրիստոսի փառք յաւիտեան:

131ա. Փառք... Գրեցաւ սուրբ Մաշտոցս ձեռամբ Բ (2) գրչաց՝ Յակոբ

Եպիսկոպոսի և Մկրտիչ գրչի, ի խնդրոյ վարպետ Ասլանին պօ[խաճ]ուն և իւր կենակցին՝ Փաշախարունին և ամենայն զարմիցն և զաւակացն:

Արդ, յերես անկեալ ազաշեմ զամենեսեան, որք հանդիպիք սուրբ տառիս, յիշեսցիք ի մաքրափայլ յազաւթս ձեր զստացաւոյ սորա՝ զպօաճի Ասլանն և զկենակից նորին՝ զՓաշախարունն, և ձեզ յիշողացդ և մեզ առ հասարակ ողորմեսցի Քրիստոս Աստուածն մեր. ամէն:

Հետագայի

ա. 106բ. (Նոտրգիր). Այս գիրս Բայվցոնց մահտեսի Թումանան որդի տիրացու Տօնապետրս 177. (1781) գիրեց, որ (= ով) որ կանդանէ (= կարդանէ)՝ օղորմիս հանէ:

115ա. Բալվցոնց մահտեսի Գեվորգին որդին Օնանի այս սընըն 1779 (1780) վարդեվառին կիրակէն եղեալ է:

115բ. Գիրս գրեալըն 177. (1781): Գիրըս գրե[ալ Բալվ]վցոնց մահտեսի Օվակմին թօռըն՝ մահտեսի Թումանանին որդին տիրացու Տօնապետս գրեց: Այս գիրքըս տիրացու Օնանի || (116ա) որդի մահտեսի Գեվորգին է. իւր որդի [Օնա]նըն եղեր է վառդէվառին բարկէտին [կիրակ]էն: Այս գիրքս եղեալ սընըն 1779 (1780): Այս է սընըն 1779 (1780):

բ. 121բ. (Նոտրգիր, ալ) Յիշատակ այս գիրս տիրացու Թումանանին, տիրացու Մարտիրոսին, տիրացու || (122ա) Գրիգորին, տիրացու Ենօֆին, տիրացու Կասպարին, ով որ կարդանը՝ ողորմիս ասէ:

18

Ժ Ո Ղ Ո Վ Ա Մ Ո Ի *

(Ուեսթ-Հարթֆորդ, Քըննեթիքեթ, օր. Ժողեֆին Պարթ)

Եւֆաա գյուղ, Կեսարիա

ՌԹ—1560

Գրիչ՝ Հակոբ քհ. Սարգսյան: էջք՝ 567: Մանրանկարչութիւն—«Միշորակ և որոշ շափով գունաթափ»: Վիճակ՝ լավ:

Բ Ո Վ Ա Ն Գ Ա Կ Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն

ա. էջ 1—146 Նախերգան և Մեկնութիւն Արիստոտելի Ստորոգութեանցն՝ արարեալ Դաւթի անյաղթ փիլիսոփայի:

բ. էջ 146—252 Յաղագս մեկնութեան Պերի արմենի[ասի]:

* Այս ձեռագրի նկարագրութիւնը, որը կատարել է Տեր Մեսրոպ Ժ. վրդ. Սեմերճյանը, և Սմբատ Գունդատարի ճիշատակարանի լուսապատճենը մեզ է արամադրել պրոֆ. Ա. Ուլուհոճյանը (Նյու Ջըրզի): Տե՛ս Մաշտոցյան Մատենադարան, անտիպ ձեռագրացուցակներ № 127:

գ. էջ 253—281 Արիստոտելի իմաստասիրի Յաղագս ամենայն աշխարհի:
 դ. էջ 282—321 (Բովանդակությունը նշված չէ Մ. ծ. վրդ. Սևմերճյանի
 Նկարագրության մեջ):

ե. էջ 321—462 Երանելոյն Գրիգորի նիւսացոյ ասացեալ վասն բնութեան
 մարդոյ:

զ. էջ 463—552 Գրիգորի Եպիսկոպոսի՝ Էղբօր Բարսղի Տեսութիւն ի մար-
 դոյ կազմութիւն:

է. էջ 552—560 Հերմա Եռամեծի Առ Ասկղեպիոս (Սահմանք)։

բ. էջ 562—567 (Այլ գրչի կողմից ընդօրինակված Սմբատ Թազավորի հի-
 շատակարանը—տե՛ս ստորև):

Հ ի շ ա տ ա կ ա Ր ա ն

Հատված

«...ի քաղաքն Կեսարիայ և ի գիւղն յԵւֆատայ, ընդ հովանեաւ Սբոյ Կա-
 տապետի ... սուրբ վանացն և ձեռամբ հանճարեղագոյն Տէր Յակոբ շնորհալի
 քահանայի»:

(562) Յաղագս չիշատակարանին ի վերջ մատենի այնորիկ յորմէ մեր
 զգիրքս զայս օրինակեցաք, զոր բարեպաշտ Թաճաւորն Սմբատ ոտանաւոր
 շափմամբ շարագրեալ էր այսպէս.

Ո՛վ հանճարեղք իմաստ բանիս
 Եւ մակացուք լոյս արհեստիս,
 Մտադրութեամբ միտ դիք բանիս՝
 Անյաղթ գիտուն վարդապետիս,
 Որ զընթհանուրն առեալ գոյիս,
 Գնեալ բաշխեաց մարդկան ազգիս՝
 Իբր զընթհանուր զկենդանիս,
 Բաժանեաց ի ձիս և ի ջորիս,
 Զորս հոմանւամբք առնէ տեղիս,
 Իսկ բաշխելով զանւանս գոյիս՝
 Միաւորէ դարձեալ ի միս:
 Եւ յարանւամբք զոլ նմանիս,
 Օրպէս յարի ազգէն արիս,
 Կամ ի միոյն նոյնն իսկ առ միս:
 Արդ, ո՞նց պատմեմ զո[յ]ժն զբանիս,
 Երբ կարի խիստ կարճ է տեղիս:
 Բայց թէ հազար կարճեալ բանիս,
 Հարկն կոչէ զիս այս տեղիս՝
 Յիշել զմայրն ամէն գոյիս
 Եւ զպատճառն ծնընդականիս,
 Զգոյացութիւնն որով լինիմք
 Եւ գոյանամք ի յաշխարիս:
 (563) Եւ զիննէքին ընկերք սորին,
 Որ սա զլուիս է տասնէկիս,
 Զորս անւանեաց Արիստոտէլ

Ստորագութիւնք տասն սևոխ.
 Եւ զոր զրեաց Աբխատոսէլ
 Նամակ և զիր զարմանալիս
 Առ Աղեքսանդր իւր աշակերտ
 Տիեզերակալ երեզ կուսիս,
 Երբ հեռացեալ էր ի նմանէ
 Առնուլ զշորս կողմն աշխարհիս,
 Զորս ընթհանրեաց ի քիչ տեղիս՝
 Զգիտութիւն անճառելիս
 Եւ ժողովեաց ի միասին
 Զիմանալիս և զգալիս,
 Ընթերցիք և զարմացիք,
 Որք ի խնդիր լինիք բանիս,
 Զմակագիր բնութեան ազգիս.
 Գրիգորի Նիսայ վարդապետիս,
 Որ ժողովեալ ի մի տեղիս,
 Յարմարեցի ի պատեհիս՝
 Եւ մեղաւորս և ողբալիս,
 Տրուպ զինտորս և եղկելիս,
 Սմբատ անուն իմ հայկազնիս,
 Տէր և պարօն Պապեղօնիս
 Եղբայր Հէքմոյ թագաւորիս
 Եւ սպայապետ հայոց գնդիս:
 Նոյն և շինօղ ի բնէ նորոյ
 Զանառ զղեակն անմարտելիս,
 (564) Որ ըստ իմոյ անւանս եղի
 Սմբատակլայ քաջ ամբոցիս:
 Զորս աղաչեմ զամենեսին,
 Որք ընթերցօղ լինիք զբրիս,
 Խնդրել պա[ր]գես ի Քրիստոսէ
 Զթօղութիւն մեղաւորիս,
 Եւ պարգևօղն առատաձիր
 Տրիտուր բարեաց այս է բարիս,
 Ի հայ ազգիս ի թվականիս
 Ի վեցհարիւր իննիսուն երրորդիս (տողամեջ՝
«693»)

Գրեցի վաքար ձեռօքս

Անլար ըզգիր յիշատակիս:

Եւ աստուծոյ մեծին հօգրին, անմահին, միայն կարողին, ընդհանուր
 գոյիցս արարողին և յետ ճշմարիտ հայրենի տէր և յիտմնաց մնացողին, զի
 սուտ և խաբերայ է ասել այլ ումէք ապրել կամ վայելել և կամ ճոխալ ի վա-
 յելչութիւնս աշխարհի, բայց միայն ի նմանէ, այլ մահկանացւածս պարտ է
 ամենայնի խոկալ զմեռանիլն ըստ գրոյն և տեկանան և գործնականան
 զարդարել զբարս և զմշտենչենաւորին առնակից լինել, որում պարգևողին
 փառք յաւիտեանս. ամէն:

Մնբ. Սմբատ Գունդստարլի այս հիշատակարանը այլ ձևազրիւր հատվածաբար (տողք՝ 41—48, 49—52 և 59—62) հրատարակել է Ղ. Ալիշանը նախ «Միսուանում» (1885, էջ 71 և 76), այնուհետև ամբողջապես՝ «Հայապատումում» (1901, էջ 481—482), իսկ Գ. Հովսեփյանը իր «Յիշատակարանը ձևազրացում» (1951, էջ 954) բերել է դրա մի այլ տարբերակը, վերցնելով Գրիգոր Նյուսացու «Յաղագս բնութեան» և Արիստոտելի «Ստորոգութիւնք» աշխատութիւնները ընդգրկող մի ձևազրիւր մատյանից, որը Սմբատ Գունդստարլի պատվերով ընդօրինակվել է 1239—1244 թթ.:

Հիշատակարանը այստեղ կրկին հրատարակում ենք ամբողջութեամբ, որովհետև սա ևս մի նոր տարբերակ է և ունի բազմաթիվ տարբերություններ:

19

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

(Յրեզնո, Սուրբ Երրորդութիւն Մայր Եկեղեցի, № 3)

ՌԻԶ—1577

Հ ի շ ա ա ա կ ա ր ա ն

Գրչի

Փառք... Շնորհիւ Տեան սկսայ և խնամաբ նորին կատարեցի եռափափաք սիրով հոգ... (հաջորդ թերթն ընկած) սորին հեր և փանաքս, և տկար անձամ[ք] կատարեցի զառած[ե]ալ մեղաբ Տէր Թուրխանոս (°), մեծ Տէր Թումայ, միջնեկ Տէր Թումէն, փոքր Տէր Թումայ, Տէր Դանիէլ, Վարդանէս, Մկրտիչ, Մազում, Աանէս, Նաասարդ, Սարգիսին, Նաասարդին, Մարիանին, Անբառանին, Եղիսաբերին, Հոռոմսիմին, Մարգարիտին, Փանոսին, Սիմէոնին, Մարտիրոսին և ամենայն ար[ե]ան մերձաւորեաց կեն[դ]ան[ե]աց և ննջեցելոց յիշեցէք առ Քրիստոս, և Աստուած զձեզ յիշէ իւր միւսանգամ զալրստեան. ամէն:

Յետոյ գրեցօ սակաւ յիշատակարանս. թվին ՌԻԶ (1577) էր. անմեղայդիւ լերուք, զի կար մեր այս է:

Հետագայի

ա. Արդ, վերջին ըստացող սուրբ Աւետարան[ի]ս հեղահոգի և բարեմիտ աշտուածասէր Մատուրն և ձեռնադր իմոց՝ Դանէլին և մայրն՝ Շահիպարին և կողակցին՝ Հուրին և Եղբորն իմ՝ Ավաբին, կողակցին՝ Հէրիբին, որդին՝ Ալահվէրտին: Դարձեալ յիշեցէք Մատուրն, որ սուրբ Աւետարանս գերի էր անգեալ ի ձեռն տաճկաց, որ ազատեաց սայ հալալ վաստակօք՝ իրեանն յիշատակ: Դարձեալ յիշեցէք տանուտէր Մատուրն, կողակցին՝ Հուրին, զուսոր Շնաւուրն, որ առ Քրիստոս է հանգուցեալ: Դարձեալ յիշեցէք [ե]գիկելի թոռն

Տէր Կարապետ, որդի՝ Դանէլ, Դաւիթն, Սարգիսն, յիշեցէք Ավաք, Կողակցին՝
Հէրիք, որդի՝ Ալանվէրաին:

Դարձեալ յիշեցէք բարէմիտ Մատուրն, որ ետ նորոգել սուրբ Աւետարանս,
անարժան և սուտանուն Բարսեղ իրիցոյ, և յուսուցիչ իմ Սարգիս քահանայն,
որք ողորմին ասէք, ամէն: Թվին ՌՃՀԶ (1727) նորոգեցաւ ի գուղ, որ կոչի
Պարսումէցիք: Ով որ ծախի կամ կրաւի սուրբ Աւետարանս ԳՃԺԸ (318) հայ-
բապետաց նգովեալ լնի, Ուղայի մասնակից իլի:

Ո՛վ Եխրայրք, Սարու Մուտափայ վաշէն, որ Դաննայ առաւ թվին
ՌՃՀԳ (1724) էր:

բ. (Շեղագիր) Ո՛վ եղբայրք, երէք թուխտ կարթայ այս կողմից, թիւն կու
իմանար. որ է թիւն 1026 թիւն (1577), նորոգեալ է 1196 թիւն (1747):

20

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

(Նյու-Յորք, Արսեն և Արմանդ Փուշմաններ, N: 1)

Խնդրակատար Ս. Աստուածածնի վանք

ՌԼԳ—1584

Գրիչ՝ Հովհաննես վրդ., ներսես արեղա: Ստացող՝ Տէր Աբրահամ: Թերք՝
285: Նյուր՝ թուղթ: Մեծութիւն՝ 13×18: Գրութիւն՝ երկայուն: Գիր՝ բոլոր-
գիր: Տող՝ 21: Մանրանկարչութիւն—տորան՝ 10 (եվսեբիոսի թղթով և Հա-
մարարբառ կանոններով): Մատթեոս՝ 6բ, Մարկոս՝ 86բ, Ղուկաս՝ 140բ, Հով-
հաննես և Պրոխորոն՝ 223բ: Կիսախորան՝ 7ա, 87ա, 141ա, 224ա: Լուսան-
ցադարդ՝ բուսական: Զարդագիր՝ թռչնագիր: Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ,
զրոշմազարդ, աստաոր՝ անզարդ գործվածք: Պահպանակ՝ սկզբում և վերջում
մեկական թերթ շգրված անմշակ մազաղաթ: Վիակ՝ բալարար:

Հ ի շ ա տ ա կ ա ր ա ն

Գրչի

Փառք... Արդ, կատարեցաւ աստվածախաւս և տիեզերաքարոզ Աւետա-
րանս ի խնդրոյ պատուական և հաւատարիմ կրօնաւորին Տէր Աբրահամուն՝ ի
յիշատակ հոգոյ իւրոյ և ծնաւդաց իւրոց, հաւրն՝ Թումաշանին և մօրն՝ Բեգի-
շանին, եղբօրն՝ Սահակին և կողակցին՝ Զանազանին և որդոց նորին՝ Տէր
Յակոբին, Վարդանին, Արսէնին, Նուրիշանին, Միրզաշանին և այլ եղբաթցն՝
Մելիքիսէօրին, Սարխոշին, և զհօրեղբար որդիքն՝ զՏէր Յովանէս և զՏէր Մով-
սէսն, և զչոջ մամն իւր՝ զՏալիթէն, և այլ ամենայն արեան մերձաւորաց՝
կենդանեաց և հանգուցելոց. ամէն:

Եւ արդ, ես ունայնս ի բարեաց գործոց, որ անուամբ եմ և էթ և ոչ ար-
դեամբք տէր ձայնիւ բարձրացեալ երէց գոլով և հոգով կո[ւ]րացեալ և
մտաւք մոլար, ըստ իմում տկարութեանս զրեցի զսուրբ Աւետարանս ի վանքս
որ կոչի Խնդրակատար, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնին և այլ ամենայն
սրբոցն:

Եւ արդ, յայսբան և յայսարխսի բարէվայելուչ և մեծափառ սրբոցս զու-
մար՝ բարեխօս աշխարհի և ապաւէն ապաստանի և քաւութիւն մեղուցելոց,
զոր զիմեալ մեծաւ յուսով բարի արմատոյ շառաւիղն կատարեալն հաւատով
և գործովք բարեաց զՏէր Աբրահամն կրանաւորն, որ ստացաւ զսուրբ Աւե-
տարանն ի հալալ արդեանց իւր՝ յիշատակ իւր և ծնաւդացն իւրոց, հարն՝
Քուժաշանին և մօրն՝ Բէգիչանին, և եղբօրն՝ Սահակին, և կողակցին՝ Զանա-
զանին և որդոց նոցին՝ Տէր Յակոբին, Վարդանին, Արսէնին, Նուրիչանին,
Միրզաշանին, և այլ եղբարցն՝ Մելիքիսեբին, Սարխոշին, և հարեղբօր որ-
դոցն՝ Տէր Յովանիսին և Տէր Մովսէսին, և ջոշ մամուն՝ Տալիքին, և ամենայն
արեան մերձաւորաց՝ կենդանեաց և հանգուցելոց, զոր Տէր մեր Յիսուս Քրիս-
տոս ողորմեսցի նոցա և թողութիւն շնորհեսցէ մեղացն նոցա և արժանի ա-
րասցէ արքայութեան իւրոյ. ամէն:

Արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թվականիս Հայոց ՌՂԳ (1584) ձե-
ռամբ մեղաւոր Յովաննէս նորարոյս վարդապետի, որ յայսմ ամի ետն զգա-
ւաղանն շնորհալի և զիս՝ զանարժանս և զմեղաւոր անպիտանս, ունայնս ի
բարեաց և փարթամս ի շարեաց զՆերսէս արեղայս, որ միայն զանունս ու-
նիմ և ոչ գործս: Եւ որք կարգայք կամ արինակէք, լի բերանով Աստուած-ո-
ղորմի ասացէք ինձ Յովհաննէս վարդապետի և ծնողաց իմոց, հօրն՝ Մարտի-
րոսին և մօրն՝ Շահրատանին, և եղբարցն՝ Աբրահամուն և Խալիֆին, և
քուերցն և զամենայն արեան մերձաւորս, և զիս անարժանս զՆերսէս՝ մօ-
րաքուերորդին նորին:

Հետագայի

ա. 283բ. Ողորմի Աստուած Սախակին և իւր կողակցին՝ Ոսկուն և իւր
որդոյն Վա[ր]դանին, Սարգսի և քուրոշն Զանայզանին, որ զԱւետարան եղն
մեր գնեց. Աստուած զուր մեղք թողնու. ամէն:

բ. 284ա. Այլ և վերջապէս Աստուած-ողորմի ասացէք Նուրարին, որ աշ-
խատեցաւ կամ սպասաւորեաց սուրբ Աւետարանին. ևս Աստուած ողորմի
ասացէք Նուրարին, Մանուչակին, Յարութէնին. ամէն:

գ. 284բ. Յիշեցէք ի Քրիստոս զՍախակ և զՍառայ, Այլմայստ, զԱյլրուն,
որ ազատեաց ի գերութենէ սուրբ Աւետարան:

դ. 285բ. (Անրնթեոնլի հիշատակագրություն. միայն կարգացվում է
«ՌՂԳ» (1634) թվականը):

բան 10 (Թուղթ Եվսերի՝ 2բ, 3ա և Համարարբառ կանոններ՝ 4բ, 5ա, 6բ, 7ա, 8բ, 9ա, 10բ, 11ա): Տիրամայր՝ 12բ, Քրիստոս՝ 13ա: Մատթեոս՝ 16բ, Մարկոս՝ 92բ, Հովհաննես՝ 221բ: Կիսախորան՝ 17ա, 142ա, 222ա: Լուսանցազարդ՝ բուսական: Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ, աստառը՝ հասարակ գործվածք: Պահպանակ՝ թուղթ: Վիճակ՝ բավարար, բայց թերթահան:

Մնբ. Զեռագիրք վ. Վարդանյանը ժառանգել է Թավրիզում՝ իր մորից:

Հ ի շ ա տ ա կ ա ր ա ն

Գրչի

89բ. Զծոյլս ի բարին Բարսեղ և եթ կրօնաւորս յիշեսչիք ի մաքրափայլ յօղօթս ձեր. ամէն:

138բ. Զառածեալս մեղօք Բարսեղ և եթ կրօնաւորս յիշեսչիք ի Տէր:

219բ. Աւրհնութիւն որ կարգայ, գովութիւն՝ որ լսէ. փառք տուողին և յիշատակ Բարսեղ և եթ կրօնաւոր գրչիս. ամէն:

Հետագայի

280բ. Զսրբոյ Աւետարանիս զբստացօղն և զընծայ տուողն Սրբոյ Աստուածածնի եկեղեցւոյս ոչ գոյր զրեալ ի սուրբ Աւետարանս, որոյ տրւօղն և նրախօղն յիշեալ լիչի առաջի Քրիստոսի Աստուծոյ, և զացի ողորմութիւն յաւորն աներեկի անհուն զթութեան նորին. ամէն:

Դարձեալ յիշնցէք ի Քրիստոս զնորոգող և զկազմել տրւօղ սուրբ Աւետարանիս՝ զաւագէրէց սրբոյ եկեղեցւոյս զՏէր Յովսէփն հանդերձ իւրողք միաբանիքն. ամէն:

Նորոգ կազմ սորին եղև ի Թուականութեանս ՌՃՂԱ. (1742) և յունվարի Ա. (1) / / /:

22

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

(Նյու-Յորք, Արսեն և Արմանդ Փուշմաններ, № 4)

ԺԶ—ԺԷ—XVI—XVII

Թերթ՝ 28: Նյութ՝ մագաղաթ: Մեծություն՝ 11×16,8: Գրություն՝ երկայուն: Դիւր՝ բուրդիւր: Տող՝ 23: Մանրանկարչություն—Լուսանցազարդ՝ ավետարանական թեմաներով: Զարդագիր՝ թռչնագիր, հանգուցագիր: Վիճակ՝ վնասված և սլակասավոր:

Մնբ. Զեռագիրք Փուշմանների հայրը, անվանի նկարիչ Հովսեփ Փուշմանը (մահ. 1966), ստացել է զրող Զապել Եսայանից Փարիզում:

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

(Սան-Ֆրանցիսկո, ն. Մարտիկյան, № 3)

Սեպ-տիգան

ՌՄԳ—1605

Գրիչ՝ Մխիթար: Մաղկող՝ Տեր Խաչատուր: Մեսրոպ սկ.: Ստացող՝ Հովհաննես քհ.: Թերթ՝ 312: Նյութ՝ թուղթ (մագաղաթ՝ 312): Մեծություն՝ 14,5 × 19,5: Դրություն՝ երկայուն: Գիր՝ բուրբուր: Տող՝ 20: Մանրանկարչություն—Մարկոս՝ 86բ, Ղուկաս՝ 142բ, Հովհաննես՝ 236բ: Կիսախորան՝ 1ա, 87ա, 143ա, 237ա: Լուսանցազարդ՝ բուսական: Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ դրոշմազարդ: Վիճակ՝ բավարար, միայն Մարկոս և Ղուկաս ավետարանիչների պատկերները վնասված:

Մեր. Ձեռագրի մի բանի էջերի վրա գրված է գրաքննչական պարսկերեն կնքադրոշմ (տե՛ս № 4 ձեռագրի ծանոթ.):

Այս Ավետարանի մասին գրել են՝ Մ. Սմբատյանցը («Նկարագիր ս. Կարապետի վանից Երնշակա...», 1904, էջ 308), Ե. Լալայանը («Ազգագր. հանդես», 1905, էջ 159), Մ. Մաքսուդյանը («Արարատ», 1911, էջ 315), Գ. Հովսեփյանը («Հայաստանյայց եկեղեցի», 1944, հոկտ., էջ 20): Գրչի հիշատակարանը, ըստ «Արարատի» (որանզ կան փոքր վրիպակներ) հրատարակված է «Հայերեն ձեռագրերի ժէ գարի հիշատակարաններում», հ. Ա (Կազմեցին Վ. Հակոբյան և Ա. Հովհաննիսյան, 1974, էջ 191):

Ձեռագիրը ծամանակին ունեցել է 351 թերթ, պակասում են սկզբի 25 թերթերի վրա եղած մանրանկարները և խորանների մեծ մասը:

Հ ի շ ա տ ա կ ա ր ա ն

Գրչի

310ա.

Ազաշեմ զձեզ յօժար սրտի,
Որք հանդիպիք այսմ տառի,
Յիշման աննէք զմեզ արժանի.
Եւ որ ասէ Աստուած-ողորմի
Ըստացողի սուրբ Աւետարանի՝
Քաջ և արի Տէր Յովանիսի,
Որ մականուն Քաշիշ կոչի.
Ի միտ առեալ զբանն Եսայի,
Որ ասէ թէ՛ Երանի,
Որ ունիցի ընդանեակ յԵրուսաղէմ,
Եւ զաւակ ի Սիովնի:
Ըստացաւ դսայ յաւժար սրտի,
Հալալ արդեանց իւր ամենի,
Սա է անջինջ սուրբ յիշատակ
Հոգոյ իւրոյ և ծնօղի՝
Տէր Միքայել անուն կոչի,
Եւ մօր նորա՝ Փաշաշանի:
Եւ որ առատն է պարզևի՝
Քրիստոս Աստուած ամենայնի,

Զարբայութիւն տացէ ձրի
 Տէր Յովանէս քաջ վարպետի,
 Եւ սուտանուն Մխիթար գրչի,
 Որ տկար անձամբ ի յանձն առի,
 Եւ տառապեալ կենօք գրեցի
 Ի դառն և ի նեղ ժամանակի, || (310բ)

յորում նեղիմք ի յանօրինաց հարկապահանջութենէ, ևս առաւել ի սղութենէ հացի, որ լիտր ալիւրն ի Գ (3) շահի ու Գ (3) փարայ ծախեցին: Ու զըզպաշն եկաւ ի վերայ Վանայ ու բազում ոճիր գործեաց, ու արենհեղութիւն արարին ի միմեանց, բայց զառաջիկայն Աստուած գիտէ, որ աշխարհս ամէն ի մէջ նեղութեանց և տառապանաց է, մեթէ մթան լուսարարն Քրիստոս՝ լոյս առնէ ամենայն աշխարհի:

Շնորհիւ Տեառն սկսայ և ողորմութեամբ նորին կատարեցի զսուրբ Աւետարանս ի յերկիրն Մայեկաց, ի գեօղն որ կոչի Սեպ, և ծաղկեցաւ ի մայրաքաղաքս Խիզան, ընդ հովանեաւ սուրբ է խորանացս՝ Սուրբ Յարութեան և Սուրբ Աստուածածնին, Սուրբ Յովանիսին և Սուրբ Գրիգորին, Սուրբ Ստեփանոսին, Սուրբ Սարգսին և Սուրբ Մարտիրոսին, ի Բուականիս Հայոց ի ՌԾԳ (1605), ի հայրապետութեան Տեառն Տէր Մելիքեէք կաթողիկոսի էջ|| (311ա) միածնայ և ի մերոյս Ախրամարայ՝ Տէր Գրիգորիս կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց:

Արդ, աղաչեմք զամենեսեանսդ՝ զմանկունսդ սուրբ եկեղեցւոյ, զի որք հանդիպիք սուրբ Աւետարանիս տեսութեան՝ կարգալով կամ օրինակելով և կամ հարեանցի տեսանելով, նա Աստուած-ողորմի ասացէք ինձ՝ մեղապարս Գրիգորիսի, և հօրբւէր որդոյն իմոյ՝ Տէր Խաչատուր վարպետին, և Մեսրոպ սարկաւազին, որ աշխատեցան ի հետ անարժանիս՝ ի ծաղկել սուրբ Աւետարանիս, և մեղաց թողութիւն հայցեցէք մեզ և ծնողաց մերոց և ամենայն աշխատաւորացս ի սմա. ամէն:

Արդ, որք ճաշակէք յաստուածային սեղանոյս և վայելէք յանմահական բուրաստանէս, նա Աստուած-ողորմի ասացէք և մեղ[աց] թողութիւն հայ[ցե]ցէք ըստ[ացողի] Աւետա[րանիս Տէր] Յովանէս ք[արեմիտ] քահանային և ծն[ողա]|| (311բ)ցն՝ մահդասի Տէր Միքայէլին և Փաշաշանին, և կողակցին՝ Անլիփաշին, և որդոցն՝ Վարդանիսին, Յովանիսին և Ամիրսէքին, և Էրբօրն՝ Ամիրսէքին, և քերն՝ Նուրանփաշին, և հօրեղբարցն՝ Միրաֆին, Գուլազրզին և մահդասի Ամիրազրզին, և իւր որդոցն՝ Տէր Գրիգորիին և Սենեֆա[րիմի]ն, և ամենայն ազգա[կանաց] նոցին՝ կեն[դանեաց] և հանգու[ցելոցն], և որ ասէ [զԱստուած] ողորմին, նա Աստուած իւրն ողորմեսցի. ամէն:

Դարձեալ կրկին անգամ յիշեցէք ի Քրիստոս զքստացող սուրբ Աւետարանիս՝ զհեղահոգի Յովանէս քահանայն, և ըզծնօղան իւր՝ Տէր Միքայէլն և զՓաշաշանն, և զայլ ամենայն արեան մերձաւորս սոցա՝ զկենդանիս և զհանգուցնալս, և որ ի սուրբ գիրքս աշխատանք և երախտիք ունին, նա Տէրն ինքն Քրիստոս ողորմեսցի սոցա յիւր միւսանգամ գալուստն. ամէն:

Հետագայի

312ա. Դարձեալ կրկին անգամ յիշեսցիք զվերջի ըստացող սուրբ Աւետարանիս և ոսկեզօծ բուրաստանիս՝ Ազուլեցի պարոն Թումասն, որ ի դառ-

նալն յերկրէն հրնակաց ի Թէոդուպոլիս, հանդիպեալ էր անտանօր սրբոյ Աւետարանիս, զոր ուխտիւ ըստացաւ զսա ի հալալ ընչից իւրոց՝ առ ի ընծայելոյ ի դուան Սուրբ Թովմայի առաքեալի վանիցն, որ զկնի դալոյն իւրոյ յԱզուլիս, երեր ընծայեաց ի դուան Սրբոյ առաքելոյս Թովմայի, և ետ յիշատակ իւրն և ծնողացն իւրոց՝ հեզահոգի հանգուցեալ մահտասի Բաղտուն, և մօրն՝ Մուրվարին, և կողակցոյն՝ Ասլուն, և եղբարցն՝ Յովաննիսին, Գէորգին, Ստեփանին, և քերցն՝ Ղայիրին, Աննային և Ոսկինարին, որդւոցն՝ Կարապետին, և դասերըն՝ || (312բ) Սրբուհայն, և այլ ամենայն արեան մերձաւորացն իւրաց. որ և յիշատակ անշնչելի լիցի իբրև որդի կենդանի ի մէջ սուրբ եկեղեցւոյ, բերելով զպտուղ անհատ միշտ յունկնդրութիւն կենդանեաց և հանգուցելոց, յազգաց յազգս և յորդոց յորդի, անզրաւ յաճիտենիւ. ամէն: Հայր մեր որ: Հստացուած սորա եղև ի հազարերորդի հարիւրերորդի ութսուն և մի յարարարդի (1732), յամսեանն սեպտեմբերի յօթներորդի:

24

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

(Նյու-Յորք, Տիգրան Տեյիրմանճյան)

Խիզան

ԹԾԷ—160Տ

Գրիչ և ծաղկող՝ Կիրակոս: Ստացող՝ Ներսես արքեպիսկոպոս: Թերթ՝ 343: Նյուր՝ Թուղթ: Մեծուրյուն՝ 13.6×18.7: Գուրյուն՝ երկսյուն: Գիր՝ բսւորգիր: Տող՝ 21: Մանրանկարչուրյուն—Ավետում՝ 5բ, Մնունդ՝ 6ա, Քառասունօրյա գալուստ՝ 7բ, Մկրտություն՝ 8ա, Պայծառակերպություն՝ 9բ, Ղազարոսի հարությունը՝ 10ա, Մուտք երուսաղեմ՝ 11բ, Ոտնալվա՝ 12ա, Խաչելություն՝ 13բ, Թաղում՝ 14ա, Դժոխքի ավերումը՝ 15բ, Հարություն՝ 16ա, Հոգեգալուստ՝ 17ա, Խաչ տերունական՝ 18բ, Քրիստոսը քառակերպյան աթոռի վրա՝ 19ա: Խորան՝ 10 (Թուղթ Եվսեբի՝ 20բ, 21ա: Համարարբառ կանոններ՝ 22բ, 23ա, 24բ, 25ա, 26բ, 27ա, 28ա, 29բ): Մատթեոս՝ 33բ, Մարկոս՝ 114բ, Ղուկաս՝ 173բ, Հովհաննես և Պրոխորոն՝ 265բ: Կիսախորան՝ 34ա, 115ա, 174ա, 266ա: Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ, զրոշմազարդ: Վիճակ՝ բավարար:

Ծնթ. Ձեռագիրը Տ. Տեյիրմանճյանը գնել է 1943 թ. հունվարին, Նյու-Յորքում, պարսկական և Մերձավոր արևելյան արվեստի զործերի Քարմինաթիի հավաքածուի հրատարակային աճուրդում: Այս հավաքածուի մեջ եղել են նաև այլ հայերեն ձեռագրեր, կեսն հայոց արքայի 1197 թվականի արձանագրությամբ թուրք և հայկական սղոնձե մի խաչ. ձեռագրերից երեքը՝ ըստ աճուրդի ցուցակի (տե՛ս The Carminati Collection of Persian art. Public Auction sale. Parke—Bernet Galleries, Inc., 1943) №№ 155, 156 և 170, գնել է նյույորքարնակ պրն. Հարություն Հազարյանը, իսկ մնացած հինգ ձեռագրերի (№№ 23, 115, 150, 157, 161) և վերոհիշյալ իրերի ճակատագիրն անհայտ է: 1972 թ. փետրվարի 14-ին Նյու-Յորքում պրն. Տ. Տեյիրմանճյանը տո-

զերիս գրողի միջոցով Մաշտոցի անվան Մատենադարանին նվիրեց այս ձեռագիրը (№ 10520):

Հ ի շ ա տ ա կ ա ր ա ն

Գրչի

334ա. Փառք... || (337ա) ... Ոմն ի լուսածնեալ զարմից ներսէս արքեպիսկոպոս, զոր ի վաղուց հետէ ցանկայր աստուածախօս ալամ մարգարտաշար, լուսափթիթ սուրբ Աւետարանիս, և ետ գրել՝ յիշատակ բարի հոգույ իւրոյ և ծնողաց իւրոց, ի միտ առեալ զբանն || (337բ) Եսայայ, որ ասէ. Երանի որ ունիցի զաւակ ի Սիոն և բնդանեակ յԵրուսաղէմ: Վասն այն յուսոյն ետ գրել զսուրբ Աւետարանս և զարգարել ետ ոսկւով և երանգ երանգ ծաղկով, յիշատակ իւրն և իւր ծնողացն, հօրն՝ Գրիգորին և մօրն՝ Մոզանին, և եղբարցն՝ Վանէսին, և որդոցն՝ Վարդանիս[ի]ն, Գաւրին, Յոհանիսին, Սարգսին, և միւս եղբօրն՝ Նահապետին, Թումին և որդոյն՝ Մարգարին, զստերացն՝ Մոզանին, Թաւրէզին, Մարգարտին և քերն՝ Արուսին, և ամենայն արեան՝ մերձաւորաց նոցին. ամէն:

Արդ, որ ճաշակէք յամենառատ սեղանոյս և վայելէք յաստուածային բուրաստանէս, յիշեսցէք ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր առաջի անարին զենմանն ի ժամ սոսկալի սուրբ պատարագին և լի սրտիւ և բոլոր հաւատով Աստուածողորմի ասացէք ստացողի լուսապայծառ սուրբ Աւետարանիս՝ ներսէս եպիսկոպոսին, և ծնողաց նորին, հօրն՝ Գրիգորին և մօրն՝ || (338ա) Մոզանին, և եղբարցն՝ Վանէսին, Նահապետին, Թումին, և որդոցն՝ Գաւրին, Վարդանիսին, Սարգսին, Յոհանիսին, Մարգարին, և ամենայն արեան՝ մերձաւորաց նոցին. ամէն:

Եւ արդ, ես յետինս ի կարգաւորաց և անարժանս ի մանկունս եկեղեցւոյ, անարուեստ ի դիրս գրչութեան՝ Կիրակոս անարժանս, հրաման առեալ ի պատուիրանագիր առաքելական բանէն, որ ասէ. Յոր կոչումն կոչեցար՝ ի նմին կացցիր: Շնորհիւ Տեառն սկսայ և ողորմութեամբ նորին կատարեցի զաստուածախօս և զաստուածարեակ տառս՝ զլուսազարդ սուրբ Աւետարանս ի լաւ և յընտիր արինակէ, ի մեծ թուականիս Հալոց ի Ռ և Սէ (1608) ամին, ի քաղաքիս, որ կոչի Խիզան, բնդ հովանեաւ աստուածարեակ սուրբ տաճարացս՝ Սուրբ Յարութեան և Սուրբ Աստուածածնին, Սուրբ Յովաննէս Ակրաշին, Սուրբ Ստեփաննոսին և Սուրբ Գրիգորին, Սուրբ Սարգսի Զօրավարին և որդույ նորս Մարտիրոսին, ի հայրապետս || (338բ) թեան տեառն Աղբամառայ նորրնձայ Ստեփաննոս կաթողիկոսին. Տէր Աստուած պահեսցէ զնա անսասան ի պարժանս մեր եւ ի հ... (բնդհատված):

339ա. Գարձեալ յիշեցէք ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր զներսէս արհ[ի]կապիսկոպոսն և Աստուածողորմի ասացէք նմա: Ես ներսէս եպիսկոպոս զնացի սուրբ քաղաքն յԵրուսաղէմ և հանդիպեցա այս աստուածախօս Աւետարանիս, և ըստացայ ըզսա ի հալալ յարդեանց իմոց՝ յիշատակ հոգոյ իմոյ և ծնողաց իմոց, հօրն՝ Գրիգորին և մօրն՝ Մոզանին, և եղբա[ր]ցն՝ Վանիսին, կողակցին՝ Սալամին և որդոցն՝ Վարդանիսին, կողակցին՝ Նալաշին և որդոցն՝ Գրիգորին, Վարդիսարունին, Սահակին, Աւետիսին, Գաւրին, կողակցին՝ Մոզանին, որդոցն՝ Բարունակին, Յովանիսին, Գարմանին, զստերցն՝ Նարգզին.

Խարունին, Յովանիսին, կողակցին՝ Ինախին, գասերն՝ Շուշանին, Սարգսին, կողակցին՝ Խանումին, որդո[յ]ն՝ Աբրահամին, քրեւերն՝ Զադին և իւր որդոցն, և միւս եղբօրն՝ Նահապետին, կողակցին՝ Ալամին, գաւակացն՝ Հայրապետին, Մոզանին, Թարէզին, և միւս եղբօրն՝ Թումին, կողակցին՝ Զանեկին, որդոյն՝ Մարգարին, կողակցին՝ Սա|| (339բ)լամին, որդոյն՝ Կարապետին, Հոռոմին, քրեւերն՝ Արուսին, որդ[ո]յն՝ Մարգարին, Հայրապետին, Մկրտչին, և հարսին՝ Ղարիպ Խարունին, և հօրեղբարցն իմոց՝ Սահակին, Միլիտոնին, որդո[յ]ն՝ Մուրատին, կողակցին՝ Խարունին, որդո[յ]ն՝ Առաքելին, Կենոջն՝ Հոռոմին, և Սաւսին, կողակցին՝ Գուլումին, որդոցն՝ Պարսամին, Գրիգորին, Խանէսին, Խղարին, և գեղի քահանայիցն և տանուտերացն՝ Տէր Յոհանիսին, Վարդանիսին, Սահակին, և ամենայն արեան մերձաւորաց սոցին, և որ չի բերանով և բոլոր սրտիւ Աստուած-ողորմի ասէ սոցա, Աստուած իւրն ողորմեսցի, ամէն:

Քրիստոս Աստուած, քո անճառելի ծնընդեամբդ և սքանչելի յարութեամբդ ողորմեա և մեղաց թողութիւն շնորհեա ներսէս արքեպիսկոպոսին և ծնողաց նորին, հօրն՝ Գրիգորին և մօրն՝ Մոզանին, և եղբարցն՝ Վանիսին և Սալամին, և որդոց նոցին, և միւս եղբօրն՝ Նահապետին, [կողակցին՝] Ալամին և որդոց նոցին, և միւս եղբօրն՝ Թում|| (340ա)մին, [կողակցին՝] Զանեկին և որդոց սոցին, և այնոցիկ, որ ի սուրբ Աւետարանս մասն ունիցին՝ Աստուած լուսաւորէ զիւրեանց հոգին և զիւրեանց յիշատակն խաղաղական կենաւք պահէ, ամէն:

340ա. (Նույն բոլորգրով) Գարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոսի զվերջին ստացող լուսազարդ, պայծառ և պատուական սուրբ Աւետարանիս՝ զխօջա Մատուռն, որ ստացաւ սա ի հալալ և յարդար վաստակոց իւրոց յիշատակ, և ետ վերբստին ոսկով զարդարել զտնազփսներն ի վայելչութիւն սուրբ Աւետարանիս, յիշատակ հոգոյ իւրոյ և իւր ծնողացն, հօրն՝ խոջա Մուրատին և մօրն՝ Զախարունին, և եղբարցն՝ Աղափիրուն և Աղամիրուն, և կողակցուն || (340բ) իւրոյ՝ Դշխունին, և որդոցն՝ խօջա Գրիգորին, Մուրատին և Մանասին, և գասերացն՝ Մէրտաաիկին և Զախարունին, և միւս կողակցուն՝ Շուշանին, և որդոցն՝ խօջա Աւետին, Խաչիկին, Աղափիրուն և Պետրոսին, և գասերացն՝ Մէրտաաիկ, Թագունուն և Յովիղին, ամէն:

Գարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս զխօջա Աւետիկն և զկողակիցն իւր՝ Գուլեարարն և զորդին իւր՝ խօջա Խաչիկն (շար. ուշ նոտրգրով) և զխօջայ Աղափիրի, և զկողակիցն իւր՝ Ազատխանն, և զորդին իւր՝ պարոն Ավետաղէն և զխօջամարն և ըզՄուրատէն, ամէն:

Հետագայի

ա. 340բ. ||| Ի Նոր Զուղայ թվին Փրկչի ՌԸՃԼԳ (1834) համիրայ, Աստուած պտուղ պարգևէց, օրն շարաթ, որ էր սուրբ Յակոբաց տօնախմբութիւնն, խնդրո հմբ, զաղամօվ լինի կամավն Աստուծոյ: Ես մեղավոր չնչին ծառայ՝ Գ. Մ.

բ. 344ա. Պարոն Տիգրան Տէլիրմանճեանի սոյն Աւետարանը քննեցի և յիշատակարանից առանձին թղթի վրայ գրեցի հարկաւոր տեղեկութիւնները:

Գարեգին արքեպիսկոպոս
[Յովսէփեան]

Նորթ. Պրկին
1943, 30 նոյեմբ.

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

(Նյու Յորք, Հ. Փ. Քրաուզ)

Սպահան

ՌԳԿ—1615

Իրանի Սպահան քաղաքում գրիչ Հայրապետ երեցի ընդօրինակած և Մեսրոպ Խիզանցու ծաղկած այս Ավետարանի մասին առաջին տեղեկությունները տալիս է Հ. Տեր-Հովհանյանցը («Պատմութիւն նոր Զուգայու», Ա, նոր Զուգա, 1881, էջ 67—68), ըստ որի մատյանը «կայ յԱմենափրկիչ եկեղեցւոյ երևան թաղի»: Սակայն գեղեցիկ մանրանկարներով պատկերազարդված այս Ավետարանը հետազայում ընկել է ժ. դր Մորգանի հավաքածուի մեջ. Ֆր. Մակլերը այն մանրամասն նկարագրել է «ժուռնալ Ասիայի» (տե՛ս *Frédéric Macler, Notices de Manuscrits arméniens vus dans quelques bibliothèques de l'Europe centrale, Paris, 1913. Extrait du Journal Asiatique (septembre—octobre et novembre—decembre, 1913, p. 643—651).*

Պետք է ենթադրել, որ փոքր ինչ ավելի ուշ մատյանը ժ. դր Մորգանից ձեռք է բերել հնագետ ու պատմաբան, Թուրքիայում Ֆրանսիայի նախկին դեսպան ժան Պոզին, որի ձեռագրերն ու այլ հնությունները աճուրդով վաճառվեցին Փարիզում 1971 թ. ապրիլի 30-ին: Այստեղ խնդրո առարկա մատյանը գնեց նյույորքարնակ գրավաճառ Հ. Փ. Քրաուզը (16 East 46th st., New York):

Պրն. Հ. Քրաուզը հոժարակամ մեզ ծանոթացրեց ձեռագրին և, մեր խնդրանքով, տրամադրեց մանրանկարների սլայդները:

Ձեռագրիս հիշատակարանը տե՛ս Վ. Հակոբյանի և Ա. Հովհաննիսյանի կազմած «Հայերեն ձեռագրերի ժէ դարի հիշատակարաններ», Ա, Երևան, 1974, էջ 569—570:

Ժ Ո Ղ Ո Վ Ա Մ Ո Ի

(Վաշինգտոն, Կոնգրեսի գրադարան, Arm. MS № 3)

Հալեպ

ՌՃԲ—1653

Գրիչ՝ Աբրահամ երեց: Ստացող՝ Հովաննես սրկ.: Թերթ՝ 259 (էջ 518): Նյութ՝ թուղթ: Մեծութուն՝ 15×21: Գույքուն՝ միասյուն: Գիր՝ նոսրգիր: Տող՝ 15: Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ դրոշմազարդ: Վիճակ՝ բավարար:

Մնք. Ձեռագիրը Կոնգրեսի գրադարանին է նվիրված՝ այս գրադարանի հայկական հավաքածուի կոմիտեի և Բեյրութի հայկական մշակութային միության միջոցով 1953 թ. մարտի 15-ին: Կազմի վրա՝ «Near East 163»:

Բ Ո Վ Ա Ն Գ Ա Կ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

- ա. էջ 1. Առաքելի Սիրնեցույ Ազամգիրբ:
- բ. էջ 274. Քարոզ Վասն մարդեղութեան:
- գ. էջ 292. Քարոզ Վասն յարութեանն Քրիստոսի:
- դ. էջ 322. Քարոզ Վասն զղջման և ապաշխարութեան:
- ե. էջ 347. Քարոզ Վասն խոստովանութեան:
- զ. էջ 383. Քարոզ Վասն ապաշխարութեան:
- է. էջ 408. Քարոզ Վասն ողորմութեան:
- ը. էջ 451. Հանգիստ երանելոյն Յոհաննու աւետարանչին:
- ր. էջ 464. Հարց Վահրամայ վարդապետի և պատասխանիք վարդապետին Վանականայ:
- ժ. էջ 466. Պատմութիւն տնարէնութեան Քրիստոսի:
- ժա. էջ 470. Քարոզ Աւագ ուրբաթոն՝ Վասն խաչելութեանն Քրիստոսի:

Հ ի շ ա տ ա կ ա ր ա ն

Գրչի

էջ 515. Այս է Յիշատակարան գրոցս—Փառք ...Որ ետ կարողութիւն նուաստ ոգոյս՝ Աբրահամ անարժան երիցոյս, հասանել աւարտ գրոյս, որ է պատմութիւն նախահարն մերում Ազամայ...

Արդ, այս ամենայն բարու (էջ 517) թեանցս և աստուածատունկ բուրաստանիս ցանկացաւ եղև սմայ աստուածամեծարն և հեզահոգին հոգևոր որդեակս մեր՝ Յովաննէս սարկաւազն, որ է երկրէն Աբարկեռու, ի գեղջէն Մաշկեռու, և ևտ գրել զսա ի հալալ ընչիցն և արդար վաստակոցն՝ յիշատակ իւր անձինն և իւր ամենայն արեան մերձաւորացն: Զոր և հայցեմք և խնդրեմք ամէնարհնեալ Տեառնէն մերմէ Յիսուսէ Քրիստոսէ, որ բարով վաչելել տացէ սմայ երկար ամաւք և բազմերամ ժամանակաւք մինչև ի խորին ծերութիւն ամէն:

Արդ, գրեցաւ սա ի թվականիս Հայոց ՌՃԲ (1653) ի մայրաքաղաքս ի Հալապ, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածին և Սուրբ Քառասունք եկեղեցեացս և այլ եկեղեցեացս, որ աստ կան || (էջ 518) հաւաքեալ ի պահպանութիւն ամենայն հաւատացելոց: Գրեցաւ սայ ի թագաւորութեանն տաճկաց Սուլտան Մուհամատ նորընծայ թագաւորին, ի կաթողիկոսութեան Տաճն Կիլիկիոյ Տեառն Տէր Ներսէսի սրբազան հայրապետին և ի կաթողիկոսութեանն էջմիածնի Տէր Փիլիպպոս խարազնազգեաց ճգնաւորի: Արդ, որք հանդիպիք սմայ կարգալով կամ արինակելով, կամ հարեանցի տեսանելով՝ յիշեսչիք ի մաքրափայլ և երկնաթոխ ազաւթս ձեր զվերոյ յիշեալ գՅովաննէս սարկաւազն և զիս զանարժան գծողս՝ զԱբրահամ երէցս, որ զանունս ունիմ և ոչ զգործս: Այլ որ առատն է ի տուրս բարեաց, տացէ ձեզ յիշելոցդ և մեզ յիշեցելոցս զիւր երկնից արքայութիւնն. ամէն: Հայր:

Շ Ա Ր Ա Կ Ն Ո Ց

(Սան Ֆրանցիսկո, Ն. Մարտիկյան, N 4)

Իկոնիոն

ՌՃԷ—1658

Գրիչ՝ Գրիգոր: Ստացող՝ Աստուածատուր մահգասի: Թերթ՝ 362: Նյութ՝ թուղթ: Մեծություն՝ 10,2×14: Գրություն՝ միասյուն: Գիր՝ բոլորգիր: Տող՝ 24: Մանրանկարչություն—Կիսախորան՝ 3ա, 12ա, 109բ, 137ա, 291բ, 312բ, 338բ: Լուսանցազարդ՝ բուսական: Զարդագիր՝ հանգուցագիր, թռչնագիր (կարմիր և կապույտ): Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ դրոշմազարդ, աստառը՝ ծաղկազարդ գործվածք: Պահպանակ՝ սկզբում 2 թերթ մազաղաթ: Վիճակ՝ բավարար:

Հ ի շ ա տ ա կ ա ր ա ն

Գրչի

362ա. Փառք... Արդ, գրեցաւ եղանակաւոր առաւ, որ կոչի Շարակնոց, այսինքն՝ շարեալ աղունք, ի լաւ և յընտիր արիւնակէ, որ ասի Խլու Պապու, որ է յրդկեալ և յբստակեալ առաջին վարդապետացն և վարժապետացն, ձեռամբ մեղսամած Գրիգորիս, ի յերկիրս Իկոնիոն, որ ասի Ղօնիա, ի դուռն Սուրբ Աստուածածնին, ի թվականիս Հայոց յամի ՌՃԷ (1658):

Արդ, որք հանդիպիք սմա ուսմամբ կամ արիւնակելով, յիշեսցիք զգծող սորա՝ զԳրիգորն միով Տէր-ողորմեայի, որ և ձեզ լիցի սղորմութիւն յամէնողորմ արարչէն. ամէն:

Նւ դարձեալ յիշեսցէք ի Տէր զստացող սորա՝ զմահգասի Աստուածատուրն, որ այժմ հանգեաւ ի Քրիստոս: Ով որ յիշէ՝ յիշեալ լիցի ի Քրիստոսէ. ամէն: Հայր մեր որ յերկինս:

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

(Նյու Յորք, Արսեն և Արման Փուշմաններ, N 3):

Քարահաա գյուղ

ՌՃԸ—1659

Գրիչ, ծաղկող և կազմող՝ Գրիգոր Երեց: Ստացող՝ Եղիա: Թերթ՝ 319: Նյութ՝ մազաղաթ: Մեծություն՝ 12×16,3: Գրություն՝ երկսյուն: Գիր՝ բոլորգիր: Տող՝ 19: Մանրանկարչություն—Խորան՝ 8 (Թուղթ Եվսեբի՝ 3ա, 4ա և Համարարբառ կանոններ 5բ, 6բ, 7ա, 8ա, 9բ, 10ա): Մատթեոս՝ 13բ, Մարկոս՝ 105բ, Ղոսկաս՝ 162բ, Հովհաննես՝ 250բ: Կիսախորան՝ 14ա, 106ա, 163ա, 251ա: Լուսանցազարդ՝ բուսական: Զարդագիր՝ թռչնագիր և հանգուցագիր: Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ, Ա փեղկին՝ արծաթյա խաչելութուն: Պահպանակ՝ մազաղաթ: Վիճակ՝ բավարար:

Հ ի շ ա տ ա կ ա ր ա ն

Գրչի

313ա. Փառք... Աւարտեցաւ եռահարաշ և հոգիազարդ Աւետարանս ձեռամբ բազմամեղ Գրիգոր լոկ անւամբ իրիցու, ի թրւականութեանս Հայոց ՌՃ և Ը-երորդի (1659), ի մարտ ամսոյ Ի (20), զոր էր շախկապեալ երանեալ աւետարանչացն ըստ բազմաերանց գունոց ի մի ոստայն անկանելով հաճախ զոր արուեստակե[ա]լ անուշոցաց ծաղկանց եւղ եփեցական կազմութեամբ... Այսպիսի բիւր գանձուց և մեծագին մարգարտաց յոյզ և խնդիր էր զսրբասնեալ և ի մանկութենէ միայնացեալ մահդասի միայնակացն Եղիա, ի մանկութենէ լուեալ զհրամանս Տեառն, որ ասէ. Եթէ որ ոչ թողցէ զտուն իւր և զամենայն ինչ որ աշխարհայի[ն], ոչ կարէ իմ աշակերտ լինել: Վասն որոյ թողեալ յաշխարհ և որ ինչ աշխարհի է, աշակերտեցաւ հրամանացն Քրիստոսի, որ ասէ. Առ զիսաշ քո և եկ ըզկնի փմ: Ի մանկութենէ իւրմէ առեալ յանձն զչարչարանս մարմնոյն և գնացեալ ի մէնարանն Ղարամուրառու ի յանապատն սուրբ: Եւ կեցեալ անց ժամանակս ինչ, և հրամանաւ սուրբ հօրն իւրոյ տեառն Տէր Տէրունի մարքազարդ և սրբաներկ կրօնաւորի, զնացեալ ուխտ ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ և համբուրեալ լուսաբուղխ գերեզմանն Քրիստոսի: Եւ անտի դարձեալ եկն առաջին ուխտն իւր՝ ի անապատն սուրբ, և ստացաւ բազում գրեանս, և շատ շինութիւնս աւելացոյց ի յանապատին: Եւ յետ ժամանակաց վառեալ ի սէր սուրբ Աւետարանիս, հրամանաւ հօրն իւրոյ սրբոյ Տէր Տէրունի և կամակցութեամբ եղբարցն ամենեցուն, եկեալ առ մեզ, և խնդրեաց վատարել զցանկութիւնս սրտի իւրոյ: Եւ իմ՝ ձեռն եղեալ աւարտեցի զԱւետարանս սուրբ, և ծաղկեցի երբներբն գունովք և ոսկէզօծ որակօք՝ ի խնդրոյ նորին: Եւ յետ գծագրել զսա վասն յիշատակի հոգւոյ իւրոյ և հոգևոր հօրն Տէր Տէրունի: Վասն որոյ հողմամած դիմօք աղաչեմ զդասդ սրբագանից զպատահողքդ տիեզերաքարոզ սուրբ Աւետարանիս, յիշել սրտի մտօք յազօթս ձեր զեղիայ միայնակացն, որ բազում շանս և աշխատանս կրեաց ի վերայ սուրբ Աւետարանիս և բազում անգամ որդորեաց մեզ աւարտ հասուցանել, յիշել զնա և Աստուած-ողորմի ասել իւրն և ծնօղացն իւրոց. ամէն: Այլ և աղաչեմ զձեզ յիշել զմարբասուն կրօնաւորն զՏէր Տէրունն և զմիաբանսն սուրբ ուխտին՝ զԳրիգոր Կաթսկոպոսն և զԿարապետ արեղայն և Տէր Եղիայն. և զամենայն միաբանսն սուրբ ուխտին յիշել և Աստուած-ողորմի ասել. յիշողքդ՝ յիշեաց լիցի[ք] ի Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ. ամէն:

Եղև աւարտ սուրբ Աւետարանիս ի յերկիրս Գանջոյ, ի գեղս որ կոչի Քարահատ, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնիս, ի ժամանակս Շահ Ապաւին Փոխոյ և ի կաթողիկոսութեան Հայոցս Աղուանից տեառն Տեր Պետրոսի մարբասուն և սուրբ հայրապետի և կրկին լուսաւորչի, որ և խնամօք Աստուծոյ և շնորհօք Սուրբ Հոգւոյն և բարի քաղաքավարութեամբն իւրով լուսաւորեաց զխաւարեալ տունս Աղուանից և պայծառացոյց զեկեղեցիս կարգաւորութեամբ. որոյ Աստուածն ամենայնի տացէ նմա երկար կեանք և մեղաց թողութիւն: Եւ մերում Կաթսկոպոսութեան բազմահանճար և պատուական բաւշապետի տեառն Տէր Անտոնի՝ վերադիրտողի սուրբ Աթոռոյն Կաթողիկէի վանիցն, որ յայսմ ժամանակի սա ևս բազումք բաշութիւնս արար ի կարգս և հաստատութիւնս հաւատոյ:

Այլ և աղաչեմ յիշել զգծող, ծաղկող և կազմող սուրբ Աւետարանիս Գրիգոր բազմամեղ երէցս հանդերձ ծնողօր իմովք, և Աստուած-ողորմի ասել: Այլ և աղաչեմ անմեղադիր լինել պակասութեան սորա, զի մազաղաթն յոյժ վատ էր, մանաւանդ թէ ի ծաղկել համարաբքառին, զկէս աւուրն տենաէի և սարսափէի և կէս աւուրն ի ստիպմանէ նկարէի ըստ խորհրդին և ոչ վայրապար:

Այլ և աղաչեմ յիշել զամենեան, որք ունին աշխատանս ի վերայ մեր և ի վերայ սուրբ Աւետարանիս: Այլ և յիշել զվարպետ գործոյս իմոյ զՏէր Գալիթն և զծնողն իւր, յիշել զամենեան վերոգրեալն և լի սիրտիս Աստուած-ողորմի ասել ամենեցուն, մանաւանդ ինձ զրողիս, որ յոյժ մեղաւոր եմ և ի մէջ նեղութեանց և ձեռաց շարեաց, և Տէրն փառաց ձեզ ողորմեացի ի միսանգամ զալստեանն իւրոյ. ամէն:

161ա. (Նույն ձեռքով, ոսկեգիր) Յիշեցէք ի Քրիստոս զբարեմիտ և աստուածասէր Օլէն, զհայրն իւր՝ Շահնազարն, մայրն՝ Ախաէն, կողակիցն՝ Խանումն, որդիքն՝ Ովանէսն, Գրիգորն, Գալուստն և դստերքն՝ Քապառուկն և Խոսրովն. յիշեցէք և Աստուած-ողորմի ասացէք, և Աստուած ողորմի ի գալըստեան իւրում. ամէն:

Հետագայի

ա. 314բ. Գարձեալ յիշեցէք Սարգիսն և կողակիցն իւր Ոսկանձն և որդիքն իւր, որ ի գին սուրբ Աւետարանիս ետուն 20 (6000) դեկան, որս Տէր Աստուածն մեր տացէ փոխարէն աստ և ի հանդերձեալն. ամէն:

բ. 314բ. Եւ յետ ժամանակաց ես եղիայ և Մխիթար միայնակեաց բա- [հանա՞յրս] հայեցար ի զեղեցկութիւն ներքուստ Աւետարանիս և ցանկացար արտաքուստ ևս զարդարել զտուփ սուրբ Աւետարանիս, որպէս և տեսանէքդ իսկ: Եւ շնորհօր Սուրբ Հոգւոյն ելեալ շրջեցար ի դրունս ողորմածաց, և ամենեանեան ըստ կարեաց իւրեանց արարին ողորմութիւն, զոր Տէր Աստուած ամենեցուն ըզվարձս հատուցէ:

Գարձեալ յիշեցէք արգիւնաւոր ողորմութիւն տուողին Ոլուպէկի որդի Սարգսին և կենակիցն՝ Գուլաղէն, և որդին՝ Ոլուպէկն և կենակիցն՝ Իննէն, և միւս որդին՝ Ատիպէկն: Այլ և յիշեցէք Միքայէլն և կենակիցն՝ Աղասուլբանն, և դուստրն՝ Մարեան, ևս առաւել՝ Տէր Յակոբն և կենակիցն իւր՝ Յուսիփանէն, և որդին՝ Սիմէօնն: Գարձեալ յիշեցէք զՅակոբն և զկենակիցն իւր, այլև զՊալի որդի Վարդանն: Գարձեալ յիշեցէք Շահնազարի որդի Օլէն և կենակիցն իւր՝ Խանումն, և այլ յամենայն յարեան մերձաւորսն իւր. ամէն: Գարձեալ յիշեցէք Յակոբն և կենակիցն՝ Սառիկն, և որդիքն և դստերքն. ամէն, և Ղուլին. ամէն: Այլ և յիշեցէք Քաուզեցի Ոլուխանն և կենակիցն՝ Քարվանդէն և ամենայն ազգայինսն. ամէն: Այլ և յիշեցէք Ղարամուրատու յանասլատի միազումար առ հասարակ ամենայն միաբանքս, զոր Տէր Աստուած ամենեցուն վարձս հատուցէ՝ ի կրկնակի զալստեանն իւրում. ամէն: Եւ յիշեցէք ոսկերիչ Նիազն, որ բազում աշխատութեամբ զարդարեաց զաւետարանս ի թուականիս հայոց ՌՃ և ԻԳ (1675)-ին, մարեր:

գ. 315ա. Գարձեալ յիշեցէք զՔայասակեցի Գրիգոր, ԲԲ (2000) դիան իւր հոգոյն բաժին երեւ. Աստուած իւր հոգոյն ողորմի: Գարձեալ յիշեցէք Յովանէսն, եղիսարեք, Նաասարդ, Մարգարիտ, Մինասն, Ալավերդին, Մխիթարն,

Պետրոսն, Ռհան, Սոփկ, Սիրամարք, Գալիք, որ Ա. (1) նո՛՛հ (տիտոց), Ժ (10) ապագի տվին. Աստուած ողորմի իւրեանց:

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

(Վաշինգտոն, Կոնգրեսի գրադարան, Arm. MS № 5)

Կից ՌՃԼԳ—1684

Գրիչ՝ Հավհաղ երեց: Թերք՝ 251 (—33), Նյուրք՝ մագաղաթ և թուղթ (խառն): Մեծուրյուն՝ 7×10: Գրուրյուն՝ երկսյուն: Գիր՝ բոլորգիր: Տող՝ 21: Մանրանկարչուրյուն—տորան 2 (համարարրառով): Հովհաննես ավետարանիչ՝ 193բ: Կիսախորան՝ 78ա, 122ա, 194ա: Լուսանցադարդ՝ բուսական: Զարգագիր՝ թռչնագիր: Կազմ՝ չիք: Վիճակ՝ վնասված, սկզբից բնկած են 1—33 թերթերը, թղթյա մասերը՝ թանաքակեր:

Մնք. Կազմի վրա կա՝ № 1369, իսկ Մարկոսի ավետարանի սկզբնաթերթի վրա՝ № 74:

Հ ի շ ա տ ա կ ա ր ա ն

Գրչի

192բ. Զվ Զրտձրձ բարւ դտզւլ (եղբայրագիր՝ «Ես Հավհաղ էրէց գրեցի»^o) թվին ՌՃԼԳ (1683), մարտի ամսոյն ԺԶ (16), օրն ուրբաթ:

248ա. Արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի յերկիրիս մերում Կեղայաց, ի գեօղն որ կոչի Կից, ի գրանէ Սուրբ Ստեփանոսի, ի հայրապետութեան Սուրբ Էջմիածնայ Տէր Եղիազարու, ի հովապետութեան Ստաբէի Տէր Յովաննէս արքեպիսկոպոսի, և սորի[ն] սպասաւոր Տէր Զաքարիա վարդապետի. ամէն:

Արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս թվին ՌՃԼԳ (1684) յունվար Ժ (10), աւարտ սորա ի թագաւորութիւն Պարսից Շահ-Սուլմանի, և զիրօղ յերկիրս մերում զԲաղար սուլթանն, որում շարշարանաւ կորուսուց յերկիրս, որ ետ Աստուած զերեք պատուհասն. Հանի Ալիխանն սարդար եղև և եկեալ ԽԲԹ (42.000) հեծելով, բնակեցաւ ի քաղաքն Կանչայ, և բազում աւերութիւն արար ի Հայոց աշխարհիս, և յետ նորա զարիւն և զերաշտութիւն, և բազումք կորեան վասն անհնչութեան իւրեանց:

Հետագայի

ա. 249ա. Արդ, յիշեցէք զբարեմիտ և զհեղահոգի զՏէր Մելիֆաէք, որ բազում փափականօք և յօժար սրտիւ ես և իմ կենակից Կօզալս ստացանք զսուրբ Աւետարանս՝ յիշատակ հոգւոց մերոց և իմ ծնօղացն, զհայրն իմ՝ Տէր Թումայն և մայրն իմ՝ Շահումն, և իմ որդիքն՝ Աստուածատուրն, Յովաննէսն, Գրիգորն, Տէր Մինասն, Մովսէսն, Փիլիպոսն, և դստերքն իմ՝ Եղիաբէքն և

^o Եղբայրագիրը վերծանել է բնկ. Օ. Եզանյանը:

Մարգարեիան, որ հանգեան առ Քրիստոս: Եւ ով որ կարգայ կամ օրինակէ, Աստուած-ողորմի ասէ Տէր Մէլիֆսէրին և իմ կենակից Կօզալին, և ով որ խնամօք պահէ զսայ՝ արհնեալ լիցի ի Քրիստոսէ:

բ. 249բ. Գարձեալ յիշեցեք զՇնարազու քահանայն՝ զՏէր Առաքելն և զՏէր Գրիգորն, որ եղև պատճառ սորին, և տանուէր Շապանն, որ է որդի Պարեֆին և իւր ընտանիքին՝ Սարգարն, Սմբարն, Պապէն, զխալիֆայ տիրացու Սողոմոնն, Մարուքէն, Թիվին, Պաղտասարն, Ղազարն, Սարուխանն և Բինեարի որդի Շապանն, Ովանէսն և Ղարամանի որդի Աստուածատուրն, Գաւուրի որդի Ավաֆն, Պային, Թասալին, Ոսկանն, իւր որդի՝ Պաղտասարն, Թումէն, Սիմատոնն, Խաչատուրն, Ղափանն, Միֆէլն, Ապին, Վէլին: Եւ սորա Շնարաղին զովյաթաւորքն էին և մեծ համբայք, որ միշտ վարէին զկենցաղավարութիւնս իւրեանց:

Գարձեալ յիշեցէք զկազմօղ սորին զԼորեցի Թումայն, և զուր յիշեալ լիջիք ի միւսանդամ զալստեան Քրիստոսի Աստծոյն մերոյ, որ է արհնեալ յափտեանս. ամէն:

գ. 250ա. Կրկին յիշատակ է սուրբ Աւետարանս Անդամէջցի Մատուրի որդի Սիրականին, որ զերի էր անկեալ ի ձեռս աւազակեաց, վերոյ Սիրանշանն ազատեաց և յիտ յիշատակ Անդամէջոյ Սուրբ Աստուածածնա կկեղեցոյն, որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի: Եւ որ հանդիպիք ի սմա, մէկ Հայր մեղայի յիշումն առնէք զվերոյ զծնօղն սորին՝ զՄատուր և զմայրն՝ Եղիսափեթն և զհամայն ննջեցեալս սորին, և զուր յիշեալ լիջիք ի Քրիստոսէ մերմէ. ամէն: Գրեցաւ ի Թվին ՌՄԽԵ (1796), սեպտեմբերի ԺԵ (15)-ին:

դ. 251ա. Յիշատակ ետու սուրբ Աւետարանս Շուշա քաղնքացի Աւագ Դանիէլեան Ղազարեանցս Սերոյն Յովհաննու Մկրտչի կկեղեցոյն՝ յիշատակ հոգոց մերոց և իմ ծնողաց, որոյ յիշեցէք զպատճառս սորա, զի այլոց կալայ, և յիշեցէք իմ հայր Դանիէլն և եղբայրին իմ՝ Պետրոսն և Յարութիւն և զհամայն ննջեցեալն սորին: Հանդիպողք յիշեցէք, յիշեալ լինիջիք ի Քրիստոսի Աստուծոյ մերմէ. ամէն:

Ի Բիւականին Քրիստոսի հազար ութ հարիւր ութսուն և երեք (1883) ամի, Ժ (10) մարտի:

30

Յ Ա Յ Ս Մ Ա Ի Ո Ի Ր Ք

(Ֆրեզնո, Ս. Երրորդություն Մայր կկեղեցի, № 2)

Գաշա գյուղ

ՌՃԼԹ—1690

Գրիչ՝ Եփրեմ: Սաացող՝ Մահդասի Ազարիա:

Հ ի շ ա տ ա կ ա ր ա ն

Գրչի

...Որոց հայցմամբ և մաղթանօք ողորմի Քրիստոս Աստուած ամենայն հաւատացեալ քրիստոնէից, մանաւանդ մահդասի և սարկաւազ Ազարիային

և ծնողացն՝ մահադասի Եարդուլուն և Հոփսիմին, և որդոցն՝ Պետրոսին և Բենիամինին, Բ (2) Պողոսիցն և Միքայելին, այլ և ամուսնոյն՝ Ոսկուն և դստերացն՝ Վարդիսարունին և Հոփսիմէ կուսանին և Սոփիային, և հարսն՝ Մահրիխանին, այլ և հանգուցեալ դստերացն՝ Գայիանին, Աննային և Մարիամին, և ամենայն արեան մերձաւորացն, եւ ինձ՝ անիմաստ և ամենամեղ եփեմ գծողիս և ծնողացն իմոց՝ Յովհաննէս քահանայի և Զանազանին, և եղբարցն իմոց՝ Ղուկասին և Մինաս սարկաւազին, և ամենայն առ ու արեան մերձաւորացն իմոյ և ընթերցողացն:

* * *

Ես նուաստ մահադասի Ազարիայս ստացա զԱյսմաւորս յիշատակ ինձ և իմ ծնողացն և ետու ի դուռն սրբոց եկեղեցեացն, որ վերածայնին Երեմիաքան և միւսուն՝ Սուրբ Նշան և Սուրբ Մինաս, որ կան հովանի և պահապան զեղաբաղաբիս Դաշտ կոչեցեալ, և եղիցի սա վախճ և յիշատակ ի դուռն սոցին որբան ժամանակ որ կայ ի դուռն Երեմիաքանին, յետ ժամանակաց, եթէ Սուրբ Մինասի եկեղեցին շինեն յաջողմամբն Աստուծոյ, եթէ կամին անդ տանին առանց տրտջման, բայց այս Բ (2) եկեղեցեացս ի դատ, եթէ ով որ ջանայ հանել զսա ի սուրբ եկեղեցեացս՝ նզովեալ լիցի յԱստուծոյ և ամենայն սրբոց նորա. ամէն:

* * *

Փառք... Արդ, աղաչեմք բանիմաստ հանճարունող սրբասէր եղբարցդ. որք հանդիպիր յայսմ տառիս, յիշեցէք զստացող սորա զմահադասի Ազարիայն, որ է յերկրէն Գողթնեաց, ի գեղջէն, որ կոչի Ագուլեաց Դաշտ, և զծնողսն իւր՝ զմահադասի Եարդուլին և զՀոփսիմէն, և զորդիսն իւր՝ զՊետրոսն և զԲենիամենն, այլ և ամուսինն իւր՝ զՈսկին, և հանգուցեալ որդիսն և զդրստերսն իւր, այլ և զհարսն իւր զՄահրիխանն և զորդիսն:

Ով քահանայք և կարգակիցք,
Ճգնաւորաց հանգիսակիցք,
Սուրբ կուսանացըն ջահակիցք
Եւ Քրիստոսի գոլ խաչակիցք,
Յորժամ զայս գիրքըս տեսանէք,
Կամ ընթերցեալ ըզսա լսէք,
Զմեղօք լցեալս դուք յիշեցէք
Եւ ողորմին բարբառեցէք:
Իմ աչս ի ձեզ է հանապազ,
Որ եմ լըցեալ մեղօք աննուազ,
Դուք ընթերցիք զայս աննիազ,
Զհոգիս հանէք ի սրբոց դաս:
Ես յաշխարհի մեղէք կացի
Եւ ծուլութեամբ զկեանքս անցուցի,
Զմարմնոյ կարիքս հոգացի,
Զհոգիս ի միտս ես ոչ ածի:

Ի յայս կարգըս որ ես մըտի,
 Ի տղայութեան ես յանձն առի.
 Զոր ուխտեցի զայն շպահեցի,
 Այլ հակառակքն գրնացի:
 Զայս հրեշտակաց կարգս որ առի,
 Զամէն մեղօք ծրրարեցի.
 Ես զմեղաց դուռն բացի
 Եւ համարձակ ընդ այն մըտի:
 Զար օրինակ բազմաց եղայ
 Եւ ձուլութեամբ ընկղմեցայ.
 Մարմինս հակեաց և զլորեցայ
 Եւ շարաշար վատթարեցայ:
 Ընդդէմ բարոյն եւ հեղզացայ
 Եւ ընդ խոտանան ծիր գրտայ.
 Զաւետարանն, որ ընթերցայ,
 Զայն խըփեցի և մոռացայ:
 Զինչ յաշխարհիս մարդիկք որ կայ,
 Զամէնն բաւ քան զիս տեսայ.
 Քան զամենայն յանցող գրտայ
 Ի ի սրբութեանց ես հեռացայ:
 Միշտ ըզրերանս ի բաց ունիմ,
 Լեզուս խօսի յար զաղտեղին.
 Աչօք նայիմ ցանկականին
 Ի ի սիրտս առնում զխոց վերին:
 Ի մեծութիւնս եկի հասի,
 Զպակասութիւնս իմ գիտացի.
 Զսէր աշխարհիս ես փորձեցի,
 Որ է վատթար և յոյժ հոռի:
 Փոխան սիրոյն պատարագի
 Զաղտեղութիւնքն սիրեցի.
 Հեշտախտութեան ծառայեցի
 Եւ ցանկութեամբ զիս մաշեցի:
 Զմարդիկք ի յայն հրաւիրեցի,
 Զամենեսեան ես ուտուցի,
 Ի յաղօթից ծուլացուցի
 Ի ի սէր մեղացքն կապեցի:
 Ես ձեզ մեղայ, իմ սուրբ եղբարք,
 Որ Քրիստոսի էք նմանակք,
 Զձեզ իմ մեղօքս խոցեցի,
 Եւ շարաշար թերացուցի:
 Զամենայն որ զայթազղեցի
 Բազում մեղաց դուռն բացի.
 Ընդ տղայութեան կարգս, որ առի,
 Ես ի նմանէ ի զատ կացի:
 Զաղքատութիւն յոյժ առեցի,
 Որ աստուծոյ է սիրելի:

Արդ, ես ի ձեր յոտս անկանիմ,
 Զձեր գարշապարսդ համբուրեմ,
 Զղջմամբ սրտիւ յոյժ արտասուեմ:
 Եւ զիմ զանդատրս ծանուցանեմ:
 Զիմ վատութիւնս պարտաւեցէք,
 Եւ ներելով մեղաարեցէք,
 Վասն իմ զՏէրն աղաչեցէք,
 Եւ թողութիւն ինձ հայցեցէք:
 Միթէ լինի, որ ողորմի,
 Ի ծերութեանս ժամաճապի,
 Եւ փոխեցէ զիս ի բարի,
 Զի մի անփոխ մատնիմ շարի:
 Ես մեղապարտ գծող սորա
 Կամ առ մոլորքն յարակայ:
 Զձեզ աղաչեմ սրտիւ բոլոր,
 Զմեզ յիշեցէք ի կամս յորդոր:
 Ով քահանայք աստուածատէրք,
 Մարտր մտօք սրբանուէրք,
 Յորժամ որ զայս գիրքըս կարգայք,
 Յաղօթըս ձեր զմեզ յիշեցէք:
 Դուք զՔրիստոս աղաչեցէք,
 Եւ թողութիւն մեզ հայցեցէք,
 Զաստուած ընդ մեզ հաշտեցուցէք,
 Եւ ի շարեաց անփորձ կացէք:
 Միթէ ի մեզ Տէրն ակնարկէ,
 Մեղօք հնացեալըս նորոգէ,
 Ընդ սուրբ վրկայսրն դասեցէ,
 Զանանց պրսակըն պարգևէ,
 Փառօք ի փառքս մեծարէ,
 Զհանգիստն անճառ ինձ պատրաստէ,
 Հանդերձ ընդ ձեօք փառաւորէ,
 Զձեռագիր մեղաց մեր պատառէ,
 Մանաւանդ ըստացողի՝
 Սաղկերանկ յայս մատենի
 Ազարիա անուն բարի,
 Հանդերձ ծնողօրն ամենայնի:

Գրեցաւ և աւարտեցաւ սրբոց պատմութիւնս, որ է Պատմագիր ամենայն սրբոց և կոչի Յայսմատուրք, ի թուոյ կենարարին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի Ռ և վեց հարիւր Ղ (1690) և թուականիս Հայոց ՌՃ երեսն և ինն (1690), յամսեանն օգոստոսի Բ (2) և մարգաց է (7), յաւուր շաբաթի, ի զեօղն, որ կոչի Ազուլեաց Գաշա, ընդ հովանեաւ Սուրբ Ստեփանոսի Եկեղեցոյս, որ վերաձայնի Երեմիասեան, այլև Սուրբ Նշանի Եկեղեցոյս, որ կոչի Սուրբ Մինաս, ձեռամբ Եփրեմ անիմաստ քահանայի, ի հայրապետութեան Հայոց Տեառն Եղիազարու սրբազան կաթողիկոսի, և թագաւորութեան պարսից Շահ Սու-

լէմանին, և առաջնորդութեան նահանգիս Գողթնեաց սրբոյ Աթոռոյ առաքելոյն թումայի՝ Յոհաննու արհի և պանծալի սրբանուէր եպիսկոպոսի և մեարսաբալտի: Եղև փառագանօք ստացող սուրբ գրոցս զմահդասի Ազարիայն, որ ստացաւ զսա ի հալալ արդեամբք և ընչիւք իւրովք և ետ ընծայ ի դուռն Երեմխորանի եկեղեցոյն՝ յիշատակ անշինջ իւրն և ծնողացն, որդոցն և ամուսնոյն իւրոյ, հօրն իւրոյ՝ մահդասի Եարզուլուն և մօրն՝ Հոփսիմին, այլև ամուսնոյն իւրոյ՝ Ոսկուն, և որդոցն՝ նորաբողոքոջ Պետրոսին, և Բենիամենին, և հանգուցեալ որդոցն՝ Պօղոսին և Միքայէլին, և դարձեալ Պօղոսին, այլև դստերացն իւրոց՝ Վարդիսարունին և Հոփսիմէ կուսակրօն ապաշխարողին և Սոփիային, և հարսն Մահրիխանին, և հանգուցեալ դստերացն՝ Գայիանին, Աննային և Մարիամին:

Արդ, և ես մեղսամած և ամենամեղ միայն լոկ անուամբ մահդասի Ազարիայս, որ եմ յերկրէն Գողթնեաց, ի գեղջէս Գաշա կոչեցեալ, և եմ ընդ յարկաւ և ընդ հովանեաւ Սրբոյ Երեմխորանի եկեղեցոյս, որ կառուցեալ է անուամբ ամենասուրբ Երրորդութեանն և ունի հանգուցեալ զմասն ինչ ի նշխարաց սրբոյն Ստեփանոսի նախափկային ի տաճարս այս, և ստացայ զայս միահամուռ սրբոց յիշատակաց գիրքս ի զաստուածատուր ընչիւք մերովք, և ետու զսա յիշատակ յաւիտենական ի դուռն Երեմխորանի եկեղեցոյս զայն յուսալով, որ ասէ, եթէ՝ Երանի այնոցիկ, որ ունիցին զՍիոն որդի: Եւ եղիցի յիշատակ ինձ և իմայնոցն, հօրն իմոյ՝ մահդասի Եարզուլուն և մօրն իմոյ՝ Հոփսիմին, և կողակցին իմոյ՝ Ոսկուն, և որդոցն իմոց՝ Պետրոսին և Բենիամենին և հանգուցեալ Բ (2) Պօղոսիցն և Միքայէլին, այլև դստերացն իմոց՝ Վարդիսարունին և Հոփսիմէ կուսանին և Սոփիային, և հանգուցեալ դստերացն՝ Գայիանին, Աննային և Մարիամին, և ամենայն արեան մերձաւորացն իմոց: Եւ եղիցի ընծայ և նուէր Սուրբ Երեմխորանի տաճարիս և լիցի հոգոյ իմոյ որդի Սիոնի:

Աղաչեմ զձեզ, ո՛վ ազգայինք իմ և օտարականք և ընթերցողք, այլև օրինակողք, որ խնամով պահեսչիք զսա, և լինիցի անշարժ ի դրանէ սորին: Իսկ եթէ իմոց և օտարաց, յազգականաց և ի բարեկամաց, քահանայից և ժողովրդականաց, եթէ կրօնաւորաց և եթէ սարկաւազաց, եթէ ի մեծաց և եթէ ի փոքունց կամիցի և ջանայ հանել զսա ի դրանէ սուրբ տաճարի Երեմխորանիս, այնպիսին հանեալ և արտաքսեալ լիցի յաշացն աստուածորդոյն, որ ասէ. Երթայք յինէն, անիծեալք, ի հուրն յաւիտենական. այլև մասն և բաժին ընդ Յուդայի և ընդ Խաշահանուացն առցէ: Եւ դարձեալ նզովեալ եղիցի մարանաթայ, այլ և ԳՃԺԸ (318) հայրապետացն, ևս և նզովս ընդ Կայենի ժառանգեսցէ, և առաջի արդար դատաստանին Քրիստոսի պարտապան գտանի հոգոյ իմոյ: Իսկ այնպիսին, որ խնամօք պահէ ի ջրոյ, ի հրոյ և ի գողունեաց և պատրաստեցէ պատահարաց շարին՝ օրհնեալ լիցի ի յԱստուծոյ և յամենայն սրբոց նորա:

Դարձեալ յիշեցէք զպատուական քահանայք գեղջիս և սուրբ Երեմխորանի եկեղեցոյս զՏէր Պօղոս քաջիմաստուն և աւագ քահանայն, և զՏէր Եսային, զՏէր Յովանէսն, և զՏէր Ստեփանն, զի ի ձեռն նոցա ընծայեալ եղև զՅայսմաւորս ի տաճար Երեմխորանին:

Եւ ես աղաչեմ զձեզ, ո՛վ դասք քահանայից և սարկաւազաց, յորժամ ընթեանուք զսա և կամ օրինակէք, յիշեսչիք ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր զիս անարժան Ազարիա սարկաւազս և զծնողսն իմ և, ինքն Քրիստոս, որ առատն

է ի տուրս բարեաց և գիտէ հատուցանել զիրաքանչիրոց վարձան աշխատողացն ստացողին, գծագրողին, կամեցողին և վարժողացն, օրհնեալն յափտեանս. ամէն:

Գարձեալ յիշեցէք զաւագ եղբայրն իմ զԶաֆարիայն և զՄարգարէն, որք են հանգուցեալք առ Քրիստոս յոյսն ամենեցուն, և որդիք Զաֆարիային՝ Յոհաննէսն, Արիստոօմն, Երեմիայն, Մատաթիայն, Աղամջանն և Ստեփանն և անդրանիկն Մաղաֆիայն, որ փոխեալ է առ Քրիստոս, և զգստերսն իւր՝ Գուլխարունն, այլև զգուսար Մարգարին՝ զՍանդուխտն || ... (շար. թափված):

31

Պ Ա Տ Ա Ր Ա Գ Ա Մ Ա Տ Ո Յ Յ

(Նյու Յորք, էդուարդ Բազզասարյան)

ՌՃԽԳ—1694

Գրիչ՝ Մկրտիչ քհ. Թերթ՝ 16: Նյուր՝ թուղթ: Մեծութուն՝ 22×31,7: Գրութուն՝ երկսյուն: Գիր՝ բոլորգիր: Տող՝ 25: Մանրանկարչութիւն—Լուսանցաշարդ՝ բուսական: Կազմ, անմշակ կաշի, առանց տախտակի: Պահպանակ՝ թուղթ, մեկական թերթ սկզբից և վերջից: Վիճակ՝ վատ, թերթահան:

Մնք. Ձեռագիրը տեսա Նյու Յորքում Հ. Հազարյանի մոտ. վնասվել էր ջրից: Տերթ խնդրել էր Հ. Հազարյանից որոշելու վնասի չափը, որպեսզի ապահովագրական ընկերութիւններից փոխհատուցում պահանջի:

Հ ի շ ա տ ա կ ա ռ ա ն

Գրչի

16ա Քրիստոս Աստուած, բարեխօսութեամբ ամենայն սրբոց, մանաւանդ քո անարատ ծնօղիդ աղաշանօքն, ողորմեա հանգուցեալ Աղայթեղէ և իւր որդի Մկրտիչ քահանայս, որ գծեցի սա յիշատակ ինձ և իմ ծնօղացն: Խիստ դառ[ն] և ի նեղ էր ժամանակն. եկեղեցիքն ամէնքն փակեալ էին. ՌԵՃ (1500) թուման ին ուղում: Տէր Աստուած, մեզ ազատեա. ամէն:

Գրվեցաւ թվականիս ՌՃԽԳ (1694), սեպտեմբերի ԻԱ (21) սկիզբն է:

Բարեաց ամենից առաջնորդ Սուրբ Հոգի Աստուած, առաջնորդեա ձխատօղ և դատապարտեալ ծառայի քոյ՝ Մկրտիչ իրիցի, հասանիլ յաւարտ գծիս, զոր սկսայ յաուրս տօնի Սուրբ Խաչին անցեալ Գ-շաբաթի:

32

Խ Ո Ր Հ Ր Գ Ա Տ Ե Տ Ր

(Վաշինգտոն, Կոնգրեսի գրադարան, Arm. MS № 1)

ՓԷ—XVII

Թերթ՝ 23: Նյուր՝ թուղթ: Մեծութուն՝ 19×26: Գրութիւն՝ երկսյուն: Գիր՝ բոլորգիր: Տող՝ 23: Մանրանկարչութիւն—Խաչելութիւն՝ 2ք: Խորան՝ 3ա: Լու-

սանցազարդ՝ տեսարաններ պատարագից: Զարդագիր՝ թռչնագիր, գրադաշտք ծաղկազարդ շրջանակների մեջ: Կազմ՝ կաշեպատ ստվարաթուղթ: Վիճակ՝ բավարար:

Հ ի շ ա տ ա կ ա ռ ա ն

Հեռագայի

Յիշատակ է խորուրդայտերս Զաղացտեղցի Խօսուրովի որդի Գալուստին, հիշատակ ի դուռն Սուրբ Սարգիսի, որ է թախտայղալէն: Ով որ պատարաւ մատուցանէ, մէկ բերան ասեն՝ Աստուած-ողորմի Գալուստի հոգուն, մէկ Հայր մերոյ երկինք ասեն:

Գրեցաւ թվին Հայոց ՌՃՀԱ. (1722), սեկտեմբերի ամսի ԻԾ (20)-ըն: Ըգ-գործըս ձեռաց մի՛ անտես առներ. ամէն:

33

Ս Ա Ղ Մ Ո Ս Ա Ր Ա Ն

(Բոստոն, Հ. Թոփալյան)

Սուրբ Նշան

ԺԷ—XVII

Գրիչ՝ Հովհաննէս Կրեց: Նյութ՝ թուղթ: Մեծուրյուն՝ 6,5×19,5: Գրուրյուն՝ միասյուն: Գիր՝ բոլորգիր: Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ, աստառը՝ գրոշմազարդ կտավ: Վիճակ՝ բավարար:

Մնք. Զեռագրի սկզբում կա անգլերեն նշում, կատարված 1855 թ. Դիար բեքիրում:

Հ ի շ ա տ ա կ ա ռ ա ն

Գրչի

Փառք... Գրեցաւ Սաղմոսարանս ի դուռն Սուրբ Նշանին ձեռամբս և անարժան մեղաւոր Յոհաննէս երիցուս, և ծնաւդաց, և ամենայն արեան մերձաւորաց, և որ զՈղորմիկն ասեն. ամէն:

34

Ճ Ա Շ Ո Յ

(Ֆրեզնո, Ս. Նրբորգություն Մայր եկեղեցի, № 1)

ԺԷ—XVII

Հ ի շ ա տ ա կ ա ր ա ն

Հեռագայի (ԺԸ դ.)

Յիշատակ է սուրբ Ճաշօցքս ի դուռն Սուրբ Մինասին, որ է Գաշտեցի Հախի փեսայ Յարութիւնին և իւր ծնօղաց հոխոյն՝ Պօղոսին և մօրն՝ Նազուին, և իւր կողակցուն՝ Մարիամին, և իւր որդոյն՝ Գալուստին և դստե[ր]ցրն՝ Քազագուլին և Դաստագուլին, և ամէնայն աչրեան մերձավորաց: Որ է յիշատակքս այս հալալ արդեանց իմոց, մատուցի ի տաճար Սրբոյն Մինասայ: Ով որ որ ծախի կամ ուրիշ երկիր ողորկի՝ Քրիստոսի առաջնն պարտական մնա:

35

Ո Ի Բ Բ Ա Թ Ա Գ Ի Բ Ք

(Յոհանսբուրգ, Հարավային Աֆրիկա, Գրիգոր Տեր-Պալյան*)

ժէ—XVII

Գրիչ՝ Գրիգոր սրկ.: Թերթ՝ 117: Նյութ՝ թուղթ: Մեծութուն՝ 10×14: Գրութուն՝ միասյուն: Գիր՝ բուրգիր: Տող՝ 17: Մանրանկարչութուն—Հովհաննես՝ 1բ, Տիրամայր մանկան հետ՝ 36բ, Ղուկաս՝ 72բ: Լուսանցազարդ՝ բուսական: Զարդագիր՝ թռչնագիր: Կազմ՝ կաշնպատ տախտակ, զրոշմազարդ. Բ փեղկը կտրված և կաշեզուրկ, աստառը՝ կարմիր գործվածք: Պահպանակ՝ մազաղաթ, երկուական թերթ սկզբից և վերջից, հատված Մարկոսի Ավետարանից, Ժ—ԺԱ դդ.: Վիճակ՝ վնասված, մանրանկարները՝ սևացած:

Բ Ո Վ Ա Ն Գ Ա Կ Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն

ա. Աւետարան բժշկութեան:

բ. Աղօթք պահպանութեան:

գ. Պատմութիւն Ուստիանէ կուսին:

դ. Աղօթք սուրբ Կուսին (և այլ աղօթք):

ե. Գիր օձահարի:

զ. Տաղ հոգոյ և մարմնոյ. «Այսար ցընծայ լեառնն Թափար...» (խազագրված):

է. Տաղ հայատառ թուրքերէն. «Պանում շախ տիլարում սէնտայ սան...»:

Հ ի շ ա տ ա կ ա ր ա ն

Գրչի

57ա. Գրիգորի գերաբով և շնորհալի վարդապետ քսկսնաւորեալ ի հոգոյն սրբոյ:

* Այս և N 36 ձեռագիրը գտնվում էին Նյու Յորքի Հայոց առաջնորդարանում: Մանրագրանք ԱՄՆ արևելյան թեմի առաջնորդ Տ. Թորգոմ եզս. Մանուկյանի հոժարակամ թույլտվությամբ:

111ա. Չանարժանս՝ Գրիգոր սարկաւազս յիշեա, և Աստուած զձեզ յիշեալ ի յաղեզ դատաստանն Քրիստոսի Աստուծոյ մեր:

Հեաագայի

ա. 95բ. Յիշատակ է բժրշկարանս Յարչիմանին և կողակցին՝ Վարենէ, և ամենայն յարեան մերձաւորացն. Աստուած ողորմի և խրեանց հոգոյն: Յիշատակ ի դուան Սուրբ Փրկըր[չին]՝ ի ձեռն Տէր Տիրատուրին. ամէն: Հայր մեր:

բ. 95բ. Ես ծառայ Աստուծոյ տիր[ա]յցու Կարապետին... (շար. անընթեանի):

36

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

(Յոհանսբուրգ, Հարավային Աֆրիկա, Գրիգոր Տեր-Պալյան)

ժէ—XVIII

Թերք՝ 251: Նյութ՝ թուղթ: Մեծութիւն՝ 18,7 × 14,3: Գրութիւն՝ երկայուն: Գիր՝ բոլորգիր: Տող՝ 23: Մանրանկարչութիւն—լուսանցազարդ՝ բուսական (կարմիր և կապույտ): Կազմ՝ չիք: Վիճակ՝ վնասված:

Մնբ. Տե՛ս N° 35 ձեռագրի ծանոթագրութիւնը:

37

Ժ Ո Ղ Ո Վ Ա Մ Ո Ի

(Լոս Անջելոս, Արշակ Տիգրանյան, N° 5)

Քիլիս

ՌՃՄԴ-ՌՃԿԱ—1705—1712

Գրիչ՝ Տէր Փիլիպպէ (1ա—91բ, 1712 թ.), Գասպար դպիր: Ստացող՝ Մխիթար Քիլիսցի, Գասպար դպիր: Թերք՝ 169: Նյութ՝ թուղթ: Մեծութիւն՝ 14,7 × 9,7: Գրութիւն՝ միասուն: Գիր՝ նոսր: Տող՝ 21: Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ: Վիճակ՝ բավարար:

ա. 1ա. Քարոզ վասն լեզուի, ի բանն Առակին, որ ասէ. Մահ և կեանք ի ձեռն լեզուի լինի:

բ. 9ա. Քարոզ վասն մեղաց: Որպէս ասէ առաքեալ[ն] Յակոբոս՝ ի բանն. Յանկութեան յղացեալ՝ զմեզս ծնանի և մեղքն կատարեալ՝ զմահ ծնանի:

գ. 16ա. Քարոզ վասն յիշուց տրտղաց, բութր ասողաց, բամբասողաց է:

դ. 24ա. Երանելեոյն Աթանասի արքեպիսկոպոսի Աղեքսանդրոյ Հարցմունք վայելուչք և պատասխանիք Կիրղի եպիսկոպոսի հայրապետի՝ յաղազս մակացութեան և հանձարոյ:

Ե. 93ա. Պատմութիւն սուրբ առաքինասէր կրօնաւորին և ճգնազգեաց միակեցին Յովսիմովսի, որ խորհեցաւ և զմտաւ էած երթալ յերկիրն երանելեաց:

գ. 114ա. Յանապատ մի գայր ԳՃ (300) ճգնաւոր...

է. 115ա. Պատմութիւն վասն թագաւորի, որ ոչ ունէր որդի և եղև:

բ. 131ա. Պատմութիւն հրաշից Քիլիսու Սուրբ Յովանէս եկեղեցին, որ ակներև տեսին Բ քահանայ և Բ աշխարհայկան և փոքր կղերիկոս մի ընդ նոսա, զոր գրեալ է առաչակայս թվին ՌՃՀԸ (1729)-ին, աւուր երկուշարաթ աւրին է ժամին. Վերագիրն էր Թ, գիր տարուն էր Չ, Զատիկ՝ ապրիլի ԺԳ, որ ասեն Մոսայգատիկ:

131բ Ի մեր Հանոց թվականին

ՌՃ եօթանասնին

Ութն աւելի վերայրերի (1729)

Եւ իմաստնոց իմանալի,

Որ էր ամիս հոսմոց ազգին,

Փետրվարի երկու հնկին (10),

Մէք նստէնաք եկեղեցին,

Եւ օրն էր երկուշարթի,

Ետ կէս աւուր եօթն ժամին

Պահել ջիլէ քառասնորին

Տէր Մառտիրոս նորընծային,

Տէր Ովանէս ընկեր սորին,

Եւ այլ երկու այր նստէին,

Հետ ընդ նոսա խօսացէին,

Զարմանալի յիրքս տեսին.

Զախակողմ[ե]ան մեծ խորանին,

132ա Տէրունաչկան սուրբ պատկերին,

Պատանայ տեղ ժամանակին,

Կանթեղ մի կայր առաջ նորին.

Յանկարծակի սոչքայ տեսին

Լուս մի վառէր մէջ կանթեղին:

Երբ զայն տեսին, ոտից կացին,

Սակաւ այլ ինչ առաջ զնաչցին՝

Երկրպագեալ արտասովեցին

Մընդրաբրութեամբ աղօթէին,

Մեղաց թողութիւն հայցէին

Եւ օրհնութիւն Տեառն մատուցին:

Ետ ըզժամու դուն բացին,

Ըզլուսարարըն գոչեցին,

Տեսիլ հրաշսըն պատմեցին

Թվին տաճկաց 1111 (1728—1729)

բ. 134բ. Բանք Կիրակէի: Պատմութիւն մեծ քաղաքին Հոսմ, որ է յԱրևմուտս...

ժ. 145բ. Վասն գալստեան նեւին—Առաջին օրն բարձրացի ծովըն
կ (40) կանճուն...

ժա. 147ա. Վասն դժոխացն.

ժբ. 151ա. Վկայութիւնք հակառակացն և պատասխանիք նոցա:

ժգ. 162ա. Կարապետ մեծի վարդապետի...

ժդ. 165բ. Ամենայնի ըսկիզբն ես եմ...

ժե. 166ա. Աստուած մարդասէր և տէր ողորմութեան, գիտեմ զի ձանձ-
րանալ...

Հ ի շ ա ա կ ա Ր ա ն

Փիլիպպէ գրչի

91բ. Աստուծով աւարտեցի ես զառածեալս մեղօք Տէր Փիլիպպէս ի թվին
ՌՃԿԱ (1712), մարտի ամսոյն ելլն և ի ապրիլ ամսոյն մուտն ի Քիլիս դի-
ղաքաղաքի: Այսքան տետրիկս, որ յաղաքս հոգևորական բանի հարցմունս
արարեալ մեծի վարդապետաց Աբանասի և Կիրղի. և սա տեսեալ նորընծա
Քիլիսցի Մխիթար բանասէրս, ասաց ինձ գրել, և ես ըստ տկար մարմնովս
ծրեցի և պիտոյս իւր, որ բարով վայելէ և երկարեալ ժամանակաւ ողջութեամբ
օգտեսցի. ամէն:

Գասպար գրչի

130բ. Գրեցաւ ձեռամբ մահտեսի Աբրահամի որդի տրուպ Գասպար
գպրի, ի մայիս ամսոյ Ի և Ձ (26) և թվին Հայոց ՌՃԿ (1711)-ին: Աւարտեցաւ
Հոգւոյ գալստեան է (7)-ն, օր շաբաթի Ժ (10)-ն ժամու:

144բ. Որ և ստացող գրոցս և յորժամ կարդայք զպատգամս Աստուծոյ,
որ երևեցաւ յերկնից ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մերոյ, յիշեցէք ի մաքրափայլ
յաղօթս ձեր զստացող սորա և զգծողս, փոքրիկ կիւղաքաղաքն Քիլիս մահտե-
սի Աբրահամի որդի Գասպարս և զմայր իմ՝ Մարգարիտն և եղբայր իմ՝ տի-
րացու Մխիթարն և Կարապետն յիշեցէք, յիշեալ լիջիք առաջի Աստուծոյ առ
ամենայն հաւատացեալան, և լսեցէք ամենեքեան միաբան քահանայնք հան-
գերձ ժողովրդեամբք, ասացէք օրհնեալ է Աստուած և անկեալ երկիրպագէք
Տեառն Աստուծոյ, որ իջեալ է Թուխտս թվին Հայոց ՌՁ և Ը (1639)-ին, [յ]ու-
լիս Ի և Գ (24)-ին, օրն Գ-շաբթի, և ի յօրինակելն զսա ի Քիլիս՝ թվին ՌՃՄԴ
(1705)-ին. ամէն:

Հայր մեր որ երկինս ասելով՝ յիշեցէք մեղաւոր և անպիտան զժող գրչիս՝
տրուպ Գասպարս և հանգուցեալ վարդապետ իմ՝ զՏէր Մելիքն քահանայն, որ
և հանգուցեալ էր ի թվականիս Հայոց ՌՃՄԱ (1702)-ին, օգոստոս ամսոյ մէկ.
Աստուած ողորմի ասողացն՝ Աստուածն ամենայնի իւր ողորմի. ամէն: Հայր:

Հետագայի

132բ. Սանայ 1133 (1731—1732) նորընծայ Տէր-Օվաննէս եղայ ի Սուրբ
Ակոբ տէրաէրնին: Կէն հին մեղօք մէղօք ըսկասի քի մէն էք մէղօք: Միս
տէրաէրնին ասէ. ինքի ի՞նչ կուզես. անոնք սիրեցին, զիս ասեցին: Ըսի ու-

սեցր իմ Աստուած ի նիկիա սուրբ ճօղօվքրն հաւատամբ: Հոն ասացի և հաւատաց Կոստանքնու սուրբ ճօղօվքրն. Փառք ի բարձուն հոն ասացին, ոչ անիցեցին կոսյալաշ[ա]րն, ոչ ջհուտրն, ոչ մարդբարանրն, ոչ տաճիկրն, ոչ գողն, ոչ աւաղակրն, անիցեցին անհնայզանքրն ալ ալիքրն.

133ա. Հոգուն սրբոյ դէմ կանօղրն, տուզ պակաս էնօղրն, պակաս հապրօղն, պակասին սէպապ ըլլօղրն, գիտնօղ ու շասօղն մի՛ բոնես, բան անօր է՞ր շի գանաս երկրայլորէն:

Պու տունեայ բօլայլիք միսալի.
Շիրին խանայ կուն օլայ,
Զխախ կիտաք՝ վէրան կալայ,
Մեղուցեալ մեղայ, Աստուած բաւեայ:

131ա. Մի ցանկանար փառաորել,
Քանիզի փառքն է անցաոր,
Այսոր բեզ հիր է,
Վազ իբրև թռչի թէվաոր:

Գրեցի այս գիրս Կալիք Տէր Մարտիրոս

(Վաշինգտոն, Կոնգրեսի գրադարան: Arm. MS № 2)

ՌՃՀԱ.—172Հ

Կրիչ՝ Եղիա երեց Մարզվանեցի: Սաացող՝ Մահտեսի Սինանի որդի Սահակ: Թերք՝ 21: Նյութ՝ թուղթ: Մեծուրյուն՝ 20,5×28: Գուրյուն՝ երկսյուն: Կիր՝ բոլորգիր: Տող՝ 22: Մանրանկարչուրյուն—խաշելություն՝ 1բ, զարդանկար անվանաթերթ՝ 2ա: Լուսանցադարձ՝ բուսական, մի քանի հատ: Զարդագիր՝ թռչնագիր: Կազմ՝ կաշեպատ ստվարաթուղթ: Վիճակ՝ բավարար:

Ծնթ. Կազմի վրա՝ № 1560:

Հ ի շ ա տ ա կ ա բ ա ն

Գրչի

Փառք... Որ ետուր կարողութիւն աւարտման Խորհրդագիրք սուրբ պատարագիս: Ընդ որս զայս Մահտեսի Սինանի որդի Սահակ ցանկացայ զայս ոսկէզարդ Խորհրդիս և ետու յիշատակ Պիսկէնու Սուրբ Աննայ անուամբ կոչեցեալ վանուց Սուրբ Աստուածածնայ տաճարին, անդ մնասցէ: Ո՛վ սրբազան հայրք, աղաչեմ և պաղատեմ առ տէրութեան ձերոյ, յորժամ պատարագ մատչի, յիշման արժան առնէք զմեղապարտ Սահակս, զհայրն իմ և զմայրն

իմ և զկենակիցս իմ՝ յիշելով զմաքրափայլ աղօթս ձեր, և դուք վարձս ի Քրիստոսէ անուցուք, և ձերին սուրբ աղօթիւքն Տէր Աստուածն ամենայնի մեզ մեղաւորացս ողորմեսցի. ամէն:

Սա եղաւ ի Թվին ՌՃՀԱ (1722) ամին, մարտի 5 (5) օրն: Ով որ յիշէ, յիշեալ լինի: Հայր մեր որ:

Ձեռամբ մեղապարտ Մարգվանցու

Տէր եղիայ երիցու.

Սխալ բանիցս կամ ամօթու,

Ձձեր ոտացն հող և փոշի,

Ձեմ արժանի զանունս յիշելու:

39

Մ Ե Կ Ն Ո Ի Թ Ի Ի Ն Տ Ո Ի Մ Ա Ր Ի

(Նյու Ջրբսի, Պերճ և Արմինե Արազներ և
Արտեմիս Տեմիրճյան)

ՌՄ—1751

Գրիչ՝ Ռհան ընթերցող: Սաացող՝ Մահտեսի Աբրահամ: Թերթ՝ 162: Նյուր՝ թուղթ: Մեծուրյուն՝ 11×16,3: Գրուրյուն՝ միասյուն: Գիր՝ նոտրգիր: Տող՝ 18: Մանրանկարչուրյուն—Ճակատազարդ՝ 2ա, 14ա, 25ա: Կազմ՝ Ա փեղկը կաշեպատ տախտակ, դրոշմազարդ, Բ փեղկը՝ շիթ: Վիճակ՝ բավարար:

Մեր. Ձեռագիրս 1972 թ. փետրվարի 5-ին Թենեֆլայում (Նյու Ջրբսի նահանգ) տողերիս գրողի միջոցով Պերճ և Արմինե Արազները նվիրեցին Մաշտոցի անվան Մատենադարանին (№ 10527):

Բ Ո Վ Ա Ն Գ Ա Կ Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն

ա. 2ա. Պատճէ տումար Հայոց:

բ. 14ա. Պատճէ տումար Հռովմայեցոց:

գ. 26ա. Մեկնութիւն տումարի, զոր խնդրեաց Թումայ վարդապետ Մեծփայ վանից աստուածաբնակ սուրբ ուխտին և սիրով զհայցուածս նորա կատարեալ Յակոբ վարդապետի Ղրիմացո:

դ. 150ա. Նորին Յակոբ վարդապետի Ղրիմեցոյ Յաղագս տումարական մակացութեան, թէ յորոց մարդկանէ արհեստաւորեցաւ, գիտելի է:

Հ Ի Չ Ա Մ Ա Կ Ա Ր Ա Ն

Գրչի

161բ. Գրեցաւ հանճարով լի գիրգս իմաստասիրական, յայտնիչ երկնի և շարժման երկնային մարմնոց, ընթացից և հոլովմանց լուսաւորացն երկնի, և հաստատութեան երկրի, զորս Տումարի մեկնիչ կոչի, զորս գրեցի ես նուաստ

որի Տէր Կիրակոսի որդի Ոհան Ընթերցողս, թւին ՌՄ (1751)-ին, ի վայելումն մահտեսի Յեսայի որդի մահտեսի Աբրահամին, զոր Տէր Քրիստոս բարեաւ վայելումն տացէ. ամէն:

Հետագայի

ա. 13ա (Շղագիր, հայատառ թուրքերեն) ... Թախթայպուրուն օղլու վէ Պալը վէ Բարսեղ. վէ Յակոբ (նույնը՝ 162բ):

բ. 163բ. Այս ձեռագիրս, որ Պերն և Աբմինէ Աբազի ու իրենց մօր Աբաեմիս Տեմիրենեանի (ծննալ Թահրապուրունեան) սեփականութիւնն է՝ նուիրած է ս. Մեսրոպ Մաշտոցի Մատենադարանին, Երևան, ի յիշատակ Թահրապուրունեան զերգաստանի ննջեցեալներուն (Տէրէվանֆցի, Կեսարիա): Յանձնուած է պր. Բարգէն Չուգասրգեանի ի ն. ճիւղի, Միաց. նեգ. Փետր. 5, 1972:

40

ՍԱՂՄՈՍԱՐԱՆ (ՀԱՅԱՏԱՌ ԹՈՒՐՔԵՐԵՆՆ)

(Նյու Յորք, Գրիգոր Մագսուտյան)

Կոստանդնուպոլիս

ՌՄԽԸ — 1799

Գրիչ՝ Նահապետ որդի Անգրիասի: Թերք՝ 310: Մեծութուն՝ 13×19: Գրութուն՝ երկսյուն: Գիր՝ նոտրգիր: Տող՝ 21: Մանրանկարչութիւն — ճակատազարդ՝ 40բ, 75ա, 114բ, 146բ, 184ա, 217ա, 253ա: Զարդագիր՝ թռչնագիր և հանգուցագիր: Կազմ՝ ստվարաթուղթ: Վիճակ՝ լավ:

Մեք. Ձեռագիրս 1972 թ. փետրվարի 15-ին Թենեֆլայում (Նյու Ջրքսի Նահանգ) տողերիս գրողի միջոցով Գ. Մագսուտյանը նվիրեց Մաշտոցի անվան Մատենադարանին (№ 10528):

Հ ի շ ա ա կ ա ր ա ն

Գրչի

309ա. Սէնէ Կրիստոսի թղթի վէ ինչիս Կրիստոսի վէ թարիքի խաւի սէնէ 1799, օգոստոսուն 13 կրիստոսի հալիէ Կօսթանքանիաէ Աստաբեր խանը սաքինլէրինաէ խամի էլհաքիր Նահապետ նամինաէ հավէսիլէ հազմաղէ պաշլատաղըմաէ շաքաթ կրին սահէթ ելտիաէ վէ պիթիրմէսի աէֆայ օլ թարիքաէ սէկտեմբերին 28 վէ ճէմաղ իլ-էվէլին Կրիստոսի շորեքշաքթի աքշամ սահէթ 3-աէ պիթաի: Ալահըն քէրէմի օլուրսայ ֆիքրիմիաէ ըստանփայ էթաիրմէք ելկեր եօմ օլուրսայ վէ պիր քրիստեօնեայ պուլուպ սրքայլան պատիրեաք հայրըմըգտան պիր իզին ալըրսամ ինշալահ ըստանփայտըր ֆիքրիմ...

309բ. Մէսքեանի հալա կետա ելրինաէ՝
 Աստաբեր խանը սաքինլէրինաէ,
 եա րէպ, այիրմայ սատիքլէրինաէ,
 Իթաիրմէ ատավէթ օլ քեմլէրիլէ:

310ա. Խաբի զէջաակ Կօստանքանիտէ,
 Իսմի էլհաբիր Նահապետ նամինտէ,
 Իպնի թէրզի Անտիրեաստէ տիքտէ,
 Զիքրի խայր օլա ալէմլէրիլէ:

Պու քիթապի քի եազտք հաբիր պենտենիզ Ղալսէրի շէհիրինտէն Քահապուրուն օղլու Աբահամ աղանն շրրաղը, վէ թէրզի Անտիրեասրն օղլու ճիւմլէնիկ այաք թիրապը Նահապետի հանգուցեալ Անտիրեաս. հաճի նահապետեան...

Քիթապի թեօհֆէ էլ հաբիր Նահապետ:

Կնֆաղրոշմ. 310ա (վահագիր) «Նահապետ»:

41

Բ ժ Շ Կ Ա Ր Ա Ն

(Թենեֆլայ, Նյու Ջրքսի, Պետրոս Նորհատ)

ԺԸ-ԺԹ—XVIII—XIX

Թերք՝ 81. շգրված՝ 52ա—58բ, 79բ—81բ: Նյութ՝ թուղթ: Մեծություն՝ 13×19: Գրություն՝ միասյուն: Գիր՝ նոտրգիր: Տող՝ 35—40, 23: Կազմ՝ թղթյա: Վիճակ՝ բավարար:

Մեր. Ձեռագիրս 1972 թ. փետրվարի 15-ին Թենեֆլայում (Նյու Ջրքսի նահանգ) տողերիս գրողի միջոցով Պետրոս Նորհատը նվիրեց Մաշտոցի անվան Մատենադարանին (№ 10529):

Բ Ո Վ Ա Ն Գ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

ա. 1ա—51բ. Հազա քիթապ բուվէյէթ մուալիճէթ Պուգրատ հագիրէթլարնին (Բժշկարան Հիպոկրատի):

բ. 59ա—79ա. Մագալէի էվէլ պէնի ատէմին պէտէնի էհվալինքնդէտիր (Մարդակազմություն):

42

Տ Ա Ղ Ա Ր Ա Ն

(Վաշինգտոն, Կոնգրեսի գրադարան, Arm. MS № 6)

ԺԹ—XIX

Թերք՝ 32: Նյութ՝ թուղթ: Մեծություն՝ 19×26: Գրություն՝ միասյուն: Գիր՝ շղագիր: Տող՝ 26: Կազմ՝ թղթակազմ: Վիճակ՝ բավարար. կազմը՝ պատաված:

Ք Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Ք Յ Ո Ւ Ն

Հայաստան և արարատյան թուրքերեն տաղեր հանդիպակաց էջերով.

1ա. تاریخ حضرت یرتو افندی (իբր հայաստան էջը)

1 բ. Կիսֆթէի Հաշմէթ. 2ա. کفتہ چشمه

1 բ. Թարիխի էսյ'ատ էֆէնտի. 2ա. تاریخ اسعد افندی և այլն:

Այս գրքերը պարունակում են հայերեն և թուրքերեն տաղերի հանդիպակաց էջերով տպագրված տեքստեր, որոնք հիմնականում վերաբերում են հայաստանյայց և արարատյան թուրքերի միջև կատարված պայմանագրերի և ժողովուրդային ստեղծագործությունների հավաքածուների:

Ստորագրված է հայերեն և թուրքերեն տաղերի հանդիպակաց էջերով տպագրված տեքստեր, որոնք հիմնականում վերաբերում են հայաստանյայց և արարատյան թուրքերի միջև կատարված պայմանագրերի և ժողովուրդային ստեղծագործությունների հավաքածուների:

Այս գրքերը պարունակում են հայերեն և թուրքերեն տաղերի հանդիպակաց էջերով տպագրված տեքստեր, որոնք հիմնականում վերաբերում են հայաստանյայց և արարատյան թուրքերի միջև կատարված պայմանագրերի և ժողովուրդային ստեղծագործությունների հավաքածուների:

Այս գրքերը պարունակում են հայերեն և թուրքերեն տաղերի հանդիպակաց էջերով տպագրված տեքստեր, որոնք հիմնականում վերաբերում են հայաստանյայց և արարատյան թուրքերի միջև կատարված պայմանագրերի և ժողովուրդային ստեղծագործությունների հավաքածուների:

Այս գրքերը պարունակում են հայերեն և թուրքերեն տաղերի հանդիպակաց էջերով տպագրված տեքստեր, որոնք հիմնականում վերաբերում են հայաստանյայց և արարատյան թուրքերի միջև կատարված պայմանագրերի և ժողովուրդային ստեղծագործությունների հավաքածուների:

Այս գրքերը պարունակում են հայերեն և թուրքերեն տաղերի հանդիպակաց էջերով տպագրված տեքստեր, որոնք հիմնականում վերաբերում են հայաստանյայց և արարատյան թուրքերի միջև կատարված պայմանագրերի և ժողովուրդային ստեղծագործությունների հավաքածուների:

Այս գրքերը պարունակում են հայերեն և թուրքերեն տաղերի հանդիպակաց էջերով տպագրված տեքստեր, որոնք հիմնականում վերաբերում են հայաստանյայց և արարատյան թուրքերի միջև կատարված պայմանագրերի և ժողովուրդային ստեղծագործությունների հավաքածուների:

Այս գրքերը պարունակում են հայերեն և թուրքերեն տաղերի հանդիպակաց էջերով տպագրված տեքստեր, որոնք հիմնականում վերաբերում են հայաստանյայց և արարատյան թուրքերի միջև կատարված պայմանագրերի և ժողովուրդային ստեղծագործությունների հավաքածուների:

ՏԻՐԱՅՐ ՏԵՐ-ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՅՈՒՑԱԿ ՀԱՅԵՐԵՆ ՁԵՌԱԳՐԱՑ ԲՐՅՈՒՍԵԼԻ
ԱՐՔԱՅԱԿԱՆ ԳՐԱՏԱՆ

Բրյուսելի Արքայական գրատան հայերեն ձեռագրերի սույն ցուցակը, որի ինքնագիր օրինակը պահվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանի Անհատական արխիվների ֆոնդում (թղթապանակ № 123, վավերագիր № 1ա), Տիրայր Տեր-Հովհաննիսյանը կազմել է դեռ 1909 թվականին, երբ շրջագայում էր Եվրոպայում:

Ցուցակը բովանդակում է երեք ձեռագրերի նկարագրություն, որոնցից առաջինը 1720-ին ընդօրինակված մի Ավետարան է՝ թուրքերեն զուգահեռ թարգմանությամբ, երկրորդը՝ Շրոդերի «Արամեան լեզուի գանձ» աշխատության հոլանդերեն թարգմանությունը՝ կատարված XVIII դարի կեսերին անձանոթ թարգմանչի կողմից, իսկ երրորդը՝ XVIII դարում կազմված հայերեն-լատիներեն եռահատոր մի բառարան:

Առաջին և երրորդ ձեռագրերը գիտական շրջանառության մեջ են մտել Ֆ. Մակլերի համառոտ նկարագրությամբ («Rapport sur une mission scientifique en Belgique...», Paris, 1924), իսկ երկրորդ ձեռագրի մասին, որքան մեզ հայտնի է, ցարդ ոչինչ չի ասված:

Սույն ցուցակը, որը հրատարակվում է որոշ կրճատումներով, միանգամայն բավարար պատկերացում է տալիս նշված ձեռագրերի մասին:

Ա. Զեյթունյան

1

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Ms. № 21701

ՌՃԿԹ—1720

Թերք՝ 3 + 291 + 3 = 297: Մեծուքյուն՝ 22 × 16: Գրուքյուն՝ երկսյուն, 15,5 × 4,5: Տող՝ 35: Պրակ՝ 25, յուրաքանչյուրը 12 թերթից, բացի ԻԵ-4: Վերջին կազմելու ժամանակ ԺԸ պրակը սխալմամբ դրված է Ե-2 պրակների միջև: Նյութ՝ թուղթ, հաստ, կես ողորկած, դեղնավուն: Գիր՝ նոտրգիր, մանր, ոչ կանոնավոր, սև թանաք, երբեմն թանաքի փոփոխություն: Կազմ՝ 23 × 16, ստվարաթուղթ, կաշեպատ, սև, նորագույն, ԺԹ դ.: Երկու կողերի երեսին տաճկական պետական նշան: Ներսը գունավոր թղթով պատած: Մազաղարյա պահպանակ՝ շունի, միայն սկզբից և վերջից երկ-երկու թղթյա պահպա-

նակ: Հանգամանք՝ լավ. տեղ-տեղ փոքր նորոգություններ, բնագիրը նորոգված, վրան թղթեր կպցրած և նորից նույն գրչով գրած՝ 48բ, 54ա, 187ա, 257ա: Բծեր՝ 22, 31, 58բ, 59ա, 95բ, 96ա, 105բ, 160, 163, 170 (վերջին երեքը խոնավության հետքերով): Զնչված՝ 62ա, 131ա, շորս-շորս տող, վրան դծեր քաշած: Բնագրի պահասների հավելումներ՝ 12բ, 18ա, 23ա, 30ա, 38ա, 51, 56ա, 61բ, 64բ, 74ա, 75ա, 84բ, 86ա, 92, 109ա, 111բ, 113, 115բ, 117ա, 120ա, 121բ, 122բ, 129, 131բ, 138ա, 139բ, 149ա, 154բ, 157ա, 162ա, 172ա, 177ա, 178ա, 180ա, 185ա, 186բ, 189բ, 190բ, 191բ, 208բ, 269ա, 273բ, 274ա, 279ա, 290բ: Պակաս՝ 75ա: Կտրած և նոր թուղթ կպցրած, գրված նույն գրչությամբ՝ 74: Դատարկ՝ Iբ, IIբ, IIIբ, 87ա, 138բ, 219բ, 291, I, II, III: Խորան կիսախորան, լուսանցազարդ, նկար՝ շունի: Զարդագիր՝ սկսվածքները թռչնագրեր, անարվեստ: 93-ից սկսած խոնավությունից թռչնագրերը շնչված և նոցա տեղը այլ գրչով, սև թանաքով, շատ անվարժ գրչի ձեռքով սովորական բուրդգիր գլխատառեր, անճաշակ: Սկսվածքները, վերնագրերը և տնագլուխ տառերը կարմրադեղ: Ժամանակ՝ ՌՃԿԹ (1720): Տեղ՝ անհայտ: Գրիչ, ծաղկող՝ Տեր Խաչատուր: Տեր՝ Արզրման: Հիշատակարան՝ IIա, IIբ, IIIա, 92բ, 290բ, Ա կողմի ներսը: Տեղեկություն՝ գնված 1860 թ. նոյեմբերի 5-ին vicomte Th. de Jonghe-ի գրատան վաճառման աճուրդի ժամանակ, 52 [r. 80 c.: Կնքագրոջմ՝ IIIա, 1ա, 2ա, 3ա, 6ա ևն, 290բ «Bibliothèque Royale»:

Մատյանս է Ավետարան, որի մեջ կան շորս Ավետարանները, դիմացը՝ տաճկերեն թարգմանությամբ: Սկիզբը շունի եվսեբի թուղթն առ Կարսպիանոս. առանց նախադրության, ցանկի, և բովանդակում է.

1. 1ա «Սբոյ Աւետարանիս Յիսուսի Քրիստոսի [որ] ըստ Մատթէոսի: Գլուխ առաջին—Գիրք ծննդեան Յիսուսի Քրիստոսի [որդոյ Դաւթի] որդոյ Արքահամու...»:

«Սուրբ Աւետարանը Յիսուս Քրիստոսուն Մատթէոսըն միւնիպիւննէ: Պաշիպղիտա—Գիթապը միլլատ Եսուս էլ-Մէսիհ իբնի Դաւութ իբն Իբրահիմ...»:

Ստորին լուսանցքներում չէ նշանակված Ավետարանների համատես աղյուսակը, այլ կողքի լուսանցքի վրա նշանակված են գլխահամարները՝ Ա-ՅՄԳ և տաճկերեն՝ 1—354, սև թանաքով: 38ա Չունի «Ազգ շար և շնացող նշան խնդրէ...» (ԺԶ, 4): 75ա «Յայնժամ պատասխանի տացեն արդարքն... երբ տեսար», որից հետո հայ բնագիրը պակաս (ԻԾ, 37-ԻԶ, 3), տեղ բաց թողած, իսկ տաճկերեն թարգմանությունն ամբողջ:

2. 88ա «Աւետարան ըստ [Մարկոսի]—Սկիզբն Աւետարանի Յիսուսի Քրիստոսի որդոյ Աստուծոյ: Որպէս և գրեալ է...»:

«Իննի[լ] պապ Մարկոս—Իսահ Մէսիհ իպնուլլահըն Ինճիլըն էվէլին՝ ճէ ևազրմըշ տըր, փեղամպէրլէր տէ...»:

137բ «Եւ ոչ ումեք դինչ ասէին, զի երկնշէին» բառերից հետո առանձին կարմրադեղ նշանով՝ «Յարուցեալ Յիսուս առաւօտուն... երթային գհետ նոցա» (ԺԶ, 9—20):

3. 139ա «Աւետարան քստ Ղուկասի—Քանդի բազումք յօշոտարեցան վերբստին կարգել...»: «Ղուկաս (ղիմացր) պաշ. Ղուկաս գլուխ—վէ շօքլար իխթար էյլէտիլէր...»:

64բ (ժԸ սրակը կազմելու ժամանակ սխալմամբ փոխադրված 60—72, փոխանակ լինելու 215-ից հետո) բնագրի մեջ շունի՝ ԻԲ, 43—44. այդ դրված է ստորին լուսանցքի մեջ. «Եւ երեւցաւ նմա հրեշտակ հեղեալ յերկիր», նույն գրով: Տաճկերեն թարգմանութեան մեջ այդ մասը շկա: 167բ-ից սկսած վերևի լուսանցքի մեջ չէ նշանակված Ավետարանի վերնագիրը մինչև վերջ՝ 219ա:

4. 220ա «[Աւետարան քստ] Յոհաննու—Ի սկզբանէ էր բանն, և բանն քէլիմէ, վէ քէլիմէ Ալլահաէ իտի...»: Ա. պապ Յոհան—Գատիմդէն իտի քէլիմէ, վէ քէլիմէ Ալլահաէ իտի...»:

233բ Ունի «Եւ հրեշտակ Տեառն իջանէր...» տունը, առանց որևէ նշանի: նույնը տաճկերեն թարգմանութեան մեջ (Ե, 4): 246ա Ունի «Իրբ կնոջն շնացելոյ» առանց առանձին վերնագրի և բաժանման նշանի, բուն մարմնի մեջ. «Եւ գնացին իւրաբանչիւր որ ի տեղի իւր... մի մեղանչէր» (է, 51-Ը, 11):

Հ ի շ ա ա կ ա ր ա ն

1. 290բ Գլխավորը. «Աւարտումն գրքիս ՌՃԿԹ (1720), մարտի յամսոյ ժ և Ա (11), ի վաչելումն Արգրմանին: Ընդ երկայն աւուրս պահեսցէ: Չեռամբ նախաշ Տէր Խաչատուրի, ի ժամանակս Կարապետ արհեպիսկոպոսի Զէրունցի, էջմիածնա կաթողիկոսի Աստուածատուրի»:

2. IIIա Այլ գրիչ, նոտրգիր. «Յարաքիւրցի Տէր Սարգիս է յիշատակ»:

3. IIIա Այլ գրչով գանազան գրչափորձաթխաններ և «4 Évangélistes, traduits en Arménien et en Tur[c]. Sg. 10/3, 41».

4. IIբ «La note au bas de la page signifie souvenir du Révérend père Der Sarkis, originaire de la ville d'Arapguir (Turquie d'Asie). 25 janv. 1900». *Ներքին ավելացրած՝ «Թէլիան»:*

5. IIա Ամբողջ երեսի վրա մի նկատագրության, գրված հայագետ Félix Nève-ի ձեռքով. «Vente de Jonghe, 52 fr. 80 c. XVIII s. Les quatre Évangiles en Arménien et en Turc. Maroquin noir au chiffre du sultan sur le plat. La souscription finale porte que ce livre a été achevé l'an 1169 (de l'ère arménienne), le 11 du mois de mars, correspondant à l'an 1720 de l'ère chrétienne. Il est de la main du calligraphe Katchadour du temps de l'archevêque Garabed (dit) Zetoi ntzi. Asdwazadour étant catholico d'Echmiadzin», որ և նույնությամբ ապացրված է «Catalogue des Livres et Manuscrits formant la Bibliothèque du feu M. J. B. Th. de Jonghe...», Tome I, Bruxelles, 1860, p. 2.

6. 92բ Ստորին լուսանցքի մեջ նույն գրչի ձեռքով. «Ոսկի էիթիրաիմ պուքեաղբաի եազարզրմ կիւն»:

7. Կազմի Ա կողի ներքը մի Ex-libris. „Fortune ne vieillit pas“ վեր-
տառաթյամբ և ներքեր՝ „Bibliothèque de Th. de Jonghe“.

Ձեռագիրս համառոտ նկարագրված է „Catalogue des Manuscrits de
la Bibliothèque Royale de Belgique par J. van Den Gheyn, S. J.“, To-
me I, p. 39, § 85 (21701), Bruxelles, 1901.

2

ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՅ ԼԵԶՈՒԻ

Ms. № 2593

ԺԸ—XVIII

Թերթ՝ 2+143 (կրկ. 124 և 125)+2=147: Մեծուրյուն՝ 24,5×18,5: Գրու-
րյուն՝ միասյուն, 22×12,5: Տող՝ 48: Պրակ՝ պրակահամար շունի, ունի էջա-
համար՝ 4+1—291 (կրկ. էջ 211, ուրեմն՝ 292)+4: Նյութ՝ թուղթ, հաստ, անո-
ղորկ, գեղնավուն: Գիր՝ հայերեն մասը բոլորգիր, կանոնավոր, միջակ մեծու-
թյամբ: Կազմ՝ 25,2×19, ստվարաթուղթ, կաշեպատ, գեղին, գեղեցիկ կազմ,
մեջը ոսկեզարդ: Ներքը գունավոր թուղթ, կողերը կարմիր աղյուսագույն: Մա-
զաղաքյա պահպանակ՝ շունի, միայն սկզբից և վերջից երկ-երկու թղթյա պահ-
պանակ: Հանգամանք՝ շատ լավ: Գատարկ՝ Iբ, II, 291, I, IIա: Խորան, կի-
սախորան, լուսանցազարդ, նկար՝ շունի: Զարդագիր՝ ամբողջ այբուբենը, եվ-
րոսյական նոր արվեստի ոճով, մեծ մասամբ մարդագրեր, երբեմն նաև թռչնա-
գիր և ձկնագիր: Ժամանակ՝ անհայտ, հավանորեն՝ ժԸ դ. (1710-ից հետո):
Տեղ, գրիչ, տեղ՝ անհայտ: Հիշատակարան՝ շունի: Տեղեկություն՝ գնված 1900 թ.
հունիս 23-ին Shelterham գրատանից, որ վաճառված է հավանորեն (ինչպես
ենթադրելի է IIա երեսի վրա գրվածից) Bayan's-ից £ 1,10: Մի ժամանակ
եղել է Sir S. P. Middle Hill գրատան մեջ և կրել է № 999, հետո՝ № 2273:
Կնքադրոշմ՝ IIա, Iա, 145ր, Iա. „Bibliothèque Royale de Belgique“.

Մատյանս է „Het eerste Boek der Spraakkonst van de Armeenshe
Tall“, ինչպես երևում է Iա վերնագրից, գրված հուլանդերեն, իբրև Քերա-
կանություն հայոց լեզվի, որի հեղինակն անծանոթ է ըստ մատենիս, սա-
կայն Joh. Joachimi Schröder-ի «Արամեան լեզուին Գանձ»-ի բառացի
թարգմանությունն է, և բովանդակում է.

ա. Iա „Het eerste Boek der Spraakkonst van de Armeenshe Taal
na de Letter van de Orthographie of Spelling. Eerste Hoofdstuk. Van de
Letteren...“.

Կից հայ այբուբենի զանազան ձևերը. նույնը, ինչ որ Շրո-
դերի «Գանձ»-ի մեջ (անդ, էջ 1—4): Չէ թարգմանված սրան
նախորդող „Dedicatio“, „Praefatio“, „Dissertatio“ բաժինը
(անդ, A, B, C, էջ 1—64):

բ. 3ա „Van de Letteren“ վերնագրի սակ հայ տառերի զանազան տե-
սակների բացատրություններ, ինչպես. „De eerste is Grootte—ծաղկազիր...“.

De Sweede—երկաթագիր..., De Derde is—բոլորգիր..., De Vierde is—նորրգիր...: Տե՛ս «Գանձ», էջ 5:

գ. 3ր «Sweede Hoofdstuk. Van den kragt der Letteren...». Տառերի հնչման մասին: Տե՛ս «Գանձ», էջ 6—17:

դ. 10ա երկրարբանների, բաղաձայն ու ձայնավոր տառերի մասին: 12ա վանկերի կազմություն: 13ա Բառերի կազմություն: 13բ Կետադրություն: 15ա Շեշտադրություն: Տե՛ս «Գանձ», էջ 18—28:

ե. 16բ «Van de Verkorting»: Առաջ են բերված կրճատումների սովորական օրինակներ. «Աժ, ամ—չաստուած... Քրդ»: Տե՛ս «Գանձ», էջ 28—32:

զ. 18ա Մի հատված Մովսես Խորենացվո «Պատմություն Հայոց»-ից. «Գիմումն ի մեզ Պոմպէի Հոովմայիցոց զօրավարի և անուղ զՄաթար... աւետիք մահուան Միհրդատայ» (Գիրք Բ, ԺԵ), տառադարձված եվրոպական տառերով. Թարգմանությունը՝ 19բ: Տե՛ս «Գանձ», էջ 32—35:

է. 20ա «Algemeene Regelen. Siende Hoofdstuk. Van de Verandering en uyt lating der klinkers. Algemeene Regelen...». Չայնավորների հնչման կանոնները և օրինակները, որով և վերջանում է առաջին գիրքը: Տե՛ս «Գանձ», էջ 35—40:

ը. 23ա Ակումբ է բուն քերականությունը. «Letterlyke Spraakkonst van de Armeenshe Taal. Sweede Boek. Van de Naam...». Բաժանված գանազան գլխիների. 23բ—30ա §§ 2—7 բառերի, ածականների, անունների տեսակների, ածականների, թվի ևն մասին: 30ա § 8 «Aghtste Hoofdstuk. Van de Naan val...». Հոլովների մասին: Տե՛ս «Գանձ», էջ 41—86:

ր. 41բ «Elfte Hoofdstuk. Van de Getal Naam Woorden...». Թվական անունների հոլովումների օրինակներ: Տե՛ս «Գանձ», էջ 86—91:

ժ. 43բ «Zwaalfde Hoodstuk. Van de Voornaam Woorden...». Գերանունների հոլովման գանազան օրինակներ՝ §§ I—VIII, որով վերջանում է երկրորդ գիրքը: Տե՛ս «Գանձ», էջ 91—99:

ժա. 47ա «Het der de Boek de Letter lyke Spraakkonst der Armeenshe Taal. Van het Werk Woord. Eerste Hoofdstuk...». Բայերի մասին, խոնարհումների գանազան օրինակներ: 70ա Կրավորական բայեր: 74ա Օժանգակ բայեր: 75բ Անդեմ բայեր, որով վերջանում է երրորդ գիրքը՝ 77ա: Տե՛ս «Գանձ», էջ 100—161:

ժբ. 77բ «Vier de Boek. Van de Armeensche Letter lyke Spraakkonst». Մտեսանքների, շարկապների, նախադրությանների, միջարկությանների մասին: Տե՛ս «Գանձ», էջ 162—177:

ժգ. 87ա Ակումբ է քերականության երկրորդ մասը՝ Համաձայնություն. «Letter lyke Spraakkonst van de Armeensche Taal. Vyf. e Boek. Van de Woordschiking. Eerste Hoofdstuk Van de overeenk omst des naam woords met her Naam Woord...», 107բ. «Վերջ քերականութեանս. Eynde van Get Vyfde Boek». Տե՛ս «Գանձ», էջ 178—220:

«Գանձ»-ի հետևյալ գլուխը «Prosodia Armenica, sive, artis metricae et musicae elementa» (էջ 221—298) չէ թարգմանված մատենիս մեջ:

ժդ. 108 «Voordeeden van het kort begrip der Geedendaagsche Armeensche Burgerlyke Taal...».

Այս և հետևյալ գլուխը նվիրված է ժամանակի աշխարհաբարի քերականության և լեզվի կազմության: Նախաբանս չէ վերջացրած: 110ա «... idien die uw betrageen. Vaar wel...».
Մնացածը թերի, որի համար համարյա մի ամբողջ էջ բաց տեղ թողած: Տե՛ս «Գանձ», էջ 299—302:

ՁԵ. 110բ «Kort begrip der burgerlyke Spraak van de Armentiers. Eerste Hoofdstuk van de Letterbeschryving...». Հնչյունների փոփոխություն մասին դանազան դասանների մեջ: Վերջանում է 120ա «De overige zal de oefening Geeven, waar in de Volgen de Zaamenspraaken den Lezer die zig op de Arm. burgerl. spraak beolytigen zullen in beyden». Տե՛ս «Գանձ», էջ 303—324:

ՓԳ. 120բ Մի գրուցատրական բաժին, աշխարհաբար, դիմացը հուանդերեն թարգմանությամբ: Վերջը՝ 143բ «S[իրատուր]. Տեղէս շուրի վանքն երկու սահաթ ճանապարհ այ», որի շարունակությունը, ինչպես նկատողություն է արած հետևյալ էջի վրա, «The last lief is bound in wrong, after p. 261», գտնվում է 129ա «... պիտի ծարաւ գնանք ... վանքոց մեզնից շատ բարե», որով և վերջանում է մատյանս: Տե՛ս «Գանձ», էջ 325—370, որի 367 էջի պարսկերեն երկու տող գրությունը ձեռագրիս մեջ չկա. տեղը դատարկ, դիմացը՝ պարսկերենի թարգմանությունը:

Ձեռագիրս շունի «Գանձ»-ի հաջորդ գլուխները՝ էջ 371—490:

Հ ի շ ա տ ա կ ա Ր Ա Ն

Չունի: Թվական անունների հուլիման օրինակների մեջ հառաջ է բերված նաև «ՌՃՄԹ» (1710). «... Յամի Տիսան հազար եօթն հարիւր և տասներորդ», որ հավանորեն Շրոդերի «Գանձ»-ի գրության թվականն է, որովհետև 1711-ին գիրքն արդեն տպված էր, որ շատ հետո, երևի, թարգմանված է նաև մատյանս (տե՛ս անդ, էջ 88):

3

Բ Ա Ռ Ա Ր Ա Ն

Ms. №№ 21882, 21883, 21884

ՓԸ—XVIII

ԹԵՐԲ—Ա հատոր՝ 4+437 (կրկ. 56 և 59), Բ հատոր՝ 2+535 (կրկ. 380 և 470), Գ հատոր՝ 2+456 (կրկ. 192 և 302): Մեծուրյուն՝ 36×23,5: Գրուրյուն՝ միասյուն, 29×15, երբեմն ավելի կամ պակաս: Տող՝ 3—39: Պրակ՝ պրակահամար չունեն (Ա հատորն ունի 1—54 թերթահամար, այնուհետև չէ նշանակված, ինչպես և մյուս հատորները): Նյութ՝ թուղթ, հաստ, անողորկ, կոշտ, սպիտակ: Գիր՝ տեղ-տեղ նոտրգիր, մեծ մասը շղագիր, եվրոպական գրչի գրու-

թյամբ, անկանոն, պարզ: Կազմ՝ 3 հատորն ևս 36,2×24,2, ստվարաթուղթ, ամուր, կաշեպատ, դեղին, եվրոպական գեղեցիկ կազմ, ժԸ դ., եզերքները և մեջքը մանր զարդերով: Մեջքի վրա ոսկե տառերով անունը և հատորի համարը: Ներսը գունավոր թղթով պատած: Մագաղաթյա պահպանակ՝ շունի: Հանգամանք՝ լավ: Մեջք բազմաթիվ նոր թերթեր ավելացրած և նույն գրչով այլ հավելումներ արած: Թերթերի վրա հրեման մանրիկ թղթիկներ կպցրած՝ մի կամ մի քանի բառերի հավելումներով, նույն գրչով: Շատ տեղեր քաց թողած՝ բնագրի մեջ նոր բառեր ավելացնելու համար: Գառարկ՝ բազմաթիվ, դիտավորությամբ թողած՝ հավելումների համար: Խորան, կիսախորան շունի: Չարդագիր՝ շունի: Սկզբնատառերը շատ սովորական նոտրգիր գլխատառեր, դեղնավուն թանաքով, որ տեղ-տեղ ծծված է և անցած մյուս երեսը: Բազմաթիվ հավելումներ սև թանաքով բնագրի մեջ և լուսանցքների վրա: Ժամանակ՝ անհայտ, հավանորեն ժԸ դ կեսերին: Տեղ, գրիչ, տեղ՝ անհայտ: Հիշատակարան՝ Ա հատոր Iա, IIIա: Տեղեկություն՝ գնված 1863 թ. մայիս և հոկտեմբեր ամիսներին Van Alstein-ի գրատան վաճառումի տնօրդի ժամանակ (1863 թ., մայիս 30), Գան (Gand), 26fr. 40c. երեք հատորը (տե՛ս հիշատակարանը): ԿնՖադրոշմ՝ շունի:

Մատյանս է Բառարան հայերեն-լատիներեն, երեք հատորի մեջ՝ I—III, որի հեղինակն անծանոթ է, և բովանդակում է.

1. Հատուր առաջին. 1բ «Աբբայ. յի—մեծ հայր, պապ, Abbas, abbé, bée: Աբվա—վանապետ, վանաց հայր և հայրապետ, առաջնորդ վանաց: Աբբաս. յ, ու—մեծատուր: Աբբանա—բաղանիք, լուսացման տեղիք: Աբբանայ—delubrum, idolorum templum, ~ forum: Աբղմսեհ—ծառայ Քրիստոսի...»:

Բառարանիս մեջ բոլոր հայերեն բառերի դիմաց միշտ չէ նշանակված լատիներենը. բազմաթիվ բառեր առանց թարգմանության: Լատիներեն բաժնի մի մասն այլ գրչով, ավելի հետո: Լուսանցքների մեջ բազմաթիվ հավելումներ, այլ գրչով:

Բառարանս հետաքրքրական է բազմաթիվ գավառական բառերի պաշարի տեսակետից. «Աղցաման—ապարանջան: Արծուց—ծովի գործի կամ ցանց: Թեփուր—panna...» (Ղաբարադի բարբառով՝ «տեփուր»): Վերջը՝ 431ա «Իււէան ինֆեան—իւրեան յատուկ, sui ipsus: Իֆլին—իֆլինճ, իֆլիչ և խօնցու, Arthritis asthriularis morbus, ~laguta»:

Այս և հետևյալ հատորների մեջ բազմաթիվ թուրքերեն, պարսկերեն, եբրայերեն բառեր, հատուկ անուններ:

2. Հատուր երկրորդ. 2բ «Լաբան—Laban: Լաբու. բոսի—մի եզնբու, որ թարգմանի օձահալան: Լազեմ. եցի, գել, ազցեմ—labeitro: Լազեմի. ազցի կամ աքուց, աքացի—saleis ictus: Լազուցանիմ. գուցի, զցեալ—արտաքս թազուցանեմ, պահվեմ...»: Վերջը՝ 532ա «Շաղփեմ—ad. շաղափ, terbro perforo: Շամարայ—մանէպպէ, գարթուցիչ. Exutatorum horologium: Շամանղաղ աչաց—Albugo in oculo, cataractam in oculo»:

3. Հատու երրորդ. 1ր «Շամբշեալ. շելոյ—լիմարեալ, Lymphatus, Lympatus: Շամբշիմ. շեցի, շեալ—լիմարացուցանեմ, ad insaniam adigo, demento: Շամբուշ—անմիտ կամ անվարժ, absurdus կամ տգէտ, խէվ, անմտացեալ, լեռնական, վայրի... Պառակ. քակի—կողմն, անապատ, կովերու, եզներու տեղ ... հարան ... Քոռանցի. ցնի—ազատ մարդ... Քուրի քուրի—ուրոյն ուրոյն ... Ջոայ—կուծ, սափար...»: Վերջը՝ 448ա «Օրօրոց կամ օրոց—canabula, orum, cano... Օցումն—Catta: Օցուտ—Catta»: Եվ ստորև մատիստով՝ „Finis“:

449ա «Եւ—et: Եւ քանգի...»:

450ա—452ա Հովհիլիմաժ բառեր, թվով 12: Վերջ՝ «Գիւտարար—inventore: Գիւտարիւտ—parabills qui faeiele camparari politt etc. ...», սրով և վերջանում է մատչանս:

Հայ լեզվագիտության և բառարանների աշխատասիրող եվրոպացի գիտնականների մասին համառ. Օքսֆորդի Բողլեյան գրատան հայերեն ձեռագրերի ցուցակ N 63, Հ. Գ. Ջարրհանալյան, «Ուսումնասիրութիւնք հայ լեզուի և մատենագրութեան յԱրևմուտս», Վենետիկ, 1895, էջ 21—35 (G. A. Schrumpl, „Les etudes arméniennes en Europe“) Կ. Կոստանյան, Հայագիտութիւնն Արևմտեան Եւրոպայում, Թիֆլիս, 1910, էջ ԻԱ-Մ:

Հ ի շ ա տ ա կ ա ր ա ն

1. Խա (Ա. հատոր) Հայագետ Félix Nève-ի գրչաթխամբ. „Vente Van Alstein, 26 fr. 40 [c.] les 3 volumes №№ 21882—21884“.

2. Իլա (Ա. հատոր) Ալլ գրիչ, ԺԹ գ., վարժ, բայց սխալ ողղագրութխամբ. „Le présent dictionnaire a tété trouvé chez un bokini[s]te de la Rue St. Severin et St. Jacque. Thonderterthroukh, arménien de Erzeroum“.

Ո՞ւր է գրված այս հիշատակարանը—Գա՞ն, թէ Լիեժ, ուր կան վերը հիշատակված փողոցները*: Նույն նկատողութխուներ տե՛ս „Catalogue des livres et manuscrits formant la Bibliothèque de feu Mr. P. Léopold Van Alstein, professeur agrégé à l'Université de Gand...“. Gand. 1863, Imprimerie et lithographie de C. Annot—Braeckman, Tom I, p. 153, § a № 2102, ուր ձեռագրի մասին արված է հետևյալ տեղեկութխուներ. „Mss. tout arménien avec des notes et la traduction latine de quelques mots d'une seconde main (Note écrite sur la feuille de garde). Le présent dictionnaire a tété trouvé chez un bokiniste de la Rue St. Severin, St. Jacque. Thonderterthroukh, arménien de Erzeroum“.

* Հաս «Աւերհանդակ» օրաթերթի (Կ. Պոլիս, 1900, N 317), ուր համառոտ հաշորդագրութխուն կա այս և N 1 ձեռագրի մասին, նշված փողոցները գտնվում են Փարիզում:

նույն աճուրդի ժամանակ, ի միջի այլոց, վաճառվել են 53 անուն հայերեն գրքեր (տե՛ս «Catalogue...», Tome I—II, №№ 186—189, 515, 555, 2101, 2103—2128, 3358, 3538, 3886, 4379, 4547—4548, 4551—4559, 7037, 7039—7040, 7044, 7048) և հետևյալ ձևազիրը.

«№ 2129. Manuscrit arménien: Recueil de discours des pères, d'histoires des saints, etc. en tout 44 discours ou instructions, 4° à deux colonnes, veau ancien. Manuscrit très lisible, copié à Constantinople par le prêtre Paul, l'an 1118 de l'ère arménienne, c'est-à-dire l'an 1669». (Քարգմ. «№ 2129. Հայերեն ձևազիր. Ժողովածու [եկեղեցական] հայրերի ճառերի, սրբերի վարքերի ևն., ընդամենը 44 ճառեր կամ խրատներ: Քառածալ, երկսյուն, կաշեպատ (հին հորթենի): Դյուրընթեռնելի ձևազիր, ընդօրինակված Կ. Պոլսում Պողոս քահանայի ձեռքով Հայոց 1118 թվականին, այսինքն՝ 1669 թ.):

ԳԵՈՐԳ ԲԱՄՊՈՒՔՃՅԱՆ

(Ստամբուլ — Թուրքիա)

ՍՏԱՄԲՈՒԼԻ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐ

Պրն. Գեորգ Բամպուքճյանը, որ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի անշահախնդիր բարեկամներից է և պարբերաբար արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում իր տեսած ձեռագրերի, հնատիպ գրքերի, հազվագյուտ թերթերի ու ամսագրերի վերաբերյալ, այս անգամ մեզ է տրամադրել Ստամբուլում եղած հայերեն ձեռագրերից հինգի համառոտ նկարագրությունները՝ հիշատակարաններով հանդերձ, որոնք և հրատարակվում են ստորև:

Գրանցից առաջինը (№ 1) Ղալաթիայի Ս. Լուսավորիչ եկեղեցու հայտնի ճաշոցն է՝ գրված 1356-ին Ղրիմի Սուրխաթ քաղաքում, հաջորդ 3-ը (№№ 2—4) Կեսարիայի եկեղեցապատկան ձեռագրերից են (Մաշտոց—1506, Շարակնոց—1547, Հայսամավուրք—1554) և այժմ գտնվում են հայոց պատրիարքարանում, իսկ վերջինը (№ 5) Սկյուտարի Ս. Խաչ եկեղեցու 1672 թվականի Շարակնոցն է, որը, ըստ հեղինակի, այլևս իր տեղում չէ:

Խմբ.

Ճ Ա Շ Ո Յ

Սուրղաք (Ղրիմ)

ՊԵ—1356

Գրիչ՝ Խոսրով քահանա: Մաղկող՝ Առաքել քահանա, Կիրակոս երեց: Կազմող՝ Առաքել քահանա (ժաղկողը): Ստացող՝ Քրիստոսատուր կրօնավոր: Թերթ՝ թերթակալված չէ: Նյութ՝ զեղնորակ բնափր հաստ թուղթ: Մեծություն՝ 31×23: Գրություն՝ երկսյուն (24×15): Գիր՝ բոլորգիր (բնագիրը՝ սև, խորագրերը՝ կարմիր և մանրատառ): Տող՝ 31: Կազմ՝ դրոշմազարդ տախտակ: Մանրանկարչություն՝ կիսախորաններ (սկիզբը երկու և մեկական Ձատկի և Աստվածածնի վերափոխման առթիվ), լուսանցազարդեր (երբեմն նկարներ) և զարդազրեր, բոլորն էլ գունավոր, սակայն միջակ նրվեստով: Վիճակ՝ բավարար: Տե՛ր՝ [Կ. Պուխ, Ղալաթիո Ս. Լուսավորիչ եկեղեցի]:

Հ ի շ ա տ ա կ ա ր ա ն

Գրչի

Փառք... (նոր էջէ) Եւ ես՝ յեանեալ հողս, մեղապարտ Խոսրով, կոչեցեալ անուամբ և ոչ գործով ի կարգ քահանայութեան, անպարապ անձամբ ձեռնար-

կեցի ի սա՝ հրամանաւ և իշխանութեամբ վարդապետին իմոյ Մելիքսեղեկ քահանայի և ստացողի սորա Քրիստոսառուր և սրբամարտի կրանաւորի, վեհականի և ճշմարտի, որ ի կանուխ ժամանակաց հետամուտ եղեալ փափագելի տենչմամբ իւրով սիրոյ սորա, ետ գրել զսա անպիտան ձեռինս, ամենայն հոգաբարձութեամբ, անհանգիստ հոգւովք երկնեալ ի քառեակ եղանակս զտիւ զգիշեր, ամենայն աւգնականութեամբ, ևս առաւել աղաթիւք և խնդրուածովք, վասն առաւել և շերմ սիրոյն իւրոյ, մանաւանդ վասն պատուելի տիազարդ հասակին, զի թերևս տեսցէ զկատարումն սորա՝ ի յիշատակ իւր առ Տէր, և ի պայծառութիւն սուրբ եկեղեցւոյ:

Արդ, լինամաւք խնամակալ էին, եղև զրաւ սորա, թէպէտ և անագան ի բազում դբաւսանաց աշխարհի, ի ժամանակս յոյժ անբարի, զի վասն ծովացեալ մեղաց իմոց կողմս հիւսւսական, խրատուք շարին, ի գումարի գոլով մի ամաւք, կամք մնալով անյիշաշարին և անոխակալին՝ այց առնել համայն խրայնոցս, զի մի՛ գերեալքս և վարատեալքս ի վայրս նըժգեհութեան կրկին կոչուպտեսցուք մեղաւք մերովք:

Այժմ, աղաչեմ զամենեսեան զդասս լուսերամից, որք հանդիպիք այսմ աստուածային խրախճանութեան, յիշեսջիք ի մաքրափայլ աղաթս ձեր զփափագմամբ ստացողն սորա՝ զՔրիստոսառուր կուսակրան կրանաւոր, և զհայրն իմ՝ զՅովհաննէս զարեամբ նահատակեալն, և զմայրն իմ՝ զՆունահաան, և զմարտիրոսն իմ՝ զՄամախարունն, և զհարազատ եղբայրքն իմ՝ զբար[ձր]շահասակքն զՐնգնատիոսն, և զԷնդգէոսն, և զԳրիգորիոսն, և զամենագովելի բորքն իմ՝ զՓառանց տիկիհնն, և զԹիմա տիկիհնն, նաև զհայր[ն]եղբայրն իմ զԶարդանոս և զորդին իւր՝ զԱստուածատուրն, և զպապքն իմ՝ զալեաւք ծերունիքն զԱտարիկն ու զՆորշահն, և զՄխիթարն, և զպարոն Ստեփաննոսն: Այլև յերկոսին կողմանց զմամերն իմ՝ զՇնոֆոր տիկիհնն, և զՄայր տիկիհնն, և զՎարդ տիկիհնն, և Փովիսիկն, և զբեռիքն իմ՝ զՍտեփաննոսն և զՀարապետն, նաև զսիրեցեալն յԱստուծոյ զերախտաւորն իմ զփոքր բեռին՝ զՅովհաննէսն, և զգեռաբոյս զաւակն իւր՝ զՍահակն, նաև զՅակովբ սարկաւազն, և զՅովհաննէսն, որ յայսմ ամսեան յանկարծահաս սրոյ մահուամբ փոխեցաւ առ Քրիստոս, և զբարի կենակիցն իւր՝ զԳրոցն, նաև զԳրիգորն և զորդին՝ զՇահն, և զնորաբողբոջ գեռաբոյսն զԱստուածատուր սարկաւազն, ևս առաւել զգովելի և զպատուելի զվարդապետ և զուսուցիչ զՏէր Աւետիսն՝ զփոխեցեալն առ Քրիստոս, նաև զմիւս ուսուցիչն իմ՝ զՂևոնդ երէցն, և զորդիքն իւր՝ զՍիմէոն կրանաւոր, և զՍիոն միայնակեց, և զԳրիգոր սարկաւազ, նաև զԱտարշան:

Եւս առաւել յիշեսջիք և զամենայն արեան մերձակեայն մեր՝ զԺերս և զաղայս, զարսն և զկանայսն, զկենդանիսս և զհանգուցեալսն, զպատուիրեալս և զանց արարեալսն, զբարերարս և զվշտացուցիչս, նաև զմեր միաբանեալ եղբարքս՝ զԺողովեալքս առ ոտս Սուրբ Աստուածածնին և Սուրբ Սիմէոնի, և Սուրբ Աւսենդիոսի, զՂազար կրանաւոր, և զՍտեփաննոս կրանաւորս, և զմիւս Քրիստոսառուր կրանաւոր, և զայլ պաղի (մնացյալ) զործաւորսն՝ զտնտեսն և զմաճկալքն, զհովիւն. նաև, թէ արժանի համարիք զանարժանս՝ զսուտանուն քահանայս, ցաւակցարար յիշման ի փառաւոր և ի սոսկալի տեսանն:

Կատարեցաւ սա ի թուականիս Հայոց ՊԵ (1356), յունուար ԻԲ (22), ի հայրապետութեան Տեառն Մխիթարայ, յեպիսկոպոսութիւն արհիականին Տէր

Ստեփաննոսի, || ի թագաւորութեանն Կոստանդիանոսի, յաշխարհակալութիւնն ճանիպէկ զանին, ի հռչակաւոր քաղաքս Սուրղաք, ի գաւառիս Արիմ, առ ոսո Սուրբ Ստեփաննոսի, և Սուրբ Աստուածածնին, և Սուրբ Լուսաւորչին, և Սուրբ Գէորգեայ, և Սուրբ Սարգսի, յորում ի հասեալ ժամանակիս պաշտիւր տաճարս երկնահանգէտ ի պատուելի և ի սրբամաքուր քահանայից արժանաւոր պաշտամամբք է և տասն (17) կարգաւորաւք խորհրդական թուովք:

Յիշեսչիք ի Տէր զերախտաւոր վարդապետն և զզուսուցիչն իմ՝ զգորովագութն և զպատուականն զՏէր Մելքիսեղեկն, որ զարինակն շնորհեաց: Յիշեսչիք ի Տէր և զպատուելի քահանայ զՏէր Վարդանն և զմեծ մայրն զճումարն: Նաև՝ ի քարի արմատոյ զքարի շոտաիղն զՏէր Յովհաննէսն, որ մանուկ հասակաւ վերափոխեցաւ առ Քրիստոս. տացէ նմա Տէր Աստուած զերկնից սուրբ արքայութիւնն, փառակից և պսակակից արասցէ զնա ընդ երկնաքաղաքացոյն Յովհաննու, և ընդ Յովհաննու աւետարանչի, և յընդ Յովհաննու Ոսկիբերանին, և ընդ այլ սրբոցն:

Նաև յիշեսչիք ի Տէր զգորովագութ մայրն մեր, զհարբոյրն, և զերախտաւոր բոյրն իմ՝ զՈւստիանէն, որ ի տող շափելն յոյժ աշխատեցաւ, նաև զՏիրուհին, զՄարիանէն և զգեոարողորջ զաւակսն իւր՝ զՄեղիտէն, և զՆերսէսն, և զպատանին զՎարդանն: Յիշեսչիք ի Տէր և ի սրտէ սիրեցեալ զկնքաւորն իմ՝ զՏէր Կարապետն, նաև զծնաւդսն իւր, և զամենայն արեան մերձաւորայսն: Նաև առաւել՝ զգորովագութ հայրն իմ զԱվրանն՝ զփոխեցեալն առ Քրիստոս, զմայրն իմ՝ զՔուրխարունն, որ բազում ջանաւք և աշխատութեամբ սպասաւորեաց սմա. նաև զեղբայրն իմ՝ զԱմիրմելիքն, և զհարսն իմ՝ զՀովսիսիմէն, և զբորքն իմ՝ զՔարամ խաթունն և զպատանեակն իւր՝ զՍարգիսն, և զՀատիամելիքն և զաւակսն իւր՝ զմեծ և փոքր, և զամենայն արեան մերձակայսն իմ || յիշեցէք միով Տէր-ողորմայիւ, և Աստուած զյիշողսդ և յիշեցողս յիշէ և վարձս բարեաց պարգևեցէ յիւրում միւսանգամ գալստեանն:

Յիշեցէք ի Տէր զծաղկող և զկազմող սորա՝ զԱռաքել քահանայ, որ բազում աշխատութեամբ զարդարեաց զաստուածաշունչ և զհոգիարուզք բուրաստանս. ընդ նմին և զԿիրակոս երէց և ծաղկաւղ, որ բար կարի իւր աշխատեցաւ ի սմա, յիշեցէք ի Տէր, և Աստուած զձեզ յիշէ յահաւոր և ի սոսկալի աւուրն. ամէն:

Հետագայի

— (Վերջավորութեան) Այլ և զվերջի կազմող տառիս՝ զանիմաստ, միայն անուամբ Դաւիթ երէց յիշել աղաչեմ հանդերձ ծնողիւք, որ բազում աշխատութեամբ յանգեալ կազմեցի ի թուականիս Հայոց ՌՃՆ (1656), յունվար ամսոյ Ի (20), վերակացութեամբ և խնդրո հեղահոգի և առաքինի Տէր Կարապետ առաքելեց վերածայնեալ ի Սուրբ Լուսաւորիչ եկեղեցին, զոր Տէր Աստուած զինքն ընդ երկայն աւուրս արասցէ՝ ի պայծառութիւն սուրբ եկեղեցոյն: Այլ և զմեծաշուք իշխանսն և զերեափոխանսն այնմ գանի՝ զխոճայ Դաւիթն, զխոճայ Դանիէլն, զխոճայ Մկրտիչն, զխոճայ Սողովմոնն, և զխոճայ Քրիստոսաառն, զխոճայ Եխաիարն, զխոճայ Մուրառն, և զխոճայ Եղիայն յիշեսչիք ի սուրբ աղօթս, զոր շատագով եղեալ այսմ հոգէլից մատենիս, ետուն վերբստին կազմել. միթէ բարերարն Աստուած տացէ իւրեանց սխալանացն թողութիւն, հանդերձ ննջեցելովք իւրեանց. ամէն:

Մ Ա Շ Տ Ո Յ

Կեսարիա

ՋՄԵ—1506

Գրիչ՝ ներսես:

Քերք՝ 160 (նախապես՝ 167): Նյուր՝ դեղնորակ հաստ թուղթ: Մեծուրյուն՝ 16,5×13: Գրուրյուն՝ միասյուն: Գիր՝ բոլորգիր: Տող՝ 16: Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ: Մանրանկարչուրյուն՝ խորանազարդք, լուսանցազարդք և զարդադիրք, միջակ արվեստով: Վիճակ՝ սկզբեն պակասավոր, տեղ-տեղ ցեցակեր, թերթերը դեղնած և աղտոտված, վարի մասի եզերքը մեկան թափած, կազմի Ա փեղկն ընկած: Տեր՝ Կ. Պոլիս, Ազգային պատրիարքարանի Կեսարիո ֆոնդ (հին թիվ 14, նոր թիվ 41):

Հ ի շ ա տ ա կ ա ր ա ն

Գրչի

159բ Փառք... Գրեցաւ արհնութիւնաբեր || (160ա) ցուցակս այս ի թվաբերութեանս Հայոց ՋՄԵ (1506), ձեռամբ ամենամեղ... (2—3 բառ ջնջված) ներսէսի սուտ [անուն]... (2—3 բառ ջնջված) Կեսարիոյ... (1 բառ ջնջված), որ կոչի... (1 բառ ջնջված), ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնին և Սուրբ Թէոդորոսի գինաւորին:

Արդ, երես անկեալ աղաչեմ զամենեսեանդ, որք հանգիսիք սմա տեսանելով կամ արիւնակելով, յիշեցէք յառատ յողորմութիւնն Աստուծոյ զներսէս գծողս, և զուսուցիչն իմ՝ զՅովանէս Նաղաշն, զի մարբեսցէ Տէր Աստուած զյանցանս նորա և իւր սուրբ արքայութեան արժանի արասցէ դնա. ամէն: Գարձեալ յիշես|| (160բ) ջիք ի Քրիստոս զննչեցեալ ծնաւզսն մեր՝ զՅովան քահանայն, և զմայրն իմ՝ զՏովլարն, որ ի մայիս ամսոյ ի ԺԵ (15) փոխեցաւ ի մահուանէ ի կեանք, և զեղբայրքն իմ՝ զԱստուածատու եպիսկոպոսն, և զՖարմանն, և զՀայրապետն, և զն[ն] շեցեալ բուերքն իմ՝ զԱննայն և զԽարունն, և զգեաւորոյս որդիքն իմ՝ զՊալիճուլսն և զԱւետիֆն: Եւ որք որ զմեզ յիշէ յառ Քրիստոս աղաւթիք կամ Հայր մեր յերկինս, նոյն պէս և ինքն յիշեալ լիցի ի Քրիստոսէ Աստուծոյ, և ի յիւր սուրբ ահեղ ատենին. ամէն:

Մնք. Թվականին երրորդ տառը է (7) ալ կրնա ըլլալ, որովհետե վարի մասը ջնջված է: Վայրը Կեսարիո գյուղերեն մին պիտի ըլլա, հավանաբար Ս. Կարապետ վանքը և կամ Թավլուսուն, որոնց մեջ Ս. Թեոդորոսը հիշված է:

3

ՉԱՅՆԱՔԱՂ ՇԱՐԱԿՆՈՅ

Աերասիա

ՋՂԳ—1547

Գրիչ՝ Հովասափ սարկավագ: Ստացող՝ Խոճա Հապաշ:

Քերք՝ թերթակալված շէ: Նյուր՝ թուղթ: Մեծուրյուն՝ 20×15: Գրուրյուն՝ միասյուն (15,5×11): Գիր՝ բոլորգիր: Տող՝ 25: Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ:

Մանրանկարչություն՝ ունի կիսախորան և լուսանցազարդ, սակայն անարվեստ: Հանգամանք՝ կազմը քայքայված և թերթերը խոնավութենե ազդված, սկզբին պակասավոր: Տե՛ր՝ Կ. Պուլիս, Ազգային պատրիարքարանի Կեսարիո ֆոնդ (թիվ. 28):

Մեր. Չայնաքաղիս վերջավորության «...Գիր փորցութեան իստ Խայլամի» խորագրով աղավաղյալ և թրքերեն բառերով խառն ոտանավոր մը կա:

Հ ի շ ա տ ա կ ա ր ա ն

Գրչի

Փառք... Արդ, գրեցաւ Չայնաքաղս ի լաւ և յընտիր որինակէ, որ կոչի Խըլկցի, ամենայն Անձինքի և Յիշեսցուքի, և ամենայն որպիսութեամբ՝ վասն գիշերապաշտման, ձեռամբ անարհեստ, մեղապարտ և ապիկար փցուն գրչի՝ Յովասափ սարկաւագի, ի քաղաքի Սերասափո, փ դուռն Սուրբ Աստուածածնին և Սուրբ Լուսաուրչին, ի թվին Հայոց ԶՂԶ (1547): Այլ աղաչեմ զձեզ, յերես անկեալ պաղատիմ, ով սուրբ տեսողք և ընթերցողք, անմեղադիր լերուք պակասութեան գրիս և սղալանացն, զի մեր պակասութիւնն շատ է, բայց միայն յիշման արժանի առնէք զմեղապարտ գրիչս, և որ յիշէ զմեզ, յիշեալ լիցի ի Քրիստոս Աստուծոյ մերոյ. ամէն: Հայր մեր:

Յիշեցէք յազաթս ձեր զըստացող գրոցս (ասկն վար գրիչը և մելանը տարբեր) զխոճայ Հապաշն և ըզծնաւզան՝ Իսպանդեար և զԱնուշմելիքն, և աստուածալարգև զաւակնին, որ գրել երևա Չայնաքաղս իւրէնն և իւր ծընողացն և զաւակացն... (տող մը շնչված) ի հալալ ընչից իւրոց: Եւ դուք, յորժամ հանդիպիք սուրբ գրոցս՝ պաշտելով կամ արինակելով, լի բերանով և ուղիղ հաւատով Աստուած ողորմի ասացէք նոցա, և Աստուած որ առատն է ի տուրս բարեաց, պարգևէ զիւր արքայութիւն ձեզ և մեզ և ամենայն հաւատացելոց ի Քրիստոս. ամէն: Հայր մեր որ երկինս:

— (Միջին մասում) Ո՛հ, ո՛հ, և վայ զիս՝ զմեղաւոր անձն իմ զառածեալ Յովասափս, զի յայսմ ամի մեռաւ գեղեցիկ մանուկ եղբայրն իմ՝ պարոն Գրիգոր և բուրորդին իմ՝ խոճայ Ախինանն. մէկ տարու տղաք էին, լԲ (32) տարու մեռան՝ հետ Խ (40) աւուրն մի ամի, և ես խիստ եմ մոլորեալ:

— (Վերջավորության մոտ) Յերես անկեալ աղաչեմ ըզձեզ, ով սուրբ տեսողք և ընթերցողք, անմեղադիր լերուք պակասութեան գրիս և սղալանաց, զի մեզք իմ անթիւ, և ըսբաղմունք պատեալ է զիս:

Հետագայի

— (Վերջավորության) Վաղճանեցաւ Տէր Յովանէսն ի թվականութեանս Հայոց Ռեէ (1598), նոյեմբերի Ժէ (17), արն ուրբաթ, ի յիններորդ ժամուն յաւանդեաց զհոգին իւր առ Աստուած, ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ. ամէն:

— Վաղճանեցաւ Տէր Վասիլ վարպետն թվին ՌՂԸ (1629):

— Վաղճանեցաւ Տէր Գրիգորն թվին ՌՁԱ (1632), հոկտեմբեր Զ (6), օրն Ե-շաբթի: Աստուած ողորմեցի:

— Վաղճանեցաւ Տէր Ազարիան թվին ՌՂԵ (1646), սեպտեմբերի ԺԳ (13) օրն Խաչվերացի:

— Վաղճանեցաւ Տէր Աստուածատուրն թվին ՌՂԶ (1647), փետրուար ամսոյ Թ (9), օրն Առաջաւորի պահոց Գ-շաբթի:

— Վաղճանեցաւ Տէր Ալիֆսանն ի նոյն ամի, ապրիլ ամսոյ ԻԶ (26), օրն Բ-շաբթի:

— Վաղճանեցաւ Տէր Յովսէփն... (բառ մը անընթեռնի) ի նոյն ամի, սեպտեմբեր ամսոյ ԻԲ (22), օրն Գ-շաբթի:

— Վաղճանեցաւ Տէր Աբրահամըն թվի[ն] ՌՂԹ (1650), սեպտեմբեր ամսոյ Ի (20), արն ուրբօթ:

— Վաղճանեցաւ Տէր Աստուածատուրն թվին ՌՃ (1651), ապոստոս ԺԳ (13), օրն Դ-շաբթի:

— Վախճանեցաւ Տէր Ղազարը թվին ՌՃԼԴ (1685):

— Վախճանեցաւ Տէր Ալիֆսան ի նոյն ամի:

— (Ներքեր) Յաս ժամագիրքը Տէ[ր] Պողոսին է: Յաս Շարականն Տէ[ր] Պողոսին է:

Մնք. վերոգրյալ քահանաները, հավանարար, պաշտոնավարած են Սերաստիո Ս. Աստվածածին Մայր եկեղեցին:

— (Սկիզբը, էջին ներքեր, նոր ժամանակյա) Յիշատակ է Սուրբ Թորոս եկեղեցին Տէր Կարայպետի օրքի հաճի Միսաֆէն:

4

Յ Ա Յ Ս Մ Ա Ի Ո Ի Ր Ք

Կէսարիա

ՌԳ—1554

Գրիչ՝ Մովսես քահանա, Աստվածատուր արեղա, Պողոս դպիր: Մազկող՝ Պողոս դպիր (գրիչը): Սաացող՝ Մովսես քահանա (գրիչը):

Թերք՝ թերթակալված չէ: Նյութ՝ կոկած հաստ թուղթ: Մեծութուն՝ 44×27: Գրութուն՝ երկսյուն (33×22): Գիր՝ բոլորգիր (բնագիրը՝ սև, խորագրերն ու սկզբնատողերը՝ կարմիր): Տող՝ 36: Կազմ՝ շունի: Մանրանկարչություն՝ սկիզբը հաս մը կիսախորան, անարվեստ, լուսանցազարդը՝ միջակ արվեստով, զարդագիրք՝ թռչնագիր և հանգուցագիր սկզբնատառք: Վիճակ՝ սկզբն և վերջն խաթարյալ, լուսանցային մասերը խոնավութենն ազդված, վերի մասնն մկնկեր: Տեր՝ Կ. Պոլիս, Ազգային պատրիարքարանի Կեսարիո ֆոնդ (հին թիվ 60, նոր թիվ 4): Մնք. Հիշատակարանին մեջ նշված Սուլթան Սելիմը 1566—1574 թթ. թագավորած է, հետևաբար 1554-ին չէր կրնար հիշվիլ:

Հ ի շ ա տ ա կ ա ր ա ն

Գրչի

Փառք... Որ տրամադրեաց զմատունս վերջացեալ զծագրեացս և տկար ոգույս՝ Աստուածատուր արեղայի և Պողոս դպրի (վերջինս չնշված, բայց ըն-

թեանելի): Արդ, շնորհիւ քարերարին Աստուծոյ սկսայ և աւարտեցի շնորհուն: ողորմութեամբն Աստուծոյ զուսուս աստուածայարմար և զանգին մարգարիտս՝ զքնարս աստուածաշունչ և զհոգիարողոջ բուրաստանս, զսաղարթաչիբիթիթ և զոգնապտուղ: Քանզի ունի ամբարեալ յինքեան զյիշատակս սուրբ Աստուածածնին ու զսրբոց առաքելոցն, և սրբոց մարգարէիցն, զսրբոց հայրապետացն, և վարդապետացն, զքահանայից, և զմիանձանց ճգնաւորաց և կուսանաց, և համարէն մարտիրոսաց՝ զյայտնեացն և զանյայտնեացն, որ վասն Քրիստոսի զարինս իրեանց հեղին: Եւ կոչի սա Յայսմաւուր, որ յամենայն ար սիրով և զբարձանալով և արինակ բարի լինելով՝ ուրախացուցանէ զյայտոսիկ, որ աստուածային սիրովն են զմայլեալ և հարբստացեալ: Արդ, զայս ամենայն բարութիւնս տեսեալ, որ աստ հաւաքեալ կան, և սիտաց սոցա ցանկացեալ աստուածապարիտակ հոգին և երանաշնորհ սրբասնեալ Մովսէս քահանայն, և չիշեաց զբանն որ ասէ. Երանի որ ունիցի զօակ ի Սիոն և ընդանեակք իցեն նորս. Երուսաղէմ: Քրիստոսի ողորմութեանն փափաքեալ և իւր սրբոցն կարատեալ, եռափափաք սրտիւ և յաւժար կամօք զրեաց զայս աստուածամերձ արանց սլատմութիւնս և ոչ հան ի յաւարտ, բայց փոխեցօ առ Աստուած: Յիշատակ իւր՝ Մովսէս քահանային, յիշատակ իւրն և ծնաւդաց իւրոց, հարն՝ Յոհանէս քահանային և մարն՝ Ազիզին, և որդոյն՝ Ահարոնին, և մարն՝ Հոփսիմին... (բառ մը ջնջված) և քարն՝ Շնոհուրին և Վարդէհատին: (Այսուհետև սյունակին մնացյալ երկու երրորդը պարապ. հաջորդ մասը նոր էջով կսկսի):

Եւ արդ, աղաչեմ զզասս լուսերամիցդ՝ զսուրբ կրանօորբդ և զքահանայքդ, և զժողովուրդդ, որք հանգիպիք յընթերցմունս գրոյս, ամէնքդ կամաւք և լի ս[ի]րով, և յաւժար մտաւք Աստուած-ողորմի ասացէք Մովսէս քահանային և ամենայն մերձաւորաց իւրոց. ամէն:

Դարձեալ, արդ, զրեցաւ աստուածախաւս գիրքս Բ (2) գրչաւ՝ Աստուածաւուր արեղայի, որ էր ի գաւառէն Տարունոյ, ի գեղջէն Բազալ, և ծառայ էր Սուրբ Կարապետին և այլ ամենայն սրբոցն, որ անդ կան հաւաքեալ: Յիշատակ իւր և ծնաւդացն իւր, հօրն՝ Գրիգորին, և մօրն՝ Հոփսիմին, և եղբարցն իմոց՝ Ազատին, Կիրակոսին, Յոհանէսին, և քերն իմոյ՝ Շուշանին, և ամենայն արեան մերձաւորաց իւրոց. ամէն:

Դարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս զգծողս՝ զՊաւղոս դպիրս, որ շատ շարշարեցօ ի գրելն և ի ծաղկելն: Միածին Որդին հատուցանէ զվարձս ըստ վաստակոց իւրոց, և ծնաւդաց իւրոց, հարն՝ Կոնանին և մօրն՝ Խանտուտին. ամէն: Եւ արդ, զրեց[աւ] սուրբ գիրքս ի թվականիս Հայոց ՌԳ (1554), ի գաւառն Կեսարու, ի հռչակաւոր վանքս Սուրբ Կարապետու և Սերոյն Թէոդորոսի գինաւորին, և այլ ամենայն սրբոցն նորա, որ կան հանգուցեալ, և ի յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս Տէր Յովանէս հեզ և խոնարհամիտ, բարի և հնազանդ արհեստակոստին, և ի հայրապետութեան սուրբ Աթոռոյն Տէր Ստեփանոս կաթողիկոսին, և ի բռնակալութեան Սուլբան Սելիմին, ի դառն և ի նեղ ժամանակին, որ հարկապահանջութեամբ ազգս հայոց տապալի:

Արդ, ես՝ Մովսէս հանգուցեալ քահանայս, աղաչեմ զամենեսեան, հողացեալս ի գերեզմանի, ոչ որ ոմնիմ թէ աւգնեսցէ ինձ յայսմ տեղոջ. դի յիշեմ զամենաթագաւորն զՔրիստոս և զահեղ ատեան նորա, և յոյժ սրտաբեկեալ կամ: Բայց արտասուլի աշար և հառաչմամբ սրտիւ զէմս ի ձեզ ապաւինիմ, զի վասն իմ աղաչէք զողորմածն Աստուած, զի ողորմեսցի ինձ քաղմամեղիս.

զի ի ձեռն այլոց աղաչանաց կարող է Աստուած ողորմել մեղօտաց. զի և դուք ասնուք ողորմութիւն յողորմած փրկչէն. ամէն:

Յիշել աղաչեմ և զմեզ՝ զանյիշելի գրիչս՝ զԱստուածատուր արեղայն և զՊաւլոս դպիրն, որ շատ աշխատեցաք ի գրել սորին, և խոշորութեան և սղալանաց անմեղադիր լինել, զի գործնաութիւն վասն ի սիրոյ և ի հարկէ եղև և ոչ ի մակացութեան արեւստից, զի այս շափս գրեցի և ծաղկեցաք զսա կարողութեամբն Աստուծոյ, այլ և զթղախ կոկող սորա՝ զՄարկոս սարկօագն, որ բազում աշխատեցօ ի կոկել թրղախս. Աստուած հատուցանէ զիր փոխարէն ի հանդերձեալն. ամէն, այլ և զկերակրողքս մեր՝ զՈւր[հ]աեցի Մուրաւն, որ բազում աշխատանք և երախտիք ունի ի դուռն Սուրբ Կարապետու. Աստուած հատուցէ զիր փոխարէն զԲ (2) մամուկն:

Շ Ա Ր Ա Կ Ն Ո Յ

Կեսարիա

ՌՃԻԱ.—1672

Ստացող՝ Մարտիրոս տիրացու:

էջև՝ 476 (թվագրված): Նյութ՝ մազաղաթ: Մեծուրյուն՝ 24×16,5: Գրուրյուն՝ հրկայուն: Գիր՝ բուրգգիր: Տող՝ ? : Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ: Մանրանկարչուրյուն՝ խորանագարգր, լուսանցազարգր և զարդագիրք, ընտիր արվեստով: Վիճակ՝ խոնավութենէ ազդված: Տեղ՝ 1950-ական թվականներին հանդիպած էմ Ակյուտարի Սուրբ Խաչ եկեղեցին, սակայն մի քանի տարի առաջ փնտրեցինք և շգտանք զայն: Մեր. 476 էջն էտք կա «Առաւօտ լուսոյ», ցանկ և հետո՝ հիշատակարան:

Հ ի շ ա տ ա կ ա ր ա ն

Ստացողի

Փառք... Արդ, գրեցաւ եղանակաւոր տառս, որ կոչի Շարակնոց, ի լաւ և յընտիր օրինակէ, որ յորչորջի Խլկեցի, ի թվականիս Հայոց ՌՃԻԱ (1672), ապրիլ ամսոյ ԻԵ (25), ի մայրաքաղաքս Կեսարիայ, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնի և Սերոյն Սարգսի զօրավարին, և այլ բազմահոյ ժողովս սրբոց, որք աստ կան հաւարէալ: Արդ, աղաչեմ զդասս լուսերամիցդ և մանկանցդ սուրբ Սիօնի, որք հանդիպիր սմա տեսանելով և կամ գաղափարելով, յիշեսչիք ի մաքրափայլ յազօթս ձեր զստացող սուրբ տառիս՝ զբարեպաշտ և երկիւզած տիրացու՝ Մարտիրոսն, և եղբարքն և բվերքն, որ բազում փափաճանօք և շանիւ ետուն գծագրել զսա ի հալալ արդեանցն իւրեանց՝ [ի] յիշատակ բարի ծնօղաց իւրոց՝ մահտեսի Խրաբրչային, և մօրն, և եղբարքն, և քուերքն, և ամենայն արեան մերձաւորացն՝ կենդանեացն և ննչեցելոցն հոգւոյն, և եզին ի դուռն Սուրբ Աստուածածնին: Եւ ոչ որ շունի իշխանութիւն հանել զսա ի դրանէ սորա. եթէ որ յանդգնի՝ զնզովքն Կայենի աոցէ և զպատիժն Յուդայի. ամէն: Եղիցի, եզիցի:

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԶԵՅԹՈՒՆՅԱՆ

ԱՍՏՎԱԾԱՇՆՁԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԶԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Վաղուց ի վեր հասունացել է հայկական հին մատենագրության երախայրիքների քննական բնագրերի նոր շար ստեղծելու պահանջը: Հրատարակությունների այդ շարը հետապնդում է հայոց լեզվի, գրականության, գիտության ու մշակույթի գանձերը գիտական առավել կատարյալ եղանակներով ներկայացնելու, հրատարակում այդ կարգի գրականության բացակայությունը վերացնելու բարի նպատակները: Ի թիվս բնագիր երկերի, ծրագրված է կազմել նաև թարգմանական երկերի, այդ թվում և «թագուհի թարգմանություն» Աստվածաշնչի քննական բնագիրը: Քանի որ Աստվածաշնչի քննական բնագիր պատրաստելը խիստ աշխատատար ու բարդ գործ է, որոշված է այն իրականացնել ըստ նրա առանձին գրքերի: Դա ինքնըստինքյան ենթադրում է տարբեր աշխատակիցների ընդգրկում, երկար ժամանակամիջոց, աշխատակիցների անջատվածություն, որոնք, բնականաբար, կարող են առաջ բերել տարբեր սկզբունքների կիրառում մի երկի տարբեր գրքերի քննական հրատարակություններում: Այդ իսկ պատճառով խիստ անհրաժեշտ է դառնում կատարվող ու կատարվելիք աշխատանքների համար ընդհանուր ու միասնական սկզբունքներ մշակելը:

Քննական բնագիր կազմելու նախապատրաստական աշխատանքների ընթացքում ծագել են լուծման կարոտ այնպիսի հարցեր, ինչպես.

1. Բավարարվե՞լ քննական բնագրերի տողատակերում ցայժմ օգտագործված ավանդական հապավումներով (փխ, շիք, տող, 2[ձեռագիր] և այլն), թե՞ յուրացնել Սովետական Միությունում և արտասահմանյան երկրներում առավել տարածված և արդեն իսկ համընդհանուր ընդունելության արժանացած տողատակային պայմանական նշանները, որոնք ընդունելի ու պարտադիր լինեին հետայսու բոլոր քննական բնագրեր կազմողների համար.

2. Ի՞նչ կարգի տարբերակներ հաշվի առնել, բոլո՞րն անխտիր, թե՞ կարևորները: Եթե միայն կարևորները, ապա ո՞րը համարել այդպիսին և ո՞րը անկարևոր.

3. Քննական բնագրեր կազմելիս համեմատվող միավորները՝ պատառիկները, ձեռագրերը, տպագրերը և այլն պայմանական ինչպիսի՞ նշաններով արտահայտել, ի՞նչ սկզբունքով: Աստվածաշնչի գրքերը պարունակող ամեն մի ձեռագիր տարբեր գրքերի քննական հրատարակություններում ունենա իր անսխալ ո՞ր պայմանական նշանը, որը պարտադիր լինի Աստվածաշնչի բոլոր գրքերի քննական բնագրերը կազմողների համար, թե՞ յուրաքանչյուրն իր օգտագործած ձեռագրերին պայմանական նշաններ դնելիս առաջնորդվի «ա-

մեն մեկն ըստ իր օգտագործած ձեռագրերի քանակի ու հայեցողության» ակդրուանքով:

Եվ այլն և այլն:

Հետո լինելով բոլոր հարցերին պատասխանելու հավակնությունից, ցանկանում ենք վերջին հարցը լուծել հետևյալ առաջարկությամբ:

ԱՍՏՎԱԾԱՇՆՁԻ ՏԱՐԲԵՐ ԳՐՔԵՐԻ ՔՆՆԱԿԱՆ ԲՆԱԳԻՐ ԿԱԶՄԵԼԻՍ ՀԱՄԵՄԱՏՎՈՂ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐԻՆ ՏԱԼ ԱՆՓՈՓՈԽ ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ, ՈՐՈՆՔ ԸՆԴՈՒՆԵԼԻ ՈՒ ՊԱՐՏԱԳԻՐ ԼԻՆԵՐՆ ԱՍՏՎԱԾԱՇՆՁԻ ԲՈՂՈՐ ԳՐՔԵՐԻ ՔՆՆԱԿԱՆ ԲՆԱԳՐԵՐԸ ԿԱԶՄՈՂՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ:

Սա ունի այն առավելությունը, որ որևէ ձեռագրում լեզվական, պատմական, գրական-գրականագիտական, սոցիոլոգիական որևէ իրակություն քննողը, անհրաժեշտության դեպքում, հեշտությամբ կգտնի մեկ և մյուս քննական բնագրերում իրեն անհրաժեշտ և պայմանական նույն նշանն ունեցող ձեռագիրը: Գիցուք Մաշտոցյան Մատենադարանի № 199 ձեռագիրը, ստանալով B₅ պայմանական նշանը, Ծննդոց, Ելից կամ Երգ երգոց գրքերի քննական բնագրերի տողատակերում կներկայանա միշտ որպես B₅՝ այստեղից բխող իր բոլոր առավելություններով:

Դրա համար անհրաժեշտ էր նախ կազմել բոլոր ձեռագրատներում, գրադարաններում, մասնավոր հավաքածուներում գտնվող այն ձեռագրերի ցանկը, որոնք պարունակում են Աստվածաշնչի գրքերը: Ամբողջական Աստվածաշնչերից բացի, այդ ցանկում պետք էր բնդգրկել տարբեր բնույթի ու բովանդակության այն ժողովածուները, որտեղ ղետեղված են Աստվածաշնչի գոննե երկու և ավելի գրքեր: Ցանկից դուրս պետք է մնային միայն նոր կտակարան, միայն Սաղմոսարան կամ Հին կտակարանի միայն մեկ գիրք պարունակող ձեռագրերը՝ դրանց պայմանական նշաններ դնելու հարցը թողնելով այդ գրքերի քննական բնագրերը կազմողներին:

Թերթելով տպագիր ու անտիպ ձեռագրացուցակները, քաղելով զանազան աղբյուրներից տեղեկություններ Հին կտակարանի գրքեր պարունակող ձեռագրերի մասին և, վերջապես, անելով 1915 թվականից հետո կորած և այժմ զանազան հաստատություններում գրանցված ձեռագիր Աստվածաշնչերի հաշվեկշիռը, պարզվում է, որ այդպիսի ձեռագրերի թիվը ամբողջ աշխարհում կազմում է 228: Ընդ որում.

1. Մաշտոցյան Մատենադարանում	127
2. Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի ձեռագրատանը	37
3. Վենետիկի Մխիթարյանների ձեռագրատանը	24
4. Նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքի ձեռագրատանը	13
5. Վիեննայի Մխիթարյանների ձեռագրատանը	5
6. Լենինգրադի արևելագիտության ինստիտուտում	3
7. Կանդաս, Ուիչիտա, Հ. Քյուրտյանի հավաքածու	3
8. Զմմաոում	2
9. Հոոմի հայոց հյուրանոցում	2
10. Վիեննայի Կայսերական մատենադարանում	1
11. Էջմիածնի վանքի ձեռագրատանը	1
12. Հալեպի Քառասուն մանկունք եկեղեցում	1
13. Բեռլինի Արքայական գրադարանում	1

14. Վատիկանի հայոց հյուրանոցում	1.
15. Պլովդիվում (2. Արամյանի սեփականություն)	1.
16. Օբսֆորդի Բողոքական գրադարանում	1.
17. Քրիլիսիի Վրացական արխիվում	1.
18. Լենինգրադյան էրմիտաժում	1.
19. Լոնդոնի Բրիտանական թանգարանում	1.
20. Լայդենի համալսարանի գրադարանում	1.
21. Լոնդոն, Հարոլդ Ուոլտեր Բեյլիի հավաքածու	1.

Որոշ պրպտումներից ու ստուգումներից հետո, մասնավորապես Մաշտոցյան Մատենադարանի գիտական աշխատակից Օ. Եզանյանի՝ Ձեռագրացուցակների հիման վրա կազմած համեմատական տախտակների միջոցով, պարզեցինք 1915 թվականից հետո ոչնչացումից փրկված և Մաշտոցյան Մատենադարանում ապաստան գտած որոշ ձեռագրերի հարցը: Անհետ կորած են ի թիվս այլ ձեռագրերի Անկյուրիայի 8, Վասպուրականի 7, Ագուլիսի 3, Մուշի 2, Նիկոմեդիայի, Արղնիի մեկական ձեռագիր Աստվածաշնչերը, անհայտ է Սերաստիայի 2, Կեսարիայի 1 Աստվածաշնչերի վիճակը: Ե. Լալայանի՝ Վասպուրականում գրանցած 14 ձեռագիր Աստվածաշնչերից 7-ի և Երնշակի 3 Աստվածաշնչերի հասցեները հայտնի են (Մաշտոցյան Մատենադարան), Ամրոցու վանքի 5 Աստվածաշնչերի մի մասը Մաշտոցյան Մատենադարանում է, իսկ մի մասն էլ կորած: Այսպիսով, եթե պարզ թվաբանական գործողություններ կատարենք, Մաշտոցյան Մատենադարանից դուրս գրանցված 149 ձեռագրերից 48-ը կամ կորած է, կամ գտնվում է Մաշտոցյան Մատենադարանում: Ստացվում է 101: Դրան գումարած Մաշտոցյան Մատենադարանի 127 ձեռագիր, որով Աստվածաշունչ մատյանների (ամբողջական կամ մասունք) թիվը կազմում է 228:

* * *

Աստվածաշնչի բնական բնագրերում համեմատվող միավորները կարելի է բաժանել հետևյալ խմբերի.

Ա. Պատառիկներ ու պատառիկ-պահպանակներ.

Բ. Համեմատվող ձեռագիր Աստվածաշունչ մատյաններ.

Գ. Ձեռագիր զանազան ծիսական կամ մեկնական մատյաններ, որտեղ կան Աստվածաշնչի տարբեր գրքերի քաղվածքներ, մեկնությունների բնաբաններ՝ Մաշտոցներ, Ճաշոցներ, Մեկնություններ և այլն.

Դ. Տպագիր Աստվածաշնչեր:

Ա, Գ, Դ խմբի միավորների համար գերադասելի է օգտագործել հետևյալ պայմանական նշանները.

Ա. Պատառիկների ու պատառիկ-պահպանակների համար հունական α-ω տառերը: Ընդ որում, քանի որ ամեն մի գրքի համար տարբեր պատառիկներ ու պատառիկ-պահպանակներ պետք է օգտագործվեն, ուստի այս խմբի ամեն մի միավորի պայմանական որ տառը գնելու հարցը մնում է տվյալ գրքի բնական բնագիրը կազմողի հայեցողությանը: Եթե համեմատվող պատառիկներն ու պատառիկ-պահպանակները 24-ից ավելի են, այսինքն ավելի շատ, քան հունարենի տառերը, կարելի է դիմել օժանդակ միջոցի՝ արաբական միանիշ թվանշանների օգնությանը՝ α-ω, α₁-ω₁, α₂-ω₂ և այլն՝ հաջորդականությամբ:

Բ. Աստվածաշնչի գրքերից քաղվածքներ, բնաբաններ պարունակող ձեռագիր Մաշտոցների, Ճաշոցների, Մեկնությունների և այլ միավորների համար նպատակահարմար ենք գտնում օգտագործել լատիներենի $a-z$ փոքրատառերը՝ դրանց ընտրությունը նույնպես թողնելով տվյալ գիրքը կազմողի հայեցողությանը, քանի որ ամեն մի գիրք տարբեր ձեռագրերի օգտագործում է ենթադրում: Տառերը չբավականացնելու դեպքում կարելի է դարձյալ դիմել վերոհիշյալ միջոցի՝ a_1-z_1 , a_2-z_2 և այլն:

Գ. Տպագիր Աստվածաշնչերի համար օգտագործել $1-0$ արաբական միանիշ թվականները: Եվ քանի որ այս, ինչպես նաև ձեռագիր Աստվածաշունչ միավորների օգտագործումը, ի տարբերություն նախորդ երկուսի, ընդհանուր է նրա բոլոր գրքերի քննական բնագրերը կազմողների համար, ուստի ի սկզբանե անտի տպագիր ու ձեռագիր Աստվածաշնչերը պետք է ունենան իրենց որոշակի պայմանական նշանները: Գրաբար Աստվածաշունչը ունեցել է 10 հրատարակություն. 1666 թ. Ամստերդամում, 1705 թ. Կ. Պոլսում, 1733 թ. և 1805 թ. Վենետիկում, 1817 թ. Պետերբուրգում, 1817 թ. Սիրամպուրում, 1860 թ. Վենետիկում, 1892 թ. և 1895 թ. Կ. Պոլսում, 1929 թ. Վիեննայում: Դրանք համապատասխանաբար ստանում են 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 0 պայմանական նշանները:

Դ. Համեմատվող միավորների մեջ ամենակարևորն ու ամենաշատը, անշուշտ, ձեռագիր Աստվածաշնչերն են, որոնք և պահանջում են պայմանական նշաններ դնելու առավել կուռ ու վերջնական համակարգ: Համեմատվող ձեռագիր Աստվածաշնչերի համար առաջարկում ենք երկու տարրից բաղկացած պայմանական նշաններ. լատինական մեծատառեր A -ից մինչև Z , որոնք ոչ թե ձեռագիր են նշանակում, այլ պարզապես ձեռագրի գրություն տարեթվի կամ դարերի ցուցիչներ են: Որքան ձեռագրերն ունեն լատիներեն այբուբենի սկզբնական տառերը, այնքան հին են նրանք: Ընթերցողը, տեսնելով A ցուցիչը, չի տարակուսի, որ գործ ունի հնագույն ձեռագրերի հետ: Ժամանակի այդ ցուցիչների կողքին գրվում են պայմանական երկրորդ նշանները՝ 1 -ից մինչև 0 արաբական միանիշ թվանշանները, որոնք արդեն որոշակի որևէ ձեռագիր են նշանակում: Այսպիսով A_1 ձեռագիրը լինում է մեզ հասած ամենահին Աստվածաշունչը:

Կարևոր է և այն հարցը, թե ձեռագրերը ըստ հերթականության դասավորելիս ի՞նչ ելակետ պիտի ունենալ: Նպատակահարմար ենք գտել ձեռագրերը դասավորել ըստ նրանց ընդօրինակության ժամանակի. նախ գրվում է հնագույն գրությունն ունեցող ձեռագիրը, որին հաջորդում են հետագայում գրվածները՝ դարձյալ ըստ նրանց գրության հնության¹:

Արդ, ձեռագրերն ըստ հնության դասավորելուց և դրանց հերթականությանը համապատասխան պայմանական նշաններ դնելուց հետո ստանում ենք.

¹ Ժիշտ է, հետագա դարերում արտագրված մի ձեռագիր հնության ավելի շատ տարբեր կարող է պարունակել իր մեջ, քան իրենից առաջ գրված, ուրեմն և հին ակունքներին ավելի մոտ գտնվող մի ձեռագիր, սակայն, նախ, որ շատ չեն այդ դեպքերը և, բացի այդ, հրատարակվող գրքի բնագրադիտական ներածականում տվյալ ձեռագրի բնութագրականը տալիս անպայմանորեն կնշվի, թե որ դարի ձեռագրից կամ ձեռագրերից է արտագրված և ինչ հատկանիշներ ունի, որ իրենից հետո շունեն, հետևաբար ընթերցողը պարզիպարզ կնկատի և՛ այս, և՛ մյուս ձեռագրերի արժանիքները:

Ա.Ն.Ն.Ն. Ը/Գ	Պայմանական հիմքեր	Ձևապրի գրա- րյան ժամանակը	Վայրը, ուր գտնվում է ձևապրը: Կից՝ ձևապրերի նախկին համարները	Ձևապրի գրադա- րանային շեփր կամ Ն. ըստ ԱՆ. նազանգուցանիչ ²
1	2	3	4	5
1	A ₁	1081	Նոր Զուգառ. (183)	Հ. Ա. 12
2	A ₂	ԺԲ	Երևան	7753
3	A ₃	ԺԲ	Նոր Զուգառ (184)	Հ. Ա. 13
4	A ₄	ԺԲ—ԺԳ	Վենետիկ (Ն. թ. 1311)	20
5	A ₅	1201	Վենետիկ (Ն. թ. 696)	22
6	A ₆	1219	Երևան	5979
7	A ₇	1230	Էջմիածին	233
8	A ₈	1253—5 ³	Երևան	175
9	A ₉	1257	Վենետիկ (Ն. թ. 1312)	17
10	A ₀	1258	Երևան	287
11	B ₁	1263—6	Երևան	4243
12	B ₂	1269	Երևան	142
13	B ₃	1269	Երուսաղեմ	1925
14	B ₄	1270	Երևան	345
15	B ₅	1271	Երևան	199
16	B ₆	1272	Երուսաղեմ	306
17	B ₇	1274	Երուսաղեմ	353
18	B ₈	1284—8	Երևան	195
19	B ₉	1285	Երևան	5560
20	B ₀	1291—8	Երուսաղեմ	540
21	C ₁	1292	Երևան	179
22	C ₂	1295	Երևան	180
23	C ₃	1295*	Երևան	181
24	C ₄	1299	Երևան	193
25	C ₅	1300	Երուսաղեմ	369
26	C ₆	ԺԳ	Երևան	177
27	C ₇	ԺԳ*	Երևան	718
28	C ₈	ԺԳ	Երևան	1500
29	C ₉	ԺԳ	Երևան	1746
30	C ₀	ԺԳ	Երևան	3604
31	D ₁	ԺԳ	Երևան	5942
32	D ₂	ԺԳ	Երևան	6058
33	D ₃	ԺԳ	Վենետիկ (Ն. թ. 841)	5

² Հիմնականում ցույց են տրված ձևապրերի՝ Ձևապրացուցակներում ընդունած համարները: Առանձին դեպքերում նշված են նրանց գրադարանային շեփրերը:

³ Եթե տարեթիվն ունի աստղ, նշանակում է ավյալ ձևապրերը գրված է նաև հետագա տարիներին կամ դարերում:

1	2	3	4	5
34	D ₄	ԺԳ	Վենետիկ (հ. թ. 376)	21
35	D ₅	ԺԳ	Վենետիկ (հ. թ. 1195)	23
36	D ₆	ԺԳ	Երուսաղեմ	304
37	D ₇	ԺԳ	Նոր Զուգա (34)	Հ. Ա. 162
38	D ₈	ԺԳ—Դ	Վենետիկ (հ. թ. 1006)	6
39	D ₉	ԺԳ—Դ	Վենետիկ (հ. թ. 1482)	18
40	D ₀	ԺԳ—Դ	Լենինգրադ (Էրմիտաժ)	VP—1011
41	E ₁	ԺԳ—Դ	Նոր Զուգա (181)	Հ. Ա. 14
42	E ₂	ԺԳ—Դ	Վիեննա (հ. թ. 29)	71
43	E ₃	ԺԳ—Դ	Վիեննա (հ. թ. չկա)	542
44	E ₄	1303—4	Երևան	182
45	E ₅	1308	Երևան	183
46	E ₆	1308	Երուսաղեմ	1926
47	E ₇	1309	Երուսաղեմ	477
48	E ₈	1312	Երևան	231
49	E ₉	1313	Երուսաղեմ	3121
50	E ₀	1314	Երևան	6230
51	F ₁	1314	Լենինգրադ, արևելագիտության ինստիտուտ	B 87
52	F ₂	1315	Երևան	192
53	F ₃	1316	Երուսաղեմ	1931
54	F ₄	1317	Երևան	76
55	F ₅	1317	Երևան	353
56	F ₆	1318	Երևան	206
57	F ₇	1319	Վենետիկ (հ. թ. 1508)	.
58	F ₈	1323	Երուսաղեմ	1930
59	F ₉	1326	Լենինգրադ, արևելագիտության ինստիտուտ	B 1
60	F ₀	1327	Վենետիկ (հ. թ. 212)	19
61	G ₁	1332	Վենետիկ (հ. թ. 1007)	12
62	G ₂	1337	Վիեննա (հ. թ. 39)	274
63	G ₃	1338	Երևան	2627
64	G ₄	1338	Երևան	4429
65	G ₅	1341—55	Վենետիկ (հ. թ. 935)	8
66	G ₆	1358	Երուսաղեմ	1153
67	G ₇	1361	Նոր Զուգա (336)	Հ. Ա. 23
68	G ₈	1363	Երևան	5608
69	G ₉	1367—71	Երևան	352
70	G ₀	1368	Վիեննա (հ. թ. 14)	55
71	H ₁	1379	Երևան	159
72	H ₂	1384	Երևան	4113
73	H ₃	1390	Երևան	346
74	H ₄	1400—1	Երևան	184
75	H ₅	ԺԴ	Երևան	73
76	H ₆	ԺԴ	Երևան	141

1	2	3	4	5
77	H ₇	ԺԴ	Երևան	143
78	H ₈	ԺԴ	Երևան	156
79	H ₉	ԺԴ	Երևան	185
80	H ₀	ԺԴ	Երևան	230
81	I ₁	ԺԴ	Երևան	354
82	I ₂	ԺԴ	Երևան	1667
83	I ₃	ԺԴ*	Երևան	2705
84	I ₄	ԺԴ	Երևան	5603
85	I ₅	ԺԴ	Երևան	6569
86	I ₆	ԺԴ	Երևան	7141
87	I ₇	ԺԴ	Երևան	7336
88	I ₈	ԺԴ	Երևան	9116
89	I ₉	ԺԴ	Երևան	10175
90	I ₀	ԺԴ	Ուիչխտա (Հ. Քյուրտյանի սեփ.)	
91	J ₁	ԺԴ	Ուիչխտա (Հ. Քյուրտյանի սեփ.)	
92	J ₂	ԺԴ	Հայդեն Or. 5504 (Cod. arm. 25)	
93	J ₃	ԺԴ—Ե	Վենետիկ (հ. թ. 1270)	9
94	J ₄	ԺԴ—Ե	Ջմմառ (հ. թ. 310)	1
95	J ₅	1418—22	Վենետիկ (հ. թ. 280)	10
96	J ₆	1421—2	Երևան	207
97	J ₇	ԺԵ	Երևան	144
98	J ₈	ԺԵ	Երևան	232
99	J ₉	ԺԵ	Երևան	9874
100	J ₀	ԺԵ	Հոռմ (հայկական հյուրանոց)	1
101	K ₁	ԺԵ	Վիեննա (հ. թ. չկա)	316
102	K ₂	ԺԵ	Երուսաղեմ	297
103	K ₃	ԺԵ	Երուսաղեմ	255
104	K ₄	1550—3	Երևան	4070
105	K ₅	1591	Երևան	3918
106	K ₆	1595	Երևան	2856
107	K ₇	1596	Երուսաղեմ	397
108	K ₈	ԺԶ	Երևան	2585
109	K ₉	ԺԶ	Երևան	8106
110	K ₀	ԺԶ—Ե	Երևան	5809
111	L ₁	ԺԶ—Ե	Նոր Ջուղա (70)	Հ. Ա. 11
112	L ₂	1606	Երուսաղեմ	3043
113	L ₃	1608-ից առաջ	Վիեննա (Կայսեր. Cod. arm. 11)	11
114	L ₄	1608—10	Երևան	4114
115	L ₅	1611	Երևան	186
116	L ₆	1615	Երուսաղեմ	2558
117	L ₇	1616	Երուսաղեմ	741
118	L ₈	1616—9	Երևան	351
119	L ₉	1618	Նոր Ջուղա (256)	Հ. Ա. 7

1	2	3	4	5
120	L ₆	1619	Երուսաղեմ	711
121	M ₁	1620	Երուսաղեմ	428
122	M ₂	1624	Երուսաղեմ	2560
123	M ₃	1625	Վասիկան (Cod. arm. 1)	1
124	M ₄	1627	Երևան	146
125	M ₅	1627	Նոր Զուղա (96)	Հ. Ա. 8
126	M ₆	1628	Երևան	1465
127	M ₇	1630	Երևան	79
128	M ₈	1631	Երևան	75
129	M ₉	1634	Զմմա (Ն. թ. 26)	2
130	M ₀	1635	Երևան	2628
131	N ₁	1635	Վենետիկ (Ն. թ. 1507)	13
132	N ₂	1635	Երուսաղեմ	1127
133	N ₃	1635—9	Երևան	6485
134	N ₄	1638	Երուսաղեմ	1090
135	N ₅	1638	Սիբիրա (Հ. Քյուրախանի սեփ.)	37
136	N ₆	1640	Երևան	187
137	N ₇	1640	Երևան	2397
138	N ₈	1640	Երուսաղեմ	1932
139	N ₉	1641	Երևան	2669
140	N ₀	1641	Նոր Զուղա (71)	Հ. Ա. 10
141	O ₁	1641	Վենետիկ (Ն. թ. 1634)	2
142	O ₂	1641—3	Երևան	188
143	O ₃	1643	Երուսաղեմ	1934
144	O ₄	1645	Երուսաղեմ	1933
145	O ₅	1647	Երևան	74
145	O ₆	1648	Երևան	2587
147	O ₇	1648	Վենետիկ (Ն. թ. 623)	3
148	O ₈	1648	Երուսաղեմ	1928
149	O ₉	1649	Երևան	4905
150	O ₀	1649	Երևան	8523
151	P ₁	1649—50	Երևան	189
152	P ₂	1651	Երուսաղեմ	797
153	P ₃	1651	Երուսաղեմ	1927
154	P ₄	1653	Երևան	1177
155	P ₅	1653	Վենետիկ (Ն. թ. 1258)	14
156	P ₆	1653—8	Երևան	200
157	P ₇	1654—61	Երևան	348
158	P ₈	1655	Երևան	7623
159	P ₉	1655	Վենետիկ (Ն. թ. 229)	4
160	P ₀	1656	Երուսաղեմ	542
161	Q ₁	1656	Վենետիկ (Ն. թ. 1182)	7
162	Q ₂	1657	Երևան	347

1	2	3	4	5
163	Q ₃	1657—9	Երևան	5571
164	Q ₄	1659	Երևան	190
165	Q ₅	1660	Երևան	201
166	Q ₆	1661	Երևան	5132
167	Q ₇	1661	Երևան	9582
168	Q ₈	1661	Քեյթին (Ms. or. Patern. I, 136)	l. 4
169	Q ₉	1661	Պլովդիվ	1
170	Q ₀	1662	Նոր Զուգա (15)	Հ. Ա. 1
171	R ₁	1663	Երևան	191
172	R ₂	1664	Երևան	7093
173	R ₃	1666	Երևան	202
174	R ₄	1666	Երևան	203
175	R ₅	1666	Երևան	1390
176	R ₆	1667	Երևան	6281
177	R ₇	1667—8	Երևան	3545
178	R ₈	1668	Երևան	2706
179	R ₉	1671	Երևան	8699
180	R ₀	1674	Լոնդոն (Հ. Ու. Բեյլիի սեփ.)	5
181	S ₁	1680	Երուսաղեմ	1661
182	S ₂	1686	Երևան	349
183	S ₃	1686	Երևան	9100
184	S ₄	1688	Հալեպ (Ն. թ. 4)	137
185	S ₅	1690—9	Վենետիկ (Ն. թ. 1336)	16
186	S ₆	1691	Երևան	2113
187	S ₇	1698—9	Երևան	3478
188	S ₈	1700	Երևան	350
189	S ₉	ԺԷ	Երևան	9
190	S ₀	ԺԷ	Երևան	77
191	T ₁	ԺԷ	Երևան	81
192	T ₂	ԺԷ	Երևան	147
193	T ₃	ԺԷ	Երևան	204
194	T ₄	ԺԷ	Երևան	205
195	T ₅	ԺԷ	Երևան	229
196	T ₆	ԺԷ	Երևան	271
197	T ₇	ԺԷ	Երևան	1887
198	T ₈	ԺԷ	Երևան	2236
199	T ₉	ԺԷ	Երևան	2658
200	T ₀	ԺԷ	Երևան	2732
201	U ₁	ԺԷ	Երևան	3514
202	U ₂	ԺԷ	Երևան	3705
203	U ₃	ԺԷ	Երևան	3823
204	U ₄	ԺԷ	Երևան	3963
205	U ₅	ԺԷ	Երևան	5497

1	2	3	4	5
206	U ₆	ժԷ	Երևան	5508
207	U ₇	ժԷ	Երևան	5621
208	U ₈	ժԷ	Երևան	6090
209	U ₉	ժԷ	Երևան	6640
210	U ₀	ժԷ	Երևան	6753
211	V ₁	ժԷ	Երևան	10238
212	V ₂	ժԷ	Վենետիկ (Տ. թ. 1710)	24
213	V ₃	ժԷ	Երուսաղեմ	501
214	V ₄	ժԷ	Երուսաղեմ	742
215	V ₅	ժԷ	Երուսաղեմ	1232
216	V ₆	ժԷ	Երուսաղեմ	1929
217	V ₇	ժԷ	Երուսաղեմ	2557
218	V ₈	ժԷ	Երուսաղեմ	2561
219	V ₉	ժԷ	Նոր Զուգա (16)	Հ. Ա. 2
220	V ₀	ժԷ	Նոր Զուգա (17)	Հ. Ա. 3
221	W ₁	ժԷ	Նոր Զուգա (71)	Հ. Ա. 9
222	W ₂	ժԷ	Լենինգրադ, արևելադիտուլթյան ինստիտուտ	B 31
223	W ₃	ժԷ	Օքսֆորդ (ms. arm. D. 14)	41
224	W ₄	ժԷ	Լոնդոն (Բրիտ. թանգարան)	Or. 8833
225	W ₅	1710	Վենետիկ (Տ. թ. 897)	15
226	W ₆	1773	Վենետիկ (Տ. թ. 1)	11
227	W ₇	ժԸ	Թբիլիսի (№ 582)	27
228	W ₈	ժԸ	Հոմ (թիվ 40)	2

Սույն ցանկից պատահաբար դուրս մնացած, երջանիկ պատահականությունները նոր հայտնաբերված և Աստվածաշնչի միայն մեկ գիրք պարունակող ձեռագրերը կարող են ստանալ ազատ մնացած W₉—Z₀ պայմանական նշանները:

Այժմ, երբ նաև թարգմանական երկերի, մասնավորապես Աստվածաշնչի գրքերի քննական բնագրեր կազմելը տարբեր երկրներում իրողություն, իսկ Սովետական Հայաստանում օրակարգի հարց է⁴, անհրաժեշտ է քննության նյութ դարձնել այդ կարևոր ու ծավալուն ձեռնարկման հետ առնչվող ամեն մի հարց:

Անելով սույն առաջարկությունը, սիրահոժար կունկնդրենք առարկությունները, դիտողություններն ու նոր առաջարկությունները:

Միաժամանակ խնդրվում է դիտական ու թանգարանային հաստատություններին, ինչպես նաև մասնավոր անձանց, նշված ցանկից դուրս ձեռագիր Աստվածաշնչի հասցե իմանալու դեպքում այդ մասին տեղյակ պահել Մաշտոցի անվան Մատենադարանին:

⁴ Տե՛ս Լ. Խաչիկյան, Փտարիկու հայ գրականությունը շորթորդ դարում (Ներսես Պարթևի և Եպիփանի նորահայտ «Հարցման» առթիվ) («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1973, № 3, էջ 47), Լ. Անասյան, Աստվածաշունչ մատյանի հայկական բնագիրը («Էջմիածին», 1966, ժԱ—ժԲ, էջ 97), ինչպես նաև Շ. Աճեմյանի հոդվածը Մայր Սթոունի խմբագրությամբ լույս տեսած «Armenian and Biblical Studies» ժողովածուում (Երուսաղեմ, 1976):

Б. Л. ФОНКИЧ

ГРЕЧЕСКИЕ РУКОПИСИ МАТЕНАДАРАНА

Фонд греческих рукописей Матенадарана состоит из двух частей: 1) 8 полных рукописей—Фонд иноязычных рукописей, № 12, 25, 31, 68, 69, 77, 95, 131; 2) 70 фрагментов—а) 19 единиц хранения, прежде бывшие защитными листами армянских рукописей и ныне отделенные от последних (Фонд иноязычных фрагментов, № 1—19), и б) 51 фрагмент—отрывки греческих рукописей, использованные в старину в качестве защитных листов армянских рукописей и исполняющие эту роль и в настоящее время (Фонд армянских рукописей, № 141, 287, 527, 539, 586, 591, 612, 796, 807, 812, 915, 919, 1038, 1049, 1192, 1197, 1201, 1249, 1251, 1297, 1373, 1424, 1544, 1547, 1601, 1624, 1634, 2105, 2164, 2168, 2274, 3461, 6122, 6953, 7095, 7168, 7371, 7378, 7470, 7477, 7517, 7643, 7650, 8163, 8193, 8254, 8482, 8546, 9456, 10382, 10385).

Сведения о греческих рукописях Матенадарана содержатся в следующих работах: Л. Хачикян. Сокровища Матенадарана.— «Вопросы истории», 1951, № 12, стр. 195—199; Е. Е. Гранстрем. Греческие рукописи в собраниях Советского Союза (Дополнительные сведения).— «Византийский временник», XI, 1956, стр. 285—287 (указаны 2 рукописи и 59 фрагментов, краткое описание № 25, фото фрагмента Диоскорида); М. Richard. Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs. Paris, 1958, p. 92 (указаны 2 рукописи и 57 фрагментов); А. Г. Абрамян. Рукописные сокровища Матенадарана. Ереван, 1959, стр. 92 (сведения о фрагменте Диоскорида, фото); К. Treu. Zu den neutestamentlichen Handschriften in der UdSSR.— «Forschungen und Fortschritte», 38, 1964, S. 118—122; М. Richard. Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs. Supplément I (1958—1963). Paris, 1964, p. 23 (о рукописи № 25); К. Treu. Die griechischen Handschriften des Neuen Testaments in der UdSSR. Eine systematische Auswertung der Texthandschriften in Leningrad, Moskau, Kiev, Odessa, Tbilisi und Erevan. Berlin, 1966 (Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur, Bd. 91), S. 355 (указаны 3 кодекса, 15 отдельных фрагментов и 42 фрагмента в переплетах); Б. Л. Фонкич. Греческие рукописи советских хранилищ (в печати).

Каталога всех греческих рукописей Матенадарана пока не существует. Краткое описание 7 полных рукописей (№ 12, 25, 31, 68, 716—20

ἡ ἀρχὴ τῆς βασιλείας
καὶ τῆς ἐκκλησίας
ἐκ τῆς πόλεως Ἰερουσαλὴμ

ἡ βασιλεὺς ἐπὶ τῆς βασιλείας
καὶ τῆς ἐκκλησίας καὶ τῆς
πόλεως Ἰερουσαλὴμ καὶ τῆς
ἐκκλησίας καὶ τῆς πόλεως
Ἰερουσαλὴμ καὶ τῆς ἐκκλησίας
καὶ τῆς πόλεως Ἰερουσαλὴμ
καὶ τῆς ἐκκλησίας καὶ τῆς
πόλεως Ἰερουσαλὴμ καὶ τῆς
ἐκκλησίας καὶ τῆς πόλεως
Ἰερουσαλὴμ καὶ τῆς ἐκκλησίας

Рис. 2. Фонд иноязычных рукописей, № 131, л. 2.

μιν, ὡς πρὸς δίκαιοις ἔν. ἀγαθὰ μαρ-
 τυρεῖται ὅτι οὐκ ἔστιν ἄλλο ἀγαθὸν
 σοφὸν δὲ. ἢ ἔστιν ἀμαρτὴ πρὸς πατρί-
 σιν, ἢ ἔστιν ἀμαρτὴ ἐναντίον ὑμῶν.
 Διὸς ἐνεκεν ἔδωκεν αὐτὸς παρα-
 κησά, ἵνα ἐάσῃ τὰς ἐνὸς ἀντιτά-
 ντα ῥῶσιν τῶν ἐμοί τῶν θύσας.
 εἶθι ἔτι ὡς ἀποχοροῦμαι + +
 ἰμὴν οὐκ ἀπεστημὴν οἰκιστοῖς αὐ-
 τὰς αὐτοῦ φωνῶν πρὸς τὴν οὐρανὸν δι-
 ἄπαυλίστην. οἱ δὲ τοποθετησά-
 τῶν ῥῶσιν ἀπαλείψασαν. ἡμεῖς
 κατὰ τὴν ἐνδοχίαν ἢ ἐλάλομεν
 πρὸς τοὺς ἁγίους πάντας, ἔχον-
 τας, ἀγαθὰ ἢ ἢ πολλὰ ἀγαθὰ παρὰ
 ναοῦ αὐτοῦ ἀποστῆναι τῶν πρῶτων,

6:

Рис. 3. Фонд иноязычных рукописей, № 131, л. 10.

...Εν
...ου ζωοποιήσουσιν, ἀπὸ αὐτῶς προσκίσει μ
...χεῖθε· τὴν τρίτην μέραν σου ἀράξασιν δόξα σου.
...δύου τῆς γὰρ ἀρεσκίσε· τὴν κατὰ φθέρειαν
...τῶν ἀνῶν φύσιν παρ τοῦ δὲ αἵμα· καὶ τὴν εἰς οὐ
...ραροῖε ἀποδοῦ καὶ διπέθει ζαεὶ μὴ· ὡς μὲν οὐ α
...γεθῶς καὶ φιλάμθρωπος·
...οῦ ζύλου τῆς παρανοῆς, τὸ ἐπιτιμίον διαστέρ
...τῶν ζύλου τοῦ φθού, ἐκωσιως προσελθεῖς· καὶ δε
...αἶδου κατὰ λθῶν δυνάτε· τοῦ θαλάτου τὰ δὲ θάλα
...ὡς ἔθ' οὐκ ἔρηξας· διὸ προσκίσει οὐ μὲν τὴν βίαν
...κρῶν σου ἀράξασιν· Εὐγὰ ἀλλὰ σὶ βωῶν τὰ
...παρ τοῦ δὲ αἵμα ἢ δόξασιν·
...ΙΙ· ἴλας αἶδου σὴν ἔτελξας ἢ· ἐπὶ τῶν θαλάτου,
...τοῦ θαλάτου τὸ βασιλείον ἔλξας· ἄλλοσ δὲ τὸ
...ἀνιγόν Εὐφθορίας ἠλαθέρωσας· ἴλα καὶ
...ἠφθορίας· τῶν κοσμοδωρῶν σάμμος ἢ τὸ μὲν·
...Εὐφθορίας ἠφθορίας ἠφθορίας·
...Α· ἄλλοσ ἀνιγόν σὴν μὲν ἴλασιν· τὴν τοῦ σὴν τῶν
...μἔρον ἔτεροσιν· δὴ καὶ ἐλυτρώθην μὲν τῶν τῶν
...αἶδου ἀλλὰ τῶν δὲ αἵμα· καὶ ἠφθορίας ἀρῶν
...ζῶν, τῶν τῶν ἠφθορίας ἀρῶν τῶν· ὅσων
...ρωθεῖς καὶ τὰ ἠφθορίας ἀρῶν· σὴν σὴν ἠφθορίας

Рис. 5. Фонд иноязычных рукописей, № 77, л. 61.

του ποιμα
 ριμφοροντι
 Δωκε των
 Διο και Ελεω. Ειφιλειε πιτρε.
 ποιμαμε ται αρριμου. ποιμαμε
 ται προβιταμου. Οδιδυθεωεν
 Δακρυμε
 ρου το φιλοσοφ
 του ποδι του
 αχου μεθη
 θηω θαρτο ων
 ταιε προβει
 αιε χειτ ποιμα
 οδιδυφυλατε
 βαχικη λυμαρον
 μεωραντιν
 Διδυθεω φιλοσοφουεταε.
 Αποτω κεοθεσ οπαμ τοκρατωρ. οπιρ τουκεις
 θυ και ορε η μαριτυχι. οπαμ τας αγωιε θε
 λωροαι θλιωαι κει εσπι γρασιμα ληθειας εθην
 διο μεθω και παραμαλου μβησε. τεν ψυχην
 του δουλοισου ο παρτοε δδωαιου λισον. πα
 οισ και περαιοε εχαιθερωσον. οπισου εολε
 τοε πεπεδημεμοε. οανορθωρ τοε καιτερρα
 μεμοε. ηβη τις τωρ απηλπισαμενων. και
 οατη παρασου εε ησας. κηλασον δδωαιου φιλ

Рис. 7. Фонд иноязычных рукописей, № 77, л. 127.

Рис. 9. Фонд иноязычных рукописей, № 95, л. 45.

69, 77, 131) и 17 отдельных фрагментов было опубликовано недавно Э. Бихэном: E. Bichain. *Les manuscrits grecs du Maténadaran d'Érevan.*— „Byzantion“, t. XLII, 1, 1972, p. 254—256 (описание полных рукописей); Э. Бихэн. Греческие рукописи Матенадарана им. Маштоца.— „Историко-филологический журнал“, 1972, № 1, стр. 267—268 (на арм. яз.).

Описание и исследование некоторых полных рукописей и фрагментов имеются в следующих работах: А. Абрамян. Фрагмент Диоскорида.— „Эчмиадзин“, 1951, № 7—8, стр. 44—54 (на арм. яз.); К. Treu. Ein Fragment der Apostollischen Konstitutionen in Erewan.— „Vigiliae Christianae“, 11, 1957, S. 208—211 (фрагмент № 12); Б. Горянов. Греческая рукопись № 25 фонда иноязычных памятников Матенадарана.— „Вестник Матенадарана“, 5, 1960, стр. 317—323; Б. Т. Горянов. Греческая рукопись № 25 фонда иноязычных памятников Матенадарана (Государственное хранилище древних рукописей при Совете Министров Армянской ССР).— „Византийский временник“, XVII, 1960, стр. 354—356; К. Treu. Fragments of Greek Patristic Manuscripts in Erevan, Kiev and Odessa.— „Studia Patristica“, 3. Berlin, 1961 (Texte und Untersuchungen, 78), S. 146—150 (фрагменты № 10, 16, 287, 812, 1201); И. Н. Лебедева. Списки Хроники Псевдо-Дорофея в собраниях Советского Союза.— „Византийский временник“, XXVI, 1965, стр. 101—102 (о рукописи № 25); К. Treu. Die griechischen Handschriften des Neuen Testaments in der UdSSR, S. 356—358 (описание фрагментов № 807, 919, 1197, 1249, 1251, 2105, 7168, 8546); И. Н. Лебедева. Поздние греческие хроники и их русские и восточные переводы. Л., 1968 (= „Палестинский сборник“, вып. 18/81), стр. 52—53 (рукопись № 25).

Наш каталог греческих рукописей Матенадарана, в соответствии с делением самого фонда, распадается на две части. В данной работе мы приводим описание 8 полных рукописей, а в недалеком будущем рассчитываем завершить и опубликовать описание 70 фрагментов.

За исключительное внимание к нашей работе и постоянную помощь сердечно благодарим директора Матенадарана Л. С. Хачикяна, хранителя рукописей О. С. Еганяна и П. М. Мурадяна (Ереванский университет). Мы искренне признательны А. А. Матвееву (МДА) за помощь при описании рукописей № 12, 31, 77.

СОКРАЩЕНИЯ

- Лихачев—Н. П. Лихачев. Палеографическое значение бумажных водяных знаков, т. I—III. СПб., 1899.
 Николаев—В. Николаев. Водяные знаки Оттоманской империи, т. I. Водяные знаки на бумаге средневековых документов болгарских книгохранилищ. София, 1954.
 Briquet²—С. М. Briquet. *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier*, I—IV. Leipzig, 1923.

Goar—I. Goar. EYXΟΛΟΓΙΟΝ sive Rituale Graecorum. Lutetiae Parisiorum, 1647.

Eineder—G. Eineder. The ancient paper-mills of the former Austro-Hungarian Empire and their watermarks. Hilversum, 1960.

Heawood—E. Heawood. Watermarks mainly of the 17th and 18th centuries. Hilversum, 1950.

1

№ 12. Нач. XVI в., бумага, 178 л., 181/184×120/123 мм. Евхологий.

(лл. 1—3 об.) Ἀκολουθία εἰς ἀδελφοποίησιν (Goar, p. 898). (лл. 3 об.—6) Τάξις γενομένη ἐάν συμβῆ μιарόν... (Goar, p. 597). (лл. 6—15 об.) Ἀκολουθία τῆς εὐδομάδας τῶν ἀποστολοευαγγελίων (Goar, p. 921). (лл. 15 об.—20) Последования общие мученикам, иерархам, преподобным, св. женам. (лл. 20—30 об.) Ἀκολουθία εἰς τὸ ὕδωρ τῶν ἁγίων Θεοφανίων. (лл. 31—37 об.) Ἀκολουθία εἰς τὸ ἀπομυρίσαι τὸν τίμιον σταυρόν. (л. 38) Εὐχή ἐπὶ οἴκῳ κτιζομένῳ (Goar, p. 604?). (лл. 38—45) Ἀκολουθία εἰς ἐξομολόγησον τρισάγιον τὸ ποναγία τριάς... (лл. 45—66 об.) Последования в Лазареву субботу, неделю Ваий, Великого Четверга и Великой Субботы (лл. 67—70) Εὐχή εἰς τὸ ποιῆσαι κατηχούμενον (Goar, p. 334). (лл. 70—78 об.) Εὐχή εἰς τὸ ποιῆσαι κατηχούμενον τὸν πρὸς ὄραν βαπτιζόμενον (Goar, p. 337). (л. 79) Εὐχή εἰς ἀραβῶνα γάρου. (лл. 80—89) Ἀκολουθία ἐπὶ μνηστῆας. (лл. 80—89) Κανὼν ἐκκλησιαστικὸς εἰς γάρου. (л. 89—89 об.) Εὐχή ἐπὶ διγαμούντων (Goar, p. 401?). (лл. 90—117) Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου ἐλαίου (Goar, p. 408). (лл. 117—121 об.) Ἀκολουθία τοῦ κατὰ μῆναν ἁγιασμοῦ. (лл. 122—176 об.). Избранный месяцеслов двенадцатых, великих и праздников местночтимых святых (свв. сорока севастийских мучеников, свв. великих царей Константина и Елены, св. великомученика Прокопия) с отдельными последованиями из Пентикостаря.

Рукопись не имеет конца. Текст обрывается на последовании τῆ δ' τῆς μεσοπεντηκοστῆς.

Рукопись написана на бумаге in—4° с тремя филигранями:

- 1) „якорь в круге с шестиконечной звездой“.
- 2) „весы в круге“ типа Лихачев № 3031, 1495 г.;
- 3) „корона“ типа Briquet² № 4964, 1521, 1524 гг.

178 л.: 1+176+1. Начальный и конечный лл. современны переплету и относятся к XVIII в.; эти два лл.—чистые.

Тетради—кватернионы, кроме тетрадей 19 и 27 (по 7 л.). Судя по сигнатурам, которые проставлены рукой писца и находятся на нижнем поле, ближе к правому углу, первого листа тетради и на нижнем поле, влево от центра, оборота последнего листа тетради, в рукописи сохранились 2 последних лл. 8-й тетради и полностью—тетради 9—30. Таким образом, в начале рукописи недостает 62 лл. (если считать, что первые 8 тетрадей были кватернионами: 7×8=56 лл.+6 лл. восьмой тетради).

21 строка. Площадь текста—143×95 мм.

Многочисленные киноварные инициалы, надписания, отдельные строки. Небольшие заставки-плетенки.

л. 158 — криптограмма писца (красными чернилами): $\tilde{\alpha}\tilde{\beta}\tilde{\eta}\tilde{\cdot}\tilde{\chi}\tilde{\theta}$.
 · παρθ/ωπερθ·ψλ·χζζυόεν/ζβ.

Переплет XVIII в., картон в темно-коричневой коже с тиснением.

Рукопись получена в 1938 г. из Музея литературы и искусства им. Е. Чаренца.

2

№ 131. Конволют, составленный из греческой рукописи середины или 2-й пол. XVI в. (бумага, 39 л., 161×104 мм) и издания: *Chronologia Hebraeorum maior*. Basileae, apud Ambros. Froben, 1580 (1 л.+158 стр.+1 л., 161×104 мм).

Деяния Восьмого вселенского собора.

(лл. 2—3) Πράξεις τῆς ἁγίας καὶ οἰκουμένης ὁρθότης ἐν Κωνσταντίνου πόλει συνόδου. **Нач.** Γέγονεν ἐπὶ τῆς βασιλείας Λέοντος καὶ Ἀλεξάνδρου. **Кон.** ἐν μηνὶ δεκεβρίῳ ἡμέρα ε', ἐν τῇ παραμονῇ τῆς Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν γεννήσεως.

(лл. 3—4 об.) Πράξις α'. **Нач.** Προκαθεσθέντος Φωτίου τοῦ ἁγιωτάτου πατριάρχου. **Кон.** εἰς σωτηρίαν τῆς ἐκκλησίας αὐτοῦ.

(лл. 4 об.—23 об.) Πράξις β'. **Нач.** Μηνὶ ἰαννουαρίῳ κς'. **Кон.** καὶ οἱ λοιποὶ πάντες ἀρχιερεῖς τὸν ἀριθμὸν ὄντας οἱ σύμπαντες π'.

(лл. 24—36) Πράξις γ'. **Нач.** Μηνὶ μαρτίῳ ε'. **Кон.** Φωτίου καὶ Ἰωάννου τῶν ἁγιωτάτων πατριαρχῶν, πολλὰ τὰ ἔτη.

(лл. 36—38 об.) Πράξις δ'. **Нач.** Μηνὶ μαρτίῳ ιγ'. **Кон.** καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν. Τέλος σὺν θεῷ ἁγίῳ.

Рукопись написана на бумаге in—8° с филигранью „пасхальный агнец в круге“ типа Briquet² № 50, 1535 г. (= V·Mošin—M. Grozdanović—Pajić. Agneau pascal. Belgrade, 1967, № 79); так как филигрань подобного типа встречается до 70-х и даже 80-х гг. XVI в. (ср. Heawood № 2833, 1534 г.; Лихачев № 3705, 1584 г.), мы относим рукопись к середине—второй половине XVI в.

лл. 1, 39—39 об.—чистые.

Тетради: 4 кватерниона и 1 тернион (лл. 34—39). Сигнатуры проставлены писцом в центре нижнего поля первого листа тетради. В рукописи имеются лишь две сигнатуры: л. 2—α', л. 10—β'. Кроме этого, на обороте последнего листа каждой тетради имеется кустод, расположенный перпендикулярно к тексту.

16 строк. Площадь текста—96×51 мм.

Киноварная заставка на л. 2, киноварные надписания, многочисленные киноварные инициалы и разделительные значки.

Писец—Антоний Епископулос (отождествлено по почерку; ср.: H. Omont. Facsimilés de manuscrits grecs des XVe et XVIe siècles. Paris, 1887, pl. 4). О нем см.: M. Vogel—V. Gardthausen. Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance. Leipzig, 1909 (XXXIII. Beiheft zum Zentralblatt für Bibliothekswesen), S. 61—62; X. Γ. Πατρινέλης. “Ἑλληνες κωδικογράφοι τῶν χρόνων τῆς Ἀναγεννήσεως.—” Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ

'Αρχείου', 8/9 (1958/9), 1961, σελ. 83; P. Canart. Scribes grecs de la Renaissance. Additions et corrections aux répertoires de Vogel—Gardthausen et de Patrinélis.—„Scriptorium“, t. XVII, 1963, № 1, p. 61.

л. 1 об.—три пометы XIX в.: 1) (карандашом) Probablement le Concile de Constantinople de 1450, par les trois Patriarches d'Alexandrie, d'Antioche et de Jérusalem; 2) Don de mon père Sacha le 2.IV.97. Phg. DG.; 3) C'est un concile (synode) tenu à Constantinople du temps du patriarche Photius et du pape Jean VIII en l'an 880. Вторая и третья пометы сделаны одной рукой.

Конволют находится в пергаменной обложке кон. XVI—XVII вв. На верхней обложке—надпись XVII в. с названием книги: „... Chronologia hebraeorum“. На обороте верхней обложки—владельческая помета XVI в. (?): Josephi Stephani Valentini...; ниже—карандашная помета XIX в.: Armadis B 2. На корешке—полустертая латинская надпись с названием книги, поверх которой—наклейка: CHRO. O/HEBRAE/ /MAIOR./Heb-Dac.

Рукопись приобретена Матенадараном в 1971 г. у Е. Рабинович (Ленинград).

3

№ 77. 1572 г., бумага, 138 л., 203×154 мм.

Евхологий.

Рукопись не имеет начала (лл. 1—14 об.). Канон 2 гласа (Октоих).

(лл. 14 об.—15 об.) 'Ακολουθία εἰς τὸ ἀποκοινοῦσαι (Goag, p. 519). (лл. 15 об.—17) Εὐχὴ ἣν λέγει ὁ ἀρχιερεὺς ἢ ὁ ἱερεὺς ἐπὶ τοὺς μέλλοντας μεταλαβεῖν τῶν ἀγράντων μυστηρίων. (лл. 17—22) 'Ακολουθία τοῦ μικροῦ ἀγιασμοῦ (Goag, p. 441). (лл. 22—129) Стихиры на „Господи воззвах“ Октоиха. (л. 129—129 об.) 'Αρχὴ τῶν ἀναστασίμων ἐξαποστολαρίων καὶ τῶν ἐωθινῶν ἰδιομέλων, τῶν ια'. (лл. 130—136 об.) 'Ακολουθία τοῦ ἐξοδιαστικοῦ (Goag, p. 525).

Рукопись написана на бумаге in—4' с двумя разовидностями филигранны „якорь в круге“ типа Briquet² № 525 (1553—1556 гг.) и № 558 (1573 г.); ср. Николаев № 65 (1566 г.).

138 л.: I+136+I; начальный и конечный л.—XX в., добавлены при реставрации рукописи, чистые. Порядок листов перепутан: 1—82, 91—98, 83—90, 99—128, 131, 129, 130, 132—136.

Первоначальный состав тетрадей при реставрации и последнем переплетении рукописи изменен и определению не поддается. Сигна- туры отсутствуют.

Обычное (за некоторым исключением) число строк на странице—26. Площадь текста—143×95 мм.

Многочисленные красные инициалы и строки. На лл. 14 об., 15 об., 17, 22, 36 об., 48 об., 61, 75, 85 об., 88, 110, 129—заставки (красными чернилами с использованием зеленой краски); л. 130—заставка красными чернилами.

л. 15 об.—киноварная запись—криптограмма писца: ἐκτὸ ἐψλχω γκ: υεηηζθηηηβό ηεηηλεηθ υλχ, ψλχεππθουηηχλίσσω+, которая расшифровы-

вається так: ἐπί ἔτους ζπ' (=1572), χειρ Γαβριήλ ἱερομηνάχου, τοῦ ἐκ Καλλιουπόλεως. О нем см.: Sp. P. Lambros. Catalogue of the Greek Manuscripts on Mount Athos, t. I. Cambridge, 1895, p. 156—157, 159, 162—163; M. Vogel—V. Gardthausen. Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance. Leipzig, 1909 (XXXIII. Beiheft zum Zentralblatt für Bibliothekswesen), S. 61—62.

л. 32 об.—на полях имеется дополнение текста рукой XVIII в. Переплет XX в., серый ледерин.

Рукопись приобретена в 1961 г. у О. В. Капляяна (Орджоникидзе).

4

№ 25. Нач. XVII в., бумага, 502 л., 205×150 мм.

Хроника Псевдо-Дорофея Монеувасийского.

(л. 1—заглавие сочинения): Χρονογραφικῶν, περιέχων περί τοῦ ποτὲ ἐκτίστη ἡ Ῥώμη, καὶ περί τῶν βασιλείων αὐτῆς, καὶ περί τῆς Κωνσταντίνου πόλεως, ποτὲ ἐκτίσθη, καὶ ποσοὶ βασιλεῖς ἐβασίλευσαν ἐν αὐτῇ, καὶ περί τοῦ πῶς αἰχμαλωτίσθη ὑπὸ τῶν ἀγαρινῶν, καὶ ποσοὶ βασιλεῖς ἐβασίλευσαν ἀπὸ τῶν καιρῶν ὅπου ἐπῆραν τὴν βασιλείαν.

(л. 1 об.—41) (Римская история). Нач. Ἀπὸ τὸν καιρὸν ὅπου ἀφανίσθη ἡ Τροάδα ἀπὸ τοῦς Ἑλληνας. Кон. πῶς ἐπίστευσαν εἰς τὸν Χριστὸν. (л. 42—70) Βασιλεία καὶ μονοκρατορία τοῦ εὐσεβεστάτου θεοστέπτου καὶ εἰς ἀποστόλου Κωνσταντίνου, τοῦ Μεγάλου. (л. 71—77) Βασιλεία Κωνσταντίνου τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου υἱός. (л. 78—92 об.) Βασιλεία Ἰουλιανῶ τοῦ παραβάτου. (л. 92 об.—93 об.) Βασιλεία Ἰοβιανῶ τοῦ ὀρθοδόξου. (л. 93 об.—98) Βασιλεία Οὐαλεντινιανῶ τοῦ ὀρθοδόξου. (л. 98—101 об.) Βασιλεία Οὐάλεντος τοῦ ἀριανῶ. (л. 101 об.—103 об.) Βασιλεία Граτιανῶ. (л. 104 об.—114 об.) Βασιλεία Θεοδοσίου τοῦ Μεγάλου. (л. 115 об.—125) Βασιλεία Ἀρχαδίου τοῦ Μεγάλου Θεοδοσίου. (л. 126—143 об.) Βασιλεία Θεοδοσίου τοῦ Μικροῦ. (л. 143 об.—146) Βασιλεία Маркиανῶ. (л. 146—147 об.) Βασιλεία Λέοντος τοῦ μεγάλου καὶ ὀρθοδόξου. (л. 147 об.—148) Βασιλεία Ζήνωνος. (л. 148—148 об.) Βασιλεία Βασιλείσκου. (л. 148 об.—149 об.) Βασιλεία Ζήνωνος τὸ δεύτερον. (149 об.—151) Βασιλεία Ἀναστασίου. (л. 151—177) Βασιλεία Ἰουστίνου τοῦ Θρακίως. (л. 177—184 об.) Βασιλεία Ἰουστίνου τοῦ κοροπαλάτου. (л. 185—185 об.) Βασιλεία Τιβερίου. (л. 186—191 об.) Βασιλεία Μαυρικίου, ὃ καὶ φυλάργυρος. (л. 191 об.—199) Βασιλεία Φωκᾶ τοῦ τυράνου. (л. 200—216) Βασιλεία Ἡρακλήου τοῦ Μεγάλου. (л. 216) Βασιλεία Κωνσταντίνου τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ. (л. 216—216 об.) Βασιλεία Ἡρακληονά. (216 об.—219) Βασιλεία Κωνσταντος ἐνγκόνου Ἡρακλήου. (л. 219—222 об.) Βασιλεία Κωνσταντίνου τοῦ Πογωνάτου. (л. 222 об.—224) Βασιλεία Ἰουστινιανῶ υἱοῦ αὐτοῦ Πογωνάτου. (л. 224—224 об.) Βασιλεία Λεοντίου. (л. 224 об.—225 об.) Βασιλεία Ἀψιμάρου ὃ καὶ Τιβερίος. (л. 226—228) Βασιλεία τὸ δεύτερον Ἰουστινιανῶ υἱοῦ Πογωνάτου. (л. 228—229) Βασιλεία Βαρδάνου τοῦ Φιλιππικῶ. (л. 229—230) Βασιλεία Ἀρτεμίου τοῦ καὶ Ἀναστασίου. (л. 230—231) Βασιλεία Θεοδοσίου. (л. 232—248 об.) Βασιλεία Λέοντος τοῦ Ἰσαύρου τοῦ καὶ κόνονος καὶ οἰκονομάχου. (л. 249 об.—256) Βασιλεία Κωνσταντίνου τοῦ Κοπρονίμου υἱοῦ Λέοντος τοῦ Ἰσαύρου. (л. 256

об.—257 об.) Βασιλεία Λέοντος υἱοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Κοπρονόμου. (λλ. 258 об.—265) Βασιλεία Κωνσταντίνου καὶ Εἰρήνης τῆς μητρὸς αὐτοῦ, τῶν ὀρθοδόξων. (λλ. 265—266 об.) Μοναρχία Εἰρήνης τῆς βασιλείσσης. (λλ. 266 об.—270 об.) Βασιλεία Νικηφόρου τοῦ ἀπὸ Γενικοῦ. (λλ. 270 об. 271) Βασιλεία Σταυρακίου τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ. (λ. 271) Βασιλεία Μιχαὴλ τοῦ Κουροπαλάτου. (λλ. 272—280) Βασιλεία Λέοντος τοῦ Ἀρμενίου. (λλ. 280 об.—284 об.) Βασιλεία Μιχαὴλ τοῦ Τραυλοῦ. (λλ. 285 об.—297) Βασιλεία Θεοφίλου υἱοῦ Μιχαὴλ, οὗτος ἦταν πολλὰ δικαιώτατος εἰς τὰς κρίσεις αὐτοῦ, ἀλλὰ κατὰ τῶν χριστιανῶν καὶ τῶν εἰκόνων, λόκος αἰμοβόρος. (λλ. 297—309 об.) Βασιλεία Μιχαὴλ υἱοῦ Θεοφίλου καὶ Θεοδώρας τῆς μητρὸς Μιχαὴλ, τῶν εὐσεβεστάτων καὶ ὀρθοδοξοτάτων βασιλείων. Ἀπεδῶ ἄρχεται ἡ εὐσέβεια καὶ ὅσοι ἐγίναν βασιλεῖς εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἦσαν ὅλοι ὀρθόδοξοι. (λλ. 310 об.—325) Διογμὸς καὶ ἐξορεία Θεοδώρας τῆς εὐσεβεστάτης βασιλείσσης καὶ τῶν θυγατέρων αὐτῆς, καὶ μοναρχορεία Μιχαὴλ τοῦ υἱοῦ αὐτῆς, καὶ ἴδετε τὰ κακὰ ἔργα αὐτοῦ καὶ θρηνήσαται. (λλ. 326—338) Βασιλεία Βασιλείου τοῦ Μακεδῶνος καὶ σύναξις τοῦ θησαυροῦ, βασιλεύοντος τούτου, ἐγγηεν θαῦμα τῆς αὐτοῦ βασιλείας, ὑπὸ τοῦ ὀσίου Βασιλείου τοῦ ἀσκητοῦ, καὶ ἐκ τῶν (!) μαθητῶν αὐτοῦ Γρηγορίου. (λλ. 339—353) Βασιλεία Λέοντος τοῦ σοφοῦ υἱοῦ Βασιλείου τοῦ Μακεδῶνος. (λλ. 353—355 об.) Βασιλεία Ἀλεξάν (так !) ἀδελφοῦ τοῦ βασιλέως Λέοντος τοῦ σοφοῦ, καὶ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Κωνσταντίνου. (λλ. 355 об.—365) Βασιλεία Κωνσταντίνου υἱοῦ Λέοντος τοῦ σοφοῦ. (λλ. 366—367 об.) Βασιλεία Κωνσταντίνου τὸ δεύτερον καὶ ἐξορεία τῶν δύο γηραιαδῆλων αὐτοῦ. (λλ. 367 об.—369) Βασιλεία Ρωμανοῦ υἱοῦ υἱοῦ (так !) Κωνσταντίνου. (λλ. 369—370 об.) Βασιλεία Βασιλείου καὶ Κωνσταντίνου, τὸν υἱὸν τοῦ βασιλέως Ρωμανοῦ, καὶ τῆς μητρὸς αὐτῶν. (λλ. 370 об.—377) Βασιλεία Νικηφόρου τοῦ Φωκᾶ. (λλ. 377—381 об.) Βασιλεία Ἰωάννου τοῦ Τζημισκῆ καὶ τῶν υἱῶν τῆς Θεοφανοῦς. (λλ. 381 об.—387 об.) Βασιλεία Βασιλείου καὶ Κωνσταντίνου τὸν υἱὸν Ρωμανοῦ. (λλ. 387 об.—389 об.) Βασιλεία Κωνσταντίνου ἀδελφοῦ τοῦ βασιλέως, καὶ ἴδετε αὐτοῦ τὰ κακὰ ἔργα καὶ θρηνήσαται. (λλ. 389 об.—395 об.) Βασιλεία Ρωμανοῦ Ἀργυροπούλου καὶ Ζωῆς τῆς γυναικὸς αὐτοῦ, καὶ ἴδεσαι τὰ καλὰ ἔργα αὐτοῦ καὶ δοξάσατε αὐτὸν τὸν θεόν. (λλ. 395 об.—404 об.) Βασιλεία Μιχαὴλ τοῦ καταλάκτου. (λλ. 404 об.—407 об.) Βασιλεία Μιχαὴλ τοῦ Καλαφάτου. (λλ. 407 об.—409) Βασιλεία Ζωῆς τῆς βασιλείσσης. (λλ. 409—410 об.) Βασιλεία Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου. (λλ. 410 об.—411) Βασιλεία Θεοδώρας ἀδελφοῦς τοῖς βασιλείσσις Ζωῆς. (λ. 411) Βασιλεία Μιχαὴλ τοῦ ἀπὸ Στρατιοτικοῦ. (λλ. 411—412) Βασιλεία Ἰσαακίου τοῦ Κομνηνοῦ. (λ. 412—412 об.) Βασιλεία Κωνσταντίνου τοῦ Δούκα. (λ. 413) Βασιλεία Εὐδωκείας τῆς βασιλείσσης καὶ τῶν υἱῶν αὐτοῦς. (λ. 413—413 об.) Βασιλεία Διογένους τῶν Ρωμανῶν καὶ Εὐδωκείας. (λλ. 413 об.—414) Βασιλεία Μιχαὴλ τοῦ Παραπινάκι. (λ. 414) Βασιλεία Νικηφόρου τοῦ Βοστανιάτου. (λλ. 414 об.—415) Βασιλεία Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ. (λ. 415) Βασιλεία Ἰωάννου τοῦ Κομνηνοῦ. (λλ. 415—416) Βασιλεία Μανουὴλ τοῦ Κομνηνοῦ. (λ. 416) Βασιλεία Ἀνδρονίκου τοῦ Τυράνου. (λ. 416—416 об.) Βασιλεία Ἰσαακίου τοῦ Ἀγγέλου. (λλ. 416 об.—417) Βασιλεία Ἀλεξίου τοῦ Ἀγγέλου. (λ. 417) Βασιλεία Ἀλεξίου υἱοῦ Ἰσαακίου (λλ. 417—419) Βασιλεία Δούκα τοῦ Μοῦρτζουφλου. (λ. 419) Βασιλεία Θεοδώρου τοῦ Λάσκαρι. (λ. 419—419 об.) Βασιλεία Ἰωάννου τοῦ Δούκα τοῦ Βατάτζη. (λ. 420) Βασιλεία Θεοδώρου υἱοῦ τοῦ Βατάτζη. (λλ. 420—421) Βασιλεία Μιχαὴλ τοῦ Παλαιολόγου. (λλ. 421—425 об.) Βασιλεία Ἀνδρονίκου τοῦ Παλαιολόγου καὶ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Μιχαὴλ. (λλ. 425 об.—

426 об.) Βασιλεία Ἀνδρονίκου τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Μιχαήλ τοῦ Παλαιολόγου. (лл. 426 об.—427 об.) Βασιλεία Ἰωάννου τοῦ Κατακουζηνοῦ (так). (лл. 427 об.—428) Βασιλεία Ἰωάννου τοῦ Παλαιολόγου. (лл. 428—431) Βασιλεία Μανουήλ τοῦ Παλαιολόγου. (лл. 431—439) Βασιλεία Ἰωάννου τοῦ Παλαιολόγου. (лл. 439—440) Ἐδῶ γράφομεν κατὰ λεπτῶς πόθεν κατάγεται οὗτος ὁ σουλτάν Μουράτις καὶ πότε, καὶ πῶς ἔλαβεν τὴν βασιλείαν οἱ προπάτορες αὐτοῦ οἱ ὅπιοι λέγονται ὀτμαλίδες, καὶ τί πολέμους ἔκαμαν, καὶ τί τόπους ἐπίραν. (л. 440—440 об.) Ἴδεται πόθεν ἄρχισεν ἡ βασιλεία τῶν Τουρκῶν. Βασιλεὺς Ὀσμάνης α'. (л. 441) Βασιλεὺς β', ὁ υἱὸς αὐτοῦ Ὀρχάνης. (лл. 441—442 об.) Βασιλεὺς γ', ὁ υἱὸς αὐτοῦ σουλτάν Μουράτης. (лл. 443—447) Βασιλεία δ', Μπαγιαζήτης υἱὸς σουλτάν Ἀμουράτης. (л. 447—447 об.) Βασιλεία ε', σουλτάν Μεχεμέτης υἱὸς αὐτοῦ τοῦ σουλτάν Μπαγιαζήτου. (лл. 447 об.—448) Βασιλεία ς', σουλτάν Μουράτις υἱὸς τοῦ σουλτάν Μεχεμέτι. (л. 448) Βασιλεία σουτάν (так) Μεχεμέτι υἱοῦ σουλτάν Μουράτι. Βασιλεὺς ζ'. (лл. 449—472 об.) Βασιλεία Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου, καὶ ἴδετε καὶ θρονήσατε τὴν ἐξαινήν τὴν Κωνσταντινούπολιν. (лл. 472 об.—479 об.) Βασιλεία η', σουλτάνου Μπαγιαζήτη τοῦ υἱοῦ σουλτάν Μεχεμέτην. (лл. 479 об.—491) Βασιλεία θ', σουλτάν Σελήμη τοῦ υἱοῦ σουλτάν Μπαγιαζήτη. (лл. 491—496 об.) Βασιλεία ι', σουλτάν Σουλχημάνη τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ σουλτάν Σελήμη. (лл. 496 об.—501) Βασιλεία σουλτάν Σελήμη, υἱοῦ σουλτάν Σουλχημάνη, βασιλεὺς ια'.

Рукопись написана на бумаге 1п-4° с филигранями „якорь в круге“ типа Briquet² № 568 (1591—1593, 1597 гг.) и типа Николаев № 176 (1635 г.).

Листы рукописи пронумерованы дважды: 1) в верхнем правом углу листа, буквенной цифирью—рукой второго писца (см. ниже); всего по этой нумерации—514 лл.; нет лл. с номерами ς', ρμα'—ρμθ', ρξε', ρης', σκη' οκζ'; 2) в нижнем правом углу, карандашом, рукой XX в. (мы ссылаемся на эту нумерацию); всего по этой нумерации—501 лл.; два лл. 42, нет л. 173, есть л. 251a. В действительности в рукописи—502 лл. л. 501 об.—пробы пера и записи рукой второго писца.

Тетради—кватернионы. Сигнатуры отсутствуют.

18 строк. Площадь текста (максимально)—140×90 мм.

Многочисленные малые и большие (иногда сложного рисунка) киноварные инициалы, надписания. Миниатюры (пером)—лл. 41 об. (Константин), 70 об. (Констанций), 77 об. (Юлиан Отступник), 104 (Феодосий Великий), 115 (Аркадий), 125 об. (Феодосий Малый), 199 об. (Ираклий), 231 об. (Лев Исавр), 249 (Константин Копроним), 258 (Константин и Ирина), 271 об. (Лев Армянин), 285 (Феофил), 310 (Феодора и Михаил), 325 об. (Василий Македонянин), 338 об. (Лев Мудрый), 365 об. (Константин и Роман), 448 об. (Константин и Константин).

Два писца; вторым писаны лишь вторая половина л. 267, л. 267 об. и пронумерованы листы рукописи.

Рукопись сохранила первоначальный переплет (нач. XVII в.)—толстые доски с желобком, в обрез книги, обтянутые сильно потертой коричневой кожей с тиснением, корешок матерчатый, следы от за тежек.

Библиография. Е. Э. Гранстрем. Греческие рукописи в собраниях Советского Союза (Дополнительные сведения).— „Византийский временник“, XI, 1956, стр. 285—286; Б. Т. Горянов. Греческая рукопись № 25 фонда иноязычных памятников Матенадарана (Государственное хранилище древних рукописей при Совете Министров Армянской ССР).— „Византийский временник“, XVII, 1960, стр. 354—356; его же. Греческая рукопись № 25 фонда иноязычных памятников Матенадарана.— „Вестник Матенадарана“, 5, 1960, стр. 317—323; И. Н. Лебедева. Списки Хроники Псевдо-Дорофея в собраниях Советского Союза.— „Византийский временник“, XXVI, 1965, стр. 101—102; ее же. Поздние греческие хроники и их русские и восточные переводы. Л., 1968 (= „Палестинский сборник“, вып. 18/81), стр. 52—53.

5

№ 95. 1776 г. бумага, 71 л., 207×152 мм.

Евхологий.

(л. 1) Λί θείαι λειτουργίαι τῶν ἐν ἁγίοις πατέρων ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, Βασιλείου τοῦ Μεγάλου, Γρηγορίου τοῦ Διαλόγου, εἴτε τῶν προηγιασμένων. Ἐνετίησι, 1775. Παρὰ Μακαρίου, τοῦ Μηχαῖλ, ἐκ πόλεως Τουρνόβου.

(лл. 2—23 об.) Ἡ θεία λειτουργία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου.

(лл. 24—54) Λειτουργία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Βασιλείου τοῦ Μεγάλου.

(лл. 55—68 об.) Ἡ θεία λειτουργία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου τοῦ Διαλόγου, ἥτοι τῶν προηγιασμένων.

(лл. 69—70) Εὐχὴ ἐπὶ μετανοούντων (Coar, p. 673).

Рукопись написана на бумаге 1п—4° с двумя разновидностями филиграни „петух“, точного соответствия которым в альбомах не имеется; некоторое сходство имеют образцы Heawood № 191 (1788 г.) и № 193 (1778 г.).

л. 71 об.—чистый.

9 тетрадей, все, кроме третьей тетради (=7 л.)—кватернионы. Сигнатуры отсутствуют.

20—22 строки. Площадь текста—148×95 мм.

Многочисленные красочные инициалы. На лл. 2, 17, 24, 55—заставки. Миниатюры: л. 1 об.—Иоанн Златоуст, л. 24 (в инициале O)—Василий Великий, л. 54 об.—Григорий Двоеслов.

Записи писца. 1) л. 70 об.—Χρηστῶν ἀπάντων χρηστὸς ἀρχὴ καὶ τέλος. Τὸ τέλος εἶδον τῆς παρούσης βιβλίδος. Ὅσπερ ξένοι χαίρωνται εἶδεν πατρίδα, καὶ οἱ θαλατεύοντες εἶδεν λιμένα, οὕτω καὶ οἱ βιβλιομαθεῖς εἶδεν βιβλίου τέλος. 1776, αἴψος, ἀπριλλίου, 21, κα'. νωοθηπέκε π' ὀθνηκτώηκε (—Μακαρίου ἱερομονάχου). Μακαρίου ἱερομονάχου. Ἐκ πόλεως Τουρνόβου. 2) л. 71. Λί θείαι λειτουργίαι, ἐγράφη ἀγαχτηρὸς ἐμοῦ τοῦ ταπεινοῦ καὶ ἁμαρτωλοῦ, καὶ ἀναξίου δούλου, Μακαρίου ἱερομονάχου, Ἐκ πόλεως Τιρνάβου, καὶ ἐγράφη εἰς τὴν ἐπαρχίαν τοῦ Κριμίου, εἰς τὸ κάστρο Γενὶ καλέ, εἰς τὴν ἀπικίαν τῶν ἀλβανικῶν. 1776, ματίου, 31. 3) Затем следует

точное повторение записи, находящейся на л. 70 об., до слов βιβλίον τέλος. Τέλος καὶ τῷ θεῷ δόξα.

л. 1—запись конца XVIII в.: ἡγίας ἱερέως λειτουργεῖ μεταρτήν τὴν ἱεράν λειτουργίαν καὶ μνημονέβη Μακαρίου καὶ Γεωργίου τὸν ἱερομονάχον.

Переплет XVIII в., картон в коричневой коже с тиснением: на верхней крышке—изображение Христа с раскрытым евангелием и русским текстом в нем: „Придете ко мне вси труждающиеся“.

На обороте верхней крышки переплета—эклибрис: „Ex libris Haroutune Nazarian“.

6

№ 31. XVIII в. (2-я пол.), бумага, 53 л., 208×154 мм. Канонический сборник с добавлением последований и молитв.

(л. 1—7) Πίναξ σὺν θεῷ τοῦ παρόντος νομίμου ὅπως τὸ ζητούμενον εἶναι εὐχόλιος.

(л. 8—14 об.) Νοθεσία εἰς πνευματικὸν πατέρα καὶ ἀσφάλεια προορίων.

Нач. Ὁ δεχόμενος τοὺς λογισμοὺς τῶν ἀνθρώπων.

(л. 14 об.—43) Κανόνες συνοδικοὶ καὶ ἀποστολικοὶ, καὶ τῷ μεγάλῳ Βασιλείῳ, καὶ ἑτέρων ἁγίων. **Нач.** Ὁ χειροτονῶν παρ' ἐκρίαν σὺν τῷ χειροτονουμένῳ.

(л. 43 об.—48 об.) Ἀκοινοβία τοῦ μικροῦ ἁγιασμοῦ (Goar, p. 441).

(л. 48 об.—50 об.) Εὐχὴ λεγομένη ὑπὸ ἀρχιερέως ἢ ἱερέως ἐπάνω τῆς κεφαλῆς τοῦ μέλλοντος μεταλαβεῖν τῶν θεῶν μυστηρίων.

(л. 50 об.) Περὶ ἀναθέματος, σύνοδος δ'. **Нач.** Τὸ ἀνάθεμα χριστός εἶναι ἀπὸ θεοῦ. **Кон.** ὡς θέλη ὁ ἀρχιερέως.

Рукопись написана на бумаге in—4° с филигранью „три полумесяца“; точного соответствия в альбомах филиграней нет, близкие варианты указывают на 2-ю половину XVIII в.

53 л.: 1+51+1; начальный и конечный л. современны переплету, чистые; л. 7 об. и 51 об.—без текста.

Тетради—кватернионы (6 кватернионов+3 л.). Сигнатуры отсутствуют.

23 строки. Площадь текста—170×105/109 мм.

л. 1, 8, 14 об., 43 об.—небольшие заставки из цветов и листьев, рисованные красной и зеленой краской и чернилами. Многочисленные инициалы, надписания и литургические пометы красными чернилами.

л. 51—владельческая запись XVIII в.: τὸδε βιβλίον ἡπάρχει καρῶ Φουλαρέτου ἱερομονάχου, τοῦ ἐκ τῆς πόλεως Ἀρτάκης, καὶ ἐκ τῆς ἐπαρχίας τοῦ ἁγίου Κοζίκου. 1789, ἰαννουαρίου ς'. Ниже—подпись той же рукой.

л. 1 (начальный)—две пометы XIX в.: 1) (нач. XIX в.) ἔτος 1789 τοῦ ς' ἰαννουαρίου (копирует часть записи л. 51); 2) (кон. XIX в.) Καὶ τὸδε εἶναι τοῖς ἄλλοις καρῶ Ἰωάννου ἱερ... Κυριαδωβ.

Переплет 2-й половины XVIII в., картон в коричневой коже с тиснением простейшего рисунка.

7

№ 68. XIX в. (начало), бумага, 41 лл., 233/235×171 мм.

Сборник нотный.

(лл. 1—28 об.) *Κεκραγάριον*. (лл. 30—37 об.) *Ἐρμολόγιον* σὺν θεῷ ἁγίῳ περιέχων τοὺς εἰρημὸς τῶν δεσποτικῶν καὶ θεολογικῶν ἑορτῶν καὶ ἑορταζομένων ἁγίων τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ. συντεθὲν δὲ παρὰ κυρ Πέτρον τοῦ Βυζαντίου κατὰ τὸ ὄψος τῆς τοῦ Χριστοῦ μεγάλης ἐκκλησίας, ὄψος δὲ σύντομον. Текст обрывается на л. 37 об.

Рукопись написана на бумаге in—4° с четырьмя филигранями: 1) „три полумесяца“ типа Николаев № 949, 951 (1807/1809 гг.); 2) „щит с полумесяцем“ типа Николаев № 959 (1810 г.); 3) „лев“ типа Eineder № 1039 (1805 г.) и Николаев № 924 (1807 г.); 4) „геральдический щит“ сложного рисунка (знак трудноразличим).

41 лл.: II+37+II; два начальных и два конечных лл.—XX в., присоединены после реставрации рукописи, чистые. л. 29—29 об.— без текста.

Первоначальный состав тетрадей после реставрации изменен и определению не поддается. Сигнатуры отсутствуют.

28 строк. Площадь текста—180×110 мм.

Текст и нотные знаки писаны черными чернилами, многочисленные инициалы, надписания, значки—красными.

Переплет XX в., коричневый ледерин.

Рукопись передана в Матенадаран в 1961 г. из Музея литературы и искусства им. Е. Чаренца.

8

№ 69. XIX в., бумага, 8 лл., 218×158 мм.

Сборник нотный (отрывок).

Рукопись написана на бумаге in—4° с филигранью „геральдический щит“, отсутствующей в доступных нам альбомах водяных знаков.

8 лл.: II+4+II; два начальных и два конечных лл.—XX в., присоединены после реставрации рукописи, чистые.

26 строк. Площадь текста—155×105 мм.

Текст и нотные знаки писаны коричневыми чернилами, инициалы—красными.

Переплет XX в., коричневый ледерин.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

Կազմակերպված համաժողովում, 1924-1925 թթ. քննարկելով
և քննարկելու ժամանակ քննարկված հարցերի մասին:

1. Կրթությանը, որպես պետական նպաստների և այլ ընդ-
հանգրվանում ստացողների կողմից, ստանալու հարցը, որովհետև
կարևոր էր հարցը, որովհետև 1924-1925 թթ. քննարկվել էր
այս հարցի մասին 1924-1925 թթ. քննարկում:

Երկրորդ կետում, որ քննարկվել էր 1. Կրթության
մասին:

Տ Ե Ղ Ե Կ Ս Ո Ւ Է

1. Կրթության մասին 1924-1925 թթ. քննարկում
քննարկվել էր հարցը:

2. Կրթության մասին քննարկում քննարկվել էր հարցը
1924 թվականին և այլ հարցեր:

3. Կրթության մասին քննարկում 1924 թվականին քննարկվել էր
այս հարցը:

4. Կրթության մասին քննարկում 1924 թվականին քննարկվել էր
այս հարցը:

5. Կրթության մասին քննարկում 1924 թվականին քննարկվել էր
այս հարցը:

6. Կրթության մասին քննարկում 1924 թվականին քննարկվել էր
այս հարցը:

7. Կրթության մասին քննարկում 1924 թվականին քննարկվել էր
այս հարցը:

8. Կրթության մասին քննարկում 1924 թվականին քննարկվել էր
այս հարցը:

9. Կրթության մասին քննարկում 1924 թվականին քննարկվել էր
այս հարցը:

10. Կրթության մասին քննարկում 1924 թվականին քննարկվել էր
այս հարցը:

11. Կրթության մասին քննարկում 1924 թվականին քննարկվել էր
այս հարցը:

12. Կրթության մասին քննարկում 1924 թվականին քննարկվել էր
այս հարցը:

13. Կրթության մասին քննարկում 1924 թվականին քննարկվել էր
այս հարցը:

14. Կրթության մասին քննարկում 1924 թվականին քննարկվել էր
այս հարցը:

15. Կրթության մասին քննարկում 1924 թվականին քննարկվել էր
այս հարցը:

16. Կրթության մասին քննարկում 1924 թվականին քննարկվել էր
այս հարցը:

17. Կրթության մասին քննարկում 1924 թվականին քննարկվել էր
այս հարցը:

18. Կրթության մասին քննարկում 1924 թվականին քննարկվել էր
այս հարցը:

19. Կրթության մասին քննարկում 1924 թվականին քննարկվել էր
այս հարցը:

20. Կրթության մասին քննարկում 1924 թվականին քննարկվել էր
այս հարցը:

Գ Ի Տ Ա Կ Ա Ն Ն Ի Ս Տ Ե Ր

Մաշտոցի անվան Մատենադարանում 1974—1976 թթ. ընթացքում տեղի են ունեցել հետևյալ գիտական նստաշրջանները.

1. Մատենադարանի, Երևանի պետական համալսարանի և Հայկ. ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի համատեղ գիտական նստաշրջանը, նվիրված Ներսես Շնորհալու մահվան 800-ամյա հոբելյանին: Նիստերը տեղի են ունեցել 1974 թ. հունվարի 15—16-ին, հետևյալ ծրագրով.

Բացման խոսք—(ՀՍՍՀ ԳԱ նախագահ, ակադեմիկոս Վ. Հ. Համբարձումյան):

1. Միջնադարի մեծ մտածողն ու բանաստեղծը (Ձեկ. ՀՍՍՀ ԳԱ թղթակից անդամ Վ. Նալբանդյան):

2. Ներսես Շնորհալին միջնադարյան գեղարվեստական գրականության մեջ (Ձեկ. բանաս. գիտ. դոկտոր Շ. Նազարյան):

3. Ներսես Շնորհալին ուսու գրականության մեջ (Ձեկ. բանաս. գիտ. թեկնածու Ղ. Այվազյան):

4. Ներսես Շնորհալու մանկավարժական ժառանգությունը (Ձեկ. բանաս. գիտ. դոկտոր. Մ. Ավդալբեգյան):

5. Հայ գրականության աշխարհականացումը և Ներսես Շնորհալին (Ձեկ. պատմական գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր Ա. Մնացականյան):

6. Գիտությունն ու մշակույթը Հայաստանում Ներսես Շնորհալու ժամանակ (Ձեկ. բանաս. գիտ. թեկնածու Փ. Անթարյան):

7. Ներսես Շնորհալու հայրենասիրական գործունեության շուրջ (Ձեկ. պատմական գիտ. դոկտոր Ա. Գալստյան):

8. Ներսես Շնորհալու վարքը (Ձեկ. Ք. Տեր-Գալթյան):

9. Ներսես Շնորհալու պոեմիկայի մի քանի հարցեր (Ձեկ. բանաս. գիտ. թեկնածու Վ. Ներսիսյան):

10. Ներսես Շնորհալու «Ողբ Եղեսիոյ» պոեմը և ժամանակի ասորական գրականությունը (Ձեկ. բանաս. գիտ. թեկնածու Լ. Տեր-Պետրոսյան):

11. «Ողբ Եղեսիոյ» պոեմի ձևագրերը (Ձեկ. բանաս. գիտ. թեկնածու Մ. Մկրտչյան):

12. Ներսես Շնորհալին և հայ հոգևոր բանաստեղծությունը (Ձեկ. բանաս. գիտ. դոկտոր Գ. Հակոբյան):

13. Ներսես Շնորհալին և արևելյան ֆրիտոնեական երգարվեստը (Ձեկ. արվեստագիտության թեկնածու Ն. Քահմիզյան):

14. Ներսես Շնորհալու նորահայտ տաղերը (Ձեկ. Ա. Քյոշկերյան):

15. Ներսես Շնորհալու հասարակական-քաղաքական գործունեությունը (Ձեկ. իրավաբանական գիտ. թեկնածու Խ. Փորոսյան):

16. Ներսես Շնորհալու դերը բանաստեղծական հանգի և մի քանի այլ ձևական առանձնահատկությունների զարգացման գործում (Ձեկ. բանաս. գիտ. թեկնածու Պ. Շարաբխանյան):

17. Գիմառնության հնարանքը միջնադարյան հայ բանաստեղծության մեջ (Ձեկ. բանաս. գիտ. թեկնածու Ա. Ղազինյան):

18. Ներսես Շնորհալու դիմանկարը հայկական ձեռագրերում (Ձեկ. արվեստագիտության թեկնածու Ա. Գևորգյան):

2. Արտագնաց գիտական նստաշրջան Գիլիջան քաղաքում, 1974 թ. հունիսի 12-ին, հետևյալ ծրագրով.

1. Մխիթար Գոշր և նրա հասարակական-փառափալան գործունեությունը (Ձեկ. իրավագիտության թեկնածու Խ. Թորոսյան):

2. Գիլիջանի շրջանի միջնադարյան մշակութային կենտրոնները (Ձեկ. պատմական գիտ. թեկնածու Ա. Մաթևոսյան):

3. XII դարի երաժիշտ Խաչատուր Տարոնացին (Ձեկ. արվեստագիտության թեկնածու Ն. Թահմիզյան):

4. Գոշավանքի մանրանկարիչները (Ձեկ. արվեստագիտության թեկնածու Ա. Գևորգյան):

3. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի հերթական 12-րդ գիտական նստաշրջան: Նիստերը տեղի են ունեցել 1974 թ. դեկտեմբերի 19—20-ին, հետևյալ ծրագրով.

Բացման խոսք—(ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Լ. Խաչիկյան):

1. Հայոց դարձի քվականը և Միլանի էդիկար (Ձեկ. բանաս. գիտ. դոկտոր Ա. Մարտիրոսյան):

2. Իտալահայ գրող Ջաֆարիա Շենրիմանյան (Ձեկ. բանաս. գիտ. դոկտոր Շ. Նազարյան):

3. Գրիգոր Մակվեցու 1431 թ. մեծ կալվածագրի նորահայտ բնագիրը (Ձեկ. պատմական գիտ. դոկտոր Հ. Փափազյան):

4. Պողոսյեի հայկական համաբարությունները (Ձեկ. պատմական գիտ. թեկնածու Վ. Գրիգորյան):

5. Անանիա Շիրակացու «Քննիկոնը» (Ձեկ. պատմական գիտ. թեկնածու Ա. Մաթևոսյան):

6. Մխիթար Այրիվանեցու «Ճառերնորի» կառուցվածքը (Ձեկ. է. Հարությունյան):

7. Միջնադարյան հայ բժիշկները ուսուցիչների և նրանց բուժման մասին (Ձեկ. բժշկական գիտ. թեկնածու Ս. Վարդանյան):

8. Բունիաթ Սերաստացու «Գիրք բժշկութեան տումարի» աշխատությունը (Ձեկ. Գ. Կարապետյան):

9. Հակոբ Արիմեցու պատկերացումները ժամանակի մասին (Ձեկ. Զ. էջնաթյան):

10. Հանելուկի ժանրի սկզբնավորումն ու զարգացումը V—XVIII դարերի հայ գրականության մեջ (Ձեկ. պատմական գիտ. դոկտոր Ա. Մնացականյան):

11. Աստվածաշնչի հին քարգմանության հեռերը եղիշեի երկերում (Ձեկ. բանաս. գիտ. թեկնածու Ա. Զեյթունյան):

12. Անդրեաս Ազուլեցու անտիպ վկայարանությունը և նրա հեղինակը (Ձեկ. բանաս. գիտ. թեկնածու Կ. Սուքիասյան):

13. XII դարի երաժիշտ Խաչատուր Տարոնացին (Ձեկ. արվեստագիտության թեկնածու Ն. Թահմիզյան):

14. Ամիդի դպրապետ Մինաս Մաղկողը (Ձեկ. արվեստագիտության թեկնածու Ա. Գևորգյան):

4. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի հերթական 13-րդ գիտական նրստաշրջան: Նիստերը տեղի են ունեցել 1975 թ. դեկտեմբերի 23—24-ին, հետևյալ ծրագրով:

Քացման խումբ—(ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Լ. Ս. Խաչիկյան):

1. Երկրաչափությունը Անանիա Նիրակացու «Քեննիկոնում» (Զեկ. պատմական գիտ. թեկնածու Ա. Մաթևոսյան):

2. «Հայոց մեծ տամարը» և նրա մեկնությունները (Զեկ. Զ. էյնաթյան):

3. Բժիշկ Բունիաթ Սերասաացու գիտա-խմբագրական գործունեությունը (Զեկ. Գ. Կարապետյան):

4. 1901 թ. Պետերբուրգում հրդեհի նառակ դարձած հայերեն ձեռագրերի մասին (Զեկ. Յու. Վարդանյան):

5. Հայ հին տաղաչափության մեծարժեք բեկորները (Զեկ. պատմական գիտ. դոկտոր Ա. Մնացականյան):

6. Մխիթար Սերասաացին և XVIII դարի գրական շարժման մի քանի հարցեր (Զեկ. բանաս. գիտ. դոկտոր Շ. Նազարյան):

7. Վարդան Արևելցու «Պատմության» կուրսը սկզբնաղբյուրների մասին (Զեկ. բանաս. գիտ. թեկնածու Փ. Անթարյան):

8. Հովհաննես Սարկավազը և հայ միջնադարյան երաժշտական մշակույթը (Զեկ. արվեստագիտության թեկնածու Ն. Թահմիրյան):

* * *

1974—1976 թթ. ընթացքում Մատենադարանում պահպանվող հայ ժողովրդի բազմադարյան մշակույթի գրավոր հարուստ ժառանգությանը ծանոթանալու նպատակով Մատենադարանի ցուցասրահ են այցելել շուրջ 140 հազար մարդ (100 հազար ՍՍՀՄ քաղաքացիներ և 40 հազար օտարերկրացիներ), այդ թվում կուսակցական և պետական բարձրաստիճան գործիչներ, մեծանուն գիտնականներ, գրողներ, արվեստագետներ, ինչպես նաև զանազան պատվիրակություններ Սովետական Միությանից և արտասահմանյան երկրներից: Այցելուներից շատերը իրենց տպավորությունները արձանագրել են Մատենադարանի հուշամատյանում: Ստորև տալիս ենք դրանցից մի քանիսը:

Испытал огромное удовольствие от посещения этого научного центра. Народ богатой культуры и великой, яркой истории. Правильно коллектив поступает проявляя заботу о постоянном пополнении коллекции. Уже все то, что в ней содержится, хорошо выражает душу армянского народа, равноправного участника дружной семьи братских советских социалистических республик.

Спасибо за полученное здесь удовольствие.

19.1.1974 г.

А. Громыко

Член Политбюро ЦК КПСС,
министр иностранных дел СССР

Գիտական այս կենտրոնի այցելությունից հսկայական հաճույք ստացա: Հարուստ մշակույթի և մեծ ու վառ պատմության ժողովուրդ է: Ճիշտ է վարվում անձնակազմը հոգալով հավաքածուի մշտական համալրման մասին:

Մակայն այն էլ, ինչ նա պարունակում է այժմ, եղբայրական սովետական սոցիալիստական Հանրապետությունների համերաշխ ընտանիքի իրավահավասար անդամ հայ ժողովրդի ոգու լավ թարգմանն է:

Ենորհակալություն այստեղ ստացած հանույթի համար:

21.1.1977 թ.

Ա. Գրումիկո

ՍՄԿԿ Կենտկոմի Քաղբյուրոյի անդամ,

ՍՍՀՄ արտաքին գործերի մինիստր

Մեր վրա բացառիկ տպավորություն թողեցին ձեռագրերը, որոնք խոսում են հայ ժողովրդի մշակույթի, պատմության մասին, ինչպես նաև վերստին հիշեցնում մեր երկու երկրների ավանդական կապերը:

Ենորհավորում ենք Մատենադարանի ղեկավարությանը:

11.8.1976 թ.

Ն. Չաուչեսկու

Ռումինիայի Կոմկուսի գլխավոր քարտուղար,

Ռումինիայի Սոցիալիստական Հանրապետության պրեզիդենտ

Խորին հարգանք հայ ժողովրդին իր հին ու այնքան ժամանակակից մշակույթի և քաղաքակրթության համար:

29.2.1976 թ.

Մանեա Մրենսկու

Ռումինիայի Սոցիալիստական Հանրապետության մինիստրների խորհրդի նախագահ

History is always fascinating. It was especially interesting for us to be reminded of the old links between Armenia and India. The Matenadaran has a remarkable collection of ancient documents, which are excellently displayed, and explained with lucidity and understandable pride.

11.6.1976

Indira Gandhi

Prime Minister of India

Պատմությունը միշտ հիասքանչ է: Մեզ համար հատկապես հետաքրքիր էր վերհիշել Հաջաստանի և Հնդկաստանի հնադարյան կապերը: Մատենադարանն ունի հին ձեռագրերի հիանալի հավաքածու: Ձեռագրերը ցուցադրված են դերազանց, իսկ մատչելի բացատրությունը տրվում է հասկանալի հպարտությամբ:

11.6.1976 թ.

Ինդիրա Գանդի

Հնդկաստանի պրեմիեր-մինիստր

Я счастлив, что сейчас нахожусь в святилище истории и культуры армянского народа—Матенадаране.

С первого шага—когда входишь в это великолепное здание—все, что предстает взору—ошеломляет тебя.

Появляется чувство большой гордости и патриотизма.

Наконец, мне кажется, что здесь люди очищаются и духовно обогащаются.

Великая благодарность, добрые пожелания успехов в большой и очень важной Вашей работе.

29.9.1975 г.

Ваш Арам Хачатурян
Народный артист СССР,
Академик АН АрмССР,
композитор

Երջանիկ եմ, որ գտնվում եմ հայ ժողովրդի պատմության և մշակույթի
տաճարում՝ Մատենադարանում:

Երբ մտնում ես այս հույակապ շենքը, առաջին իսկ քայլից, այն ամենը
ինչ ներկայանում է հայացքիդ, շշմեցնում է քեզ:

Ապրում ես մեծ հպարտության և հայրենասիրության զգացում:

Վերջապես ինձ թվում է, որ այստեղ մարդիկ մաքրվում են և հարստա-
նում հոգեպես:

Մեծագույն շնորհակալություն, հաշոդությունների բարի մաղթանքներ
ձեր մեծ ու շատ կարևոր աշխատանքում:

29.9.1975 թ.

Ձեր Արամ Խաչատուրյան
ՍՍՀՄ ժողովրդական արտիստ, Հայկ ՍՍՀ
ԳԱ ակադեմիկոս, կոմպոզիտոր

The word, the Armenian word, the immortal word of the living human spirit and mind in language is safely guarded at the magnificent Matenadaran and honored by care, love, and study, My heart is refreshed by this treasure and truth. We are a people of language and the graceful and powerful use of it.

October 19 1976, 11.55 AM

William Saroyan

A beautiful day of people and intelligence.

Խոսքը, հայերեն խոսքը, լեզվի մեջ ապրող մարդկային ոգու և մտքի ան-
մահ խոսքը, ապահով պահպանության տակ է հիասքանչ Մատենադարանում,
որտեղ այն արժանանում է խնամքի, սիրո և ուսումնասիրության: Միրտս նո-
րից թարմացավ այս գանձերից և ճշմարտությունից:

Մենք լեզվի ժողովուրդ ենք, որ խոսում ենք ճկուն և հզոր լեզվով:

Հոկտեմբեր, 19. 1976 թ., ժ. 11.55.

Վիլյամ Սարոյան

Ժողովրդի և մտքի մի գեղեցիկ օր:

Au terme d'une visite passionnante parmi ces manuscrits presti-
gieux, il est agréable d'exprimer une grande admiration pour un si riche
patrimoine intellectuel et artistique, et de dire aussi combien le cadre
donné par la République d'Arménie à ses trésors honore l'Arménie de
toujours en celle d'aujourd'hui.

6.7.1976

Jean Favier

Directeur général des Archives de France

Այս հոյակապ ձեռագրերի խիստ հետաքրքիր դիտումից հետո, ինձ մեծ բավականություն է պատճառում արտահայտելու հիացմունքս մշակութային և գեղարվեստական այդ հարուստ ժառանգության մասին, ինչպես նաև նշելու, որ այն հոգատարությունը, որը ցույց է տալիս Հայկական հանրապետությունը այդ գանձերի նկատմամբ, պատիվ է բերում Հայաստանին անցյալում և այժմ:

6.7.1976 թ.

Փան Ֆավյե

Ֆրանսիայի արխիվների գլխավոր գիրեկտոր

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԱՃԸ 1974—1976 թթ.

Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագրական հավաքածուները վերջին երեք տարիներին (1974—1976 թթ.) աճել են 246 միավորներով և այժմ ամփոփում են 15536 միավոր:

Այսպես.

Հավաքածուներ	Առ 31 X 1973 թ.	Առ 31 X 1976 թ.	Աճը երեք տարում	Ո Ր Ի Գ		
				զբն- ված	նվեր ստաց- ված	վո- խանց- ված
Հայերեն ձեռագրեր	10641	10732	91	12	77	2
Հայերեն նոր ձեռագրեր	156	164	8		8	
Հայերեն հմայիլներ	362	370	8	4	4	
Հայերեն պատասիկներ	1963	1984	21		16	5
Արարատառ ձեռագրեր	1800	1892	92		92	
Արարատառ հմայիլներ	34	35	1		1	
Արարատառ պատասիկներ	85	98	13	2	3	8
Այլալեզու ձեռագրեր	141	152	11	2	7	2
Այլալեզու պատասիկներ	108	109	1		1	
ԸՆԿԱՄՈՒՆ	15290	15536	246	20	109	17

Որպես շնորհակալության և երախտագիտության արտահայտություն, ստորև, այբբենական կարգով, տալիս ենք այն բոլոր անձանց և հաստատությունների անունները, որոնք 1974—1976 թվականների ընթացքում որևէ ձեռագիր են նվիրաբերել Մաշտոցի անվան Մատենադարանին:

1. Ավետույան Հովսեփ, Լոնդոն, 1976 թ.— 1. Յայտմատուրք, ԺԸ դ., № 10703:
2. Արփիարյան Արփիար, Նյու-Յորք, 1976 թ.— 1. Հայատառ թուրքերեն բանաստեղծություններ, ԺԹ դ., № 10692, 2. Ժողովածու, ԺԸ դ., № 10700, 3. Հայատառ թուրքերեն բանաստեղծություններ, ԺԹ. դ., № 10701, 4. Ախթարք, ԺԸ դ., № 10702:
3. Բաբրջյան Գևորգ, (տե՛ս նաև Ջերաշյան Կարպիսի հետ) Փարիզ, 1976 թ.— 1. Շարակնոց, ԺԷ դ., № 10691:
4. Բալարանյան Էմիլ, Չիմշիրյան Նովանդ, Մոստիկյան Կաբլոս և Վահրամ, Փարիզ, 1976 թ.— 1. Ժամագիրք, 1653 թ., № 10692:
5. Բամպուկեյան Գևորգ, Կ. Պոլիս, 1974 թ.— 1. Գիրք որ կոչի Բանալի գրոց, 1821 թ., № 10648: 2. Աղթարք, ԺԹ դ., № 10649, 3. Մաշտոց, ԺԵ դ.,

- № 10650: 4. Ժամագիրք, Ի դ., հայ. նոր ձև. № 157: 5. Յաղագս դատաստանի ժԹ դ., № 10651, 6. Երկրաչափութիւն, ժԹ դ., № 10652: 1975 թ.— 7. Սաղմոսարան, 1635 թ., № 10683, 8. Պատմութիւն Արրահամ Կրեւտացոյ, ժԸ դ., № 10684:
6. Բարսեղյան Գրիգոր, Գամակոս, 1976 թ.—1. Քերականութիւն, 1793 թ., Արարատառ ձև. № 1867, 2. Շարտասանութիւն, 1565 թ., Արարատառ ձև. № 1868, 3. Քերականութիւն, ժԸ դ., Արարատառ ձև. № 1869, 4. Աստուածարանութիւն, 1822, Արարատառ ձև. № 1870, 5. Ոճարանութիւն, 1467 թ., Արարատառ ձև. № 1871, 6. Աղոթագիրք, 1758 թ., Արարատառ ձև. № 1872, 7. Քերականութիւն, 1726 թ., Արարատառ ձև. № 1873, 8. Կրօնական գիրք, 1698 թ., Արարատառ ձև. № 1874, 9. Կրօնական գիրք, 1819 թ., Արարատառ ձև. № 1875, 10. Շարտասանութիւն, 1799 թ., Արարատառ ձև. № 1876, 11. Կրօնական գիրք, 1703 թ., Արարատառ ձև. № 1877, 12. Կրօնական գիրք, 18-րդ դ., Արարատառ ձև. № 1878, 13. Քերականութիւն, 17-րդ դ., Արարատառ ձև. № 1879, 14. Կրօնական գիրք, 18-րդ դ., Արարատառ ձև. № 1880:
7. Պետրոսյան Տիգրան, Կահիրե, 1974 թ.—1. Բժշկարան, ժԹ դ., № 10658, 1976 թ.—2. Տաղաչափութիւն, Ի դ., հայ. նոր ձև. № 163:
8. Պալստյան Օննիկ, Եգիպտոս, 1976 թ. 1. Հաբեշերեն, ժԷ դ., Այլալեզու ձև. № 149:
9. Պարբինյան Վաչիկ, Արթիկի շրջ. Հոսոմ դ., 1976 թ.—1. Աղոթամատոյց, Ի դ., հայ. նոր ձև. № 164:
10. Պեմիրեան Նայկուշ, Սուխումի, 1976 թ.—1. Վրացերեն ճաշոց, ժԷ դ., Այլալեզու ձև. № 151:
11. Եղիայան Արմենակ, Բեյրութ, 1975 թ.—1. Հուշեր Յողղաթից, 1929 թ., հայ. նոր ձև. № 158:
12. Եղիշե պատրիարք Երուսաղեմի, Ամենայն հայոց կարողիկոս Վազգեն Ա-ի փափագով, 1975.—1. Աւետարան Թորոս Խոսլինի, 1268 թ., № 10675:
13. Զարիֆյան Զաֆար, Ե. Նախիչևան, 1974 թ.— 1. Հմայիլ, 1669 թ., № 363, 2. Հմայիլ, ժԹ դ., № 364:
14. Թիբաբյան Միհրդատ, Կալիֆորնիա, 1974 թ.— 1. Արարատառ պտո. ժԷ դ., № 40, 2. Պարսկերեն հնագրական պտո. ժԷ դ., №№ 33—35:
15. Թյուրունեան Վ., Բեյրութ, 1976 թ.— 1. Բժշկարան, Ի դ., հայ. նոր ձև. № 162:
16. Կարինյան Արուշես, Երևան, 1975 թ.— 1. Հայերեն պտո., № 1964:
17. Կյոնջյան Հակոբ, Մադրաս, 1976 թ.— 1. Յաղագս քրիստոնեական կրօնի, ժԸ դ., № 10693, 2. Համառոտ քրիստ. վարդապետութիւն, ժԸ դ., № 10694, 3. Գանձարան-Տաղարան, ժԷ դ., № 10695, 4. Ժողովածու, ժԹ դ., № 10696:
18. Հազարյան Հարություն, Եյու-Յորթ, 1974 թ.— 1. Աւետարան, ժԵ դ., № 10643, 2. Նիգամի, Իսկանդարնամե, ժԶ դ., Արարատառ ձև. № 1801, 3. Հաբեշերեն հմայիլ, Այլալեզու ձև. № 143, 4. Իտալերեն երգ, ժԵ դ., Այլալեզու ձև. № 144, 5. Քարոզգիրք, ժԶ դ., Այլալեզու ձև. № 145, 1975 թ.— 6. Աւետարան, 1862 թ., № 10681, 7 Կանոնագիրք հայոց, 1643 թ., № 10682, 8. Մասն Աւետարանի, Ժ դ., պտո. № 1971, 9. Մասն Աւետարանի, ժԵ դ., պտո. № 1972, 10. Մասն Աւետարանի, ժԷ դ., պտո.

- № 1973, 11. Համառոտութիւն օրինակաց, ԺԸ դ., պտտ. № 1974, 12. Յիշատակարան Աւետարանի Քորոս Ռոսլինի, ԺԸ դ., պտտ. № 1975, 13. Հմայիլ, 1671 թ., № 365, 14. Հմայիլ, 1809 թ., № 366, 15. Հմայիլ եթովպերեն, ԺԵ դ., Այլալեզու ձեռ. № 146, 16. Օրացույց թուրքերեն, ԺԷ դ., Արարատառ ձեռ. № 1803, 17. Հմայիլ արարատառ 1700 թ., № 35, 1976 թ.— 18. Ժողովածու, 1702 թ., № 10728, 19. Ժողովածու, 1594 թ., № 10729, 20. Ժողովածու, ԺԸ դ., № 10730, 21. Աւետարան, 1660 թ., № 10731, 22. Շարակնոց, ԺԷ դ., № 10732:
19. Հակոբ Գրիգոր, Փարիզ, 1976 թ.— 1. Մեկնութիւն Ղուրանի, 1737 թ., Արարատառ ձեռ. № 1881, 2. Մեկնութիւն քերականութեան, ԺԸ դ., Արարատառ ձեռ. № 1882, 3. Մեկնութիւն Ղուրանի, ԺԷ դ., Արարատառ ձեռ. № 1883:
20. Հակոբ էվեբեկցի, Կ. Պոլիս, 1976 թ.— 1. Մեկնութիւն, ԺԹ դ., № 10708, 2. Հմայիլ, ԺԹ դ., № 10709:
21. Համբարձումյան Մարիամ, Բաղդադ, 1976 թ.— 1. Ժողովածու, 1710 թ., № 10704, 2. Տաղարան, 1623 թ., № 10705:
22. Հարությունյան Կարո, Բեյրութ, 1974 թ.— 1. Ընթացներեն տպագիր պտտ. № 1:
23. Հունահայ ոմն, Աթենք, 1975 թ.— 1. Բժշկարան, ԺԸ դ., № 10671:
24. Ղարազոյզյան Վազգեն, Կիրովական, 1975 թ.— 1. Հմայիլ, 1699 թ., № 10674:
25. Մարտիրոսյան Հայկուշ, Մարսել, 1975 թ.— 1. Մեկնութիւն, 1788 թ., № 10672:
26. Մինսկի Վ. Ի. Լենինի անվան Բելոռուսիայի հանրային գրադարան, 1976 թ.— 1. Ասենի ժամագիրք, 1753 թ., № 10711, 2. Ընդարձակ լատիներեն-հայերեն բառարան, 1793 թ., № 10712, 3. Վահան հաւատոյ, ԺԹ դ., № 10713, 4. Ընտր և պատմութիւն, 1843 թ., № 10714, 5. Վոլտեր, Զատիկ, ԺԹ դ., № 10715, 6. Պատմութիւն Օսմանցոց, ԺԹ դ., № 10716, 7. Սան Պերթոլդ, Ճարտարապետութիւն, հա. Ա., ԺԹ դ., № 10717, 8. Նույնի հա. Բ., ԺԹ դ., № 10718, 9. Աւետարան, ԺԹ դ., № 10719, 10. Ժողովածու, ԺԸ դ., № 10720, 11. Ժողովածու, ԺԸ դ., № 10721, 12. Հերիմարան, ԺԸ դ., № 10722, 13. Տաղարան, 1697 թ., № 10723, 14. Մաշտոց, ԺԷ դ., № 10724, 15. Ժողովածու, ԺԷ դ., № 10725, 16. Տօնացույց և սաղմոսարան, ԺԶ դ., № 10726, 17. Ժողովածու, 1743 թ., № 10727, 18. Բատատիոս, Ժողովներնից (հունարեն), ԺԸ դ., Այլալեզու ձեռ. № 150, 19. Ղուրան, ԺԹ դ., Արարատառ ձեռ. № 1884, 20. Արաբերեն-թուրքերեն բառարան, 1573 թ., Արարատառ ձեռ. № 1885, 21. Միրխոնդ, Տիեզերական պատմութիւն, ԺԷ դ., Արարատառ ձեռ. № 1886, 22. Իբրահիմ Հակկի, Մարիֆաթնամէ, 1797 թ., Արարատառ ձեռ. № 1887, 23. Հատընտիր նամակներ, ԺԸ դ., Արարատառ ձեռ. № 1888, 24. Կրկ վեզիրի պատմվածքները, ԺԹ. դ., Արարատառ ձեռ. № 1889, 25. Քերականութիւն, ԺԸ դ., Արարատառ ձեռ. № 1890, 26. Աղօթագիրք քրիստոնեական 1726 թ., Արարատառ ձեռ. № 1891, 27. Հաֆեզ, Դիւան, ԺԷ դ., Արարատառ ձեռ. № 1892:
27. Մոստիկյան Կարլոս և Վահան, տե՛ս Բալարանյան էմիլ:
28. Չիմշիրյան Նովանդ, տե՛ս Բալարանյան էմիլ:

29. Պահարի-Պահլավունի Գրիգոր, Փարիզ, 1975 թ.— 1. Ժամանակագրութիւն Մ. Օրմանեանի, ԺՔ դ., հայ. նոր ձեռ. № 159:
30. Պատմության պետական քանդաւան, Երևան, 1975 թ.— 1. Գանձարան, ԺԵ դ., պտու. № 1965:
31. Պարոնյան Անահիտ, Երևան, 1975 թ.— 1. Հմայիլ, 1852 թ., № 370:
32. Պրարլիկյան Հովսեփ, Կ. Պոլիս, 1975 թ.— 1. Երզարան կիմոնճեան, Ի դ., հայ. նոր ձեռ. № 160. 2. Երզարան կիմոնճեան (թուրքերէն, Ի դ., հայ. նոր ձեռ. № 161:
33. Զանյան Վարդան, Թեհրան, 1974 թ.— 1. Ճարտասանութիւն, 1633 թ., Արարատառ ձեռ. № 1802:
34. Զրբաշյան Կարպիս, Բաքրշյան Վևորգ, Փարիզ, 1975 թ.— 1. Յայտմատար, 1604 թ., № 10676, 2. Յակոբ Շամախեցի, ԺԸ դ., № 10677, 3. Սաղմոսարան, ԺԷ դ., № 10678, 4. Սաղմոսարան, ԺԷ դ., № 10679, 5. Պտու. է դ., № 1966, 6. Մասն Աւետարանի, Ժ դ., պտու. № 1968, 7. Մասն Աւետարանի, ԺԶ դ., պտու. № 1969:
35. Սագայան Անժելա, Կ. Պոլիս, 1974 թ.— 1. Պատմութիւն վասն շարշարանաց Քրիստոսի, ԺՔ դ., № 10647:
36. Սարաֆյան Վևորգ, Կալիֆորնիա, 1974 թ.— 1. Մեկնութիւն Պորփիրի, 1756 թ., № 10653:
37. Ստեփանյան Գրիգոր, Իրան, 1975.— 1. Աւետարան, 1592 թ., № 10690:
38. Վազգեն Ա. կարողիկոս Ամենայն Հայոց, 1975 թ.— 1. Աւետարան, է դ., № 10680, 2. Աւետարան, 1250 թ., № 10686, 3. Աւետարան, 1277 թ., № 10687, 4. Աւետարան, 1231 թ., № 10688, 5. Շարակնոց, 1337 թ., № 10689:
39. Վարուժան Բագին, Կ. Պոլիս, 1976 թ.— 1. Շարիաթ, 1677 թ., Արարատառ ձեռ. № 1804, 2. Շարիաթ, 1671 թ., Արարատառ ձեռ. № 1805:
40. Տերյան Վահան Էպիսկ. Երևան, 1974 թ.— 1. Աւետարան, 1294 թ., № 10668, 2. Աւետարան, 1625 թ., № 10669:
41. Տիգրանյան Արշակ, Կալիֆորնիա, 1974 թ.— 1. Բժշկարան, ԺՔ դ., № 10661:
42. Քյուրղյան Հարություն, Կանզաս, Ուլետա, 1974 թ.— 1. Մատթէոս կթղ. դարձունեութիւնը, 1857 թ., № 10654, 2. Ժողովածու, ԺՔ դ., № 10655, 3. Պատմութիւն Արմաշու, 1888 թ., № 10656:
43. Քյուրեմյան Վահան, Նյու-Յորք, 1975 թ.— 1. Աւետարան, 1303 թ., № 10670:

Ա. Ս. ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

ՑԱՆԿ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
(1974—1976 թթ.)

1. Մխիթար Գոչ, Գիրք դատաստանի, աշխատասիրությամբ Խ. Ա. Թորոսյանի, Երևան, 1974, 64 մամուլ, տպաքանակ՝ 2000, 768 էջ:
2. Յովհաննէս Սերաստացի, Պատմութիւն Սերաստիոյ, աշխատասիրությամբ Բ. Լ. Զուգասոզյանի, Երևան, 1974, 12,5 մամուլ, տպաքանակ՝ 2000, 238 էջ:
3. Абуцаид, О строении человека. К изданию подготовила С. А. Варданян (Արուսայիդ, Յաղագս կազմութեան մարդոյն, աշխատասիրությամբ Ս. Ա. Վարդանյանի), Երևան, 1974, 14 մամուլ, տպաքանակ՝ 1000, 234 էջ:
4. «Ուրբարազիբ» և «Տաղարան» (հայերեն առաջին գրքերի նմանահանութիւնը): Առաջարան Բ. Լ. Զուգասոզյանի, Վենետիկ, 1975, տպաքանակ՝ 1000:
5. Բաղդիբի հայոց (առաջարանը և ծանոթագրութիւնները Հ. Մ. Ամալյանի), 1975, 29 մամուլ, տպաքանակ՝ 1000, 445 էջ:
6. Մատենադարան (Բուկլետ), կազմեց՝ էդ. Հակոբյան, Երևան, 1975, տպաքանակ՝ 20.000:
7. Հ. Հ. Հակոբյան, Վասպուրականի մանրանկարչութիւնը, գիրք Ա, Երեւան, 1976, 14 մամուլ, տպաքանակ՝ 2500, 164 էջ+71 տախտ. լուսանկարներ:
8. Սիմեոն Ապարանեցի, Բանաստեղծութիւններ: Աշխատասիրությամբ Կ. Սուրիսայանի, Երևան, 1976, 9,5 մամուլ, տպաքանակ՝ 1000, 204 էջ:
9. С. А. Варданян, Попытки лечения опухолей в средневековой армянской медицине (Ս. Ա. Վարդանյան, Ուռուցքների բուժման փորձերը հայ միջնադարյան բժշկութիւնի մեջ), Երևան, 1976, 3 մամուլ, տպաքանակ՝ 1000, 62 էջ:
10. Киракос Гандзакецци, История Армении. Перевод с древнеармянского, предисловие и комментарий Л. А. Ханларян (Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն հայոց, Թարգմանութիւնը գրաբարից, առաջարանը և ծանոթագրութիւնները Լ. Ա. Խանլարյանի), Москва, 1976, 23,87 մամուլ, տպաքանակ՝ 10.000, 357 էջ:
11. И. Р. Драмнян, Э. М. Корхмазян, Художественные сокровища Матенадарана (Ի. Ռ. Դրամրյան, Է. Մ. Կորխմազյան, Մատենադարանի գեղարվեստական գանձերը), Москва, 1976, 8,75 մամուլ, տպաքանակ՝ 50.000, 175 էջ:
12. Matenadaran—Բուկլետ (ֆրանսերեն լեզվով), 1976, տպաքանակ՝ 10.000:
13. Matenadaran—Բուկլետ (գերմաներեն լեզվով), 1976, տպաքանակ՝ 10.000:

Բ Ո Վ Ա Ն Գ Ա Կ Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն

Հ Ո Գ Վ Ա Յ Ն Ե Ր

Ա. Մ ն ա ց ա կ ա ն յ ա ն, Գիցարանական եղջերուն միջնադարյան հայ արվեստում	7
Հ. Հ ա կ ր յ ա ն, Մի քանի ընդհանրություններ Վասպուրականի մանրանկարչության և Կապադովկիայի որմնանկարների միջև	50
Ն. Ք ա հ մ ի ղ յ ա ն, Խաղաղության արվեստն իր պատմական զարգացման մեջ	69
Վ. Կ ա շ ե, Նյութեր XVIII դ. աֆղան բանաստեղծ Ալի-Աքբար Յրաքղայի կենսագրու- թյան մասին	114

Հ Բ Ա Պ Ա Բ Ա Կ Ո Ւ Մ Ե Ն Ե Ր

Հ. Բ ա ր թ ի կ յ ա ն, Աբառու Սուլայու և Պողոս Ազիբանդրացու աստղաբաշխական եր- կերի հին հայերեն թարգմանությունը	137
Բ. Ս ա ի և (Ս ո չ և մ—Ֆրանսիա), Ապոլինարի մի բնագրի հայերեն թարգմանությունը եփրեմի անվան տակ	163
Պ. Մ ու ր ա ղ յ ա ն, Հայերեն բնագրով շախմատի վարժարանական երկու հաշարձան Հ. Փ ա փ ա ղ յ ա ն, Ակոռու Ս. Հախրա վանքի թյոթուկը	168
	191

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Գ Ի Տ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Բ. Չ ա լ գ ա ս ղ յ ա ն, Հայերեն ձևադրեր Ամերիկայի Միացյալ նահանգներում	219
Տ. Տ ե ր-Հ ո վ ճ ա ն ն ի ս յ ա ն, Յուցակ հայերեն ձևադրաց Բրյուսելի արքայական դրատան	278
Գ. Բ ա մ ս ր լ յ ա ն (Ս ա մ ր ու չի—Ք ու ր թ ի ա), Ս ա մ ր ու չի մի քանի հայերեն ձևադրեր Ա. Ջ ե յ թ ա լ յ ա ն, Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության ձևադրական միավոր- ների դասակարգման մասին	287
	295
Բ. Ֆ ա ն կ ի շ, Մատենադարանի հունարեն ձևադրերը	305
Տ ե Ղ ե Կ Ա Տ Ո Ի	327

С О Д Е Р Ж А Н И Е

СТАТЬИ

А. Ш. Мнацаканян, Мифологический олень в средневековом армянском искусстве	7
Г. Г. Акопян, Некоторые общие черты между миниатюрами Васпуракана и Каппадокийскими росписями	50
Н. К. Тагмизян, Искусство хазового письма в его историческом развитии	69
В. В. Кушев, К биографии Али-Акбара Оракзая—афганского поэта XVIII века	114

ПУБЛИКАЦИИ

Р. М. Бартикян, Древнеармянский перевод астрономических трудов Арата из Сол и Павла Александрийского	137
Б. Утие (Содем—Франция). Об армянском переводе одного трактата Аполлинария под авторством Ефрема	163
П. М. Мурадян, Два несохранившихся в армянском оригинале агиографических памятника	168
А. Д. Папазян, «Кётук» монастыря св. Иакова селения Акори	191

БИБЛИОГРАФИЯ

Б. Л. Чукасян, Армянские рукописи в Соединенных Штатах Америки	219
Т. Тер-Оганесян, Список армянских рукописей Брюссельского королевского книгохранилища	278
Г. Бампукчян (Стамбул, Турция), Некоторые армянские рукописи Стамбула	287
А. Зейтуниан, О классификации рукописных единиц армянского перевода Библии	295
Б. Л. Фонкич, Греческие рукописи Матенадарана	305
Хроника	327

TABLES DES MATIERES

ARTICLES

A. Ch. Mnatsakanian, Le cerf mythologique dans l'art médiéval arménien	7
H. H. Hagopian, Certains traits communs entre les miniatures du Vaspourakan et les fresques de Cappadoce	50
N. K. Tahmizian, L'art de l'écriture des khazes dans son évolution historique	69
V. V. Kouchev, Matériaux concernant la biographie du poète afghan du XVIII siècle Ali Akbar Orakza	114

PUBLICATIONS

H. M. Bartikian, La traduction arménienne ancienne des ouvrages astrologiques d'Aratus de Soli et de Paul d'Alexandrie	137
B. Outtier, (Solesmes-France), La traduction arménienne d'un texte d'Apollinaire sous le nom d'Ephrem	163
P. M. Mouradian, Deux ouvrages hagiographique dont l'original arménien a disparu	168
A. D. Papazian, La „Keutouk“ du monastère St. Jacque du village Akori	191

BIBLIOGRAPHIE

B. L. Choukaszian, Manuscrits arméniens des Etats-Unis d'Amérique	219
T. Ter-Hovhannissian, Catalogue des manuscrits arméniens de la Bibliothèque Royale de Bruxelles	278
G. Pambouktchian (Stamboul, Turquie), Certains manuscrits arméniens de Stamboul	287
A. Zeitounian, Sur la classification des unités manuscrits de la traduction arménienne de la Bible	295
B. L. Fonkitch, Les manuscrits grecs du Matenadaran	305
Chronique	327

Տպագրվում է
Մաշտոցի անվան Մատենադարանի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Հրատարակչական խմբագիր Ս. Ա. ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ
Գեղ. խմբագիր Հ. Ն. ԳՈՐՄԱԿԱՆՅԱՆ
Տեխնիկական խմբագիր Մ. Ա. ԿԱՓՈՒՆՅԱՆ
Նկարիչ Լ. Ա. ՍԱԳՈՅԱՆ
Սերագրիչ Զ. Խ. ՕՐՄԱՆՅԱՆ

ՎՋ 04324

Պատվեր 716

Հրատ. 4594

Տպարանակ 1000

Հանձնված է շարվածքի 28/VII 1976 թ.: Ստորագրված է տպագրության. 6/V 1977 թ.: Տպագրա-
կան 21,25 մամուլ, հրատ. 23,19 մամուլ, պայման. 29,75 մամուլ: Թուղթ N 1, 70×108¹/₁₆,
զինը 2 ս. 67 կ.:

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 19, Բարեկամության 24 գ.
Издательство АН Армянской ССР, Ереван, 19, Барикамунган 24 г.
Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության Երևանի տպարան

ՆԿԱՏՎԱԾ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Էջ	Տող	Տալված է	Պետք է լինի
80	վերջին	նշանները.	նշանները (տե՛ս էջ 83).
99	20	զմիմեանս	զմիմեանս և
115	8	ледующий	следующий
122	34	کرمیداد	کرمیداد
»	34	افغانان	افغان
»	35	درشت	داشت
129	16	چ	خ
»	17	ح	ح
»	18	چ	خ
»	19	بز	ز
131	11	борбы	борьбы
300	24	Վեհետիկ (հ. թ. 1508)	Վեհետիկ (հ. թ. 1508) 1